ELEKES LAJOS

A KÖZÉPKORI MAGYAR ÁLLAM TÖRTÉNETE MEGALAPÍTÁSÁTÓL MOHÁCSI BUKÁSÁIG

KOSSUTH

ELEKES LAJOS

A KÖZÉPKORI MAGYAR ÁLLAM TÖRTÉNETE MEGALAPÍTÁSÁTÓL MOHÁCSI BUKÁSÁIG

ELEKES LAJOS

A KÖZÉPKORI MAGYAR ÁLLAM TÖRTÉNETE MEGALAPÍTÁSÁTÓL MOHÁCSI BUKÁSÁIG

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1964

LEKTORÁLTA

LEDERER EMMA
EGYETEMI TANÁR

ÉS

MOLNÁR ERIK
AKADÉMIKUS
EGYETEMI TANÁR

BEVEZETÉS

Minden nép, minden társadalom életében jelentős állomás az állam létrejötte. Ez bizonyos vonatkozásban a fejlődés fokmérője, ha nem is abban az értelemben, mint a régebbi történetírás etatisztikus irányzata (s helylyel-közzel a mai polgári történettudomány némely ágazata) feltételezte. Az etatisztikus felfogás hatása alatt keletkezett művekben olyan szemlélet fejeződik ki, amely szerint az állam a történelem fő mozgatója, meghatározó tényezője. Szélsőséges megfogalmazásban: csak annak a népnek van, lehet történelme, amely államot alapított. Ezt tekintve megkülönböztethetők „történelmi" és „történelem nélküli" — államalkotó és államot nem alkotó — népek; a gondolatmenet következetes végigvitelével az utóbbiak elmaradottaknak nyilvánulnak. E következtetés fajmítosszal átszőtt változatában az államot nem alkotó népek már mint államalkotásra alkatilag képtelenek, mint alacsonyabb rendűek jelennek meg.

A történelem marxi—lenini felfogása elutasítja ezeket a nézeteket, amelyeket egyébként a fejlődés tényeit szakszerűen, higgadtan mérlegelő polgári irányzatok sem osztanak. A pozitivizmusból kinőtt elméletek szerint például az állam egyike a történelmi fejlődés fontos, esetleg döntő tényezőinek, de korántsem az egyetlen, nem is a legfontosabb. Ezek az elméletek többnyire figyelembe veszik az állam létrejöttének és fejlődésének vizsgálatánál a gazdasági-társadalmi viszonyok szerepét. A marxizmus—leninizmus konkrétabban és határozottabban hangsúlyozza e viszonyok szerepének alapvető, meghatározó jellegét, egyúttal az alap—felépítmény kölcsönhatásának törvénye értelmében kiemeli az állam mint felépítményi jelenség visszaható szerepének igen nagy fontosságát. Véleményünk sze-

rint az állam valóságos történelmi jelentőségét csak ebben a keretben, az összefüggéseknek a történelmi materializmus megállapításaitól megvilágított láncolatában lehet teljesen, szabatosan meghatározni.

Sajátos történelmi okok következtében az állam fejlődése, kivált annak régebbi szakasza, mindenkor nagy súllyal, ám jellegzetesen torzított beállításban szerepelt a korábbi magyar történetírás programjában. Bár tanulságos volna, ez alkalommal nem szándékunk a kérdés beható historiográfiai elemzését adni. Csak a következő vonásokat említjük meg röviden. A dualizmus Magyarországán, a feudális maradványokkal erősen átszőtt polgári fejlődés kibontakozása idején, amidőn a polgári értelemben szakszerű (bár feudális szemléleti maradványokkal ugyancsak erősen terhelt) magyar történetírás kifejlődött, az uralkodó osztályok ideológiájára — s vele a történelem uralkodó felfogására — rányomta bélyegét a nacionalizmus egy sajátságosan torzult válfaja, amelyet itt jobb híján „államnemzetinek" nevezhetünk. Ez a kor törvényhozásában is kifejezett koncepció az államot a nemzettel, az állampolgárságot a nemzeti hovatartozással azonosította; elismerte ugyan, hogy a magyar állam területén más nyelvű népek is laknak, de lényegében tagadta ezek önálló nemzeti létét. A dualista Magyarország uralkodó ideológiájának egyéb jellegzetes vonásai, így a gyakorta emlegetett — akár kuruckodó, akár labanckodó — közjogiaskodás és járulékai mellett jórészt az imént jelzett felfogás volt az eszmei alapja annak, hogy a kor hivatalos történetírásának figyelme oly aránytalanul nagy mértékben fordult az állam múltjának kérdései (azoknak is főként egyes felszíni, inkább eseménytörténetinek mondható jelenségei) felé. Az „államnemzeti" koncepcióból következett egyben az is, hogy a múlt soknemzetiségű magyar államában úgyszólván kizárólag a magyar — mint „államalkotó elem" — szerepét tüntették fel (olykor, kivált közírói szinten, messzemenő következtetések kíséretében); az állam határai közt élő más népek szerepével, tevékenységével nem foglalkoztak, vagy ha mégis, többnyire kisebbítő értelemben.

Századunk elején, a magyar „fiókimperializmus" kibontakozásának időszakában — olyan időben, amikor történetírásunk egyes ágazataiban már mutatkozott némi fogékonyság a gazdaság és társadalom fejlődésének más országokban évtizedek óta intenzíven kutatott kérdései iránt, sőt (noha egyelőre szűk körben és meglehetősen bizonytalanul) néhányan kísérletet tettek történelmünk egyes részeinek marxista értékelésére is — a hivatalos történetírás még élesebben mutatja a fentebb jelzett vonásokat. S lényegileg ezeket mélyítette, bővítette az ellenforradalmi korszak

szellemtörténeti hatásokkal mind erősebben átitatott hivatalos történetírása is. Ebben mintegy kibontakozik s részben új elemekkel gyarapodik számos olyan elképzelés, amely a dualizmus korának történetírásában még csak halványan, csíraformában s mindenesetre a források tényeitől kötöttebb alakban jelentkezett. Ebben az időszakban virágzik ki a szentistváni állameszme, amelyuek jegyében a magyarság (pontosabban: a magyar uralkodó osztály) mint a civilizált Nyugattal örökre egybeforrott és ráutalt elem közvetítőként, illetőleg — kisebb-nagyobb eltéréssel — a Nyugatéhoz hasonló civilizáló szerepkörben lép fel a barbár, elmaradott Kelet irányában. Mint államalkotó politikai és kulturális hegemón, küldetést tölt be a Duna-vidék más népeivel szemben, amelyeken korábban mindenkor gyámkodott; vezetésre hivatott, képességeit történelme igazolja; egyebek közt a távoli múltban — ha nem Istvánnál, hát utódainál, így egyes akkoriban elterjedt nézetek szerint III. Béla idején, más elképzelések értelmében az Anjou királyok alatt — körvonalazott magyar birodalom.

Ha manapság, közel húsz évvel országunk felszabadítása után, megújult egyetemeink valamelyik fiatal történész neveltje kezébe veszi ennek a régi irodalomnak egy-egy darabját, nemigen állja meg csodálkozás, mosoly vagy szánakozás nélkül. Hogyan is lehetett ennyi furcsaságot kiagyalni? Miképpen volt lehetséges, hogy nagy tudású, kiváló képességű szakemberek arra használják kétségkívül alapos ismereteiket, hogy ennyire ferde eredményekre jussanak, és ennyire téves, káros nézeteket terjesszenek olvasóik körében? Magyaráznunk kell a hamis ideológiák kialakulásának, terjesztésük jóhiszemű és rosszhiszemű változatainak mechanizmusát. Jó dolog ez, hiszen azt jelzi, hogy ifjúságunk — legalábbis történész szakra kerülő része — immár egészen más alapon, lényegesen helyesebb szemszögből vizsgálja nemzeti múltunkat és az erre vonatkozó megállapításokat. Mégsem állíthatjuk, hogy a régebbi történetfelfogás nyom nélkül kiveszett volna. Hatásai olykor még az egyetemi polgárok némelyikénél is fellelhetők. S vajon milyen a helyzet a történelem iránt érdeklődők vagy akár a történelmi stúdiumokkal közelebbről foglalkozók szélesebb köreinél? Úgy gondoljuk, akad még megválaszolásra váró probléma. S a problémák megválaszolásának, a megoldatlan kérdések nyomán fellépő eszmei zavarok eloszlatásának legcélravezetőbb útja: pozitív ismeretek nyújtása. Ezért úgy véljük, nem felesleges a magyar állam Mohács előtti — oly gyakran félreértett vagy ferdén magyarázott — fejlődésének összefoglaló ismertetését adni.

Marxista—leninista történetkutatásunk eddigi — noha tovább építendő — eredményei alapot nyújtanak ilyen összefoglaló, ismereteinket rendező áttekintés készítéséhez. S az összefoglalás, szükségképpen kimutatván a hiányosan megvilágított pontokat, bizonyos mértékig elősegítheti a további munkálatokat is. Feldolgozásunknak tehát — túl azon, hogy természetszerűen a kutatások legfrissebb eredményeire igyekszünk támaszkodni — a további tennivalók jelzése is feladata. Elsődleges célját mégsem ebben látjuk, hanem a történelem iránt érdeklődők s kivált a történelmi ismereteket hivatásszerűen terjesztők, mindenekelőtt az iskolai oktatók és az iskolán kívüli népművelők tájékoztatásában. Munkánk megírásakor éppen ezért — a szakszerűség kára nélkül — az olvashatóság szempontját tekintettük irányadónak.

Reméljük, áttekintésünk hozzájárul a magyar államfejlődés pontosabb megismeréséhez, segítségül szolgál a történelem közismereti anyagának, közműveltséget, világnézetet formáló szerepének teljesebb érvényesítéséhez.

Budapest, 1963. október

AZ ÁLLAMALAPÍTÁS

Történetírásunk hagyományosan I. István nevéhez, korához köti a magyar állam megalapítását. Régebben egyesek közelebbi kronológiai fogódzóként István koronázásának évszámát ajánlották. Marxista történetírásunk, amely — igen helyesen — elveti a hosszan tartó folyamatok egyetlen személyhez vagy éppen egyetlen dátumhoz kötésének történetietlen kísérleteit, a koronázás ünnepi aktusának pedig a hajdan szokásosnál jóval kisebb jelentőséget tulajdonít, nem próbál évszámot adni; azzal azonban általában egyetért, hogy az állam létrejöttét István idejétől, korának harcaitól lehet számítani. E felfogással szemben már régebben elhangzott az a vélemény, hogy az államalapítás művében István elődeinek, kivált apjának, Gézának nagyobb szerepet kell tulajdonítani. Újabban is merültek fel nyomós érvek e vélemény támogatására. A használatban levő tankönyvek a hagyományos álláspontot képviselik, kiemelve ugyanakkor Géza, illetőleg kora jelentős szerepét az államalapítás közvetlen előkészítésében. Magunk is ezt a felfogást osztjuk, csak talán Géza és kora előkészítő szerepének jelentőségét hangsúlyoznánk a szokottnál erőteljesebben, tekintettel egyebek közt az imént említett új kutatásokra, különösen László Gyula idevágó eredményeire.

Az államalapítás előkészítését nem egy, nem is több fejedelem, nem is a körülöttük csoportosuló kíséretek személyes művének tartjuk, hanem elsősorban a honfoglalást követő száz év alatt végbement gazdasági-társadalmi fejlődés szükségszerű eredményének. Így fogja fel a kérdést marxista történetírásunk, amely — részben az elődök és a rokontudományok megállapításaira is támaszkodva — a X. századi fejlődés fő vonalait és sok

részkérdését felderítette. Mégis úgy látjuk, hogy e távoli és források alapján nehezen megközelíthető korszak bonyolult viszonyai számos vonatkozásban nem eléggé tisztázottak. Ez megnehezíti az állam előzményeinek, az államalapítás konkrét gazdasági-társadalmi feltételeinek szabatos elemzését is. A következőkben igyekszünk áttekinteni a szilárdnak látszó pontokat, utalva közben a még további felderítést kívánó kérdések közül a tárgyunk szempontjából legjelentősebbekre.

Az államalapítás gazdasági-társadalmi bázisának meghatározásához ismernünk kell a X. századi fejlődés fő vonásait, ezek megértéséhez pedig mindenekelőtt a kiindulást, a honfoglaló magyarok, illetőleg a honfoglaláskor itt talált népek életviszonyait. E kérdésekben eddigi ismereteink kiegészítésre szorulnak. A kiegészítés azonban igen nehéz, mert a felhasználható forrásanyag gyér és szűkszavú. A történelmi kutatásokban döntően fontos írott forrásanyag javarészt távoli, más országbeli írók — arab, perzsa utazók, bizánci államférfiak, nyugati papi krónikások — elbeszéléseiből áll, ha melléjük nem soroljuk a hazai legenda-, gesta- és krónikairodalom részben ugyan hagyományokon nyugvó, de mindenesetre sokkal később megfogalmazott s egyébként sem nagyon bő utalásait. Ezekből felette hézagos adatok nyerhetők az életviszonyokra. A kutató ilyenformán fokozott mértékben kényszerül más források: nyelvtörténeti tanulságok, továbbá az úgynevezett néma kútfők, elsőrenden a régészeti leletanyag megszólaltatására. Mindezek azonban csak akkor használhatók (csak abban az esetben nyújtanak történettudományosan alapul vehető ismereteket), ha kronológiájukat és összefüggéseiket egyéb adatok segítségével — komplex módszerű egybevetés útján — ellenőrizni lehet. Komplex módszerű kutatásokra már történtek és napjainkban is folynak kísérletek, ezek azonban első lépésnek tekintendők, és a kezdet nagy nehézségeit mutatják. A segítségül hívható rész- és társtudományok a maguk speciális problémáival és nehézségeivel küzdenek. Így például a régészet, amelytől a legtöbbet várhatjuk a még megoldatlan problémák felderítéséhez szükséges adatanyag feltárásában, aránylag keveset foglalkozott a településekkel, amelyeknek nyomaihoz, legalábbis a honfoglaló magyarokat tekintve, nehezen vagy egyáltalán nem tud hozzáférni. Jóval több figyelmet fordított a sírok, temetők feltárására, s ebből kétségkívül hasznos, tárgyunk szempontjából is használható ismereti anyagot bányászott elő. A sírok leletanyaga sok értékes felvilágosítást nyújt a temetkezést végző nép anyagi és szellemi műveltségéről, hitvilágáról, gazdasági és részben társadalmi viszonyairól. De ez a felvilágosítás korántsem teljes;

a mindennapi élet tényleges menetéről csak töredékes képet ad. (Szellemesnek tartjuk László Gyula két évtizeddel ezelőtt kifejtett hipotézisét, amely szerint a temetkezés — elsősorban annak nagycsaládi típusa — a való életnek mintegy fordított rendű, azaz tükörképszerű megfelelőjét adná, mégsem mernénk bízni ennek a tükörképnek a pontosságában. Ha elfogadjuk is, hogy a tükörkép kifejezi a társadalmi rangsort, a temetkezőknek a nagycsaládi-nemzetségi szervezetben elfoglalt helyét, tüstént hozzá kell fűznünk, hogy ebből sem kaphatunk pontos ismereteket a mindennapi élet, a gazdálkodás módja és szervezete stb. imént érintett kérdéseire vonatkozóan.) Amellett régészetünk kezdetben inkább a gazdag — a leletek anyaga és művészi megmunkálása miatt értéket rejtő — sírokat kutatta; a szegény — tehát a népesség többségének viszonyait érzékeltető — sírok iránt csak újabban támadt fel az érdeklődés. Ez hozott ugyan eredményeket, de nem annyit, amennyi az ismeretbeli hézagok kitöltéséhez kívánatos volna. Végül, de nem utolsósorban a régészet eredményeire támaszkodni kívánó történetkutató hiányát érzi egy, az eddigi eredményeket, hiteles leletfeltárásokat időbeli keresztmetszetben, országos áttekintéssel — az ez idő szerint rendelkezésünkre állóknál teljesebben, a rokonszakmák igényeit inkább megközelítően — rögzítő és egymásra vonatkoztató összefoglalásnak; ha ugyanis maga vállalkozik ilyesmire, könnyen hibázhat, éppen az anyag jellege miatt nehezen kerülhetvén el a szakszerű pontosság valamely megsértését.

Kísérletek történtek néprajzi párhuzamok felhasználására is. Ez sokat ígér, de nagy óvatosságot kíván. Pásztorkodó nép életviszonyainak rekonstruálásához igen kevéssé használhatók a földművelők viszonyairól szóló, különben bármily tanulságos megállapítások. A pásztorkodó népek körén belül is többféle változatot különböztethetünk meg. Másként élt, gazdálkodott, a vagyoni és társadalmi differenciálódás útján is (legalább részben) másként haladt a nomád és a félnomád, a hegyi és a sík vidéki, a kétlegelős vagy az oázisgazdaságra támaszkodó, a földművelést éppen csak ismerő vagy az azt kiegészítő gazdálkodási ágként, sőt esetleg már az állattenyésztéssel egyenlő fontosságú termelési ágazatként folytató pásztor. Hasonlót hasonlóval kell egybevetni; durván elnagyolt, esetleg teljességgel hibás eredményre vezet, ha analógiáink kiválasztásánál a fent elsorolt és még tovább sorolható különbségeket nem vesszük figyelembe. (Mint egészen elhibázott, módszertanilag képtelen vállalkozásról, nem is szólunk arról az eshetőségről, ha valaki a gazdasági-társadalmi fejlődés más fokán álló népek életviszonyait kívánja párhuzamba állítani.)

A mondottakkal, úgy hisszük, sikerült érzékeltetnünk, milyen nehézségekbe ütközik a honfoglalás korára és a rákövetkező, tárgyunk szempontjából oly fontos száz esztendőre vonatkozó ismereteink kiegészítése. Nem az következik ebből, hogy meglevő ismereteink nem volnának megbízhatóak (bár kétségtelen, hogy az adatok szórványossága miatt minden egyes megállapítás igen gondos elemzést, mérlegelést kíván); ismereteink bővítése, a hézagok szilárd kötőanyaggal való kitöltése az, ami jelenleg csaknem leküzdhetetlen nehézségeket okoz munkánkban és a hipotézisek mellőzését egyelőre lehetetlenné teszi. Természetesen megbízható, vagyis marxista—leninista elvi megalapozású hipotézisekről van szó; egyéb elképzelések inkább növelik, mint csökkentik a zavart.

Miután olvasóink figyelmét felhívtuk a hiányokra s az esetleges hibaforrásokra, megpróbáljuk röviden összefoglalni a honfoglaló magyarok gazdasági-társadalmi viszonyaira vonatkozó pozitív ismereteinket.

A kutatók teljesen egyetértenek abban, hogy a honfoglalók túlnyomó többsége pásztorkodó állattenyésztésből élt; jobbára nagy állatokat — lovat és szarvasmarhát — tartottak, ezek mellett azonban minden valószínűség szerint voltak kisebb állataik is, így juh, sertés s a telep körül természetesen baromfifélék. Az állatállomány ilyen összetétele mellett eleve valószínűtlen, hogy a honfoglalók a kizárólag vagy túlnyomóan lótenyésztő pásztornépekbez hasonlóan „tiszta", teljes nomadizálást folytattak volna. Lassú vándorlás, többé-kevésbé állandó szállások közelében kétlegelős — téli és nyári legelőket rendszeresen váltogató — pásztorgazdálkodás felel meg az ilyen összetételű állatállománynak. Az ilyen gazdaságnak nem jó az erdő, sem a füves sztyepp ritkásabb része; a legkedvezőbb környezetet a sztyeppvidék tölgyes zónája: vízmenti galériaerdőkkel, ligetekkel tarkított, dúsabb füvű, makktermő fákat is tápláló övezete, a „szavanna"-öv kínálja. Amint forrásainkból inkább gyanítható, mint megállapítható, a magyarok már vándorlásaik során is ezt az övezetet keresték, később pedig, a honfoglalás után, ennek megfelelően igyekeztek elhelyezkedni új területeiken.

Néprajzi megfigyelések szerint a pásztorgazdálkodás ilyen formáját rendszerint kiegészíti a földművelés valamely kezdetleges módja: könnyen és gyorsan növő, különösebb gondozást nem igénylő növényfajták, többnyire kölesfélék termesztése, általában a téli szállás tájékán. Nem egészen tisztázott, de nézetünk szerint igen valószínű, hogy ez így volt a honfoglaló magyaroknál is. Tény, hogy a magyarok elődei már vándorlásaik során megismerkedtek egyes termesztett növényekkel, köztük gondozást kívánó

gyümölcsökkel, valamint a szőlővel is. A nyelvtörténet tanulságai nyomán az a feltevés sem látszik valószínűtlennek, hogy nemcsak a terményről, hanem előállításának módjáról, eszközeiről, egyszóval termesztésének menetéről is voltak fogalmaik. Így azt a keleti forrást, amely szerint a délorosz sztyeppvidéken tanyázó magyaroknak — nyájaik, legelőik mellett — szántóföldjeik is voltak, a magunk részéről hajlandók volnánk többre értékelni, mint ezt a szakemberek egy része megfontolandó, de talán túlzó kritikai érvek alapján teszi. Lehet ugyan, hogy a sztyeppvidéken tanyázó, a pásztorkodás mellett szomszédaik ellen rablóhadjáratokat folytató, sőt — keleti forrás adata szerint — a földművelő szomszédokat rendszeresen sarcolóadóztató magyarok szántóföldjeiket vagy azok egy részét foglyokkal, rabszolgákkal műveltették meg. De lehet az is, hogy — mint a fejlődés hasonló fokán ez más pásztornépeknél is megfigyelhető — a nemzetségek elszegényedett tagjaira vagy a nagycsaládoknak a téli szálláson maradó, a nyájakat nem követő részére hárult ez a munka. Akármint volt, a honfoglalók gazdálkodásából nem hiányzott a földművelés, bár az állattenyésztés mellett még kétségkívül alárendelt szerepet játszott.

Nem lehet vita tárgya, hogy a magyarok elődei régtől fogva ismertek és a maguk körében folytattak egyes kézművesipari tevékenységeket. Természetesen nem lehet szó az ipar és más termelőtevékenységek különválásáról olyan értelemben, mint a munkamegosztás fejlettebb fokain — Magyarországon nagyjából a XIII. századtól kezdve. De szó lehet arról, hogy egyes, a pásztorkodó, amellett halászó, kiegészítésül földet művelő életmódhoz szükséges ipari tevékenységek (a fa, a bőr megmunkálása stb.) nemzedékről nemzedékre átörökített, folyamatosan tökéletesített eljárásaiban némelyek kiemelkedő jártasságot szereztek, és ezt az átlagon felülemelkedő tudást továbbadták családjukban. Kialakulhatott már a különlegesen jártas elemek egy kis csoportja, amely a későbbi iparosság előfutárának tekinthető.

Az ipari jártasságok sorában különleges hely illette meg a kovácsolást, kivált a vas megmunkálását, amely a honfoglalóknál az újabb kutatások — főként Bartha Antal eredményei — szerint meglehetősen magas fokon állt. A kovácsolásról ekkorra már lefoszlott az ősidőkben — éppen a vas megmunkálásának óriási fontossága miatt — hozzátapadt mitikus-misztikus nimbusz; s ez a kiindulópontja annak a jelentős folyamatnak, amelynek során a fémművesség mint közönséges és közhasznú ipari tevékenység tagozódott be a termelés rendjébe, az egyszerű emberek mindennapi életébe.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a honfoglalók gazdálkodása, amelyet elsősorban a pásztorkodó állattartás jellemzett, meglehetősen differenciált képet mutatott. Nem érte el az itt talált népek (a legfejlettebbek) ekés földművelő gazdálkodásának színvonalát, de a pásztorkodás „klasszikus" viszonyaihoz képest nagy előhaladást jelzett. A társadalmi berendezkedés a gazdaság ilyen fejlettségi fokának felelt meg.

Mint a szakirodalom egyöntetűen tartja, a honfoglalók törzsi-nemzetségi szervezetben éltek. Törzseik a honfoglalás előtt szövetségben egyesültek egy vagy talán (már régebben felmerült, újabban Györffy György kutatásaival részletesen kifejtett nézet szerint) két fejedelem — a többi fölé emelt törzsfő — vezetése alatt. A törzsszövetség, illetőleg a helyére lépő politikai alakulat élén álló kettős fejedelemség nem ismeretlen jelenség a pusztai eredetű, belső-ázsiai és fekete-tengeri kultúrájú népek körében, amelyek némelyikével a magyarok elődei tartós és intenzív kapcsolatba kerültek vándorlásaik során. Jellegzetes leírásával rendelkezünk a kazárok esetében, akik a vándorló magyarokra — alkalmasint törzsszövetségük létrejöttét is ideértve — a honfoglalás előtti száz-kétszáz évben különösen jelentős hatást gyakoroltak. A kazároknál, megtelepedésük és birodalmuk kialakulása után, két fejedelem osztozott a fő hatalomban. A rangban első inkább szimbolikus, szakrális funkciókat töltött be, s méltósága hovatovább formálissá vált; a tényleges irányítást, így a katonai vezetést a rangban második gyakorolta. Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a kazárok erős befolyása alatt álló magyarok ismerték, alkalmazták ezt a berendezkedést. (Lehetséges, hogy ilyesmi lappang a két honfoglalás előtti törzsi méltóság, a *kende* és a *gyula* tisztsége mögött.) Valószínűnek tartjuk azonban Molnár Erik feltevését, hogy a fiatal magyar törzsszövetségben, amely a fennmaradt gyér adatanyag szerint kazár befolyás alatt, sőt egyenesen a kazárok „tanácsára" keletkezett a besenyő nyomás elhárítása céljából, az egyik fejedelem éppen a kazárok megbízottja, a kazár kapcsolat biztosítója volt. Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a kazár kapcsolat meglazulása, majd megszűnte után tisztségének háttérbe kellett szorulnia a törzsszövetség saját vezetőjének szerepe mellett. Ugyanide kellett eljutni akkor is, ha a törzsszövetség — mint a honfoglalás küszöbén — nagy katonai akcióra tömörítette erőit, ami szükségképpen a katonai vezető személyét állította előtérbe. E meggondolások alapján nem merjük tovább követni Györffynek különben igen szellemes fejtegetéseit, amelyek szerint még a honfoglalás is két fejedelem vezetésével ment volna végbe, akik közül nem is a később feljegyzett hagyományokban kiemelt Ár-

pád, hanem Kuszán (Kurszán) lett volna a fontosabb, s szerepe csak a honfoglalás, sőt az Árpád-dinasztia kialakulása után, a krónikások ferdítései révén homályosult volna el. A Györffy által összeállított és igen érdekesen elemzett anyagból nézetünk szerint csak annyi derül ki bizonyosan, hogy a honfoglalás katonai akcióiban jelentős szerepet játszott egy Kuszán (Kurszán) nevű vezető ember; szállásföldje, amely Aquincum táján terült el, utóbb — nyilván halála és érvényesíthető jogutódlás hiánya következtében — más birtokosok kezére jutott.

A törzsszövetség nem állam, nem is valami szilárd politikai alakulat. Vezetőjének szerepe, hatalma is változó: nagy lehet a kitűzött közös akció végrehajtásának időszakában, annak lebonyolítása után azonban könnyen visszasüllyed a törzsi vezetők — legfeljebb köztük az első, esetleg mintegy a döntőbíró — színvonalára. Nem államfői hatalom ez, önmagában nem is alapja, nem feltétlenül kiindulópontja ilyen hatalom kibontakozásának. Jól megfigyelhető ez a magyarok esetében is: a honfoglalás után Árpád utódai megtartották a fejedelmi méltóságot, de szerepük elhalványult más, katonai akciókat — portyázó-zsákmányoló hadjáratokat — irányító törzsi-nemzetségi vezetők szerepe mellett.

Csak a X. század derekán és második felében, megváltozott körülmények között — és jórészt éppen e változások következtében — kezdett a fejedelmi hatalom ismét előtérbe kerülni. Ekkori kiemelkedése a korábbitól eltérő bázison történt, s már valóban átmenetet jelentett az állam előzményei — a fejedelmi hatalomnak az államalapítás előkészítésében, majd az államszervező harcokban játszott szerepe — felé.

A törzsszövetség laza keretei közt a törzsek, sőt azokon belül az egyes nemzetségek a maguk külön életét élték. A megtelepedés, pontosabban a legelőterületek megszállása törzsenként, de azokon belül nemzetségenként (és még további osztással nagycsaládonként) történt. Szemben a törzsi szervezettel, a nemzetség igen szívós alakulatnak bizonyult, noha már hosszabb idő óta lassú átalakulás jeleit mutatta. (Nem annyira rokonsági, mint inkább gazdasági kötelék volt, s mint ilyen is folyton változott.) Míg azonban a törzseket felbomlasztotta és megsemmisítette a X. századi fejlődés, illetőleg ennek alapján a század végén bekövetkező átalakulás, a nemzetségi szervezet — ámbár egyáltalán nem töretlen, zavartalan épségben, de legalább maradványokban — túlélte azt, és csak utóbb, a feudális osztályviszonyok általánossá válása során bomlott fel maga is; talán még akkor sem mindenütt és minden nyom nélkül. A törzsi-nemzetségi szervezet legszívósabb, leghosszabb életű tagjának a régi pásztortársada-

lom alapsejtje, a nagycsalád mutatkozott. Létezésének jeleivel még sokáig találkozunk. Felbomlását csak a földművelés előhaladásával elterjedő intenzívebb földhasználati módszerek és az ezekkel kapcsolatban szükségessé váló új munkaszervezeti formák idézték elő, vélekedésünk szerint a XII. század vége, a XIII. század eleje táján, illetőleg a XIII. század folyamán, egyes vidékeken alkalmasint annál is később, s akkor sem olyan végérvényesen, hogy egyes maradványaival vagy felújításának különböző — igaz, más alapokon induló — kísérleteivel évszázadokkal utóbb is ne találkozhatnánk.

A honfoglalás küszöbén s hihetőleg még egy ideig azután is elvi, jogi egyenlőség uralkodott a nagycsaládok, a nemzetségek szabad tagjai között. De a régen megindult, ekkorra jelentősen előrehaladt vagyoni differenciálódás és a nyomában járó társadalmi helyzetbeli eltolódás nagy és egyre növekvő különbségeket eredményezett a törzsek, nemzetségek s azokon belül az egyes személyek, az egyformán szabad és elvileg egyenlő jogokkal rendelkező nemzetségtagok közt. A növekvő vagyoni különbségeket igen világosan szemléltetik a sírleletek, a vagyonos törzsi-nemzetségi vezetők, illetőleg a közrendűek temetkezésénél felhasznált tárgyak értékében mutatkozó igen nagy eltérések. A szegény sírokban a használati eszközök mellett esetleg néhány szerény öltözeti dísz van; a vagyonosok temetkező helyein pazar fegyverek, szépen megmunkált ékszerek, ragyogó lószerszámok, tarsolylemezek és a nomád előkelők barbáran nyers, de ízlésről, sőt hozzáértésről tanúskodó fényűzésének egyéb emlékei találhatók. A vagyoni differenciálódás társadalmi hatásait illetően kevesebb konkrét bizonyítékkal rendelkezünk; adataink fogyatékossága e téren analógiás következtetésekre és feltevésekre kényszerít. De az ismert tényeket a fejlődés következő — valamelyest bővebb forrásanyag alapján biztosabban felderíthető — szakaszának ismérveivel egybevetve, nagy valószínűséggel rekonstruálhatjuk a magyar pásztortársadalom törzsi-nemzetségi rendjében a honfoglalás idején, majd az azt követően végbement változásokat is. E változások lényegileg a katonai demokrácia felbomlásának, az osztályviszonyok kezdődő kibontakozásának folyamatát jelzik.

Általánosnak tekinthető felfogás szerint a honfoglalók nem egyszerre, hanem több egymást követő hullámban szállták meg jövendőbeli országuk területét. A honfoglalás időpontjának tekintett 896. év tulajdonképpen az első hullámot jelenti, amelynek nyomán a magyar törzsek zöme Vereckén át a Felső-Tiszavidék környékére jutott, egyes csoportok ugyanakkor

talán az erdélyi hágókon keresztül a Maros völgyébe mentek. Ezt a terjeszkedés további hullámai követték. Hihető, hogy a megszállás — nem az egész Kárpát-medence, hanem a legeltetésre legalkalmasabb, nagyjában István későbbi államával egybeeső középső részek megszállása — katonai értelemben nem nagy idő alatt, legkésőbb a X. század első évtizedének végére megtörtént. Jóval tovább, talán a század közepéig is eltartott az elfoglalt terület nyugati részeinek (a honfoglalók életmódját kielégítő és még nem sűrűn lakott vidékeknek) a többé-kevésbé állandó megszállása, benépesítése.

Ha nem hagyatkozunk a késői krónikákban feljegyzett hagyományok nem mindig ellenőrizhető utalásaira, nehezen alkothatunk képet a megszállás és a benépesítés valóságos menetéről. Tény az — helynevek, földrajzi nevek elemzése alapján nyelvtudományunk régen megállapította —, hogy a honfoglalók a megszállt terület nagy részén korábbi, túlnyomóan szláv etnikumú lakosságot (s emellett esetleg helyenként egyéb, például avar maradékokat) találtak. Nem egészen tisztázott, de tárgyunk szempontjából nem is elsőrendűen fontos, hogy a szlávság melyik (déli, nyugati, esetleg keleti) ágához tartozott az itt talált szláv népesség; valószínűnek látszik, hogy a Dunántúl déli részeinek lakossága szlovén, tehát délszlávos jellegű, a mai Nyugat-Szlovákia területének a korábbi nagymorva birodalom hatósugarába tartozó népessége pedig inkább már nyugati szláv összetételű volt. Fontosabb számunkra, hogy ez a népesség nem egyenletesen oszlott el; helyenként — így a Dunántúl jelentős részén vagy Nyitra környékén — viszonylag sűrű településeket alkotott, fejlett (ekés) földművelő gazdálkodást folytatott, korai feudális osztálytársadalomban élt, és ennek megfelelő politikai szervezeteket, kora feudális államalakulatokat hozott létre. Másutt — így a Tiszavidéken, a Tiszántúlon s hihetőleg a Maros környékén — a lakosság jóval ritkább lehetett; gazdasági-társadalmi viszonyairól alig tudunk valamit; nincs hiteles nyoma, hogy államot, magasabb színvonalú politikai berendezkedést alkotott volna.

Anonymus tudni véli, hogy a honfoglalók e tájakon is különféle népeket, erős államokat találtak, s ezek ellenállását kemény harcokban törték meg. Ezeket a más adatokkal alá nem támasztható állításokat fenntartással kell kezelnünk, minthogy szerzőnk, mint a korabeli gestaírók általában, helynevek vagy személynevek naiv etimologizálása alapján egész történeteket kerekített, amelyek azt a nyilvánvaló célt szolgálták, hogy a korabeli előkelő családok valóban élt vagy esetleg költött, mindenesetre költői szabadsággal kidíszített elődeinek dicsőségét honfoglaláskori haditettek ékességével öregbítse. Nem követhetjük őt ezen a nyomon.

A Kárpát-medence, a Közép-Duna-vidék honfoglalás-, illetőleg államalapítás-korabeli etnikai térképének felvázolására a múlt század vége óta több kísérlet történt. Ezek a felhasználható forrásanyag és az alkalmazott módszerek fogyatékossága miatt nem vezettek minden vonatkozásban megbízható, szilárd eredményre. Ma sem állíthatjuk, hogy idevágó ismereteink teljes, minden oldalról kielégítő összképet nyújtanának. A rekonstrukciós kísérletek egyik ága a földrajzi nevek elemzéséből levont következtetésekre támaszkodott (mai elképzeléseink is főként ezekre vezethetők vissza); a másik, a viszonylag fiatalabb és mindmáig kevésbé fejlett változatban a régészeti leletanyag etnikai azonosításának különféle — általában meglehetősen korlátozott — lehetőségeire igyekeztek támaszkodni. Fontos volna a kétféle forrásanyag minden adatot értékesítő egyeztetése s lehetőség szerint egyéb adatokkal (történelmi, néprajzi, embertani, gazdaságföldrajzi megfontolásokkal) való kiegészítése. Erre azonban ez ideig nem került sor, legfeljebb egyes részletek vonatkozásában; olykor általánosító következtetések kíséretében ugyan, de ilyenek levonásának szilárd megalapozása nélkül. Hozzá kell tennünk, hogy önmagában egyik eddigi kutatási irány sem látszik alkalmasnak megnyugtató eredmények kimunkálására. A nyelvészeti következtetéseknél az időbeli (és olykor a csoportosításbeli) nehézségek, a régészetieknél — az előbbieknél talán még érezhetőbb súllyal — az etnikai azonosítás igen nagy, néha csaknem megoldhatatlannak látszó problémái akadályozzák teljes érvényű végkövetkeztetések levonását. A napjainkban folyó kutatások még a valaha bizonyosnak vélt megállapítások némelyikét is megingatták. A köznépi jellegűnek tekinthető sírok leletanyagát és az ezt hátrahagyó lakosság etnikai összetételét Szőke Béla újabban egészen másként értelmezte, mint a korábbi szakirodalom. Ha eredményei akár csak részben is helytállóknak bizonyulnak, ez annyit jelent, hogy a régebben egyöntetűen szláv jellegűnek minősített köznépi leletanyag egy része honfoglaló magyarokra utal. Igen komoly, semmiképpen sem elhanyagolható meggondolások merültek fel avar—szláv, avar—magyar és egyéb vonatkozásokban is. Különösen figyelmet érdemelnek Györffy György ama megjegyzései, amelyek a régészetileg avarnak minősített leletanyag komplexebb vizsgálatának szükségére s egy nem jelentéktelen részét illetően magyar — vagy tegyük hozzá: esetleg egyéb — származtatásának lehetőségeire utalnak.

A felsorolt, tovább bővíthető meggondolások alapján nyilvánvaló, hogy óvatosan kell vizsgálnunk a honfoglalás korának és a rákövetkező száz-kétszáz esztendőnek az etnikai viszonyairól eddig alkotott elképze-

léseket. Egy dolog mindamellett bizonyosra vehető: az ugyanis, hogy az itt, legalábbis a honfoglalók szállásterületén (illetőleg István későbbi államának határai közt) talált népesség számra kisebb volt a magyaroknál. Különben alig lehetne megmagyarázni azt a tényt, hogy aránylag rövid együttélés során nyelvileg, etnikailag beolvadt a jövevényekbe, noha műveltsége — gazdálkodásának és társadalmi szervezetének színvonala —, legalábbis dunántúli viszonylatban, magasabb volt amazokénál. E beolvadást úgy szokás értelmezni, mint a magyar nép etnogenezisének — etnikai jellege kialakulásának — utolsó lényeges, befejező aktusát. Későbbi behatolások — egyes besenyő töredékek vagy akár a kun tömegek beolvadása — már nem változtattak lényegesen a kialakult etnikai és kulturális alapokon.

A szláv—magyar együttélés, majd egybeolvadás emlékét nyelvünk, korai feudális gazdaságunk, társadalmi és politikai berendezéseink, anyagi és szellemi műveltségünk különböző területein számos nyom jelzi. Mikéntjéről, konkrét formáiról azonban felette bizonytalan, elmosódó a képünk. Indokoltnak látszik az az elterjedt felfogás, amely szerint a legfejlettebb szláv településeket — miután korábbi uraikat elűzték vagy csatlakozásra bírták — a leghatalmasabb törzsi vezetők, mindenekelőtt a fejedelmi család tagjai iparkodtak megszállni és adózóikká tenni. Történetírásunk nagy valószínűséggel (noha jórészt következtetések alapján) kimutatta, miként hatott e törekvések sikere később — a X. század második felében és végén — a fejedelmi hatalom helyzetének megszilárdulására és az államszervezés közvetlen előzményeire, feltételeinek kialakulására. Nyilvánvaló azonban (ha más nem, nyelvünk fejlődése és korai feudális népi kultúránk alakulása kielégítően bizonyítja ezt), hogy a szláv hatás korántsem korlátozódott a fejedelmi — később államfői — hatalom alapjainak kiegészítésére; megmutatkozott az a széles néprétegek életének átformálódásában, az osztályviszonyok gyors ütemű fejlődésében, a letelepült (helybenlakó) életmód térhódításában, a földművelő gazdálkodás elterjedésében és sok más vonatkozásban is. E fontos folyamat részleteit illetően úgyszólván kizárólag feltevésekre, sejtésekre (legfeljebb más földművelő és pásztorkodó népek együttélésének gyéren alkalmazott és nem is mindig alkalmazható példáira) vagyunk utalva.

A magunk részéről a következő formában képzeljük el az együttélés, majd egybeolvadás kezdeteit. A különböző termelési ágakkal foglalkozó, különböző termékeket előállító szláv és magyar közrendű elemek között szükségképpen kialakult a csere, s vele a többé-kevésbé rendszeres érintkezés.

Mint ismeretes, a pásztorok és a földművelők érintkezésének egyik gyakori formája, hogy az előbbiek rendszeresen sarcolják, rabolják vagy adóztatják az utóbbiakat. Így tettek, említettük, a vándorló magyarok is gyengébb szomszédaikkal; az erőviszonyok talán megengedték volna ezt az új területeken is. Csakhogy itt a legfejlettebb szláv településekre, mint szó volt róla, a fejedelem és családja tette rá a kezét; ez pedig kétségkívül azt jelentette, hogy e vidékek lakossága alávetett helyzetben szolgáltatásokkal tartozott új urainak, egyúttal azonban védelmüket élvezte másokkal, a törzsi hatalmasokkal s még inkább a közrendű pásztorelemekkel szemben. Így az érintkezés imént említett formájára nem sok lehetőség nyílt. Maradt a békés közlekedés lehetősége, ami egyébként szintén nem ismeretlen más pásztor- és földművelő népek kapcsolatainak párhuzamul felhasználható formái között. Úgy véljük, a letelepült szláv jobbágyok és a magyar honfoglalók közrendű elemei közt kialakuló kapcsolat lehetett a későbbi együttélés, majd egymás mellé település, végül egybeolvadás kiindulópontja. A pásztorgazdaság és a vele összefüggő társadalmi berendezkedések kibontakozó válsága, amely egyik oldalon — mint ismeretes — a kalandozásokat eredményezte, a másikon, hisszük, a letelepülésre, illetőleg a földművelő gazdálkodás elsajátítására indíthatott talán nem is kevés közrendű magyart; annyival is inkább, minthogy a földmunka mint kiegészítő foglalkozási ág addig sem volt merőben ismeretlen számukra. Az osztályviszonyok létrejötte, a földesúri (utóbb állami) beavatkozás, az erőszak alkalmazása, a hajdan szabad magyarok tömeges jobbággyá tétele már csak gyorsította és betetőzte a korábban gazdasági okokból megindult folyamatot.

Mint a mondottakból bizonyára kitűnik, a szokásostól némileg eltérően értelmezzük mind a szláv—magyar együttélés, mind a pásztorgazdaság válsága és a belőle kivezető út problémáját. Tekintettel egyrészt a magyar pásztorgazdaság fentebb jellemzett vonásaira, másrészt a pásztor—földműves érintkezésnek a Duna-vidéken a honfoglalás után adott valószínű formáira, megengedhetőnek véljük a feltevést, hogy a pásztortársadalom bomlása során előálló gazdasági helyzet maga is korábban és nagyobb mértékben indította a közrendű szabad pásztorokat a letelepedésre és a földművelő gazdálkodásba való bekapcsolódásra (legalábbis gazdálkodásukban a földművelés erőteljesebb alkalmazására), mint ezt a szakirodalom általában elismeri. Feltevés ez, amely természetesen bizonyításra vár; hiteles bizonyítékokkal csak a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődéstörvényeit szem előtt tartó régészeti kutatás szolgálhat.

Egyebekben a magyar pásztorgazdaság, valamint a rajta nyugvó társadalmi berendezkedés válságának lényegét és kimenetelét illetően magunk is osztjuk a marxista történetírásunkban — részint Molnár Erik műveiben, részint az egyetemi tankönyvben és másutt — kifejtett nézeteket. A megfogalmazásban, az egyes részletek értelmezésében, a fejlődés különböző tényezői súlyának értékelésében mutatkozó eltéréseket úgy fogjuk fel, mint további, még elmélyültebb és okadatoltabb kutatások szükségének jelzőit; de egyik ilyen eltérést sem tartjuk különösebben fontosnak, kivált nem a fő vonalak megértése szempontjából.

A pásztorgazdaság válságát mindenekelőtt a következők idézték elő. A magántulajdon (egyelőre főként a már régóta meglevő állatvagyon) megerősödött; a vagyoni differenciálódás, immár új tényezők — szláv telepek megszállása és megadóztatása, zsákmányszerző, illetőleg rabszerző hadjáratok állandósulása — révén is egyre élesedett, nőtt a vagyonos törzsi-nemzetségi vezetők hatalma, nőttek jogaik és visszaéléseik; a köznép, az egyszerű nemzetségtagok számára hozzáférhető legelőterület összeszűkült, nagy tömegeik létfenntartási lehetőségei megfogyatkoztak. Közkeletű felfogás szerint a Duna—Tisza vidékén eleve szűkebb volt a legeltetésre használható terület, mint a vándorló magyarok korábbi szállásain, Levédiában vagy akár Etelközben. (A magunk részéről ezt a nézetet csak némi korlátozással fogadjuk el. A délorosz sztyeppvidék ugyanis akkoriban sem volt néptelen; legelőnek alkalmas területeit nem lehetett tetszés szerint használni. Az átvonuló pásztornépek — így a magyarok elődei — északon a szláv törzsek, északnyugaton az erősödő, sőt hovatovább erőteljesen terjeszkedő kijevi állam, délen a még tekintélyes kiterjedésű kazár birodalom, keleten az előtoluló további pásztorhullámok ellenállásába ütköztek. Ilyen körülmények között a végtelen délorosz sztyepp felhasználható legelőterülete meglehetősen összeszűkült. Hogy az új földön a legelők ennél is szűkebbek voltak-e, nehezen eldönthető kérdés. A válasz az itt talált lakosság településeinek sűrűségétől függ, amire nincsenek megbízható adataink.)

Akár kisebb volt a legelőterület, mint a korábbi szállások környékén, akár nem, a közrendűek számára mindenesetre megvékonyodott használatának lehetősége. Mint már érintettük, a terület megszállása törzsenként, a legelők elosztása nemzetségenként (azokon belül nagycsaládonként) történt. Elvben a nemzetség minden szabad tagjának egyforma jogai voltak, egyebek közt a közös legelő használatához is. A gyakorlatban azonban a legelők javát, egyre növekvő részét a hatalmasok, a nagy

állat-magántulajdonnal rendelkező törzsi-nemzetségi vezetők használták, akik ezt a gyakorlatot eredményesen igyekeztek jogforrássá alakítani. Mint más pásztornépek analóg eseteiben, hihetőleg a magyaroknál is az történt (ha nem mindjárt a honfoglaláskor, akkor nem sokkal azután), hogy a vezetők — akik a közösségen belül hadban betöltött tisztségük, békeidőn végzett igazgatási és főleg bíráskodási tevékenységük címén amúgy is kivételes helyzetben voltak — növekvő állatvagyonuk alapján nemcsak megszállták a legelők jelentős részét, hanem ezt a jogszokást (voltaképpen inkább visszaélést) olyannyira meg is szilárdították, hogy ez idővel alapul szolgálhatott számukra a közösségi terület egy részének földmagántulajdonná való átalakításához. Ennek teljes jelentősége később, a feudális viszonyok fejlődése, a földtulajdon döntő fontosságának előtérbe nyomulása során vált nyilvánvalóvá.

A közrendűek, a szegényebb nemzetségtagok számára hozzáférhető legelőterület — létfenntartásuk legfőbb alapja — ilyen módon összeszűkült. Ennek következtében egyre nagyobb számban szorultak ki a termelésből, a pásztorgazdaság ősi rendjéből, s kényszerültek más megélhetés után nézni. Könnyű átlátni: nem sok lehetőség közt választhattak. Az egyik hagyományosnak mondható eljárás az volt, hogy — a pásztorvilág szokásai szerint — csatlakoztak valamely, magát jobban bíró nemzetséghez, ha az hajlandó volt befogadni őket. A pásztorkodás klasszikus korszakában az ilyen csatlakozók formailag az őket befogadó nemzetség teljes jogú tagjai lettek: együtt éltek, egyformán dolgoztak a többiekkel, tulajdont is szerezhettek, tehát nem voltak jogfosztottak. A nemzetség tulajdonából azonban nem részesedtek, s ez helyzetükbe a személyi függés, illetőleg a kizsákmányoltság bizonyos (többnyire lappangó) elemét vegyítette. Valószínű, hogy az elszegényedő szabadok ilyenféle elszegődése tovább folyt az új viszonyok között is. De nyilván nem folyhatott határ nélkül, mert a nemzetségek legtöbbjét egyre inkább szorongatta ugyanaz a veszedelem: a legelőterület szűkülése, a pásztorgazdaság ennek nyomán kibontakozó válsága.

Szóba jöhetett a letelepedés, a föld megmunkálására való áttérés. Ez többet és mindenesetre biztosabbat ígért, mint a természet szeszélyeinek nagyon is alávetett pásztorkodás. De feltöretlen földön nehéz munkát követelt, s ezt nem mindenki vállalta szívesen. Amellett a lakott — erdővel, mocsárral, futóhomokkal nem borított, különösebben fejlett mezőgazdasági-technikai ismeretek nélkül is megművelhető — területek vagy már földművelő népesség birtokában voltak, vagy a nemzetségi (illetőleg azon

belül a vezetők kezén levő) legelőterülethez tartoztak. E földekből csak a nagyon hatalmasok szolganépe, vagy a közrendűek felső rétegéhez tartozó, még erős nemzetségek hasíthattak maguknak darabot. Esetleg a szegény nemzetségek is, amennyiben együtt maradtak szállásukon. De ha szétszóródtak, tagjaik egyénenként semmire sem mehettek. Maradt számukra még két lehetőség. Az egyik, ha valamelyik hatalmas úr szolgálatába állnak vagy — a kedvezőbb esetben — mint katonai kíséretének tagjai, vagy — ha erre nem nyílt lehetőség — mint függő helyzetű szolgálattevők, nyájőrzők, egyebek. Ilyen esetben a viszonyaikban bekövetkezett változás nyilván sokkal élesebben mutatta a függés és a kizsákmányoltság jegyeit, mint a más nemzetséghez való elszegődés imént jellemzett eseteiben. Az utolsó lehetőség az volt, ha a szegény vagy szegényedő szabad a zsákmányszerző — a katonai demokrácia fokán minden népnél úgyszólván állandóan ismétlődő — portyázásokhoz csatlakozott, és a hadiszerencsére bízta sorsának javulását. Utoljára tárgyaltuk ezt a lehetőséget, ám a szegényedéssel küzdő szabadok elsőként vették figyelembe. Legtöbbjükre érvényes az a jellemzés, amit Engels adott a katonai demokrácia fokán álló népek életviszonyainak, erkölcseinek klasszikus elemzésében: a rablást könnyebbnek, sőt tiszteletreméltóbbnak tekintik, mint a termelőmunkát.

A rabló-zsákmányoló, majd sarcoltató hadviselés, a katonai demokrácia korának e jellegzetes kiegészítő foglalkozása, már a vándorlások utolsó szakaszain jellemezte a magyarok életmódját. Most egy sajátos változata fejlődött ki a „kalandozások" néven emlegetett, kisebb-nagyobb csapatokkal végrehajtott, olykor igen távoli területekig — az Atlanti-óceánig, a Pireneusokig — hatoló katonai portyázásokban. Mint marxista történetírásunk helyesen megállapította, e portyázások a pásztorgazdaság válságának levezetését célozták, végeredményben azonban hozzájárultak annak további mélyítéséhez. Ha a hadjárat sikerrel járt, a zsákmányból jutott a közrendű résztvevőknek is; de sokkal több jutott a vezetőknek, akik jórészt a törzsi-nemzetségi arisztokrácia, a hatalmasok amúgy is vagyonos rétegéhez tartoztak. Így a vagyoni differenciálódás és a nyomában fellépő társadalmi feszültség a kalandozások révén nem csökkent, hanem inkább növekedett.

A feszültség még inkább fokozódott annak következtében, hogy a hatalmasok az általuk megszállt és mindinkább tulajdonukká alakított területeken megkísérelték kiterjeszteni a földművelést. A munkát szolganépeikkel — a függő helyzetbe jutott hajdani szabadok mellett alkalmasint az e célra behurcolt hadifoglyokkal — végeztették. (Vitatott kérdés, a magunk részéről azonban igen valószínűnek tartjuk Lederer Emmának az egyetemi

tankönyvben és másutt kifejtett álláspontját, amely szerint a kalandozó hadjáratok a zsákmányszerzés mellett egyre inkább rabszolgák — annak tekintett hadifoglyok — ejtését is célozták, s hogy a foglyokat, rabszolgákat mind nagyobb számban igyekeztek az országon belül a mezőgazdasági termelőmunkában hasznosítani. A vándorlások idején is megtörténhetett, hogy a hatalmasok megtartották a foglyok egy részét, és a „patriarkális" rabszolgaság keretei közt háztartásukban dolgoztatták. A foglyok többségét akkor eladták külországi, arab és más rabszolgakereskedőknek. Most fordult a helyzet: a foglyok egy részét eladták ugyan, de többségüket visszatartották, éspedig a mezőgazdasági termelőmunka fokozása érdekében.) Nem tudjuk, mekkora volt a hadifogolyként behurcolt s a mezőgazdasági termelésben rabszolgaként kizsákmányolt elemek száma. Ha velük azonosítanók a későbbi forrásokban „servus" néven emlegetett réteget, akkor számukat igen jelentősnek kellene minősítenünk. Ezt azért nem tehetjük, mert „servus" (szolga; István törvénykönyveinek szóhasználata szerint jogilag valóban rabszolga) sok úton lehetett hajdani szabadból is, nem szólva a termelőmunkájuk jellege szerint jobbágyi helyzetű, de jogállásuk szerint inkább szolga (rabszolga?) állapotú — elköltözési joggal gyaníthatólag nem rendelkező — alávetett szláv parasztokról. Ennek ellenére úgy véljük, helyes az az elképzelés, hogy a kalandozások utolsó szakaszában — és még inkább lezárulásuk után — megnőtt a mezőgazdasági termelés, s benne a fogolyszolga elemek szerepe, anélkül azonban, hogy ez a gazdasági-társadalmi fejlődés irányát, amely a függőviszonyok más fajtáival a feudális osztályképződés felé mutatott, az ennél alacsonyabb rendű, Európa-szerte idejemúlt rabszolgatartó formációhoz hajlíthatta volna.

A mezőgazdasági termelés ezen feltételezett, egyébként igen valószínű kiterjesztése nyilvánvalóan tovább szűkítette az extenzív állattartás, a nomadizáló vagy akár a kétlegelős pásztorkodás lehetőségeit. A szabadok közrendű tömegei számára még kényszerítőbbé tette a kiút keresését, s még nehezebbé annak megtalálását. A kalandozások lezárulása után, amit tulajdonképpen már az augsburgi vereséggel (955) datálhatunk, a tömegek számára lényegében nem maradt más választás, mint az áttérés a földművelésre. Ez azonban akkor már mindinkább egyet jelentett a függés valamely leplezetlen vagy kevéssé leplezett formájának, a személy feletti uralom jegyében, de már egyre inkább a fejlődő-erősödő földtulajdon alapján történő korai feudális (vagy ahhoz közelítő) kizsákmányolásnak a vállalásával.

Marxista történetírásunk eredményei alapján, azokat néhány vonatkozásban kiegészítve vagy kisebb mértékben módosítva, az imént vázolt képet kapjuk a fejlődésről, amely a honfoglalás után az osztályviszonyok kialakulásához, az államalapítás feltételeinek létrejöttéhez vezetett. A lényeg az, hogy a fejlődés eredményeként a X. század második felében, s még inkább utolsó harmadában kirajzolódik az eljövendő feudális osztályrend két alapkategóriájának, a későbbi földesurak és a későbbi jobbágyok osztályának halvány körvonala. Még egyik sem az, amivé később, az államalapítás, az állam visszaható szerepének érvényesülése, a feudális osztályviszonyok általánossá tétele után válik. Összetevőik között nagyok a különbségek. A jövendő feudális uralkodó osztályának ekkori, csíraformájában helyet foglal a fejedelem és kísérete mellett a törzsi-nemzetségi arisztokrácia hozzájuk csatlakozó része, s alkalmasint a középrendűek egy nem csekély rétege is, míg ez utóbbiak osztályos társainak másik, számra ugyancsak jelentős része az arisztokrácia azon csoportjának uszályához csatlakozik, amely saját hatalmának kiépítésére törekszik. A jövendő jobbágyosztályának alkotó elemei még tarkább képet mutatnak. Tényleges rabszolgák, szolgarendű jobbágyok, lesüllyedő pásztorok és talán szabad parasztok; mellettük a személyi függés különféle viszonylataiba került hajdani szabadok. Egymás közti számarányuk — e sok vitát kiváltó kérdés — egyelőre megállapíthatatlan. Együtt fogják alkotni a jövő feudális társadalmának elnyomott és kizsákmányolt osztályát, a jobbágyságot, amely a „feudalizmus minden terhét hordozza", köztük nem utolsósorban az új rendet biztosító hatalmi szervezet, az állam terhét is.

Mint az eddigiekből is kitűnhetett, az államban a marxizmus—leninizmus klasszikusai nyomán az osztályviszonyok termékét látjuk, amely szükségképpen létrejön, mihelyt a társadalomban rendszeressé, az emberek egymás közti kapcsolatainak rendező elvévé, a termelés kereteinek meghatározó tényezőjévé válik a lakosság egyik részének a másik által történő elnyomása és kizsákmányolása. Az állam, mint a közösségtől elkülönült közhatalmi szervezet — mondhatjuk Engels és Lenin ismert jellemzései nyomán —, létrejöttekor lényegileg felszámolja a közrend biztosításának régebbi, többé-kevésbé még a közösség ellenőrzése alatt álló formáit; azoknál hatékonyabban és egyöntetűbben fogja képviselni a rend fenntartásának követelményeit kifelé és befelé. Ezt azonban az új rend, az osztályrend, a kizsákmányolást elősegítő osztályuralom szolgálatában, mint az uralkodó osztály érdekeit kifejező erőszak-apparátus teszi. Fő célja, funkciójának lényege ilyenformán a kizsákmányolás rendjének, az ural-

kodó osztály ehhez fűződő érdekeinek biztosítása, védelme és kiterjesztése kifelé és befelé egyaránt; mindenekelőtt azonban befelé, az elnyomott és kizsákmányolt osztállyal szemben, annak elnyomása és elnyomva tartása útján. Az erőszak-apparátus emellett természetesen kifelé is hat; feladata egyrészt az idegen behatolások elhárítása, másrészt — döntő mértékben az erőviszonyoktól függően — saját uralkodó osztálya hatalmának újabb területekre való kiterjesztése. Nem szükséges bizonygatnunk, hogy az osztálytársadalom kialakulása haladást jelent az ősközösségi viszonyokhoz képest. Lehetővé teszi a termelőerők további kibontakozását — ha fölöttébb ellentmondásosan is —, s ezzel lerakja a társadalom további haladásának (messzire tekintve: az osztályviszonyok meghaladásának) alapjait; ugyancsak haladó, noha szintén fölöttébb ellentmondásos szerepet tölt be az osztályviszonyok kifejezője és a további gazdasági-társadalmi fejlődés politikai kerete gyanánt az állam is. Történeti szerepének haladó vonásai különösen szembeötlőek az elavult régi rend haszonélvezőivel vívott küzdelmek idején, majd olyan esetekben, amikor valamely, a fejlődés belső eredményeit veszélyeztető idegen behatolást (hódítást, rabló-pusztító betörést) csak erőteljes, szervezett ellenállással lehet elhárítani. Az állam szerepének ilyenfajta jelentősége tisztán lemérhető az ismert tényen, hogy azok a népek, amelyek nem alkottak államot, könnyen estek más, immár állami szervezetben tömörült hódítók zsákmányául, s ez károsan hatott fejlődésükre; sőt, olykor — mint az Elba-vidéki szlávok gyakran említett példája mutatja — fizikai megsemmisítésüket eredményezte. Koronként más vonatkozásokban is előtűnik az állam — benne kivált a központi hatalom — ellentmondásosan haladó szerepének valamely oldala. Mindezt figyelembe véve, helyeselnünk kell azt a felfogást, amely az állam létrejöttében a fejlődés egyik igen lényeges, előremutató lépését látja.

Mint elöljáróban jeleztük, a történetírásunkban uralkodó, sőt úgyszólván általános felfogás szerint a magyar fejlődésben a honfoglalást követő időszak alakította ki az államalapítás feltételeit, amelyek a X. század második felében — utolsó harmadában, közelebbről Géza fejedelemsége idején — mutatkoznak határozott körvonalakkal. Maga az államalapítás I. István — egyes nézetek szerint Géza és István — uralkodásának idejére esett. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell a fejlődésnek arra az imént általánosságban említett jellegzetességére, hogy az állam mint az új viszonyok, az osztályrend kifejezője, szükségképpen szétzúzza a régi viszonyoknak megfelelő politikai, hatalmi berendezéseket; máskülönben nem képes megerő-

södni, sőt, voltaképpen létre sem jöhet. Elképzelhető (számos példával igazolható is), hogy az új szervezet magába szívja a réginek egyes maradványelemeit, de csak olyanokat, amelyek annak idején alárendelt szerepet játszottak, s a jövőben még alárendeltebb szerepet fognak játszani. Az ilyen eseteket nem tekinthetjük annak az elképzelésnek esetleges bizonyítékaiként, amely szerint az állam egyenes vonalú folytatása, örököse volna a keletkezését megelőző időszak politikai berendezéseinek.

Azért szükséges kitérnünk erre a marxista történetkutató szemében meglehetősen egyszerű és nyilvánvaló összefüggésre, mert régebbi történetírásunk több-kevesebb célzatossággal elmosta a világos határokat egyrészről az állam, másrészről a korábbi politikai szervezet, a törzsszövetség, illetőleg az úgynevezett „nomád állam" és „nomád birodalom" között. Ugyanez történt a vezetés tekintetében is: a fejedelmi (itt: törzsi, törzsszövetségi vezetői) és a királyi-uralkodói hatalmat nem határolták el élesen. Ez a történetírás — kivált az az ága, amely a húszas évek végén és a harmincas években növekvő német szellemtörténeti befolyás alá került —, talán némi turáni misztikától sem érintetlenül, igen nagyra értékelte a sztyepp lovaspásztor népeinek hódítókészségét és ezzel együtt feltételezett, olykor vele azonosított, különleges politikai szervező, államalkotó képességét. A felfogás kifejtése érdekében tett, olykor nagy forrásapparátus felvonultatásával alátámasztott, ma már leginkább sajnálatot ébresztő erőfeszítések eredményeképpen olyanféle kép alakult ki, amely szerint a pusztai lovasnépek többé-kevésbé tartós szövetségei és hódításai — valami különleges államalkotó képesség következtében — igazi államoknak tekintendők. Ezek azután sok tekintetben példaként, más vonatkozásokban mintegy szervező iskolául szolgáltak egyéb (addig államalkotásra képtelennek bizonyult) népek számára is. A koncepció értelmében ilyenféle szerepet lehetett tulajdonítani például a hunok, avarok birodalmának, így lehetett értelmezni a kazár birodalom létrejöttét és jelentőségét, a legmesszebbmenő és legélesebben fogalmazott változatok szerint pedig ilyenformán kellett értékelni a magyar törzsszövetségnek mint a magyar állam — illetőleg a középkori magyar birodalom — közvetlen előzményének történelmi jelentőségét is. Mellékesen említjük: ennek jegyében merült fel (nem előzmények nélkül) Hóman és követői írásaiban az az elképzelés, amely szerint a kalandozások nem zsákmányoló portyázások, hanem egységesen irányított államszervező, országbiztosító hadjáratok lettek volna.

Komoly történész manapság, nálunk, nem ír le, nem is gondol efféle képtelenségeket. Tovább kísért azonban az az elképzelés, amely szerint

a törzsi viszonyoknak megfelelő politikai berendezkedés — nálunk vagy másutt — az államszervezés közvetlen előzménye, előkészítése lehet, lényeges változás, törés nélkül mintegy átvezet abba. Úgy véljük, e téves felfogás hatását — vagy legalábbis látszatát — nem eléggé kerülik el Györffy Györgynek, a kor kitűnő kutatójának egyes írásai sem. Györffy nem vádolható a régebbi irodalom imént jellemzett hibáival; hogy igen sok figyelemre méltó megfigyelést tartalmazó fejtegetései nem eléggé tisztán határolódnak el a hibák forrásaitól, az megítélésünk szerint nagyrészt abból következik, hogy nem számol következetesen az osztályviszonyok fejlődésének hatásaival, a régi és az új társadalom ebben gyökerező lényegi különbségével és mindennek mint az állam létrejöttét meghatározó okok összességének jelentőségével. Tekintettel a szemlátomást manapság is fennálló problémákra, mindenképpen indokoltnak tekintjük, hogy e kérdésben leszögezzük álláspontunkat.

Nem vitás, hogy a fejedelmek, törzsi vezetők körül már a katonai demokráciában (annak bomlási periódusában) kialakul egy többé-kevésbé állandó jellegű katonai kíséret, amely nem jelentéktelen szerepet tölt be a zsákmányoló-sarcoltató hadműveletekben és alkalmasint a fejedelmi, vezetői hatalom belső megerősítésében, illetőleg kiterjesztésében. Ismerünk példát arra is (ilyennek kínálkozik egyebek közt a magyar államalapítás előzményeinek története), hogy a törzsi-vezetői, fejedelmi hatalom államfőivé alakulásának korántsem törésmentes folyamatában a kíséret mint a jövendő állam uralkodó osztályának fontos eleme igen aktív szerepet játszik. E tények alapján nem tartjuk megengedhetetlennek, hogy a kíséretben — bizonyos fenntartással — a közösségtől elkülönült közhatalmi szervezet csíraformáját, az utóbb kialakulható (immár valóban állami) erőszakapparátus közvetlen előzményét lássuk. A kettő között — éppúgy, mint a törzsi-fejedelmi és államfői hatalom közt — mégis éles határt kell vonnunk, éspedig társadalmi bázisuk szerint, az osztályviszonyok kezdetlegesebb vagy fejlettebb (végül, az államalapítás küszöbén döntővé váló) színvonalának megfelelően. Az első esetben a kíséret az ősközösségi viszonyok végső bomlási szakaszának terméke; ennek felel meg funkciója is. Az utóbbi viszonylatban a kíséret mint a kialakuló uralkodó osztály része és a helyzete megszilárdításáért vívott küzdelmek érdekelt résztvevője változott alapon és változott szerepben lép fel. Természetesen ugyanezt a határt kell megvonnunk a törzsi-fejedelmi, illetőleg az államfői hatalom közt, amennyiben az utóbbi — mint nálunk történt — látszólag mintegy az előbbiből nő ki; szabatosabban szólva: egyazon család egymást követő nemzedékei töltik

be mindkettőt, és így a felületes szemlélő abba a tévedésbe eshet, hogy nem lényegi változás, hanem csupán címbeli vagy legfeljebb a hatalom mértékét, gyakorlásának módját illető módosulás történt. Marxista kutató, aki az államfejlődést a gazdasági-társadalmi viszonyok függvényeként vizsgálja, nem eshet áldozatul a felszíni egyezések megtévesztő csapdájának. Megfigyeli az egyezéseket, következtetéseket von le belőlük a fejlődés menetének konkrét sajátosságaira, de nem téveszti szem elől a lényeget: adott esetben azt, hogy az állam létrejöttét az osztályviszonyok kifejlődése (döntővé válása) határozza meg. Ez pedig minőségileg újat jelent a korábbi állapotokhoz képest; kemény küzdelmek árán, a régi hatalmi viszonyok felszámolása útján történt: törésmentes, egyenes vonalú végbementére nem ismerünk példát.

E ponton szükségesnek látszik, hogy rövid kitérőt tegyünk az úgynevezett nomád államok, nomád birodalmak problémájára. Véleményünk szerint a honfoglalók viszonyaival vagy a honfoglalást követő magyarországi fejlődéssel kapcsolatban nem indokolt ezek analógiáira hivatkozni. Minthogy azonban a régebbi irodalomban történtek ilyen kísérletek (s ezek némelyikének emléke talán még máig sem enyészett el), indokoltnak véljük, hogy — már csak az elhatárolás érdekében is — néhány általánosabb észrevételt tegyünk.

Megítélésünk szerint az állam — az annak tekinthető többé-kevésbé szilárd és tartós politikai alakulat — létrejöttéhez állandó lakóterület, rajta letelepült vagy legalábbis nagyjában azonos környéken élő (tehát földművelő vagy esetleg állattenyésztő-legelőváltó, de semmiképpen sem „nomád" vándorpásztor) lakosság szükséges. Ezt a feltételt az állam genezisének marxista meghatározásai nem említik. Nézetünk szerint azért nem, mert ez beszámítandó az osztályviszonyok — az állam létrejöttét meghatározó gazdasági-társadalmi tényező — kialakulásának, megszilárdulásának feltételei közé. Számos példát ismerünk arra, hogy az osztályviszonyok csírái, a függés különböző formái létrejöttek nomád (vándorpásztorkodásból élő) népek körében is; arra azonban egyetlen utalást sem találunk, hogy ezek a csírák osztályviszonyokká fejlődtek és osztálytársadalomba torkolltak volna, amíg az illető nép megmaradt eredeti életmódjának, gazdálkodásának keretei között. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy az osztályviszonyok teljes kifejlődése és stabilizálódása megköveteli a letelepülés, legalábbis a helybenlakás valamilyen fokát; igazi nomádoknál erről nem lehet szó. Így a magunk részéről eleve némi fenntartással fogadjuk — és csak egyelőre, jobb híján használjuk — a

„nomád állam", illetőleg (amennyiben az előbbivel összefüggésben említik) a „nomád birodalom" kifejezéseket.

A szovjet szakirodalomban e kifejezések éppen nem általánosak, de bizonyos határok közt polgárjogot nyertek; egyes kutatók gondosan kifejtették, és újabban sok figyelemre méltó részlettel gazdagították konkrét tartalmukat. Eredményeik alapján az alábbi megállapításokat tehetjük, követve Bartha Antalt, az idevágó szakirodalom magyar elemzőjét. Egyes pusztai eredetű, nagyrészt — bár talán nem kizárólag — nomád lovaspásztor gazdálkodást folytató népek: türkök, kazárok, mongolok törzsszövetséget alkottak, s zsákmányoló-sarcoltató hadjárataik nyomán nagy területeket, számos más népet hódítottak meg; e területeken tartós fennhatóságot gyakoroltak, és némely vonásaiban államnak tekinthető politikai alakulatot hoztak létre. Ezeket az alakulatokat nevezik a szovjet szakirodalom említett részében — az ott kialakult szóhasználat szerint nagyfokú politikai, területi bizonytalanságot is jelző kifejezéssel — nomád birodalomnak. Függetlenül attól, hogy helyeseljük-e, szabatosnak véljük-e az elnevezést, azt egyetértően leszögezhetjük, hogy a szóban forgó alakulatokat valóban nagyfokú bizonytalanság, gyors kiterjedés, éppoly gyors összezsugorodás vagy összeomlás lehetősége jellemezte. E jellegzetességet a szakirodalom nézetünk szerint helyesen vezette vissza a törzsi-nemzetségi viszonyokból fennmaradt hatásokra. De ha a nomádok politikai létesítményei túlléptek a törzsi-nemzetségi szervezet gyarapodásának és széthullásának ismert formáin, ha azoknál jóval szilárdabb, immár valóban államnak tekinthető alakulatokba torkolltak, az kétségkívül annak tulajdonítható, hogy vagy maguk léptek túl a puszta nomadizáláson (saját gazdálkodásukban alakítva ki a letelepült és részben földművelő életmód bizonyos változatát), vagy a meghódított területek földművelő népességével alakították ki a szimbiózis valamely formáját, ami a törzsi szervezetnél szilárdabb, államszerű politikai alakulat gazdasági alapjául szolgálhatott.

Tárgyunk szempontjából a mondottak alapján két megállapítást kell tennünk. Először is: világos, hogy a nomád állam, illetőleg birodalom fogalmát megszorítással kell használnunk. Az ilyen képződmények uralkodó, vezető rétege a hajdani nomádokból alakult ki, de a birodalom létrejöttét és fennmaradását biztosító tényezők közt egyéb, nem nomád elemeknek is lényeges szerepet kell tulajdonítanunk. Következtetés: ha a magyar honfoglalók igazi nomádok lettek (és maradtak) volna, s ha új területeiken más (letelepült és földművelő) népességgel szoros érintkezésbe, együttélésbe

nem kerültek volna, államot sem alapíthattak volna. Másodszor: a honfoglalókkal kapcsolatban nem látszik indokoltnak a nomád államok, birodalmak példáit említeni. Hihető ugyan (sőt bizonyítottnak tekinthető), hogy ezek némelyike közvetlen hatást gyakorolt a vándorló magyarok törzseinek, törzsszövetségének fejlődésére; az államalapítás azonban más körülmények között és más alapokon ment végbe. E ponton aggályainkat fejezzük ki a honfoglalók számát és katonai erejét illető közkeletű nézetekkel szemben. Egyetlen, bár szavahihető forrás alapján a honfoglalók haderejét két tömenyre, azaz húszezer harcosra szokás tenni; egyes történészek ebből olyan következtetést vontak le, hogy a honfoglalók összlétszáma százötven-kétszázezer fő körül mozoghatott. Katonai demokrácia fokán a tízes szorzószámot túlságosan magasnak tekintjük; a honfoglalók összlétszámát hajlandók volnánk kevesebbre becsülni. De ha elfogadjuk is a maximális kétszázezer körüli becslést, meg kell állapítanunk: ez sem jelentett olyan erőt, amelyet akár a türkök, akár a kazárok vagy éppen a mongolok — a nagy nomád hódítók és birodalomalapítók — erejéhez hasonlíthatnánk. Egyebekről nem szólva, már csak ezért sem tartjuk indokoltnak a párhuzamba állítás időnként felbukkanó kísérleteit.

Fentebb jelzett fenntartásainkat előrebocsátva megemlíthetjük, hogy nem tartjuk elvetendőnek azt a felfogást, amely szerint a törzsi vezetők és különösen a fejedelmek katonai kísérete már a honfoglalás idején, illetőleg a rákövetkező időszakban a fejlődésnek viszonylag magas fokára jutott. Hajlunk Györffy azon feltevésére, hogy az Árpádok katonai kíséretében a csatlakozott népek (a honfoglalás körüli időben a kabarok) jelentős szerepet játszottak. A fejedelmi kíséret gerincének alakulását, összetételét azonban másképpen képzeljük; nem a törzsi szervezet alapjain, hanem a törzsi-nemzetségi szervezet fentebb jellemzett bomlásának termékeként, esetleg már ekkor idegen elemek bekapcsolásával. Határozott véleményalkotás igénye nélkül, inkább csak figyelmet érdemlő kérdés gyanánt említenénk ebben az összefüggésben régészetünknek azt a megállapítását, hogy a honfoglalás kori — régebben későbbinek tartott, újabban azonban a X. század első kétharmadára datált — harcossírok egy részében a pusztai népek jellegzetes szablyájától eltérő, egyenes, kétélű kard, esetenként kopja és a lovas felágaskodását megkönnyítő (a szokásostól ugyancsak eltérő alakú) kengyel található. Nyilvánvaló, hogy ezeket az emlékeket olyan harcos elemek hagyták hátra, amelyek a pusztai lovas-nyilas hadviseléstől eltérő haditechnikát ismertek, és — ha nem is voltak éppen „nehéz" lovasok — a lovasnomád felszereléstől különböző fegyvereket

használtak. Valószínűleg nem járunk rossz nyomon, ha e harcosokban a fejedelmek — az Árpádok és a megelőző fejedelmi család, a kende-kündü nemzetség — katonai kíséretét gyanítjuk. A leletek földrajzi elhelyezkedése — Szatmártól széles karéjban Pesten át a Dunántúlig, nyugaton gyakoribb előfordulással — éppen nem szól a feltevés ellen. De akármint foglalunk is állást az egyenes kardok és tartozékaik eredetét illetően, a fejedelmi kíséret létét, tekintélyes erejét és a továbbiakban számottevő szerepét nem vonhatjuk kétségbe.

Mint már érintettük, a honfoglalást követő évtizedekben a fejedelmi hatalom elhalványult, háttérbe szorult a kalandozásokat irányító törzsi-nemzetségi vezetők kiemelkedő szerepéhez képest. A fejlődés adott szakaszán ez természetes, a magyarországi viszonyok ismeretében pedig egyenesen elkerülhetetlennek látszik. Mindamellett feltehető a kérdés: vajon a fejedelmi hatalom háttérbe szorulása valóban olyan mértékű volt-e, mint gyér forrásaink alapján régebbi szakirodalmunk feltételezte és általában mind a mai napig feltételezzük? Figyelembe kell venni a tényt, hogy írott forrásaink külföldiek. Szerzőik természetszerűleg elsősorban a kalandozókról vagy a velük valamely hadi akció során közvetlen kapcsolatba került, lényegileg a kalandozók mellé sorolható elemekről vettek tudomást, róluk adtak hírt koruknak és az utókornak. E tekintetben csak a bizánci államvezetés kiemelkedő képviselői, a pusztai népek megismerésében — megzabolázásuk és kihasználásuk lehetséges módjainak elősorolásában — magas fokot elért császári taktikák és birodalmi kormányzattanok szerzői jelentenek némi kivételt. Ők valamelyest mélyebben igyekeztek bepillantani az országuk hatósugarába került barbár népek, esetünkben a magyarok viszonyaiba. Nekik köszönhetjük a törzsszövetségről, az öröklődő fejedelmi hatalomról, az egyes törzsek és vezetőik viszonylagos önállóságáról és sok más figyelemre méltó mozzanatról szóló főbb ismereteinket. De még ők is kívülről és távolról, döntően államuk közvetlen hasznossági szempontjai szerint gyűjtötték és közölték ismereteiket. A tőlük kapott kép sem tekinthető minden vonatkozásban kielégítőnek.

Elképzelhető tehát, hogy a fejedelmi hatalom háttérbe szorulása a kalandozások idején sem volt olyan mértékű, mint feltenni szokás. Meggondolkoztató a tény, hogy örökletes maradt, és — ha háttérbe szorult is — semmiképpen sem vált formálissá, mint például a kazár főfejedelem méltósága. De akármint vélekedjünk e kérdésekről, megállapításaink csupán részletekben módosíthatják, s nem lényegében változtatják meg a közkeletű felfogást: a X. század első felében a fejedelmi hatalom tényleges szerepe

igen elmosódó; kiemelkedése később, a kalandozások lezárulása után megy végbe. (Mint merőben megalapozatlan, tudománytalan vélekedésekre, nem óhajtunk szót vesztegetni az ellenforradalmi korszak történetírásának egyes olyan állításaira, amelyek szerint a magyar fejedelmi hatalom, még hozzá más pusztai népek hasonló berendezkedéseivel együtt, valamiféle uralkodói teljhatalom vagy éppen parancsuralmi rendszer ősi előképe lett volna. Akármint vélekedünk is a törzsfői és a törzsszövetségi vezetői hatalom jellegéről, illetőleg további fejlődésének lehetőségeiről, azt leszögezhetjük, hogy a fentebbi értelmezésnek valamennyi forrásadatunk mellett a józan értelem is élesen ellene szól.)

Nem látjuk világosan, milyen volt a fejedelmi hatalom viszonya a többi törzsi-nemzetségi vezető hatalmához a X. század derekán, mondjuk Taksony idejében. Egyes halvány jelek, későbbi állapotok alapján levont óvatos következtetések megengedni látszanak a feltevést, hogy a fejedelmi hatalom megerősödésének folyamata már ekkor megkezdődött. A folyamat kibontakozásának kétségbevonhatatlan jeleivel azonban, mint a szakirodalom nagyjában egységesen hangsúlyozza, Géza fejedelemsége idején (972—997) találkozunk. Ezekre utalnak az utóbb írt krónikák és legendák megjegyzései Gézának — mint a kereszténység magyarországi szállás-készítőjének — „véres", „vérrel fertőzött" kezeiről, illetőleg a pogányság, a régi állapotok védelmezőivel vívott kemény küzdelmeiről. Idevág néhány egykorú adat — Géza olykor nem „dux" (vezér, fejedelem), hanem „rex" (király, uralkodó) címen szerepel, kíséretét külföldi harcos elemekkel egészíti ki, talán már pénzt is veret —, amelyek alapján László Gyula egy fentebb említett új tanulmányában az állam kezdeteit a szokásosnál korábbra teszi. Mint jeleztük, magunk is hajlunk arra, hogy az államszervezés előkészítésében az eddiginél némileg nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk ennek az időszaknak.

A fejedelmek és támogatóik, illetőleg a különállásukra ügyelő, esetleg hatalmuk kiterjesztésére törekvő törzsfők és a kalandozások során megvagyonosodott törzsi-nemzetségi vezetők közti harcok alkalmasint előzményekre tekinthetnek vissza. Nem a legelőkért folyó, a törzsi-nemzetségi viszonyok között mindennapos villongásokra gondolunk — bár bizonyos körülmények közt ezek is eredményezhettek eltolódásokat a törzsi, törzsszövetségi vezetők hatalmi viszonyaiban, s ennyiben befolyásolhatták a köztük később kibontakozó, más jellegű összecsapások kimenetelét. Lényeges az összecsapásoknak az a változata, amelyet az osztályviszonyok fejlődése során az ezek biztosítására és továbbterjesztésére, az e célt szol-

gáló új apparátus, az állam létrehozására törekvő elemek — a fejedelem és támogatói, a kialakulófélben levő uralkodó osztály tagjai — folytattak azokkal szemben, akik a régi viszonyok fenntartásáért vagy inkább ilyen ürüggyel saját részhatalmuk biztosításáért és kiterjesztéséért szálltak síkra. Itt elsősorban a törzsfőkre és a törzsi-nemzetségi arisztokrácia hatalmasságaira, valamint a melléjük sorakozó nemzetség-csoportokra gondolunk. Az ilyen természetű összecsapások nagy része minden valószínűséggel Géza idején ment végbe; befejezésük, mint ismeretes, Géza fiára, Istvánra maradt. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a Géza korabeli fejedelmi hatalmat megalapozó fejlődés folyamán nem jelentéktelen előzményeik is voltak.

A kérdés megítéléséhez számításba kell vennünk a következő megfontolásokat. A század dereka (egyes magyar vezető emberek bizánci látogatásai, valamint az elbeszélésük nyomán készített feljegyzések) után nincs adatunk a honfoglalás kori törzsszövetség, illetőleg azon belül a törzsi különállás továbbélésére. Viszont okunk van feltenni, hogy az eredeti szervezet a katonai demokrácia felbomlásának folyamatában egyre inkább gyengült. A fejedelmi hatalomnak új gazdasági alapokon — mindenekelőtt a földművelő szláv települések megszállása és megadóztatása révén — történő lassú megerősödését a törzsi vezetők kalandozásokkal szerzett zsákmánya, egy részüknek szolgamunkát is kizsákmányoló földtulajdonossá válása csak részben tudta kiegyenlíteni. Amellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy a kalandozások zsákmánya, illetőleg a szolgamunka kizsákmányolása nem szükségképpen a törzsfőket, hanem a hadjáratok vezetőit, a törzsi-nemzetségi arisztokrácia más tagjait gyarapította. Ez szintén a hajdani törzsi szervezet gyengülésének, felbomlásának irányában hathatott. Tény az, hogy a törzsi szervezet István idejére már legfeljebb egyes maradékaiban állt fenn. István három jelentékeny ellenfele közül az egyik, a forrásutalások szerint a legerősebb, Koppány, a fejedelmi nemzetségen belül képviselte a régi rend, a hagyományos szokások fenntartásának politikáját; a két másikat — Ajtonyt és Gyulát — sem tekinthetjük fenntartás nélkül valamely honfoglalás korabeli törzsfő egyenes jogutódjának, legalábbis szerepüket és hatalmuk jellegét tekintve nem. Függetlenül attól, hogy volt-e nemzedékrendi kapcsolat köztük és a honfoglaló vezérek valamelyike közt, a hatalmuk jellegéről meglevő ismereteink értelmében helyesebbnek látszik az a felfogás, amely szerint mindketten részhatalmuk átalakítására, kiszélesítésére törekedtek, s ennek érdekében kerestek külföldi (bizánci, bolgár) összeköttetéseket, átvéve ennek során a kereszt-

tény ideológia keleti változatát. Alig hihető, hogy a törzsi szervezet egyéb maradványainak szétverése egyedül Géza művének, a Géza korabeli — kétségkívül kemény és jelentős — összecsapásoknak az eredménye lenne. Úgy véljük, a fejedelem erejéből még ekkor sem telt volna valamennyi törzsfő hatalmának a megtörésére. Ezért tartjuk hihetőnek, hogy a Géza korabeli harcoknak előzményei voltak. A Géza „véres" kezével megvívott küzdelmek eredményeként a törzsek és törzsfők hatalma — ami még maradt belőle — lényegében felszámoltnak tekinthető. Valószínű, hogy a győzelmes fejedelmi hatalom erélyes rendszabályokat alkalmazott az ellenállás kiújulásának megelőzésére; például széttelepítette az ellenkezők maradékait. (Talán részben ilyesmivel magyarázható az az ismert tény, hogy törzsi eredetre valló helynevek az ország különböző pontjain találhatók.)

Összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg. Géza idején — hihetőleg nem előzmények nélkül — megtörtént a döntő összecsapás a későbbi állam csíráit ápoló fejedelmi hatalom és a törzsi-törzsfői hatalom addig élő maradványai közt. Az összecsapás a fejedelmi hatalom győzelmét eredményezte, és hozzájárult további felemelkedéséhez. Megítélésünk szerint ezt fejezik ki a Géza királyi címével, esetleges pénzverésével, a kíséretében történt változásokkal kapcsolatban fentebb említett adatok. A győzelem azonban nem volt teljes; betetőzéséhez még szükség volt azokra a küzdelmekre, amelyeket István vívott uralkodásának elején (rövid fejedelmi működése és királyságának első évei folyamán) Koppánnyal, Ajtonnyal és Gyulával. Az államalapítás műve csak ez utóbbi harcokkal — a fejedelmi nemzetségen belüli ellenzék letörésével, azon kívül pedig a törzsi hagyományokra építő vagy hivatkozó szeparatista törekvések felszámolásával — tekinthető befejezettnek. Mint ismeretes, még ezzel sem semmisítették meg a régi rend minden maradványelemét; e hosszan tartó folyamat végső kibontakozásában, a feudális osztályviszonyok általánossá tételében az állam maga is aktív szerepet játszott.

Az államalapítást megelőző küzdelmek és az államszervező harcok elemzésekor olyanféle benyomásunk támad (s ez a benyomás nem csupán a régebbi kutatók látását homályosította el, hanem sok mai, az állam jellegéről és a fejlődés menetének alapvető törvényeiről több tájékozottsággal rendelkező megfigyelőt is megzavarhat), amihez hasonlót nemegyszer tapasztalunk az államfejlődés későbbi tényeinek, különösen a kormányzati formák lényeges változásainak vizsgálata során. Az utóbbi esetekben úgy tűnik, mintha a harcok az uralkodó osztály különböző célú, összetételű

elemei közt folynának, mintha ezek feltárásával meg lehetne világítani a változások lényegét. Alaposabb ismeret, behatóbb megfontolás azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a felszínen megfigyelhető, egykorú írott forrásaink szerint előtérben álló vagy éppen egyedül jelentős mozzanatok egymagukban nem alkalmasak a lényegi összefüggések magyarázatára. Az uralkodó osztályon belüli harcok lehetnek ugyan kísérői, esetleg közvetlen kiváltó okai az államfejlődés valamely fontos tényének, de csak az osztályviszonyokban bekövetkezett változások, az osztályharc menetében ezekkel összefüggően végbemenő átalakulás alapján, ez alapvető tényezők konkrét hatásaitól meghatározott módon és az e keretben elképzelhető mértékig. Ami a most tárgyalt kérdést, az államalapítás körüli küzdelmek jellegét illeti, egyetemi és egyéb tapasztalatok alapján úgy véljük: sokak szemében (olyanokéban is, akik elvont általánosságban ismerik az állam lényegének marxista—leninista meghatározását) a fejedelem és a törzsi arisztokrácia (a régi rend haszonélvezői és fenntartásának fő követelői) közt lefolyt harcok, az előtérben álló és az írott forrásokban még inkább előtérbe állított jelenségek mintegy elfedik, elhomályosítják a lényeget, azt ugyanis, hogy a születő állam az új viszonyok, az osztályrend kifejezője, terméke és továbbfejlesztésének szükséges eszköze volt. Az államalapítás lényegi célja, értelme az osztályrend biztosítása volt; a régi rend haszonélvezőit ennek érdekében kellett eltávolítani az útból. Ez az államszervező harcok jelentősége. Kimenetelüket tekintve sem az a fontos, hogy a fejedelmi család valamely tagja vagy egy ellenlábasa győzött-e, hanem az, hogy az adott esetben a fejedelmi család győzelme az állam, s vele az új, haladottabb rend győzelmét jelentette az elavult régi viszonyok fenntartásának kedvező — történelmi értelemben öngyilkossággal egyenértékű — tendenciákkal szemben. Mint már említettük, az új rend, amelyet az állam volt hivatott biztosítani és kiterjeszteni, a feudális osztálytagozódás, osztályelnyomás és kizsákmányolás rendje volt. Súlyos terheket rótt a lakosság hajdan szabad rétegeinek túlnyomó többségére. A fejlődés akkor elért fokán azonban egyedül ez biztosította a továbbhaladás lehetőségét. Szerepe a haladás szempontjából nem vitatható, noha fölöttébb ellentmondásosan érvényesült. (Itt csak mellékesen említjük külön kifejtést igénylő felfogásunkat, amely szerint az osztálytársadalmakban, pontosabban a szocialista forradalmat megelőző fejlődési fokokon, a haladás általában súlyos ellentmondásokkal terhelve, többnyire a nép széles rétegeinek igen nehéz küzdelmei és gyakran újabb megterhelése árán valósult meg. Kialakult osztálytársadalmakban az osztályharc volt az a döntő tényező, ami a gazdaság

fejlődésében megszabott lehetőségek szerint meghatározta az arányt a haladás mértéke és az ugyanakkor a tömegekre hárított új megterhelés közt.)

Úgy véljük, olvasóinkat nem szükséges tájékoztatnunk a magyar államalapítás tényeiről. Lexikonok, kézikönyvek, iskolai tankönyvek tárgyalják ezeket. Talán a nemzetközi összefüggések, az európai háttér problémái kívánnak itt némileg közelebbi megvilágítást. A továbbiakban ezek sorából emelünk ki néhány, nézetünk szerint is lényeges, korábban sok vitára és félreértésre alkalmat adó mozzanatot.

Kavargó világ volt ez, a X. század Európája. A kontinens nyugati peremvidékeit normann kalózok nyomán járó hódítók, keleti szegélyét portyázó-kalandozó magyarok, meg az utánuk előtóduló, ugyancsak zsákmányra s ha lehet hódításra éhes pusztai népek nyugtalanították. A frankok hajdan hatalmas birodalma részekre bomlott; részeiben külön úton indult meg, egyelőre kevés érzékelhető eredménnyel, a fejlett feudalizmuskori államalakulatok alapformáinak kialakítása. A század második felében az Ottók német császársága — a római—német birodalom — megkísérelte a Karolingok terhes örökségének, a világuralmi világi főhatalom álmának vállalását. Mint ismeretes, nem sok sikerrel. A német birodalmi politikát még évszázadokig béklyózó itáliai terjeszkedő tervek első (s nem utolsó) kudarca után az őrgrófok, részfejedelmek, utóbb a császárok figyelme a keleti terjeszkedés szerényebb, ám könnyebbnek látszó lehetőségei felé fordult. De mire a keleti terjeszkedés politikája birodalmi szinten érvényesült, a magyar állam már kialakult, sőt túljutott a megszilárdulás első — különösen nehéz — szakaszán. Délkeleten a bizánci birodalom ismételt belső válságainak egyikéből igyekezett kilábalni. Ennek az erőfeszítésnek egyik, a magyar államalapítás külső körülményei szempontjából nem közömbös eredménye volt a bolgár állam — e korábban, még a honfoglalás idején tekintélyes, az Al-Duna vidékére, sőt egyesek igazolhatónak látszó felfogása szerint Erdély területére is kiterjeszkedő hatalom — visszaszorítása, majd megsemmisítése. Az átmenetileg megerősödő bizánci birodalom ismét kiterjesztette fennhatóságát az Al-Duna környékére (ami később a birodalom és az erősödése során terjeszkedő magyar állam közt összeütközések forrásává lett), a Duna középfolyása környékén történő eseményekbe azonban nem avatkozott bele, legalábbis meghatározó módon nem. A jövendőbeli magyar államterületnek, a honfoglalók szállásvidékének közvetlen környékén — túl a gyepűn, a szállásterületet biztosító védelmi övezeten és az ezt kívülről övező, megszállatlan sávon, a gyepűelvén —,

északon, északnyugaton és északkeleten szláv államok: a cseh, a lengyel, a kijevi orosz állam a feudális fejlődés korai szakaszában álltak. Köztük a legerősebb, a kijevi nagyfejedelemség ez idő tájt képes volt terjeszkedni, de főleg az Al-Duna, Bizánc tartozékai és a kazár államterület irányában igyekezett előnyomulni. A cseh és a lengyel államot (bár határkérdések és dinasztikus villongások időnként mindkettőt szembefordították a létének első éveit élő magyar állammal) külpolitikai téren ugyanaz az igen súlyos probléma: a kelet felé forduló német birodalmi terjeszkedés meggátlása foglalkoztatta. Így a közös ügyben érdekelt ifjú országok között a kisebb-nagyobb ellentétek mellett gyakran került sor együttműködésre; különben pedig — s ez ennél talán többet jelent — puszta létezésükkel is támogatták egymást a fennmaradásukat fenyegető közös ellenséggel vívott küzdelmekben.

Nem kívánunk tovább időzni Európa politikai-hatalmi viszonyainak vázolásánál. A mondottak eléggé érzékeltetik, hogy a magyar államalapítás idején — kivált annak előestéjén — a külpolitikai helyzet viszonylag kedvező volt, noha már jelezte az elkövetkező — de teljes súlyukkal csak az államalapítás után mutatkozó — veszedelmek forrásait. Mint a köztörténet iskolai anyagából mindenki tudja, Géza és István helyesen mérlegelték a helyzetet, annak államszervező munkájukat segítő vagy akadályozó oldalait. A felismerés, mérlegelés fogalmát természetesen a kor viszonyainak megfelelő megszorítással használjuk. A tényekben rögzíthető eredményre gondolunk, arra, hogy az utolsó fejedelem és követője, az első király megtalálták a módját, hogy kialakuló, kezdetben szükségképpen gyenge államuk létrehozásának és megszilárdításának lehetőségeit kikeressék, majd biztosítsák koruk Európájának hullámzó, változó, átmenetileg kedvező, de annál fenyegetőbb távlatokat felvillantó hatalmi állapotai között. Arra is találtak lehetőséget, hogy belső feladataik végrehajtásához segítséget biztosítsanak maguknak az erőknek ebből a kiforratlan kavargásából.

Úgy látszik, Árpád utódai országuk szomszédságában kerestek külpolitikai támaszt. Ez fejeződik ki — a kor viszonyainak, szokásainak megfelelően — a házasságokkal megerősített dinasztikus kapcsolatokban, amelyek a X. század végén (a következő időszakra kiható következményekkel) a magyar fejedelmi, majd királyi családot összefűzték a szomszéd államok uralkodóházaival. A politikai eseménytörténet régen feltárt anyagából ismeretes, milyen jelentős szerepet játszottak utóbb, az állam megszilárdításáért és függetlensége megóvásáért folytatott küzdelmekben azok a

kapcsolatok, amelyek az Árpádok Vászoly (Vazul) ágát az orosz, illetőleg a lengyel uralkodókhoz fűzték. Kevésbé ismert, tüzetesebb megvilágítást és alaposabb megfontolást igénylő kérdés, hogyan járultak hozzá a korábban, kimutathatólag már az államszervezés időszakában meglevő kapcsolatok az államalapítás külső feltételeinek biztosításához. Azt hisszük, Géza legközelebbi rokonságának (így testvérének) orosz és egyéb szomszédságbeli összeköttetéseit ebből a szempontból a szokottnál nagyobb nyomatékkal lehet hangsúlyozni.

A hagyományos felfogás szerint Géza döntő fontosságú lépést tett, amikor békés kapcsolatok biztosítása céljából követeket küldött a német birodalomba, fiának pedig, a későbbi első királynak a bajor (a birodalomban igen előkelő rangú, délkeleti részén nagy befolyású) fejedelmi családból kért és kapott feleséget. Gézának ezt a lépését magunk is igen fontosnak tartjuk. Egyúttal azonban elutasítjuk az értelmezéséhez fűzött régebbi magyarázatok ama részét, amely szerint ebben a magyar állam, sőt a magyar nép sorsa, hivatása, eleve elrendelt küldetése jutott volna kifejezésre, valami olyanféle értelmezésben, mintha a magyarság további életútján a nyugati civilizációnak (e civilizáció német alváltozatának) átvevője és terjesztője, keletre tolt előőrse lett volna. E „küldetésnek" adta volna zálogát Géza követeinek megjelenése Quedlinburgban, fiának házassága Gizella hercegnővel, mások mellett német térítőpapok működése, német páncélosok bevonulása a fejedelmi-királyi kíséretbe s egyéb effajta jelenségek pontosan regisztrált feltűnése. Az ilyenféle értelmezés a magyar szakirodalomban sem áll példa nélkül, s ez óvatosságra int egyes gondolati elemeinek esetleges továbbélése tekintetében, noha napjainkban nemigen találkozunk ennek nyomaival, sem a szakemberek, sem a történelem iránt érdeklődők köreiben. Az elképzelés emlékei most is kísértenek, ha nem egyebütt, akkor a nyugatnémet Ostforschung szemléletétől áthatott egyes írásokban.

Mint jeleztük, Géza lépését magunk is fontosnak tartjuk, ám egészen másként értelmezzük. Helyes magyarázatához segítséget nyújthatnak marxista történetírásunk eredményei mellett a régebbi kutatás egyes (a szellemtörténeti felfogástól még nem fertőzött) megállapításai is. Ha a tényeket egyszerű időrendben végiggondoljuk, különös éleselméjűség nélkül is rájöhetünk: a helyzete megszilárdítására, az államfői hatalom kialakítására igyekvő s ehhez külső támaszt kereső, vagy legalább a kívülről fenyegető veszélyek elhárítására törekvő fejedelem a kalandozások kudarcának, a német birodalom nyilvánvaló megerősödésének láttán aligha tehetett mást, mint azt, amit Géza tett. Tisztáznia kellett, mit várhat az

új viszonyok között. Amit próbált, merész kísérlet volt, majdnem játék a tűzzel. De mégsem egészen az. Sikerét ígérte a történelmi helyzet, helyességét és időszerűségét bebizonyította a későbbi fejlődés. Igaz, a magyar államnak mindjárt létrejöttekor — s utóbb még hányszor! — szembe kellett fordulnia a német birodalom vagy valamelyik részállama terjeszkedő törekvéseivel; ezek jogalapjául olykor (a kortársaknál kevésbé, mint az utókor imperialista ihletésű újbirodalmi történetírásában) Géza követeire, fiának bajor hercegleány-feleségére, a békés kapcsolatok felvételének — a hűbériség szimbolizmusra hajló eszméi szerint így vagy amúgy értelmezhető — kísérőjelenségeire hivatkoztak. De mennyivel kedvezőbben alakult a tényleges helyzet így, mint ahogy alakulhatott (és nyilván alakult) volna másként, Géza bölcs államférfiúi lépése nélkül! A kapcsolatok felvétele olyan időben történt, amikor a birodalom erejét egyéb irányú terjeszkedő törekvések kötötték le; keleti aspirációi — nem szólva a határgrófságok megújuló rohamairól — még nem érvényesültek teljes súlyukkal. Később, amikor ezek is kibontakoztak, a magyar állam már kialakult, s nem mint pogány pusztítók pokolból szabadult, oda visszaküldendő gyülevész hada, hanem mint a hitben fiatal, ám annál inkább a gyarapodás friss hajtásainak ígéretével ékes, keresztény királyság állt a terjeszkedés útjában; nem mintha ez magában elháríthatta volna a német—római birodalom feudális hatalmasságainak terjeszkedő törekvéseit; de megnehezítette a terjeszkedés igazolását a feudális erkölcs vallási (vagy vallásos mezbe bújtatott) előírásaival. S bár az ököljog világában az erkölcs hangja — a kor, az akkori uralkodó osztály felfogása szerint értett erkölcs hangja is — igen szerényen hangzott, némi hatását tagadni aligha volna helyes. Túl azonban az ilyen megfontolásokon, tény az, hogy Géza lépésének, a békés kapcsolatok felvételének eredményeképpen a magyar államszervezést a legválságosabb időben, a X. század utolsó évtizedeiben nem érte veszedelem a fenyegetően növekedő birodalmi hatalom oldaláról. Géza lépése elsősorban nyilvánvalóan ezt célozta, s ezt el is érte.

István megkoronázása voltaképpen ennek a politikának a betetőzése volt, s egyúttal a velejáró veszélyek kiküszöbölésének kísérlete. A feudális jogrendben az államfői hatalmat — annak nem világi eredetű, például hűbéri megbízásban gyökerező, hanem egyenesen isteni kegyelmen alapuló, legfelső és legteljesebb formáját — a korona, illetőleg a feltételét kísérő egyházi szertartás (felkenés stb.) jelképezte. A nyugati szakirodalom némely ágazatában máig is beható viták folynak arról — régebben nálunk is voltak ilyen viták, ha nem is olyan mértékben —, mit fejez ki az uralko-

dói hatalom jelvényeihez kapcsolódó szimbolisztika; egyes kutatók igen messzemenő következtetéseket vonnak le az ilyen tárgyú vizsgálódások eredményeiből. Úgy véljük, az uralkodói jelvényekhez kapcsolt szimbolisztika tanulságos betekintést enged a kor uralkodó eszméibe; ennyiben tanulmányozása nem indokolatlan. De óvatosságot ajánlunk abban a tekintetben, hogy milyen következtetések vonhatók le az ilyen megfigyelésekből a valóságos, kiváltképpen az államközi hatalmi viszonyokra. E megfontolás alapján (amit nem kívánunk bővebben okadatolni) elutasítjuk mindazokat az értelmezéseket, amelyek egyfelől István koronájának pápai eredetéhez, másrészt a korona elnyerésének esetleges császári támogatásához fűződtek, s a kialakulófélben levő magyar állam akkori, sőt jövendőbeli külpolitikai tájékozódását illetően óhajtottak irányjelzést adni.

Tekintsük a tényeket. Géza fia István koronát kért a pápától; ennek birtokában időszámításunk 1000. évének végén szertartásosan királlyá avatták. (Régebben zavart okozott az év meghatározása. Megszűnik a probléma, ha figyelembe vesszük, hogy a középkorban az újévi mellett több más évkezdő időpontot is ismertek és alkalmaztak, így a karácsonyit, és az ortodox területeken sokáig az őszit is. Az utóbbi számítások alapján a koronázás nem 1000-ben, hanem 1001-ben történt volna; innen ered a korábbi szakirodalomban nem ritka, helyenként ma is megismétlődő félreértés.) Az eseménynek sajátos jelentősége lehetett a kortársak, az ezredik évhez különleges várakozást fűző misztikusok mellett az egyszerűbben gondolkodó emberek számára is. A kereszténység nyugati változatát magukénak valló népek, országok előtt ezzel nyert bizonyítékot (ha nem is teljes hitelt), hogy a pogány pusztítók maradékai beilleszkedtek — vagy legalábbis igyekeznek beilleszkedni — a világ isteni eredetű, ennélfogva helyes és maradandó rendjébe. A fiatal magyar állam európai helyét nyilván nem ilyen vélekedések határozták meg; ez sokkal kézzelfoghatóbb tényezők együtthatásának eredőjeként alakult ki. De kialakulásában kétségkívül ez a tényező is szerepet játszott. Egyébként, hogy érzékelhessük a koronázás jelentőségét a kor viszonyai, fogalmai szerint, megemlítjük, hogy a szomszédos, korábbi eredetű lengyel és cseh állam uralkodói később, kevésbé kedvező körülmények közt érték el ezt a számukra is kívánatos megtiszteltetést. A korona küldését, a juttatásában játszott — vagy állítólag játszott — szerepet utóbb hatalmi aspirációk, fennhatósági törekvések jogi-erkölcsi alapjaként igyekeztek feltüntetni mind a pápák, mind a császárok. A X. század végének viszonyaira egyik utólagos értelmezés

sem vetíthető vissza. István nem pápai hűbérként, nem is apostoli küldetéssel kapta a koronát. Országában, a kialakuló osztályrend érdekének megfelelően, terjesztette ugyan a kereszténységet (éspedig annak nyugati válfaját), de az egyházi szervezet kiépítésében önállóan járt el, a pápai beavatkozásnak olyan formái nélkül, aminők az apostoli megbízatással megfértek volna, de más nyugati keresztény államokban is csak később, az invesztitúra háborúknak a pápaságra kedvező kimenetele után terjedtek el. Ami a császároknak a quedlinburgi követjáráshoz vagy a későbbi koronázáshoz kapcsolt állítólagos jogait — helyesebben hűbéri-fennhatósági törekvéseit — illeti, azokat kézzelfogható megmutatkozásuk idején maga István igen hatásos módon utasította el.

A koronázást mint az államalapítás tényének a kor szimbolisztikájához illeszkedő kifejezését, mint egyben a tény európai értékelésének az egykorúak szemében fontos (az ő fogalmaik szerint egyenesen döntő jelentőségű) mozzanatát, jeleztük, magunk is igen jelentősnek tartjuk. Megértjük, bár nem helyeseljük, hogy ez a fontos mozzanat nem csupán a kortársak, hanem a fejlődés alapvető tényezőiről világosabb fogalmakkal rendelkező későbbi kutatók (legalábbis nem csekély részük) figyelmének köréből is kiszorította a mégiscsak fontosabb összefüggéseket. Ez sokuknál odahatott, hogy az államalapítás — a lényeges történeti tény — okait, körülményeit, jelentőségét a kísérőjelenség, a megnyilvánulási mód (a koronázás) oldaláról értelmezték. Azt azonban sem megérteni, sem elemezni nem kívánjuk, legfeljebb figyelmeztető jelzésül említjük, hogy a koronázás, illetőleg az azt előkészítő és követő aktusok felfogásának egyes változatai miként váltak a múlt történetírásában egészen vulgáris aktuális-politikai célok történelmi igazolásának, afféle törénelmi jogalap vagy erkölcsi példakép sugalmazásának eszközeivé.

A magyar történetírás (egyes, történetkutatónak alig tekinthető képviselőit leszámítva) általában elutasította a német császári, majd még inkább a nácizmus élettér eszményének növekvő befolyása alá kerülő történetírásban éppen nem ritka felfogást, amely szerint az államalapítást szimbolizáló koronázás, illetve az azt előkészítő és kísérő aktusok a megalakuló magyar állam német birodalmi hűbérességét, ezen keresztül pedig hosszan tartó jogi, sőt erkölcsi elkötelezettségét juttatták volna kifejezésre. Nem utasították el ilyen egyértelműen a másik, klerikális oldalról képviselt, egyeseknél azonban az előbbivel szemben ellenérvül is használt felfogást, amely szerint István a koronával pápai hűbérré nyilvánította országát. E vélekedés kevésbé középkori, de nem sokkal kevésbé középkorias,

barokk és neobarokk fogalmazása szerint koronájával együtt apostoli megbízást kapott; ennek értelmében gyakoroltak utódai különös jogokat és kötelességeket, ezen az úton lett Magyarország (még barokkosabb szóhasználatot idézve) apostoli királyság, sőt „Mária országa", Regnum Marianum. Néhány erősen katolikus felfogású szerzőt leszámítva, századunkban ezek a gondolatok sem váltottak ki különösebb hatást történetíróinknál. Annál erősebben hatott a két (kialakulásakor némely vonatkozásban ellentétes) nézetnek az a sajátos ötvözete, amely a húszas-harmincas évek folyamán — főként Szekfű nagyhatású művei nyomán — terjedt el, s bár sokakból ellenkezést váltott ki, különféle áttételek révén mégis viszonylag széles rétegek gondolkodásában hagyott nyomot. Eszerint az államalapítás ténye, körülményei azt juttatnák kifejezésre, hogy a magyarság a Nyugat, azon belül a germán-keresztény „kultúrközösség" részesévé vált, életfogytig tartó sorsközösséget vállalt vele. Tragikus — tartják a koncepció hívei —, hogy a későbbi együttműködést több (eléggé gyakran ismétlődő) súrlódás, félreértés, megnemértés zavarta; ez azonban a sorsközösség, a ráutaltság örökre vállalt kötelezettségén akart vagy nem akart kényszerítő tényén többé már nem változtat.

Szükséges-e magyarázni, milyen politikai tendencia húzódott meg a germán-keresztény kultúrközösség fogalma, a magyarságot ehhez fűző sorsszerű kapcsolat intelme, az államalapításnak és a rákövetkező fejlődésnek ilyen értelmű átértékelése mögött? Marxista történetírásunk, ha sommásan is, lényegében már választ adott ezekre a kérdésekre; nem hisszük, hogy ismert megállapításaihoz — a jelenségek és hatásaik objektív értelmét illetően — sok újat, érdemlegeset lehetne fűzni. Ha valamit tanulságos és tárgyunk körén túl tekintve hasznos volna tüzetesebben megvizsgálni, az inkább az a kérdés lenne, miképpen vált lehetségessé, hogy kiváló tudósok, szakterületük kiemelkedő képviselői ennyire tudománytalan (nem egy ponton saját megállapításaikkal is ellentétbe állítható) nézetek foglyaivá lettek? A válasz alapvonalaiban ismeretes; ezen belül azonban konkrét, a szóban forgó tudósok életművének elemzésén alapuló kifejtése is időszerűnek látszik. A kérdés ilyen tanulmányozása nem azért volna jelentős, mivel a magyar történetírás egy-két nem eléggé tisztázott részletét megvilágítaná, hanem azért, mert az ehhez hasonló problémák beható, szakszerű, elvileg éles és emberileg értelmes elemzésével közelebb juthatnánk a jelenkori polgári tudományosság válságának, a képviselőivel és hatásaival folytatott vita — a hiteles, hatásos vita — feltételeinek tisztázásához. Ez azonban messzire térítene tárgyunktól, itt és most mellőzzük.

A koronával, illetőleg a hozzá fűződő nézetekkel kapcsolatban még két kérdést kell érintenünk. Mint ismeretes, István eredeti, Szilveszter pápától származó koronája utóbb, hihetőleg a XII. században egy másik, bizánci eredetű koronával bővült, amelyet I. Géza király (talán még herceg korában) kapott ajándékul Dukasz Mihály császártól. A két rész együtt alkotta a magyar királyok legfőbb hatalmi jelvényét, az évszázadokon át ereklyeként tisztelt szentkoronát. Ha középkori módon, szimbólumokban kívánnánk kifejteni véleményünket, e tényben is találhatnánk tanulságos elemeket; egyebek közt annak érzékeltetésére is, hogy István államának a koronázással kapcsolatosan emlegetett csatlakozása a Nyugathoz korántsem volt olyan teljes, hogy kirekesztette volna a továbbra is erős, időnként igen erős keleti (bizánci és szláv) kapcsolatokat. Szerencsére adataink, amelyek ebben a korban már kezdenek megszaporodni — hogy egyebet ne említsünk, utaljuuk csak I. András ugyancsak bizánci eredetű koronájára vagy az egyházszervezés vonatkozásában még érintendő hatások tárgyi emlékeire —, feleslegessé teszik, hogy tények helyett feltevésekben vagy éppen szimbólumokban gondolkodjunk. Ez annál örvendetesebb, mert a tények elemzését szimbólumokkal helyettesítő eljárást történetírói fogásként sem tartjuk célravezetőnek, bizonyítékként pedig egyáltalán nem.

Annál tanulságosabb volna végigtekinteni a koronához mint az államhatalom legfőbb jelképéhez utóbb fűzött nézeteket, amelyek az államhatalom gyakorlásának módjával, a kormányzati forma változásával összefüggésben változtak. Ilyen jellegű kutatások, mint már egyes eddigi eredmények is mutatják, jelentősen bővíthetnék a nemesi-rendi ideológiára vagy az államközpontosító törekvéseket kifejező eszmei mozzanatok egymás közti viszonyára, e gondolati elemeknek az államfejlődésben és a politikai gondolkodás formálásában betöltött szerepére vonatkozó ismereteinket. További, gyakran tárgyalt, de teljes mélységében eddig fel nem tárt, az előbbinél sok vonatkozásban fontosabb és tanulságosabb kérdés: miképpen épült ki az imént említett ideológiai elemek felhasználásával, de egyházias — részben kifejezetten barokkosan vallásos — átszínezésükkel és többrendbeli átértékelésükkel a szentkorona tana, ez az állam jellegét és funkcióját nyugati keresztény misztikával és szimbolisztikával elhomályosító különös elmélet, amely — a dualizmus történetírásának birodalmi ábrándjával s utóbb az ellenforradalmi korszak történetírásának szentistváni eszméjével összefonódva — a magyar múlt hamis és veszélyesen sokakat megtévesztő magyarázatának egyik fő változatához szolgáltatott

vezérfonalat. Gondolva részint az eddigi, bár nem teljes munkálatokra, gondolva továbbá a most előirányzott kutatások várható eredményeire, kifejezést merünk adni annak a várakozásunknak, hogy fellendülő és az eszmetörténeti kérdések iránt fokozott fogékonyságot tanúsító történetírásunk rövidesen megoldja e feladatokat is.

Nehézségekkel járt, s részben máig ható zavarokat okozott az István kori magyar állam jellegének meghatározása. Régebbi történetírásunkban különböző elképzelésekkel és ezeknek megfelelően különböző elnevezésekkel találkozunk. Nem tárgyalva itt az állam nomád előzményeiről, az uralkodói hatalomnak ezekkel összefüggő despotikus vonásairól formált, fentebb érintett zavaros elképzeléseket, csupán az utóbbi évtizedek polgári szakirodalmában gyakran olvasható „patrimoniális" királyság fogalmára utalunk. Ezen többnyire nem azt, vagy nem csak azt értették (ami magában helyes volna), hogy a korai államban a királyi hatalom gazdasági alapja a kiterjedt földbirtok, hanem főként azt, hogy az állam és a királyi birtok mintegy azonosul (ami a kettő közt kimutatható szoros összefüggés ellenére sem pontos). E nézet szerint az állam éppúgy a király személyes tulajdona — patrimóniuma, vagyis atyai öröksége — akárcsak a birtoka. Ez, sok részlet megfigyelésének helyessége mellett, alapjában hibás vélekedés. E nézet összefügg a királyi hatalom rendkívüli nagyságáról formált elképzelésekkel, bár terminológiájával a századvég német történetírásának fogalomvilágához simul.

Szellemtörténeti, illetőleg azzal rokon polgári szociológiai hatásra terjedt el — igaz, viszonylag szűk körben — a „karizmatikus" királyság fogalma. Ezzel azt kívánták kifejezni, hogy az uralkodó (szintén különlegesen nagynak minősített) hatalma a kortársaknak e hatalom földöntúli eredetéről alkotott elképzeléseire vezethető vissza. A feudális megjelölés ritkán fordult elő. Ennek fő okát abban látjuk, hogy akkoriban nálunk is elterjedt, mondhatni uralkodott a feudalizmus fogalmának a nyugati történetírás sok ágában máig megfigyelhető értelmezése, amely a lényeget másodlagos, önmagukban sem mindig szabatosan megállapított tünetekkel helyettesíti. Eszerint a feudalizmus fő jellemzője nem a földesúr—jobbágy viszony, hanem a szenior—vazallus kapcsolat, vagy éppen ennek legteljesebben kifejlődött formája, az úgynevezett hűbéri lánc. Akik egyáltalán foglalkoztak a kérdéssel, többnyire azt vizsgálták: kimutathatók-e István korának Magyarországán a vazallitás különböző, a hűbériség nyugati fejlődéséből ismert formái, illetőleg az ezekkel szorosan összefüggő birtokadományozási és haszonélvezeti berendezkedések. Anélkül, hogy érdemben belebocsátkoz-

nánk az idevágó szakirodalom taglalásába, elegendőnek tartjuk hangsúlyozni, hogy ez — bármilyen eredményre jutott is — semmiképpen sem szolgálhat alapul a bennünket foglalkoztató kérdés eldöntéséhez. A másodlagos, felépítményi vagy esetleg éppen felszíni jelenségek elemzése — amennyiben pontos — értékes kiegészítést eredményezhet a kép egészéhez, de nem pótolhatja az alapvető összefüggések rajzát és a lényegre nézve csak ebből levonható következtetést.

Újabb történetírásunk, az állam és a feudális osztályrend marxista meghatározásából kiindulva, eljutott az István kori viszonyok helyes értelmezéséhez. Ezt eleinte megnehezítette néhány félreértés, valamint az alap-felépítmény kölcsönhatása törvényének nem kellően dialektikus értelmezésével összefüggő hiba. Egy időben sok vitát váltott ki (s kivált az oktatásban sok bizonytalanságot okozott) a prefeudális viszonyok — vagy korszakhatározó megjelölésként használt formában: a „prefeudalizmus" — fogalma és ennek erőszakolt kitágítása. A fogalmon eredetileg a társadalom fejlődésének ama szakaszát értették, amelyben már megvannak és növekvő súllyal érvényesülnek a feudális jellegű osztályviszonyok (vagy azok csíraformái), de mellettük még számos egyéb elem is kimutatható, amelyek egy része nagy súllyal képviseli a nemzetségi rend hagyatékát, másik része pedig a patriarkális rabszolgaság többé-kevésbé jelentősnek felfogott hatásait. A szakemberek többsége viszonylag korán elvetette a felfogásnak azt a tulhajtott formáját, amely szerint az itt leírt rendszerben különböző alapok (a szovjet szakirodalomban használt kifejezéssel: „ukladok") léteznének egymás mellett; ennek nyomán kitűnt a külön korszakjelző szakkifejezés felesleges, sőt zavaró volta is. Végül tisztázódott, hogy mind a zavarok kiküszöbölése, mind az időszak lényegének pontosabb kifejezése végett helyesebb mellőzni a „prefeudális viszonyok" kifejezést is; ehelyett inkább a napjainkban használatos fogalmat, a „feudális viszonyok fejlődése, kialakulása" stb. kifejezést kell alkalmazni. Nem vitás, hogy a feudalizmus kialakulásának, kezdeti fejlődésének ezt az időszakát bonyolultan összetett társadalmi viszonyok jellemzik, egyebek közt — kiemelkedő mértékben, valóban korszakhatározó módon — éppen a régi rend maradványelemeinek nagy, bár csökkenő súlya. De az sem vitás, hogy a fejlődés irányát a bontakozó feudális jellegű osztályviszonyok határozzák meg. Az állam ezek terméke; következőleg nincs okunk kétségbe vonni az új hatalmi szervezet lényegileg feudális jellegét. Hogy még nem teljesen, nem tisztán kialakult és megszilárdult formákkal mutatja a feudalizmus — a teljessé vált feudális osztályrend — államának külső

ismérveit, az éppen a viszonyok kialakulatlanságának következménye. Nem az állam feudális jellege ellen szól, hanem éppen azt támasztja alá, hogy az új alakulat mint politikai felépítmény utóbb maga segíti elő gazdasági alapjának teljessé tételét, s ezzel együtt és ezt követően maga is további jelentős fejlődésen megy át. Ha nem így értelmezzük a XI. század magyar államának viszonyait, az a felépítmény aktív visszahatásának lebecsülésével a jelleg meghatározásában okozhat — mint tízegynéhány éve okozott — félreértéseket.

István magyar királysága korai feudális állam, amely magán viseli a kezdetlegességnek a kialakulás időszakára jellemző s a feudális osztályviszonyok nem teljes kibontakozásában gyökerező ismérveit. Ez fejeződik ki szervezetének, belső berendezkedésének minden eddig ismert tényében.

Mint már régebbi történetírásunk több képviselője hangsúlyozta, a korai magyar államban az uralkodói hatalom gazdasági alapja a nagy kiterjedésű birtok volt. Bár sohasem alkotott összefüggő területi egységet, arányait tekintve a királyi birtok — virágzása idején — túlsúlyban volt az ország területének egyéb feudális urak (egyháziak és világiak) tulajdonában levő részeivel szemben. A birtok kiterjedése, határai változtak, állományát adományozások csökkentették, foglalások gyarapították; mindez befolyásolta túlsúlyának mértékét, jellegét és jelentőségét. Maga a túlsúly azonban — mint a birtokmegoszlásnak és egyben a feudális viszonyok fejlettségi fokának (viszonylagos fejletlenségüknek) jellemző fokmérője — nagyjából a XII. század utolsó harmadáig megmaradt. E közel kétszáz esztendős időszakon belül, amelyet egészében a királyi birtok túlsúlya jellemez a többi feudális birtokkal szemben, lényeges különbséget kell tennünk az államalapítás időszakának és a feudális osztályviszonyok általánossá válását követő évtizedeknek az állapotai között. A különbség döntő eleme, hogy István és közvetlen utódai idején a feudális földtulajdon még nem érvényesült az ország egész területén; a királyi, egyházi és magánföldesúri birtokok közé beékelődnek a régi rend maradványelemeinek, az államszervező harcokban fel nem morzsolt nemzetségeknek egyelőre — feltehetőleg — nem jelentéktelen területei. Míg száz évvel utóbb a birtokmegoszlás némileg úgy fogható fel mint az uralkodó osztályon belüli erőviszonyoknak s ezek fejlődési tendenciáinak fokmérője — az államalapítás korában a kérdésnek ezt a később előtérbe kerülő oldalát még háttérbe szorítja, elhomályosítja a maradványelemek léte, a régi és az új rend ellentétét kifejező, még egymás mellett található birtoklási és földhasználati módok lényegi különbsége. Ennek felszámolása döntő mértékben éppen az

államszervezet, illetőleg a királyi hatalom — a gazdasági alapjául s egyúttal nem csekély mértékben katonai bázisául szolgáló birtokszervezet — feladata lesz. Ezzel a kiegészítéssel tekinthetjük érvényesnek a királyi birtok túlsúlyáról mondottakat a korai időkre.

A királyi birtok István kori kiterjedését, határait nem ismerjük pontosan. Hihető, hogy Györffy György most folyó történeti-földrajzi kutatásai nyomán az eddiginél valamivel részletesebb képet alkothatunk róla, teljességet azonban a forrásanyag természete miatt onnan sem várhatunk. De a lényeg így is megállapítható. A királyi birtokba beolvadt a fejedelmi család hajdani szállásföldjének megmaradt része, amely az államszervezést előkészítő harcok idején valószínűleg számottevő törzsi-nemzetségi területek megszállásával gyarapodott. Nagyban növelhették azok a további foglalások is, amelyeket a király az államszervező harcok során levert lázadók (nemcsak a vezérek, hanem követőik) tulajdonában tett. Ugyanakkor apasztották állományát a már ekkor nem jelentéktelen adományok, amelyekkel a király az egyházat támogatta és világi híveinek, kísérete tagjainak szolgálatait jutalmazta. A jelek szerint az adományok okozta fogyatkozás egyelőre kisebb mértékű volt, mint a foglalásokkal járó gyarapodás. Annyi bizonyos, hogy a birtokviszonyok tarkasága mind a foglalások, mind az adományozások következtében növekedett. A királyi tulajdonban levő, különféle eredetű, az országban szanaszét fekvő kisebb-nagyobb földterületek együtt alkották a korai idők királyi birtokát.

Mint újabb kutatások, így főként Lederer Emma alább más összefüggésben még érintendő eredményei bebizonyították, a királyi birtok kétféle szervezetből állt. Az egyik az udvarok, majorfélék (a források latin kifejezésével: kúriák, curtisok) kisebb-nagyobb egységeit ölelte fel. Ezek népei kizárólag gazdasági természetű, jobbágyparaszti jellegű szolgáltatásokkal tartoztak. Szolgáltatásaik (robot, termék) jellege és mértéke — későbbi adatokból kitetszően — helyenként különbözött; elnevezésük (udvornik stb.) szolgáltatásaik és jogi helyzetük szerint tért el egymástól és a királyi birtok egyéb szolgáltató elemeitől; jogi helyzetük egyébként általában a szolgákéhoz állhatott közel. Szervezetük külön vezető alatt kapcsolódott — talán már ekkor — a megye szervezetéhez. (Lehet, hogy ilyenféle vezető szerepet töltött be a megyében a „curialis comes", akinek funkciója viszonylag rövid idő múlva elhalványult. Más, ezzel lényegében nem összeférhetetlen elmélet szerint a curtisokban termelt javaknak a királyi udvartartás számára történő hasznosítása körül a kezdeti időkben a nadvorzsupánnak, a későbbi nádorispán elődjének voltak tennivalói.)

A királyi birtokszervezet másik, hosszabb életű és nézetünk szerint a korai államban is fontosabb része a királyi megyék központjait, a királyi várakat és a hozzájuk tartozó várkatonai szervezetet tartotta el. Ma már nagy vonalakban tisztázottnak tekinthető e korábban sok vitát felidéző szervezetnek a jellege, működése is. A birtok szolgáltató elemei, a várnépek — vagy közülük egyesek — eleinte talán maguk is katonáskodtak, emellett azonban termelőmunkát is végeztek, és eltartották vezetőiket, a soraikból kiemelt s hovatovább föléjük emelkedő várjobbágyokat. (Utóbb a katonáskodás egészen háttérbe szorult a szolgáltatások mellett; az elkülönülés a szolgáltató és a katonáskodó elemek közt a feudális viszonyok erősödésével a várbirtokon is mind teljesebbé vált.) A szervezet élén a király által „tetszése tartamára" kinevezett ispán állt (a latin forrásokban comes, olykor más, ilyen címmel illetett előkelőktől való megkülönböztetésül comes parochialis), aki nem vált a rábízott birtok tulajdonosává, csak a haszonélvezet jogát kapta meg, azt is részben; mint későbbről tudjuk, a birtok jövedelmének egyharmadát fordíthatta a maga céljára.

Amennyire tisztázottnak tekinthető nagy vonalaiban a várszervezet mibenléte, annyira fogyatékosak a korai működésére s kivált annak katonai részére vonatkozó konkrét ismereteink. Lederer Emma említett eredményeiből kirajzolódik az a szerep, amelyet a királyi birtok — a jelek szerint főként a várszervezet — játszott utóbb a megmaradt szabadok lesüllyesztésében, függő helyezetbe juttatásában. Mint a királyi hatalom alapjának fontos összetevője, s mint az államszervezet helyi beavatkozásokra legalkalmasabb része, ezzel kétségkívül fontos állami funkciót teljesített. Hogy mekkora szerepet játszott az állam belső és külső funkcióinak végrehajtásában egyéb területeken, azt inkább csak sejtjük, vagy — későbbi utalásokból levonható következtetések alapján — több-kevesebb valószínűséggel feltételezzük. Valószínűnek tartjuk, hogy a várszervezet katonai ereje főleg a helyi rendfenntartásnak — az állam elnyomó és a fennálló vagy alakuló osztályrendet biztosító funkciója helyi érvényesítésének — eszközéül szolgált. Országos jellegű katonai vállalkozásoknál is igénybe vehették, úgy véljük azonban, hogy az ilyenekben játszott szerepe (már csak mozgósításának nyilvánvaló nehézkessége miatt is) elmaradt a királyi kíséreteké mellett. Hihetőleg felszerelés tekintetében sem állta a versenyt a kísérethez tartozó és hovatovább nehéz páncélzatban harcoló nagyurakkal, de még talán a kíséret második rétegéhez tartozó elemekkel sem. E tekintetben csak az ispánok és a közvetlen környezetükhöz számító elemek vehetők kivételnek. Bizonyos azonban, hogy védelmi háborúban,

országos mozgósítás esetén (ha volt rá idő) a királyi várszervezet katonasága is komoly erőt jelentett. Erre lehet következtetni a német birodalmi támadásokat elhárító hadműveletek kimeneteléből s néhány későbbi, bár nem egészen tisztázott forrásutalásból, így, nézetünk szerint, Ottó freisingi püspök néha más értelemben idézett leírásából.

Mint az állam helyi erőszakszervezete, az állam életének első időszakában a várkatonaság biztosította az élére állított ispán tekintélyét és működésének hatékonyságát. Az ispán hatásköre túlterjedt a vár és a hozzá tartozó birtok igazgatásán. Bár adataink e tekintetben is hiányosak, alapot adnak arra a feltevésre, hogy a korai időkben az ispánok közigazgatási és (alkalmasint más királyi megbízottak működésével kiegészített) bírói hatásköre mindenkire kiterjedt, aki a vár környékén — a vár megyéjén, a mega civitatison belül — élt, kivéve bizonyára az olyan ügyeket, amelyekben még a XI. század derekán hozott törvény is megengedi a bíró megkerülését, az otthoni bajvívást. (Megemlítjük, hogy az utóbbi intézkedésben nem a nemzetségi szokásjog fennmaradását, annak tiszteletben tartását látjuk; ezzel szemben az állam akkora erővel lép fel, amekkorát a viszonyok lehetővé tesznek. Szerintünk már István idejében ez volt a helyzet; a század derekán, a pogány lázadások leverése után még sokkal inkább. A nemzetségi szokásjog, a bíráskodási hagyományok fennmaradása ekkor már csak lappangva képzelhető; esetleg ilyesmire utalhat az említett, XI. század derekán kiadott törvény egyik pontja, amely a titokban ítélkező „hamis" bírákról szól: az úgynevezett László III. 8.) Ez idő szerint nem tudjuk megítélni, hogy István idejében mennyire volt foganatja az ispánok és a királyi bírák állami megbízásból eredő jogának a „megye" területén élő, de a várbirtokhoz nem tartozó hatalmasokkal vagy a szabadnak maradt nemzetségtagokkal szemben. A továbbiak alapján feltehető, hogy tőlük telhetően igyekeztek érvényesíteni azt.

Vitatott kérdés, milyen előzményekre tekint vissza a királyi megyerendszernek ez a magyar államfejlődés korai szakaszán körvonalazható, többrétűen összetett intézménye. Régebbi történetírásunk, midőn az eredet kérdését behatóbban kezdte tárgyalni, külföldi (frank, bajor) átvétel lehetőségére utalt. Ez ellen szól, hogy egész intézmények átültetése meglehetősen nehéz, és éppen ezért igen ritka; továbbá, hogy — mint erre már korábban rámutattak — a feltételezett átvétel időpontjában a vélt minta, a frank grófság már elvesztette eredeti (analógiás következtetéssel példának tekinthető) alakját. Hihetőbbnek látszott az a különben szintén régebben felmerült elképzelés, amely szerint a magyarok az itt talált szlávok, köze-

lebbről az államszervezetben élő pannonszlávok közvetítésével ismerték meg és tették magukévá — sok egyéb, gazdasági és kulturális viszonyaik fejlődésére mélyen ható, bizonyítottan szláv eredetű ismerettel együtt — a távoli gyökereiben frank hatásra visszavezethető intézményt. A szláv átvétel mellett szólt a királyi udvartartás első emberének (nádorispán—nadvorzsupán), a királyi birtok szolgáltató népei egy részének (udvornikok), a várszervezet vezetőjének (ispán—zsupán) és az erőszak-apparátus egyes jellegzetes részeinek (pl. poroszló stb.) kétségkívül szláv eredetű elnevezése. E tények alapján marxista történetírásunk is a megyeszervezet pannonszláv eredete mellett foglalt állást, esetenként azzal a kiegészítéssel, hogy a magyar állam, a királyi hatalom megszilárdulása és terjeszkedése során a hajdan szűkebb körre szorult berendezkedés számottevően kiterjedt, és emellett alkalmasint egyéb, a fejlődéssel járó belső változásokon, szervezeti bővülésen is átment.

Ezzel a marxista történetírásunkban általánosnak tekinthető felfogással szemben újabban Györffy György hozott fel megfontolást igénylő érveket a magyar állam eredetét tárgyaló tanulmányában. Eszerint a későbbi megyeközpontok nem korábbi szláv központok, az ispáni várak (földvárak) nem korábbi szláv építmények folytatásai. Az ispán név szláv eredetű ugyan, ez azonban nem bizonyítja az intézmény szláv eredetét, minthogy a szláv nyelvekben a zsupán szó általában nemzetségfő, nem pedig megyefőnök, tartományi vezető értelemmel fordul elő. Ezzel szemben kimutatható — vagy legalábbis valószínűsíthető —, hogy a korai megyehatárok egybeestek a nemzetségi szállásterületek határaival. A királyi szervezés ezeket vette alapul akként, hogy az ellenséges nemzetségeket elűzte vagy alávetette, hajdani központjaikba pedig saját megbízottait ültette ispáni hatalommal. Hasonlóan járt el a szövetséges nemzetségek területén is, az ispáni várhoz csatolván régi szállásbirtokaik jelentős részét, az elvett földért másutt adva kárpótlást. Az ispán szó értelemváltozása azzal magyarázható, hogy a szláv lakosság a saját nemzetségfőinek jelölésére használt kifejezéssel illette a közéje ékelődő, fölébe kerekedő magyar nemzetségek vezetőit is (akiket a honfoglalók török eredetű kifejezéssel „bőnek" — bejnek — mondtak); amikor a megyék szervezése során a nemzetségfő területi hatalma megszűnt vagy összezsugorodott, a magyar nemzetségek az új, megyei vezető jelölésére átvették a szláv elnevezést.

Györffy nagy apparátussal igyekszik alátámasztani figyelemre méltó feltevését. Ez magában is megköveteli, hogy közelebbről megvizsgáljuk gondolatmenetének egyes, nézetünk szerint ebben a fogalmazásban nem

helytálló, mindenképpen túlzottnak látszó elemeit. Bármily szellemes a zsupán—ispán értelemváltozás magyarázata, nem meggyőző. Mi indokolná, hogy a magyar szállásterületek népe a királyi megye vezetőjének jelölésére szláv elnevezést vegyen át, főleg, ha a szervezés idején nem szlávokkal elkeverten élt? Más a helyzet, ha — mint eddig — feltesszük, hogy a királyi birtok alapjául szolgáló fejedelmi birtokon (esetleg másutt is) már a magyar államszervezést megelőző időben volt valami olyan szervezet, amelyuek vezetőit az eredeti szláv lakosság nyomán a melléje vagy föléje települő magyarok így nevezték, vagyis a nevet az intézménnyel, legalábbis annak csíraformáival együtt vették át. Ebben az esetben könnyebben elképzelhető, hogy a szláv eredetű, a fejedelmi birtokon tovább élő intézmény a királyi szervezéskor eredeti nevével együtt terjedt tovább. (Egyébként az sem látszik valószínűnek, hogy az állami szervezetekben, korai feudális osztálytársadalomban élő pannonszlávok oly mértékben megőrizték volna a nemzetségi viszonyok maradványelemeit s velük a zsupán szó eredeti értelmét, mint ezt Györffy okfejtése feltételezi.) Kiegészítésül megjegyezzük, hogy az ispán név eredeztetését önmagában nem tartjuk perdöntőnek; az intézmények eredete szempontjából ez csak nyomjelző. Az elnevezés további jelentőséget csupán az erőszakszervezetre, a korai apparátusra vonatkozó egyéb kifejezésekkel együtt nyer, amelyek összefüggésükben jelzik, hogy a szláv hatás nemcsak a gazdasági és kulturális fejlődés területein, hanem a magyar államszervezésben is érvényesült.

Ellenvetéseink nem zárják ki a hipotézis másik részének további mérlegelését. Azt az elképzelést ugyanis nem tartjuk elfogadhatatlannak, hogy országos kiterjesztése során a megyeszervezet területileg idomult a korábban kialakult szállásterületekhez, illetőleg azok még meglevő maradványaihoz. Sőt, azt is lehetségesnek tartjuk, hogy a folyamat sok helyen — ha nem is mindenütt — olyanféleképpen ment végbe, amint ezt Györffy ábrázolja. (Itt a feltehető előzmények, egyes területek korábbi megszállásának fentebb érintett lehetősége mellett, főként a megyeszervezet későbbi szerepét vélném szükségesnek hangsúlyozni, amelyet a szabadok függő helyzetbe juttatásának folyamatában játszott a pogánylázadások leverését követően.) Azt a kérdést azonban, hogy a megyeszervezet terjeszkedése során mennyiben követte a nemzetségi szállások régebbi határait, csak további bizonyítékok alapján lehet végérvényesen eldönteni. A régészeti kutatások mellett e további bizonyítékokat az egész országra kiterjedő történeti-földrajzi vizsgálódások, így elsősorban éppen a Györffytől várt monográfia eredményei szolgáltathatják.

Összegezve a mondottakat: Györffy ellenvetései nem indokolják, hogy elvessük a marxista történetírásunkban elfogadott felfogást, amely szerint a királyi megyerendszer a pannonszláv államban kialakult alapokra vezethető vissza. Szükségesnek látszik emellett az eddigieknél határozottabban hangsúlyozni, hogy az eredeti formák a királyi megyeszervezés során számottevően bővültek, s hogy a szervezet országos kiterjesztése csak az államalapításkor, annak velejárójaként történt. Országos kiterjesztésen itt természetesen nem a később kialakult államhatárokig, hanem a X. század végi szállásterületek pereméig tartó előnyomulást értjük. Azt is fenntartással, amennyiben feltehetőnek tartjuk, hogy a király az erdélyi sóbányák és Gyula Maros vidéki szállásterülete igazgatására már ekkor külön megbízottat küldött (akit a későbbi időkből ismert vajda elődjének tekinthetünk); a megszervezés megindult itt is, de valamelyest eltérő formák között. A megyék tömbjén kívül helyezkedtek el a hajdan határvédelemmel megbízott törzsi-nemzetségi maradványok, például az erdélyi székelyek telepei. Feltehető, hogy ezek, legalábbis eleinte, igyekeztek kivonni magukat az új rend, a terjeszkedő államhatalom befolyása alól. (Ilyesmire utalhat a keleti székelyek énektöredékben fennmaradt hagyománya az őket üldöző István királyról.) Elvándoroltak, tovább helyezték szállásaikat, utóbb azonban — legkésőbb az állam László és Kálmán idejére tehető megszilárdulásakor — maguk is beilleszkedtek az új rendbe, bár annak keretei közt még jó ideig őrizték külön jogállásukat és régi berendezkedéseik egyes elemeit.

Némi fenntartással tehát azt mondhatjuk, hogy a megyerendszer az államszervezés következtében kiterjedt a X. század végi szállásterület egészére, lényegileg az István korabeli államhatárokig. E határok (amennyire a fogalom használható a XI. század politikai bizonytalanságában) nagyjából egybeestek a jelenlegi magyar államterület határaival, illetve valamivel azon kívül húzódtak, főként a nagyobb folyóvölgyek környékén. Ha körvonalait nem is tudjuk pontosan térképre vetíteni, megközelítő bizonyossággal állíthatjuk, hogy István állama kiterjedt északon a Csallóközre és a Kisalföldre (bár a Vág vidék birtokáért harcok folytak a szomszédokkal), a Garam és a Nyitra alsó- és középfolyásának környékére, a Sajó és a Hernád alsó-, illetőleg középfolyásának tájékára; keleten az észak-erdélyi sóbányákra és a Maros középfolyásának vidékére; délen a Temesközre, a Duna—Tisza zugra s talán a Szerémség egy részére (a bizánci befolyás meglehetősen bizonytalan vonaláig). Nyugaton a birodalommal és a bajorokkal folytatott villongások után a határ végül a Fischa,

illetőleg a Lajta vonalánál állapodott meg, bár a belső védelmi vonal jó ideig a Fertő-tó és a Rába természettől erődített mocsaras tájain vonult végig. Az államterület határait gyepűk, természeti adottságokat felhasználó hevenyészett erődítések, útzáró torlaszok s ezekre ügyelő őrségek védték, amelyek a jelek szerint folytonos mozgásban voltak, s lassan tolták előre (ahol tehették) a gyepűk vonalát, pontosabban az ellenőrzésük alá vont területet, a gyepűket övező határsávot, az úgynevezett gyepűelvét. (Ez utóbbit a régebbi szakirodalom puszta, sőt szándékosan elpusztított területnek tartotta. Nem osztjuk ezt a felfogást, de azt hihetőnek véljük, hogy a határharcoktól gyakrabban háborított gyepűk és gyepűkapuk környéke, kivált a X. században, jó időre elnéptelenült. Az államszervezés időszakában s azt követően inkább az ellenkezőjével: a gyepűk vidékének növekvő benépesedésével kell számot vetnünk.)

A királyi vármegyeszervezet felfogásunk szerint már István idején kiterjeszkedett az állam egész területére, leszámítva talán a peremvidékek néhány sajátos helyzetű övezetét. A kor viszonyai között a nem jelentéktelen kiterjedésű szervezet központi irányítása elképzelhetetlen. Nyilvánvaló, hogy a várispánok, bármennyire királyi megbízásból és akármikor visszavonhatóan bírták tisztségüket, a rájuk bízott területrészen nagy hatalommal és önállósággal jártak el, annál nagyobb mértékben, minél távolabb feküdt megyéjük a király székhelyül használt birtokaitól. (A királyi székhely még jó ideig nem állandósult. Az uralkodó gyakran változtatta tartózkodási helyét, s eközben felkereste az ország egyes távolabbi pontjait is. De nyilvánvaló, hogy az ilyen látogatások között nagy idő telt el, annál nagyobb, minél távolabb esett a vidék az ország központjától, illetőleg minél kevesebb közvetlen szempont sürgette a királyi kiszállást.) Az ispánok és más királyi megbízottak hatalmát helyileg csupán az adott körülmények korlátozták; így a királyi birtok népeinek kialakult vagy kialakulófélben levő szokásjogai, a királyi birtoktestek és a közéjük ékelődő egyéb birtokok aránya s a birtokosok viselkedése, nem utolsósorban a régi és az új rend egymás mellett élő elemeinek helyenként különböző erőviszonya. Úgy hisszük, ezek után fölösleges újólag hangsúlyoznunk, hogy István államának, e kemény harcokban keletkezett s még fölöttébb fiatal szervezetnek — bármily nagyok a létrehozásával elért eredmények — igen kiforratlan és bizonytalan volt a belső rendje. S talán azt sem szükséges ismét kiemelnünk, mennyire téves volt az a felfogás, amely István és közvetlen utódai államában, a korai feudális viszonyok természetével s a maradványelemek súlyából adódó speciális problémákkal nem számolva,

a királyi birtok nagy kiterjedéséből a királyi hatalom különleges nagyságára következtetett. Mindaz, ami erre enged következtetni — a királyi birtok túlsúlya, a király mellett az egyes nagyurak egyelőre halványabb szerepe stb. — a feudális viszonyok fejletlenségének, a feudális osztályrend (s vele az állam) kezdeti gyengeségének, nem pedig valami különleges nagyságú királyi hatalomnak a kifejezője. (Nem vesztegetjük a szót annak az időnként ötletszerűen felbukkanó vélekedésnek a cáfolatára, mintha a magyar államszervezésben, nevezetesen a királyi birtok nagy szerepében az ázsiai feudalizmus valamely párhuzama nyilvánulna meg. Egyfelől kétségtelen, hogy az uralkodói birtok aránylag nagy szerepet játszott valamennyi európai feudális állam fejlődésének kezdeti időszakában. Másfelől nyilvánvaló, hogy a magyar királyi birtok — és általában a magyarországi feudális birtokok — gazdasági, társadalmi és jogi berendezkedései nem mutatják az ázsiai feudalizmus, a despotikus uralomra vezető földhasználati mód jellemző vonásait.)

Mint ismeretes, az államszervezéssel együtt haladt a keresztény térítés; a megfelelő egyházi szervezet kiépítése pedig nyomon követte a megyerendszer kiterjesztését. A térítés, egyházszervezés fontosabb tényeit már a régebbi kutatás felderítette, jelentőségét pedig napjaink marxista történetírása helyesen értékelte. Röviden összegezve a lényeget: az osztályrend megszilárdítása megfelelő erőszakszervezet mellett ennek támogatására alkalmazott ideológiát, illetőleg azt képviselni és fenntartani képes szervezeti formát kívánt. A magyar államalapítás idején mindkettőt készen, sőt már igen fejlett és hasonló helyzetekben kipróbált formákkal kínálták a keresztény egyházak. Mint már érintettük, a magyar területen a X—XI. század fordulóján, sőt jóval előbb kimutathatók a kereszténység mindkét — nyugati és keleti — változatának hatásai. Hogy az egyházi szervezet megalapozásakor Géza, majd István inkább a Nyugathoz fordult, abban kétségkívül több szerepet játszottak a bel- és külpolitikai szempontok, mintsem a vallási vagy éppen dogmatikai különbségek mérlegelése. (István állásfoglalásában szerepe lehetett régebben sokat emlegetett katolikus neveltetésének is, úgy véljük azonban, hogy a kialakult helyzet józan értékelése legalább ugyanakkora súllyal eshetett a latba. A jövendőbeli államfő — akinek biztosítania kellett a pápaságot támogató és attól támogatott német birodalom jóindulatát vagy legalábbis semlegességét, s ugyanakkor számolnia kellett két olyan belső ellenféllel, akik korábban a keleti kereszténység különböző képviselőivel találtak kapcsolatot — nem fordulhatott másfelé, mint amerre fordult.) Emellett ismételten hangsú-

lyozni kívánjuk, hogy a választás akkor semmiképpen sem jelentett egyirányú elkötelezettséget. Nem szólva a már említett, kimutatható keleti hatásokról, általánosságban is leszögezhetjük, hogy a nagy schisma (1054) előtt nem lehet szó a keleti és nyugati egyházak éles, végérvényes elválásáról vagy éppen szembefordulásáról. Ellenkezőleg: az újabb kutatások — amelyeknek fő eredményeit a magyar, cseh, lengyel egyházfejlődés párhuzamai szempontjából legutóbb Székely György összegezte — kiemelik, hogy a nyugati egyházat megújító reformmozgalmak számottevő kapcsolatban álltak a keletiekkel; Magyarország az egyházszervezés időpontjában a kapcsolatok egyik összeköttetési, érintkezési felülete volt.

Keleti (görög, bolgár, orosz) és nyugati (főleg cseh és délnémet) térítők korábbi munkájára támaszkodva, István idején az egyházszervezés a nyugati reformmozgalmakhoz kapcsolódott. A régebben felismert cluny-i vagy Cluny felé mutató hatások mellett újabb irodalmunk kiemeli egyéb, jórészt Lotaringia francia—vallon területének hasonló mozgalmai, illetőleg az Észak-Itália (így a bizánci érintkezés nyomait sokáig őrző Velence és Ravenna) felől levezethető befolyások, érintkezések emlékeit. Ezek teszik színessé, sokrétűvé a nyugati egyház magyarországi terjeszkedésének korábban túlságosan egysíkon ábrázolt folyamatát. A nyugati szerzetesség elterjedésének nyomjelzői ekkor a Benedek-rend kolostorai, amelyek közül a legjelentősebb, a pannonhalmi apátság, elsőként részesül a lázadó Koppány javaiból, ideértve a somogyiak tizedszolgáltatását, sőt — közelkorú forrás tudósítása szerint — gyermekeik tizedét is, vagyis hihetőleg minden tizedik gyermek szolgaságra adását. (A bencések további erőteljes terjeszkedését a XI. század végén megerősödő francia—vallon kapcsolatok nyomán újabb nyugati szerzetesrendek benyomulása és terjeszkedése követte, amelyek közül később a ciszterciek és a premontreiek jutottak nagy, bár a bencésekéhez nem hasonlítható birtokhoz és befolyáshoz.)

A Benedek-rendi kolostorok alapításával és dotálásával párhuzamosan folyt az egyházi szervezet fő pilléreinek, a püspökségeknek a kiépítése. Az egyházmegyék ekkor még inkább csak keretek; belső szervezetük — a plébániák és esperességek hálózata — szükségképpen kezdetleges és bizonytalan. Ebben a laza és kezdetleges formában azonban, úgy látszik, az egyházmegyék kereteinek megszervezése lépést tartott a királyi megyeszervezet terjeszkedésével, sőt meglehetősen szoros kapcsolatban állt azzal. E kapcsolatot jelzi egyebek között az az ismert tény is, hogy az ispánok és a bírák királyi utasításul kapták a papok támogatását, a velük egyetértő eljárást. Leszámítva Erdélyt, ahol a gyulafehérvári püspökség való-

színűleg későbbi alapítás, azt mondhatjuk, hogy nagy vonalakban az egyházi szervezet is készen állt, mire a megyerendszer végignyúlt az országon; bár teljes felépítése, kijelölt kereteinek kitöltése még jóval tovább tartott. Az egyházi szervezet első vezetőinek kiválasztásában is a fentebb érintett reformirányzatok hatása érvényesült. Ez ugyan egészében — s kivált az utóbb következő újabb hatásokkal együtt — tovább erősítette a nyugati befolyást, de korántsem szüntette meg a keletit, ami kivált a kolostorok, a szerzetesség összetételében még jó ideig számottevően érvényesült. István és utódai idején számos keleti rítusú kolostor működött Magyarországon, még a XI. század második felében, a nagy egyházszakadás utáni időben is. Ebben a vonatkozásban sem beszélhetünk tehát arról, hogy Géza és István döntése a Nyugathoz csatlakozást, a Kelettel való szembefordulást jelentette volna. Egészen más körülmények között, a pápai világhatalom kialakulása s az európai államok — köztük a magyar királyság — kül- és belpolitikájára gyakorolt hatásának igen nagy megnövekedése nyomán, a XII—XIII. század fordulója táján következett el olyan állapot, amikor a magyar királyok (saját hódító céljaikat is szolgálva) felajánlották fegyvereiket a pápának az észak-balkáni eretnekek és szakadárok alávetésére vagy kiirtására. Ezzel egyidejűleg sorvadtak el Magyarországon a hajdan jelentős keleti (szláv, görög) rítusú kolostorok és kezdődött meg a „schismások" erőszakos térítése.

István az egyház szervezésében uralkodói jogán, s nem valami különleges megbízatás alapján járt el. Éppen ezért uralkodóként — mint államfő s nem mint apostol — rendelkezett különböző, akkoriban természetes és általánosan elterjedt előjogokkal az általa alapított, általa dotált egyházak vezetőinek megválasztásában és működésük ellenőrzésében. Az is jóval későbbi fejlemények következménye, hogy a pápák, megerősödvén, kezdték korlátozni a katolikus államfők ilyen természetű, akkortájt az „invesztitúra" fogalmában összegezett, későbbi fogalommal mintegy főkegyúri jellegűnek mondható jogait és gyakorlatát. Ugyancsak késői fejlemény, hogy István távoli utódainak, Zsigmondnak és másoknak immár valóban főkegyúri jellegű, annak is nevezett jogait és gyakorlatát iparkodtak különleges felhatalmazásból — éspedig a Szilveszter pápától eredő, a koronával együtt Istvánnak adott apostoli megbízatásból — magyarázni.

Mind a megyeszervezet országos kiterjesztése, mind az egyházi szervezet kereteinek ezzel csaknem párhuzamos kiépítése fontos lépést jelentett az osztályrend és az ezt kifejező apparátus, az állam megszilárdításában. Fő vonásait tekintve mindkét szervezet megfelelt a korai feudális viszonyok

követelményeinek, azzal a hozzáadással, hogy az egyházi szervezet, kialakulása körülményeinek megfelelően, egyidejűleg már a fejlettebb feudális államok egyházi viszonyainak hatásait is kifejezte. A magyarországi korai feudális viszonyok fejletlenségét, a maradványelemekkel vívott küzdelem befejezetlenségét jelzik a két szervezetben fellelhető sajátos vonások, mindenekelőtt a mindkettőnek felépítésében megmutatkozó nem jelentéktelen hézagok. Ez a szervezeti kiforratlanság megfelel az osztályviszonyok kiforratlanságának, mintegy kifejezi az államalapítás időszakára szükségképpen jellemző kezdetlegességet és befejezetlenséget. Ugyanez mutatkozik meg a király közvetlen környezetében, az állam felső irányítására alakult testület, az István korában törvényhozó (a királyi törvényhez tanácsot adó) szerepkörben említett „szenátus" — a később szilárdabb alakot öltő királyi tanács őse — határozatlan körvonalaiban is.

A királyi tanács összetételét és jogkörét Magyarországon évszázadokkal később sem szabályozták tételes jogi formulák szerint. Az államalapítás korának kiforratlan, kezdetleges viszonyai között nem is várhatnánk ilyesmit. István tanácsáról azonban azt sem tudjuk, kik vettek részt benne, mikor és milyen célokból gyűltek össze. Az első király két törvénye alapján állíthatjuk, hogy ilyen nagyfontosságú ügyben, az ország viszonyait döntő vonatkozásokban szabályozó rendelkezések kiadása alkalmából az uralkodó szükségét látta, hogy a tanácsot meghallgatva adja ki utasításait. Feltehetjük (párhuzamok jogosítanak fel erre), hogy a tanács máskor is összeült, néhány tagja a király kíséretében tartózkodott olyankor is, ha többségük másfelé járt tisztsége vagy egyéb ügyei intézésére. Kétségkívül a tanács tagjai közé tartoztak az egyházi szervezet vezetői, hasonlóképpen az ispánok és más világi hatalmasok, a király közvetlen környezetének és rokonságának tagjai, talán egyes nemzetségi vezető emberek is, mindenekelőtt az olyanok, akiket — mint az első ismert nádorispánt, az utóbb királlyá választott Aba Sámuelt — régebbi keletű rokoni és szövetségi kötelék fűzött a király családjához. A tanácsnak lehettek még, mint később is voltak, a királytól alkalmilag, személyükre szólóan meghívott részesei. A tanácskozások módja, gyakorisága forrásainkból nem állapítható meg. Feltehető, hogy a résztvevők szerepe nem korlátozódott puszta tanácsadásra, hanem bizonyos mértékig a kiadott rendelkezés érvényét, végrehajtásának hatékonyságát volt hivatott alátámasztani. Mint a következő eseményekből kitűnik, éppen nem teljes eredménnyel.

Nyilvánvaló, hogy a király és közvetlen környezete igen fontosnak tekintette azt az ügyet, amivel kapcsolatban a szenátusra hivatkozott: az új

rendet kifejező, azt megszilárdítani és előmozdítani kívánó törvények kibocsátását. Magunk is fontosnak tartjuk ezt az eseményt, mert világosan szemlélteti, miként igyekszik az új szervezet, az állam, tüstént létrejöttekor jogszerűen, törvényhozás és szabályalkotás útján is biztosítani azt, amit mint erőszak-apparátus egyéb, még kézzelfoghatóbb módokon is köteles biztosítani. Az István nevével kibocsátott törvények a kor viszonyainak legbecsesebb, legvilágosabb rajzú tükörképét őrizték meg, benne mintegy a társadalom keresztmetszetével, az állam rendező tevékenységének akkori fő tendenciáival, a bonyolult átmeneti állapotoknak minden töredékesség mellett is végtelenül nagy forrásértékű ábrázolásával. Történetkutatásunk kellőképpen kiaknázta az ebben rejlő gazdag lehetőségeket, noha elképzelhetőnek tartjuk, hogy további vizsgálódások elmélyíthetik ismereteinket a törvényekben előforduló kifejezések némelyikének pontos, korhű értelmezése és tágabb összefüggései tekintetében. Itt inkább arra akarjuk felhívni a figyelmet, hogy a szöveg egyes részeinek megfelelő szómagyarázattal kísért bemutatása igen nagy lehetőségeket nyújt az oktatásban (már alsó fokon is, később még inkább) a helyes korképnek a forrásos „szemléltetés" útján történő aktív kialakításához.

A törvények világosan megmutatkozó fő tendenciája a kibontakozó új rendnek és biztosítékainak — az állami, valamint az egyházi szervezet működésének — jogszabályszerű alátámasztása, illetőleg ezzel szoros összefüggésben a régi rend maradványelemeinek korlátozása és visszaszorítása. Ennek megfelelően a magántulajdon védelmét hangsúlyozzák, nem csupán a személyek (rabszolgák) stb. feletti hatalom, hanem a föld birtoklása és öröklési joga tekintetében is. Kiemelik a királytól kiküldött bírók illetékességét, szabályozzák az eljárást, azaz a büntetés módját és mértékét olyan ügyekben — fegyveres támadás, gyilkosság stb. —, amelyek korábban hihetőleg a nemzetségi szokások alapján vérbosszú vagy egyezkedés útján voltak elintézhetők. Külön kiemelik (kivált a második törvényben, talán konkrét ok következtében) a királyi birtok sérthetetlensége mellett a király személyének sérthetetlenségét, az ellene esküvők szigorú megbüntetését. Mindez külön megfogalmazott intézkedések nélkül, magában is a régi rend maradványainak korlátozását, a nemzetségi viszonyok további visszaszorítását jelentette. Különös nyomatékkal intézkednek a törvények az új rend eszmei foglalatának, a keresztény vallásnak és a terjesztését szolgáló egyházi szervezetnek az érdekeiről, a tizedkötelezettség mellett a templomok építéséről és látogatásáról, a papoknak kijáró

tiszteletről és előnyökről, az egyházi és világi vezetők kötelező együttműködéséről, a szembeszegülők elleni eljárásról.

István törvényei szerint az államalapítás korának társadalma szolgákra és szabadokra oszlott. Az előbbiek — jogi helyzetüket tekintve — még valóságos rabszolgáknak, mintegy vagyontárgyaknak látszanak: meggyilkolásuk esetén nem vérdíj jár értük, mint a szabadokért, hanem csak kárpótlás a tulajdonosoknak. Megközelítően sem tudjuk megmondani, hogy a jogi helyzet lényeges vonásait egységesen kifejező „servus" elnevezés mögött hányféle valóságos — a termelésben elfoglalt helyzete szerint esetleg már ekkor számottevően különböző — elem lappang. Bár közvetlen bizonyítékot nem találhatunk rá, valószínűnek tartjuk, hogy már ekkor megindult az a folyamat, amelynek eredményeként a szolgák — a termelésben elfoglalt helyzetüket tekintve — lényegileg jobbággyá (termelési eszközökkel ellátott, de földtulajdonnal nem rendelkező szolgáltatásköteles adózókká) váltak. Törvényeink és egyéb István kori adataink azonban sem róluk, sem a többi — a szolgákhoz közel álló, ám alkalmasint nem így nevezett — szolgáltató elem viszonyairól nem adnak tiszta képet.

A szabadok körében bizonyára szintén tarkább a kép, mint forrásaink jelzik. A törvények szövegéből csak az erős vagyoni differenciálódás ténye s ennek alapján nagyjában három fő réteg léte bizonyítható. E három fő réteg a hatalmasok, a tehetősek és a közrendűek csoportja. Az első, amelyet szövegeink „nemes", „előkelő" vagy egyszerűen „hatalmas, tekintélyes" jelzővel illetnek (a „comes" elnevezés nemcsak „ispánt" jelent, hanem ilyen értelemben is előfordul), egyenlőnek vehető a kialakulófélben levő uralkodó osztály vezető rétegével, amely — mint más vonatkozásban már említettük — több különböző csoportból tevődött össze. Mindenesetre ide kell számítanunk a király személyes híveinek, a közvetlen környezetéhez tartozó uraknak, az első kíséret vezető embereinek csoportját, akiket régies szóhasználattal az uralkodó jobbágyainak neveztek. (Valószínű, hogy a szónak már ekkor is volt tágabb értelme: valakitől függő, másokkal szemben kiemelt helyzetű egyén. Mint ismeretes, utóbb lényeges jelentésváltozáson ment át: a szolgáltatásköteles, alávetett elemek gyűjtőnevévé vált. Félreértések elkerülése végett az alábbiakban csak ez utóbbi közhasználatú értelmével említjük.)

A „tehetős ember" névvel jellemzett kategória, vérdíja szerint, jóval szegényebb az előbbinél. Ide sorolhatók a királyi „vitézek" és alkalmasint az előkelők szolgálatában álló „milesek" is. A „tehetős ember" elnevezés a vagyoni állapotra, az utóbbiak a kialakuló uralkodó osztályon

belüli helyzetre, katonai függő viszonyra utalnak. Bár e függő viszony a korai időkben a jelek szerint meglehetősen szoros köteléket jelenthetett, aligha zárta ki annak lehetőségét, hogy a vitézek bekerüljenek a lassan kialakuló feudális uralkodó osztály hierarchiájába.

Már ekkor bizonytalannak látszott a köznép, a „vulgaris" néven említett egyszerű szabadok helyzete. Igaz, a törvények jogilag egyenlőkként kezelik őket a szabadok más kategóriáival; vérdíjuk fele a tehetősekének, amiből úgy látszik, mintha a vagyoni különbség sem volna oly nagy, mint a tehetősek és a hatalmasok közt. Ám a fejlődés tendenciája a szabadok függő helyzetbe, jobbágysorba juttatása. Egyes hatalmasok megkísérlik ezt a maguk hasznára megtenni. István első törvénye még védi a közrendűt a hatalmas önkényétől: tiltja alávetését, és megígéri elvett jogainak visszaadását. De semmilyen kárpótlást, elégtételt nem helyez kilátásba az elszenvedett sérelemért. Egyenesen megtiltja a sértettnek, hogy ilyesmit követeljen. (I. 22.) A mintegy harminc esztendővel később, István uralkodásának vége felé kiadott második törvény (amely nyomatékosan intézkedik a királyi hatalom biztosításáról, az egyház jogairól és a kiépülő osztályrend több más, korábban szabályozott vagy legalábbis érintett kérdéséről) már egyáltalán nem is említi ezt a vonatkozást. Nyilván azért nem, mert időközben elvesztette korábbi jelentőségét. Nézetünk szerint ennek fő oka az lehetett, hogy a hajdani szabadok jelentős része már függő helyezetbe jutott, a még megmaradtak pedig az egyházi és a világi birtokok, de legfőképpen a királyi megyeszervezet terjeszkedése következtében viszonylag szűk területre szorultak. Úgy látszik, mintha a szabadok problémája István uralkodásának vége felé eltűnt volna. Valójában csak lappangott, hogy röviddel utóbb a „pogány" lázadások formájában új módon, igen élesen kerüljön előtérbe. A lázadások leverése után a szabadok sorsa beteljesült: jobbágyi függésbe süllyesztésük a század második felében gyors ütemben előrehaladt, s a század végére a megyeszervezet, az egyházi (és hihetőleg a világi) birtok hathatós együttműködése s az államhatalom törvényekben is megtámogatott erőteljes — mondhatni erőszakos — beavatkozása következtében lényegileg befejeződött. A folyamat főbb állomásait jól megvilágítják a század derekán és végén kiadott törvények, valamint a korai oklevelek, amelyek nyomán a szakirodalom — főként Lederer Emma említett, a feudalizmus kialakulását tárgyaló könyve — részleteiben is tisztázta a feudális osztályviszonyok teljessé tételének, a régi rend maradványelemei felszámolásának menetét és eredményét.

István korában a szabad még valóban szabad, de már megindult a job-

bággyá süllyedés útján. A fiatal feudális államszervezet, amely szétzúzta a törzsi-nemzetségi vezetők részhatalmi törekvéseit, kezdetlegessége ellenére is eléggé erősnek bizonyult feladatának megoldására, az osztályviszonyok megszilárdítására és teljessé tételére. S eléggé erősnek bizonyult arra is, hogy megvédelmezze magát a külső fenyegetésekkel szemben. Mint ismeretes, István hadai 1030-ban súlyos csapást mértek az ország hűbéri hódoltatására indult német császári seregekre. A század folyamán kiújuló harcok — belső zavarokkal és trónviszályokkal bonyolítva — váltakozó eredménnyel folytak. Végezetül azonban — bár a trónkövetelők némelyike: Péter, Salamon, császári pártfogásért folyamodott — a század végére, I. László idejére tisztázták a helyzetet, és biztosították az ország függetlenségét, elhárították a hűbéri hódoltató törekvéseket. A királyságnak elég ereje maradt arra is, hogy a század második felében visszaverje a pusztai népeknek a keleti végek ellen irányuló támadásait.

E harcokban a korai feudális magyar állam kiállta az idők első próbáját. Miután külső és belső helyzete megszilárdult, beilleszkedhetett a független európai országok sorába, megkereshette köztük a maga helyét. Kerete lehetett a további fejlődésnek, korszerű politikai biztosítéka a termelőerők kibontakozásának, lényegileg tehát a haladás, a gazdasági-társadalmi emelkedés alapjainak. Igazi jelentősége, mint minden államalapításé, ebben a funkciójában található. Hihető, hogy a Kárpát-medence gazdasági-társadalmi fejlődése lényeges vonásaiban a magyar államalapítás nélkül sem vett volna más irányt, de ez az út a magyar nép számára — mint államot nem alkotó elődeinek s a német birodalmi terjeszkedés útjába politikai szervezetet nem állító más népeknek a példája bizonyítja — az etnikai megsemmisülést hozta volna. Hogy egy nép megsemmisül vagy megmarad, az az emberiség fejlődésének alapvonalain keveset változtat. De mert mindegyik hozzájárulhat, s történeti értelemben hozzá is járul valamivel — a magáéval — a haladás, a kultúra, az emberiség egyetemes ügyéhez, ez lesz szegényebb, színtelenebb, bármelyikük idő előtti eltűnésével. Szerény az a rész, amit a magyar nép vállalni tudott az egyetemes emberiség, a haladás nagy feladataiból. De mégis hozzájárulás. S abban, hogy ezt vállalni és teljesíteni tudta, része volt az állam létrejöttének, az avult viszonyok felszámolását és a gazdasági-társadalmi továbbfejlődés fontos politikai feltételeit, kereteit biztosító szervezet kialakulásának és megszilárdulásának is.

Ebben látjuk a magyar államalapítás történelmi jelentőségét. Ez adja meg a mértéket az első király, a nagy államszervező szerepének értékelésé-

hez is. Istvánt, halála után néhány évtizeddel, a katolikus egyház szentjei sorába iktatta. A szent személyéhez legendák kötődtek, amelyek — későbbi félreértések és félremagyarázások egyik forrásaként — az egyház szemszögéből, a kegyes király vallásos eszményének megfelelően értelmezték és értékelték István tetteit. A koncepció az ugyancsak egyháziak által írt korai krónikákra, az udvari történetírásra is hatott. A kegyes király mindent elborító dicsfénye alól csak itt-ott villan elő a kemény, határozott, céltudatos államférfi más forrásokból, tények egybevetéséből nem minden nehézség nélkül, de végül mégis tisztán felismerhető arculata. Az igazi István, az államalapító. Zord korának szülötte, barbár ország uralkodója. Vallásos, de távolba tekintő. Nem kegyes király. Kemény kézzel, konok céltudatossággal töri szét az útjában álló akadályokat, s megkerüli a szét nem törhetőket. Tovább kerül rajtuk. S útja nemcsak az övé. Egybeesik az emberi haladás irányával, népe további létének, fennmaradásának és fejlődésének lehetőségével. Népének útja, a haladás útja ez. Nehéz út, de az egyetlen.

István nagy ember volt. Nagy államférfi, mert döntő lépést tett meg ezen az úton. A történelmi tett, a magyar államalapítás nem az ő személyes műve volt; de elválaszthatatlanul összeforrott nevével és tevékenységével, amelyben a történelmi szükségszerűség, a társadalmi haladás követelménye mintegy összpontosultan kifejeződött. Ez minden történelmi nagyság igaz mértéke, egyben István személyes szerepének, életműve máig nem halványuló fényének valósághű magyarázata.

A KORAI FEUDÁLIS ÁLLAM

Előző fejezetünkben csupán az összefüggések áttekintése végett kellett kitérnünk a közvetlen tárgyunkat, az államalapítás korát megelőző hosszabb időszak fejlődési viszonyaira; maga a tárgy, szorosabban véve, mindössze ötven-hatvan esztendő eseménytörténetét ölelte fel. Ebben a fejezetben időrendi és eseménytörténeti értelemben jóval tágabb időszakot igyekszünk sűrített formában összefoglalni. A magyar államfejlődés korai feudálisként jellemezhető szakasza jó kétszáz vagy még több esztendőre terjed. Kezdetei az állam megalapításának, illetőleg megszilárdulásának idejére nyúlnak vissza, vége a XIII. század derekának bonyolult gazdasági-társadalmi átalakulásáig — ha eseménytörténeti határjelzőt keresünk: nagyjában a tatárjárás koráig — vezet. E kétszáz-kétszázötven esztendő alatt jelentős változások történtek Európa gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaiban; jelentős változások figyelhetők meg a magyar állam szervezetében és külpolitikai helyzetében is. De amellett, hogy kötelességünk utalni a számottevő változásokra, úgy véljük, jogunk van egységben tárgyalni e viszonylag nagy időszakot, minthogy a magyar államfejlődés leglényegesebb vonásai az egész alatt azonosak: az alap—felépítmény kölcsönhatásának törvénye szerint megfelelnek a korai feudalizmus gazdasági viszonyainak és osztálystruktúrája követelményeinek. E lényeges vonásokat a korszak elején kezdetleges és még alakulófélben levő, a XII. században egyre teljesebb, a XIII. század elején pedig már mindinkább felbomló-átalakuló formában találjuk meg — amint ez nagyjában megfelel az alapban végbemenő fejlődés, változás irányának és ütemének.

Korszakunk elején az alap fejlődésének leglényegesebb vonása a szabadok

eltűnése, maradékaik jobbággyá süllyesztése, a feudális osztályviszonyok — illetőleg a feudális földtulajdonviszonyok — általánossá válása. Nem gondolhatunk valami abszolút értelemben vett teljességre; nem tarthatjuk kizártnak, hogy az ország egyes foltjain, sajátos körülmények következtében, továbbra is fennmaradtak a hajdani szabadok töredékei, bár erre közvetlen bizonyítékot az eddigi kutatások nem tártak fel. Ha maradtak is ilyenek, többé nem képviseltek számottevő erőt, a társadalom egészének jellege szempontjából elhanyagolható mennyiséget jelentettek. (Nem szólunk itt a katonáskodó vagy egyéb okból kiváltságolt elemekről, például a székelyekről, akiknek további sorsa külön vizsgálatot igényel.)

A szabadok függő helyzetbe vonásában — ideértve a pogány lázadások leverését követő években elsokasodott „kóborlók" és „szökevények" összefogdosását — részt vett a feudális birtok valamennyi fő típusa; a legjelentősebb szerepet mégis a királyi birtok, illetőleg a megyeszervezet játszotta. Ennek eredményeképpen a királyi megyeszervezet további kiterjedésével, a birtokállomány további növekedésével számolhatunk, annak ellenére, hogy — részben hasonló módon, amellett királyi adományok révén — párhuzamosan növekedett a világi és főként az egyházi földesurak birtokállománya is. A birtokviszonyok változásának fő vonásai Kálmán király koráig, a XII. század elejéig abban összegezhetők, hogy az akkori államterület egészén érvényesült (legfeljebb a fentebb említett megszorítással) a jellegzetesen hűbéri, feudális elv: „Nincs föld hűbérúr (azaz feudális földtulajdonos) nélkül." A királyi és egyéb feudális tulajdonban levő birtokok egymás közti aránya — mivel valamennyi párhuzamosan gyarapodott, végső soron főleg a hajdani szabadok rovására — még nem változott számottevően. Csírájában azonban már ekkor megmutatkozott az a valamivel később kibontakozó, egyébként a feudalizmus fejlődésének e szakaszára más országokban is jellemző tendencia, hogy az egyházi és a világi nagybirtok, saját területeinek növelése érdekében, igyekezett átalakítani az arányokat a királyi birtokok rovására. Ezt jelzik a Kálmán korabeli törvényes rendelkezések, amelyek egyfelől a királyi birtokszervezet kiépítését és erősítését, másfelől — egyebek közt az Istvántól és utódaitól adományozott magánbirtokok öröklési-háramlási jogának megkülönböztetésével — az arányok eltolódásának megakadályozását vagy legalább korlátozását célozták.

E korlátozó törekvések ellenére a XII. században növekvő mértékben kibontakozott és a század végére rohamossá vált a birtokarányok eltolódása a királyi állomány rovására — kezdetben főleg az egyházi, utóbb egyre

inkább a világi magánnagybirtok javára. Történetírásunk helyesen hangsúlyozza, hogy amint a királyi birtok kezdeti túlsúlyában a feudális viszonyok kezdetlegességének, az arányok későbbi eltolódásában a feudalizmus mint rendszer kiépülésének (ilyen értelemben: erősödésének) jelét, a feudális fejlődés törvényszerű következményét kell látnunk. Magyarországon az eltolódás a XII. században főként a hajdani államterület, illetőleg birtokállomány keretei között érvényesül. A folyamatot egy ideig részben még ellensúlyozta a királyi megye-, illetőleg birtokszervezet terjeszkedése, az államhatárok alább érintendő kitolása, egyes, az eredeti államterületen kívül eső területek bekebelezése során. A királyok (kivált a XII. század derekától kezdve) telepítésekkel is igyekeztek hasznosíthatóbbá tenni a kezükön maradt vagy újabban kezükre került területek egyes, korábban gyéren lakott vagy kezdetlegesen művelt részeit. Ezzel függ össze, mint ismeretes, a szepesi meg az erdélyi „szász" telepesek s mellettük egyéb, jobbára földművelést folytató „vendég"-elemek behívása. Ezzel egyidejűleg azonban egyre nő az egyházak és (a század második felétől ugrásszerűen növekvő mértékben) a világi nagyurak javára tett birtokadományok száma és terjedelme. Eleinte főként a régi királyi birtokállomány „kúria"-gazdasági részei, utóbb a várbirtok egyes darabjai, a századforduló táján pedig (első ízben III. Béla uralkodása alatt) már egész várbirtokok, illetőleg egész megyék estek ennek áldozatul. Párhuzamosan vagy kevéssel utóbb következett a régi államhatáron kívüli, utólag megszállt területeken óriási egybefüggő birtoktestek kihasítása és magánföldesurak tulajdonába engedése. Mindezek következtében a birtokviszonyok, a megoszlás arányai a XIII. század elejére-derekára gyökeresen megváltoztak. Az államhatárok kitolódtak a régi gyepűkön túlra, a birtokállomány egésze megnövekedett. Ezen belül (még mindig óriási kiterjedése ellenére) megszűnt a királyi birtok korábbi túlsúlya; az egyházi, majd a XII. század derekától növekvő mértékben a világi nagybirtok relatív súlya rohamosan nőtt.

A birtokmegoszlás változásának imént vázolt tényei mögött figyelembe kell vennünk azokat a fejlődés gazdasági alapjainak meghatározásában még fontosabb észrevételeket, amelyeket a főbb birtoktípusok gazdálkodása, az ott élő népek termelőmunkája, adózása és jogi helyzete, mindezeknek az osztályviszonyok alakulására gyakorolt hatásai vonatkozásában tehetünk, jórészt a szakirodalom eddigi eredményei, részben pedig a folyó kutatások értelmében jogosnak látszó kiegészítő szempontok alapján.

A fejlődés irányát és fő vonásait régebben feltárt adatok nyomán Molnár Erik alapvető munkája összefoglalóan megállapította. Korszakunk elejére

vonatkozóan Lederer Emma többször idézett könyve teljes okleveles forrásanyag mozgósításával részleteiben tisztázta a főbb birtoktípusok gazdálkodásának, az ott élő népek adózásának és jogi helyzetének mai ismereteink szerint adatszerűen megközelíthető kérdéseit. Kevésbé látjuk tisztán — főként a konkrét részletek, mindenekelőtt a termelési technika és a megfelelő munkaszervezeti, földhasználati és települési formák összefüggései tekintetében — a fejlődés XII. századi és XIII. század eleji, nézetünk szerint a továbbiak megalapozásában rendkívül fontos vonásait. Ismereteink a Székely György szerkesztésében kiadott paraszttörténeti tanulmánykötet és egyes részletközlések nyomán a XIV. században válnak ismét konkrétabbakká, amikor már kialakultnak tekinthető a parasztgazdaság ezután hosszú ideig jellegzetes fő formája, a telekrendszer. Ennek kezdeteit részben előbbi eredmények, részben most folyó kutatások szerint a XIII. század derekáig tudjuk visszavezetni. A két időszak között mutatkozó, fő vonalaiban rekonstruált fejlődést egyelőre csak hipotetikusan követhetjük. Támpontul szolgálhatnak Bolla Ilona eredményei a „curia" és a „mansio" fogalmának értelemváltozásáról s ezzel összefüggésben a telekrendszer kialakulását mintegy előkészítő-megalapozó gazdasági fejlődésről. A kép teljesebbé tétele érdekében még további, hasonlóan aprólékos elemző munkára s emellett analógiák értékesítésére támaszkodó kutatásokra van szükség. Úgy véljük azonban, hogy a tárgyunk szempontjából alapvetően fontos összefüggéseket így is módunkban áll kitapintani.

Korszakunk elején igen nagyok a különbségek a főbb birtoktípusok gazdálkodásában és a rajtuk élő adózók életviszonyaiban. Ezen túl az egyes típusokon belül vidékenként is további eltérések mutatkoznak — az adózók különféle kategóriáinak termelőmunkája, terhei, jogállása vonatkozásában — részint a természeti viszonyok, részint történeti okok (korábbi jogállás, termelési ágak elterjedése stb.) következtében. Korszakunk végére a kép tarkasága bizonyos vonatkozásban még fokozódik a termelés differenciálódása, a régebbi jogviszonyok elmosódása és összekeveredése folytán; fő vonalaiban inkább egyszerűsödik, amennyiben enyhülnek, sőt lényegében úgyszólván eltűnnek a birtoktípusok gazdálkodásában és az adózók fő kategóriáinak gazdasági helyzetében (termelésben elfoglalt helyük vonatkozásában) korábban oly éles különbségek. E folyamat leglényegesebb jegyeit az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Az állattenyésztés hosszú ideig jelentős maradt, de a régi pásztorkodással

összefüggő „rideg”, „szilaj” legeltető formája fokozatosan visszaszorult egyes, az akkori technikával nehezebben megművelhető vidékekre. Ilyen helyeken, például a Körösök vagy a Tisza mocsaras-lápos árterületein, továbbá a Duna—Tisza közének homokos részein sokáig fennállt; számottevő nyomaival találkozunk későbbi századokban is. (Az ilyenféle adatok indították arra több kutatónkat, így legutóbb Váczy Pétert, hogy az állattenyésztő gazdálkodás hosszan tartó uralmáról beszéljenek. Más adatok az ellenkezőjéről vallanak. Nyilván az imént jelzett, természeti adottságokkal összefüggő, helyi jellegű eltérésekről van szó.) Általában azt mondhatjuk, hogy az állattenyésztés növekvő mértékben helyet adott a terjedő földművelésnek; felfogásunk szerint már a XII. században ez vált a lakosság zömének fő foglalkozásává (kiegészítve halászattal és egyéb termelési ágakkal is). A földművelés technikája lassan, a feudalizmus egészére s korai szakaszára különösen jellemző vontatottsággal, de folyamatosan fejlődött. A parlag alkalmi, időnkénti feltörése helyet adott a többé-kevésbé rendszeres ugarolásnak; korszakunk vége felé a szabályozott talajváltás mellett feltűnik a nyomásos gazdálkodás. Terjed a fogatolt eke, korszakunk vége felé alkalmasint a talajt mélyebben forgató nehéz fajta is. Terjednek a szemes termények, köztük a később uralkodóvá váló búza; mellettük nem ritkán említenek még több gondot igénylő gyümölcsöket és szőlőket is. A mezőgazdasági termelés technikájának fejlődésével, színvonalának emelkedésével párhuzamosan változások mutatkoznak a termelők adózásában. A hajdan, a XI. század végéig uralkodó, legalábbis túlsúlyban levő kezdetleges járadékformát, a primitív robotot lassan felváltja, eleinte csak kis mértékben, utóbb nagyrészt háttérbe szorítja a fejlettebb termékszolgáltatás. (Az ennek megfelelő földhasználati forma még nem a későbbi telek; semmiképpen sem a telek kifejlett alakja, de feltehetőleg annak valamiféle, eddig részleteiben igen kevéssé tisztázott előzménye.) E folyamat társadalmi vetületeként folytatódik, s nézetünk szerint a XII. század folyamán lényegileg be is fejeződik a hihetőleg korábban megindult fejlődés, amelynek eredményeképpen a régi „szolga” termelőeszközökkel ellátott adózóvá, a termelésben elfoglalt helyét és szolgáltatásainak jellegét tekintve tulajdonképpen jobbággyá válik. A hasonló módon termelő és adózó hajdani „szabadtól” már csak az elköltözés jogának hiánya és esetleg terheinek mértéke különbözteti meg. A gazdaság fejlődése ilyen módon alapot szolgáltat a jobbágyosztály két fő kategóriájának közelebb kerülésére, későbbi harcok során bekövetkezendő egységesülésére.

Hangsúlyozzuk, hogy a jelzett folyamatok nem egységesen, nem egyszerre mentek végbe az ország különböző vidékein, illetőleg a feudális birtokok különböző típusain. A gazdálkodás és vele az adózás fejlettebb módszereinek bevezetésében a korszak kezdetén s talán még a XII. század java részében is az egyházi birtok járt elöl. Utóbb felzárkóztak melléje, részben elébe is vágtak a külföldről hívott, fejlettebb mezőgazdasági ismeretekkel rendelkező telepesek. A királyi birtok tömbjein, amíg megvoltak, viszonylag töretlenül érvényesültek a régies földközösségi formák (nem a tulajdon, hanem a használat tekintetében). A világi magánnagybirtok meglehetősen sokáig őrizte a primitív robotgazdaság archaikus formáit. De ezek a kezdetben jelentős különbségek korszakunk vége felé fokozatosan eltűnnek, elhalványulnak. Mindezt együtt kell számon tartanunk, ha meg akarjuk érteni az állam szervezetében ekkor megfigyelhető, a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődésével szorosan összefüggő változásokat.

A feudalizmus korai szakaszát a természeti gazdálkodás viszonyainak úgyszólván töretlen uralma jellemzi. Ezen nem azt értjük, mintha e korban nem találkoznánk (nálunk és másutt) a csere, sőt a kereskedelem és pénzforgalom különféle, olykor nagyon figyelemreméltó formáival. Csakhogy ezek egyike sem döntő, még csak nem is számottevő a társadalom túlnyomó többségének életviszonyai szempontjából. A csere véletlen vagy esetleg már rendszeressé váló, azaz több-kevesebb rendszerességgel ismétlődő (de gazdaságtudományi értelemben még mindig a „véletlen" kategóriájába tartozó) alakjai mellett főleg olyan formákkal találkozunk, amelyeket jórészt a termelés természeti feltételekben gyökerező különbségei hoztak létre. A társadalmi munkamegosztáson alapuló magasabb formák később és egyelőre viszonylag szűk körben érvényesülnek. A kereskedelem ennek megfelelően szintén szűk körű, egyes tárgyakra korlátozott, java részben távolsági, átmenő jellegű, és külföldiek kezében van. Szűk körű a pénzforgalom is; mint érintettük, már István, sőt valószínűleg apja is veretett pénzt (dénár, obulus); emellett a források és a leletek tanúsága szerint több külországi pénzt ismertek az országban. Valószínű, hogy ezeket korszakunk derekán már nem annyira díszként, füzérbe fogva használták, mint a X. században, hanem inkább rendeltetésszerűen, tehát fizetési eszközként. Ezt tanúsítják a sértetlen (át nem lyukasztott, nem felfűzésre utaló) pénzleletek. Így értelmezhető néhány korai forrásadat is, egyebek között az olyan törvénycikkek, amelyek a pénz értékmérő szerepére utalva, pénzben állapítják meg a bírságok némely fajtáját, a Kálmán kori szabadok (egy csoportjuk?) valamely bizonytalan jellegű adóját,

az ispánok ebből származó bevételeit, illetőleg ezzel összefüggő katonaállítási kötelezettségét. Emellett azonban tudott dolog, hogy István idejében a tinó általános értékmérő; a bizánci aranypenza mellett mintegy a számítási pénz szerepét tölti be. S a vert pénz csak korszakunk vége felé válik a szélesebb néprétegek életének olyan szoros, közvetlen tartozékává, hogy betöltheti az általános csereeszköz, az általános értékmérő funkcióját.

A természeti gazdálkodás töretlen rendjében jellemzőnek tekinthető, hogy a termelők maguk állítják elő mindazt — vagy majdnem mindazt —, amire életük fenntartásához és gazdaságuk fejlesztéséhez szükségük van. (Újólag hangsúlyozni kívánjuk, hogy nem szól ez ellen az az ismert és fentebb más összefüggésben már érintett tény, hogy a csere természet szabta formáin túl a társadalmi munkamegosztás kezdetleges alakjai gyanánt régóta ismeretesek és folyamatosan fejlődnek egyes, nagyobb szakszerűséget, jártasságot igénylő mesterségek, amelyeknek termékei cseretárgyként, illetőleg áruként kerülnek mások használatába.) A termelők túlnyomó többsége, létfeltételeinek előállítását tekintve, önellátó ebben a korban.

A korai feudalizmusban minden egyes birtok önellátó; minél nagyobb, annál inkább. A nagybirtok gazdálkodásában ez azt jelenti, hogy a birtok adózó népe mindazzal ellátja a földesurat, családját és kíséretét, amire azoknak szükségük van. (Az összképen megint nem változtat a nem létfontosságú szükségletek, például ékszerek vagy díszes fegyverek beszerzésének módja, amiben a birtok szervezetén kívül álló — esetleg igen távoli — termelők és a közvetítő kereskedők már ekkor közismerten jelentős szerepet játszanak.) A feudális birtokos ellátásának ez a módja a kizsákmányolás korai formáinak a lényege. Ehhez elvileg a föld feudális tulajdona biztosítja a jogalapot. Mint a kontinensünk legkülönbözőbb országaiban később keletkezett egyházi és világi szemléletű, jogi és valláserkölcsi vagy történelmi elmélkedések sora mutatja, az uralkodó osztály szükségét érezte, hogy tulajdona és az azon alapuló függőviszony tényét a maga számára kedvező megvilágításba helyezze. Innen az olyan magyarázatok, amelyeknek megfelelőjét megleljük a mi Kézai Simon mesterünk XIII. századi gestajának gyakran említett appendixében: az alávetett osztály tagjai valamely bűn — az adott esetben katonai kötelezettségük elhanyagolása — miatt veszítették el jogaikat. Más variánsokban, amelyek erősen hatottak későbbi korok szakszerű történetkutatására is, az elnyomottak maguk folyamodtak védelemért elnyomóikhoz, ennek fejében vállalván szolgáltatásaikat. Az elnyomó osztály ezzel szemben kifelé a harci erények,

befelé a közrend képviselőjeként jelenik meg. (Ami feudális osztályszempontból igaz is, mivel a feudális uralkodó osztály, hogy uralmát megszilárdítsa, igyekezett kisajátítani és előbb-utóbb ki is sajátította a hadviselés, sőt a fegyverviselés monopóliumát — más kérdés, hogy mikor, hogyan s ki ellen élt vele. Saját adózóit pedig általában valóban védte mások adóztató, elnyomó-kisajátító törekvéseivel szemben; nélkülük nyilván létalapját vesztette volna.)

A földbirtok feudális monopóliumának ténye, ennek jogi rögzítése és történelmi vagy valláserkölcsi indokolása önmagában aligha volt elég ahhoz, hogy rendszeres adózásra és egyéb szolgáltatásokra kényszerítsen olyan termelőket, akik több-kevesebb saját termelési eszközzel és — legalábbis a rabszolgákhoz viszonyítva — több-kevesebb személyes szabadsággal rendelkeztek. Ezért a feudális jogok realizálásához, a jobbágyok szolgáltatásainak biztosításához elengedhetetlen volt a gazdaságon kívüli kényszer különféle — mindenekelőtt karhatalmi, amellett igazgatási-jogszolgáltatási — eszközeinek felvonultatása. Mindezt közelről, közvetlenül kellett alkalmazni. Így a földesurak, ha nem akarták magukat a távoli uralkodó vagy valamivel közelebbi megbízottai segedelmére hagyni, egyenesen rá voltak utalva saját erőszakszervezetük (fegyveres erő, bírói hatalom) kiépítésére. Mindenütt fellép ez a tendencia, együtt a nagybirtokrendszernek a feudális osztályviszonyok általánossá válását követő kibontakozásával. (Mindenütt — de csak Európáról szólva, minthogy a feudalizmus ázsiai, despotikus válfaja, amelyben európai értelemben vett nagybirtokrendszer nem jött létre, sok vonatkozásban, így ebben is, más elbírálást kíván.) Ez a feudális birtokra — főként természetesen a nagybirtokra — jellemző, végső soron a feudális kizsákmányolás természetében gyökerező tendencia az alapja a feudalizmus olyan jellegzetes vonásainak, mint a rendszer egész fennállása idején (bár változó súllyal és különböző formákban) érvényesülő anarchia, továbbá a rendszer első időszakában kibontakozó és még hosszú ideig megfigyelhető jelenség: a nagybirtok „állam az államban" jellege és ezzel szoros összefüggésben az államhatalom nagyúri megosztásának, az állam területi szétdarabolásának tendenciája; végül pedig a széttagolódás folyamata, illetőleg a tendencia legteljesebb érvényesülésének idején a széttagoltság tartományi-részállami rendszere.

Úgy véljük, az elmondottakból világos, hogy a feudalizmus imént említett jellegzetes vonásait, az anarchiát, a nagybirtok „állam az államban" jellegét, a széttagolódást fejlődésükben igyekszünk vizsgálni, és mindenekelőtt gyökereiket iparkodunk kitapogatni. Világos továbbá, hogy vala-

mennyit nem mint kész tünetet, hanem mint tendenciát törekszünk megvilágítani. E tendenciák, állíthatjuk, együttjárnak, együtt keletkeznek és fejlődnek a feudalizmus európai rendszerével; kezdeti, eleinte természetesen elmosódó megnyilvánulásaikkal tehát igen korán találkozhatunk, bár kifejlett alakjukban viszonylag későn (a magánnagybirtok rendszerének teljes kifejlődése során) mutatkoznak meg. Annyira tiszta dolog ez, hogy nem is tartottuk volna szükségesnek kifejteni, ha nem kellene tapasztalnunk, hogy az összefüggések nem eléggé szabatos ismertetése folytán az oktatásban helyenként nehézséget okoz a tárgyalt jelenségek értelmezése. Azt sem tekinthetjük lehetetlennek, hogy máig hatnak egyes régebbi történészeink és jogtörténészeink olyan nézetei, amelyek szerint a különleges magyar fejlődés a feudalizmus egyéb ismérvein kívül az anarchiát, illetőleg a széttagoltságot sem ismerte. (Talán a mondottak után nem szükséges külön bizonyítanunk, miért tartjuk e felfogást tévesnek, a szabatosan értelmezett tényekkel ellenkezőnek.)

A magyar államfejlődés legfontosabb belső vonásait a vizsgált időszakban az imént általánosságban tárgyalt tendenciák fokozatos kibontakozása határozza meg. Nyilvánvaló azonban, hogy éppen e tendenciák kibontakozásának mértéke és érvényesülésük módja szerint különbséget kell tennünk az időszak első (az osztályviszonyok nem teljes érvényesülésével, maradványelemek létezésével jellemezhető), második (a földtulajdon feudális monopóliumának rendszerében még a királyi birtok túlsúlyával meghatározható) és harmadik (az állam szempontjából döntően a királyi birtok felbomlása, a magánnagybirtok súlyának nagyarányú megnövekedése ismérveivel körülírható) szakasza között.

A XI. század magyar állama még sok tekintetben őrzi István kori formájának archaikus vonásait, az osztályviszonyok nem teljes kialakultságában gyökerező bizonytalanságát és primitívségét. Szervezeti téren ez mutatkozik meg a század folyamán tovább épülő és terjeszkedő királyi megyék, illetőleg a királyi birtok berendezkedésében, ami a régebbi kutatók java részét a frank Meroving-kor állapotaira emlékeztette. Még szembeszökőbb (mert a felszínen lévén, könnyebben észrevehető) a királyi hatalom helyzetében, egyebek közt a trón betöltése körül István halála után úgyszólván állandósult belzavarokban. Ismeretes, hogy a trónbetöltés minden feudális államban mindenkor alkalmat adott különféle úri csoportok összeütközésére; ez pedig nemegyszer súlyos fegyveres konfliktusokra, olykor tartós háborúskodásra vezetett. E harcok azonban a fejlődés elért színvonalától meghatározott mederben folytak, nem hordták többé ma-

gukban az állam mint olyan megsemmisülésének, a benne megtestesült osztályrend addig kialakult formái felszámolásának lehetőségét, mint a feudális államfejlődés kezdeti szakaszában — nálunk a XI. század derekán — még lehetséges vagy legalábbis sokak számára elképzelhető volt. Egyik király sem óhajtotta felszámolni az államot és a kialakuló osztályrendet, sem annak támaszát, az egyházi szervezetet; a lesüllyedő szabadok, a pogány lázadások részesei azonban nem egytől — Aba Sámueltől, I. Andrástól — valami ehhez hasonlót vártak. A trónbetöltés módja, annak jogi indokolása körüli zavarok sem egészen azonosak a később nálunk is, másutt is megfigyelhető feudális jelenségekkel. István uralomra léptekor Koppány lázadásában az öröklés törzsi-nemzetségi szokásjoga (a szakirodalom egy részében használt kifejezéssel „leviratus": a legidősebb, de még ereje teljében levő rokon joga és kötelezettsége az elhunyt családjának, vagyonának és hatalmának átvételére) csapott össze az örökösödés keresztény-dinasztikus elveivel. István királyságával az utóbbiak győztek, de alkalmasint nem végérvényesen. Kérdésesnek tartjuk: vajon Vászoly alkalmatlanná tételében csak a keresztény értelemben felfogott, illetve utóbb idemagyarázott „idoneitas" (az uralkodásra való alkalmasság) szempontjai vezették-e Istvánt, vagy szerepet játszott a félelem is? Immár nem a leviratus, de az ezzel származásrendi jog tekintetében közelrokon „senioratus" — a legidősebb ereje teljében levő rokon öröklési, hatalomátvételi elsőbbsége — elvének esetleges érvényesítésétől. Egyes régebbi kutatók számára sok gondot okozott annak megállapítása, hogy XI. századi trónöröklési rendünk a senioratus vagy a primogenitura (elsőszülöttség) elvéhez igazodott-e, illetőleg a kettő miért és hogyan keveredett egymással. Tény az, hogy a harcokban mindkét elvre találhatunk példát. Éppen ezért helyesebbnek véljük, ha kialakult elvek küzdelme helyett inkább az öröklés elvszerű rendjének kialakulatlanságáról beszélünk, hozzáfűzve, hogy a primogenitura elve csak korszakunk vége felé diadalmaskodott, lényegesen megváltozott viszonyok eredményeképpen; de akkor sem úgy, hogy a trónbetöltéssel járó — noha már egyéb elvekkel magyarázott — belzavarokat kiküszöbölte volna.

A trónbetöltés gyakorlati kérdés volt: ilyen vagy olyan megoldásától személyes előnyt vagy hátrányt várhattak a hatalom részesei, az előkelők, akik egyébként mindannyian érdekelve voltak az állam, tehát a királyság mint olyan fenntartásában. A különböző elvek, eszmei alapjukat tekintve, igen különböző előzményekre vezethetők vissza; a trónharcok valóságos menetében azonban, úgy látjuk, alkalomszerűen váltogatott köpenyegek

szerepét töltötték be. Valamely jelölés jogi-erkölcsi indokolására szolgáltak, palástolva egyúttal a jelöléshez fűződő, felettébb egyszerű és reális érdekeket. Némileg bonyolódik, de lényegében nem változik a kép, ha az öröklés rendjének kialakulásánál figyelembe vesszük a század folyamán gyakran említett alkalmassági szempontot (idoneitas), amit — ámbár megvolt a maga világi-dinasztikus értelme is — az egyház a saját érdekeinek megfelelően formált és alkalmazott az isteni kegyelmet jelképező kenet kiszolgáltatásánál, az „Isten kegyelméből uralkodó király" hatalomba iktatását jelentő szertartásoknál. Az uralkodók, ha jogigényük gyenge lábon állt — s még inkább a trónigénylők, ha uralmon levő, felkent királlyal kellett szembeszállniuk, szívesen hivatkoztak az alkalmasság elvére, az ezt kinyilatkoztató túlvilági jelenésekre, csodákra és álmokra. Elvek és eszmék, példázatok és jelenések krónikákban s legendákban elbeszélt összecsapása mögött, ezúttal is pontosan körvonalazható hatalmi érdekek ütköztek össze, bonyolítva az egyház és különböző külső hatalmak beavatkozási kísérleteivel. Mindennek nem a jogelvek, hanem a viszonyok kiforratlansága volt a talaja; az utóbbinak az előbbi maga is velejárója, következménye és kifejezője volt.

Ami keveset a kormányzat XI. századi módszereiről tudunk, az alátámasztja a viszonyok kezdeti kiforratlanságáról alkotott elképzelésünket. A király a főhatalom megszemélyesítője; helyzetét erősíti a kiterjedt birtok, a nagyszámú és bővülő kíséret, az egyházi szertartásokkal túlvilági szférákba emelt tekintély. Mindez nem akadálya a zavaros években egymást követő — eleinte szélesebb körű, másnemű mozgalmakkal elegyedő, utóbb egyre világosabban a dinasztián, illetőleg az uralkodó osztály vezető rétegén belüli ellentéteket kifejező — felkeléseknek, lázongásoknak. A királyok és a trónkövetelők mellett változatlanul nagy szerepet játszik az összetételében gyakran módosuló, jellegében azonban azonos kíséret, s a tanácsban néhány hatalma, ravaszsága, személyes érdemei révén kiemelkedő egyén, mint például Vid ispán, Salamon és a hercegek harcai folyamán. A kíséretek hatalomharca világosan kirajzolódik a trónküzdelmek előtérben álló dinasztikus — a fentebbiek értelmében különböző eszmékkel, jelszavakkal indokolt — céljai mögött. Az uralomváltozás a kíséretek, a tanács, az előnyökkel járó vezető tisztségek cseréjét jelenti, ami a hatalom gyakorlásából kiszorított elemek tiltakozását váltja ki. A krónika ilyen zúgolódás emlékét jelzi, amikor különböző csúfnevek kíséretében megemlíti, hogy Péter németekkel és olaszokkal vette körül magát. Az orosz és lengyel földre menekült, onnan kapott segítséggel visszatérő Vászoly-fiak

kíséretében (legalábbis a kíséret második rétegében) megerősödött a korábban sem jelentéktelen „orosz" elem. Salamon idején, amikor trónja visszaszerzése érdekében birodalmi segítségért folyamodott, ismét előtérbe került a német és németbarát urak csoportja. (Ami nem gátolta Szent István utódát, hogy ismét trónját vesztvén, a keleti határokat veszélyeztető pogány pusztai népeknél keressen támogatást.) A szapora változások olyan zavarokkal jártak, amelyek szükségképpen kihatottak a kormányzat egészére, túl a korai feudalizmus viszonyaival együtt járó, azokból egyszerűen levezethető és általános érvényűnek tekinthető mértéken.

A trónharcok mögött meghúzódó úri ellentétekben nem nehéz felfedezni a később kibontakozó anarchia csíraformáit. De itt is meg kell jegyeznünk, hogy az anarchia ekkor megfigyelhető jelenségei még nem tisztán és egyértelműen a feudalizmus viszonyaiból, hanem legalábbis részben, a feudális viszonyok nem teljes kialakultságából, a régi rend maradványelemeinek az új renddel szemben kifejtett ellenállásából, az így előállt bonyolult, kétszeresen kusza — kettős okból is anarchikus — helyzetből származtak. Ugyanezt mondhatjuk, talán még nyomatékosabban, a széttagolódás tendenciájának ekkori, még a trónharcokhoz, illetőleg a hatalom dinasztikus megosztásához kapcsolódó formáiról. A harcok során többször megesett, hogy az uralkodó egy országrész, az úgynevezett hercegség (ducatus) feletti uralommal igyekezett kielégíteni a trónigénylőt. Ez a később — már a XII. század első felében — nyom nélkül elenyészett intézmény kétségkívül a hatalom területi megosztását, tehát a széttagolódás bizonyos formáját jelentette. Nézetünk szerint párhuzamba állítható az orosz, lengyel államfejlődés korai szakaszának hasonló jelenségeivel, ahol a a széttagolódás, mint ismeretes, eleinte szintén a hatalom dinasztián belüli területi megosztásának formájában jelentkezett. (Csakhogy ott ez bonyolult hierarchia szerint történt, több országra vagy országrészre terjedt ki, és hosszú időre állandósult. Nálunk nem.) Érdekesnek tartjuk, de kellő súlyú bizonyító anyag híján nem tudjuk magunkévá tenni Györffy György felfogását, amely szerint a magyarországi hercegség X. századi, esetleg még korábbi berendezkedés folytatása lett volna. Az állam és a megelőző berendezkedések lényeges különbségéről vallott, fentebb kifejtett nézeteink értelmében ezt az elképzelést nem is tekinthetjük valószínűnek. Azt azonban hangsúlyozzuk, hogy a XI. századi hercegség, bár kétségkívül a hatalom területi megosztásának — és ennyiben a széttagolódásnak — egyik korai formája, nem azonos jellegű (alkalmasint területileg sem esett egybe) a XIII. századi „ifjabb" királysággal. Ez utóbbi ugyan szintén

a hatalom területi megosztásának trónharcokkal és úri csoportellentétekkel összefüggő formája volt, de lényegesen megváltozott körülmények — egyebekről nem szólva a királyi és magánföldesúri birtok arányeltolódásának, a magánnagybirtok „állam az államban" jellege kidomborodásának körülményei — közt jelentkezett. Ekkor a nagybirtokrendszer kiépülésére támaszkodó tartományúri hatalom vált a széttagolódás fő formájává. A XI. századi hercegséget úgy tekintjük, mint a széttagolódás tendenciájának egyik korai megnyilvánulását, amely a viszonyok fejletlenségének megfelelően jelentősen különbözik a későbbiektől, a szó teljes értelmében vett feudális széttagoltságot közvetlenül előkészítő formáktól. Minthogy ismert alakjában összefüggött a feudális osztályviszonyok nem teljes kialakultságával és az úri csoportok közti, illetőleg a dinasztián belüli ellentétek ezáltal bonyolított rendszerével, érthető, hogy a feudális osztályviszonyok általánossá válása és a kora feudális államszervezet ennek megfelelő megszilárdulása után eltűnt, s helyet adott a széttagolódási tendencia más — fejlettebb, immár minden szálukkal a feudális viszonyokban gyökerező — érvényesülési formáinak.

Súlyos harcokban, küzdve a néha létét fenyegető külső és belső támadásokkal — s nem utolsósorban saját, kiforratlanságából eredő gyengeségeivel — élt, formálódott a XI. század magyar állama. Ismervén nehézségeit, jobban értékelhetjük az elért eredményeket, így mindjárt fennmaradásának és függetlensége megóvásának tényét, továbbá azt, hogy a század végére sikerült megszilárdítania és tovább építenie István korában lerakott alapjait. A fiatal alakulat minden rendelkezésére álló eszközzel biztosítani igyekezett létalapját, a fejlődő-táguló feudális osztályrendet. Jeleztük a szerepet, amelyet törvényhozása a feudális osztályviszonyok kiterjesztésében és általánossá tételében, a maradványelemek felszámolásában játszott (a megyei szervezet fejlesztése, terjesztése és megszilárdítása, a támaszául szolgáló egyház megerősítése és továbbépítése, valamint a földbirtokos osztály világi részének — legalábbis vezető rétegének — erősítése útján). Szervezete — ha lassan is, nagy megrázkódtatásokkal és időleges visszaesésekkel megszaggatott úton — fokozatosan kiépült és megszilárdult. A századforduló táján a megyeszervezet az ország egészét átfogó, teljesen befejezett alakjában áll előttünk. Elcsitulnak a kíséretek hatalmi harcai s a dinasztián belüli ellentétek ezekkel összefüggő kitörései. Az uralkodó osztályon, annak vezető rétegén és a dinasztián belüli ellentétek nem szűnnek meg, de a továbbiak során új, viszonylag fejlettebb formákban jelentkeznek. Átalakul a törvényhozás jellege, tartalma is.

István korában a fő kérdés a keresztény vallás és az egyházi hatóság elismertetése, az új rend elfogadtatása, a nemzetségi maradványok korlátozása. A század derekának törvényhozása a pogánylázadások leverése után a kóborok ellen hozott intézkedésekkel az új rend kiterjesztésére törekszik. László már az új helyzetet rögzíti; Kálmán korára nyoma sem marad a társadalom száz év előtti, maradványelemek viszonylagos súlyával jellemzett megoszlásának. Kialakult a földtulajdon feudális monopóliuma; az új helyzetben a törvényhozás is új, ebből fakadó problémákat rendez vagy juttat kifejezésre. A kereszténység, az egyházi szervezet elfogadása nem okoz többé gondot; annál inkább az egyházi rendtartás, annak összhangba hozása a kor követelményeivel, nem utolsósorban a növekvő erejű pápaság igényeivel. Ezt juttatják kifejezésre a László és Kálmán idején tartott zsinatok, amelyeken a király — eltérően a pápai egyházpolitika ekkortájt kibontakozó elveitől — még irányadó szerepet játszik, de már szemlátomást tekintettel van Róma és az egyházon belüli reformmozgalmak törekvéseire. (A papi házasság szabályozása — bár egyelőre a nőtlenség követelményének általános érvényű kimondása nélkül; a papok tudatlanságának elítélése, az olvasásismeret megkövetelése; a püspöki hierarchia erősítése; a szerzetesi életmód felülvizsgálásának, a regulák betartásának igénye stb.) Más helyzet, más feladatok, mint száz vagy akár ötven évvel azelőtt.

Az egyház megerősödésével és a reformirányzatok hatásával függ össze a még hihetőleg kevesekre kiterjedő iskolázás kialakulása és európai mintákat hasznosító formáinak emlékeinkben ellenőrizhető megmutatkozása. Az állam több úton-módon igyekezett a maga számára gyümölcsöztetni a tanult egyháziak tevékenységét. Egyebek közt ide vezethető vissza hazai történetírásunk kezdete, a XI. század derekán keletkezett első gesta, majd ennek több, egymást követő folytatása és átdolgozása (amelyeknek nyomait csak a későbbi átírások tartották fent). Az állami és egyházi érdek sajátos ötvözetét fejezik ki az első király szentté avatásával kapcsolatban keletkezett, illetőleg a Kálmán korabeli kívánalmaknak megfelelően átalakított István-legendák, amelyeket a történetkutató számára Gellért püspök ugyancsak akkor írt legendája s néhány kisebb jelentőségű kolostori, egyházi feljegyzés egészít ki. Ezek a kor egyházi ideológiájáról, az egyháznak az államalapítás és korai feudalizmus idején vitt szerepéről tanulságos képet nyújtanak.

Mindezeket egybevetve azokkal az adatokkal, amelyek az Árpádok ekkor már meglehetősen messze — Bizáncig, Dél-Itáliáig, Franciaországig

— kiterjedő politikai (többnyire családi kapcsolatokkal megerősített) összeköttetéseiről szólnak, levonhatjuk a következtetést: a magyar királyság a XI—XII. század fordulójára megerősödött, s egyenlő félként beilleszkedett az európai államok sorába. Belső viszonyait tekintve ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy túljutott a kezdeti kiforratlanságnak az osztályviszonyok nem teljes kifejlettségében gyökerező időszakán. De nem jelenti azt, hogy megszabadult volna a korai feudalizmus államának jellegzetes vonásaitól. Ellenkezőleg; ezek éppen ekkor rajzolódnak ki egyre világosabban.

Kálmán korában a megyeszervezet teljesen kialakult formájában áll előttünk. A szabadok hajdani földjeit jórészt magába olvasztotta. Egységét, területi összefüggését — kivált az ország belterületén — megszakítják az egyházi és világi földesurak, valamint egyéb (ám a feudális állam, az osztályrend kereteibe szintén beilleszkedő) kiváltságos elemek birtokai. Bár a magánkézen levő, nem királyi birtok növekedőben van, a királyi birtok még őrzi túlsúlyát ezekkel szemben. Mindamellett ekkor sem lehet szó a királyi hatalom olyan, csupán hagyományos vagy vallásos előírások által korlátozott teljességéről, mint aminőt az első Árpádok idejére a régebbi történetkutatók egy része feltételezett. A kíséretek hajdani szerepe megszűnt vagy átalakult, de a tanácsban tömörülő, azt egyre teljesebben kisajátító leghatalmasabb urak befolyása növekedőben volt. Jóváhagyásuk nélkül, akaratuk ellenére az uralkodó keveset tehetett. Közismert Kálmán utódának, II. Istvánnak jellegzetes példája, aki azért volt kénytelen félbehagyni egy külországi hadjáratát, mert a kíséretében levő hatalmasok megtagadták a további közreműködést. Lehet, hogy belpolitikai viszonylatban némileg másként érvényesült a királyi és nagyúri hatalom erőegyensúlya. Az előrehaladott feudális széttagoltság állapotait ismerő nyugati szemlélők — mint például a XII. század derekán az egyik keresztes hadjárat résztvevőjeként Magyarországon áthaladó Freisingi Ottó püspök — meglepetéssel tapasztalhatták, hogy az ország uralkodójának utasítására mindenfelől csapatok sereglenek össze (a külföldit nyilván a várkatonaság nyugati fogalmak szerint gyengébb felszerelése tévesztette meg, amikor parasztokról írt), s hogy a királynak a hatalmasok is engedelmeskednek. A német birodalomban akkor ez már nehezen volt elképzelhető. De amint a püspök elbeszélésének paraszti megjelenésű katonaságában nem láthatunk igazi (jobbágy-) parasztokat, akként a királyi hatalomnak és tekintélynek számára meglepő megnyilvánulásaiban sem kereshetjük valami korlátlan, vagy akár despotikus uralom jellegzetes vonásainak kifejeződését.

Évszázadokig fennmaradt címe szerint a magyar király „Isten kegyelméből" (Dei gratia) uralkodott. Kialakulásakor e cím nálunk is, mint más európai feudális országokban, az állami függetlenséget hangsúlyozta: túl a hozzákapcsolt egyházi-vallási képzeteken (illetőleg éppen azok segítségével), a hatalom nem e világi eredetének és támogatásának mítoszában, kifejezte az e világi fennhatóság, például a császári hűbéruraság elutasítására irányuló törekvést. Ugyanakkor a hatalom isteni eredetének és támogatásának hangoztatásával befelé is igyekezett meggyökeresíteni az állam, a királyság, a benne megtestesülő osztályrend lényegi változhatatlanságának hitét. Az osztályrend szempontjából ez az uralkodó osztály egészének érdekét fejezte ki, az uralkodó osztályon belül azonban a király személyét iparkodott túlemelni a való helyzet szabta korlátozásokon. Az ideológia törekvést jelzett, ami (legalábbis utóbb érintett vonatkozása) az adott korban, a való viszonyokkal egyre élesebb ellentétben, szükségképpen kudarcot szenvedett.

A királlyá avatás egyházi szertartása, a felkenés, a koronázás, a hatalom jelvényeivel való ünnepélyes felruházás ténye a hatalom jogosságának elismerésén túl az isteni kegyelem, a választottság és a velejáró segítség teljességét fejezte ki (középkori felfogás szerint nem csupán az ehhez fűzött várakozást, hanem a beteljesülést is). Egyáltalán nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy az állami rend megszilárdulása és a keresztény vallás meggyökeresedése után, amikor az osztályrend alapjaiban megmásíthatatlannak látszott, ez az emberek vallásosan nevelt tömegeinek tudatában mint isteni elrendelés tükröződött. Ellenkezőleg, úgy véljük, éppen ebben rejlik a tárgyalt korban az egyház és az osztályrend, az egyháztól képviselt vallásosság és a feudális államérdek egymásra utaltságának és lényegi együtthatásának egyik kulcskérdése. Miután pedig ez a hit egyszer elterjedt, csak hosszú évszázadok kemény harcainak, mindenekelőtt az antifeudális küzdelmek tapasztalatainak eredményeképpen lehetett szabadulni nyűgöző, bénító hatásaitól. Tudjuk, hogy kezdetben — sőt még hosszú ideig — az antifeudális, azon belül az egyházellenes küzdelmek is vallásos jelszavak kíséretében, tehát eszmeileg azonos alapon folytak: nem az isteni elrendelés, hanem annak mikéntje volt vita tárgya. Ilyen meggondolások alapján nem utasíthatjuk el azt a feltevést, hogy a királyi hatalom isteni támogatásának hite, ha már elterjedt, nyomokat hagyott a tömegek gondolkozásában is, és vallási szférákba emelte az uralkodó személyét. Udvari és egyházi eredetű forrásainkból valóban kiolvasható ilyesmi. (Egyes régebbi kutatók többek között ezt is érvül használták a királyság „kariz-

matikus" jellegével kapcsolatos, fentebb más összefüggésben már bírálat tárgyává tett téves nézeteik bizonyítására. Ám az uralkodó osztályon és a dinasztián belül jelentkező, időről időre kirobbanó ellentétek az állam megszilárdulását követő időben sem tűrték a hatalom gyakorlásának nyugalmas változatlanságát. Trónharcok és úri csoportharcok ezután is bőven voltak, bár jellegük némileg módosult. Az isteni kegyelem elvét nem kellett kétségbevonni; idomítani lehetett a harcok hullámzásaihoz. Az *alkalmasság* elvének ügyes *alkalmazása* — az öröklési szabályok fentebb tárgyalt változatainak megfelelő elegyítésével — sok lehetőséget kínált erre. Forrásaink figyelmes olvasása mellett a tények elemzése e megállapításhoz is kellő bizonyító anyaggal szolgál.)

A XII. század első felében a trónharcok és a mögöttük meghúzódó csoportellentétek véres — bár a kor fogalmai szerint nem különös, éppen ezért jellegzetes — eseményekben nyilvánultak meg. A papnak nevelt tudós király, Kálmán, hosszú harcok és alkudozások után megvakíttatja öccsét, Álmost, az utolsó, régi értelemben vett herceget, és annak kicsiny gyermekét, hogy biztosíthassa saját fiának trónutódlását. Eltaszított feleségének kitagadott fia (Borics) külföldi segítséggel és elégedetlenkedő belföldi urak támogatásával igyekszik hatalomra jutni. A megvakított gyermek felnő és trónra kerül (II. Béla, a „Vak"); hívei tanácskozásra hívják, majd lemészárolják az úri ellenzék tagjait. A század derekán — külhatalmak ismételt beavatkozásától súlyosbított helyzetben — gyorsan váltják egymást az uralkodók. Testvérek lépnek fel ellenjelöltül; mellettük egyre élesebben rajzolódnak ki a hatalomra törő egyházi és világi nagyurak csoportjai. S mindez röviddel az után történik, hogy nyugati kútfőnk megilletődött a magyar király hatalmának nagysága láttán. Nem sokkal később (vagy talán éppen azonközben), hogy krónikásaink és a szövegek átírói nagy erőfeszítéseket tesznek a királyi hatalom jellegéről és isteni támogatásáról, az öröklés különböző elveiről formált elképzelések és az események pergő egymásutánjában tapasztalt tények ellentéteinek áthidalására.

Régebbi történetírásunk egyes darabjai, kivált Hómannak és követőinek munkái III. Béla uralkodásától datálják a középkori magyar „nagyhatalom" kibontakozását. Alább módunkban lesz közelebbről megvizsgálni azokat a külpolitikai összefüggéseket, amelyekkel az említett kutatók — megítélésünk szerint nem eléggé megalapozottan — alátámasztották elméletüket és elképzeléseiket. A Béla kori „nagyhatalom" elmélete azonban nem csupán külpolitikai összefüggések téves vagy pontatlan értelmezésére

támaszkodott, hanem az ország és a királyság belső viszonyaira vonatkozó, nézetünk szerint ugyancsak nem eléggé megalapozott megfigyelésekre is. Helyénvalónak látszik, hogy szemügyre vegyük ezen érvelés döntő pontjait.

A „nagyhatalmi helyzet" belső alapjainak, egyúttal a magyar államfejlődés addig elért (az említett felfogás szerint viszonylag igen magas) színvonalának bizonyítására felhasznált források közül a legfontosabb — mondhatni az egyetlen igazán számottevő — III. Béla jövedelmeinek jegyzéke. Ezt egy sokkal későbbi, egyéb részeiben másnemű feljegyzéseket tartalmazó kódex tartotta fent. A kódex a forráskritika eddigi megállapításai szerint hiteles középkori alkotás, noha jellege és eredeti rendeltetése tisztázatlan. A benne foglalt jövedelemjegyzék feltehető eredetijének kora, jellege és rendeltetése még homályosabb. Egy régebbi felfogás szerint a feltételezett eredetit III. Bélának egy francia hercegnővel tervezett házassága alkalmából készítették volna (ami lehetséges, de bizonyítva nincs); ebben az esetben nem háríthatjuk el a gyanút, hogy az összeköttetést kereső uralkodó igyekezett kedvező színben feltüntetni saját helyzetét, és ez a jegyzékben kimutatott adatok hitelességének néminemű kárára történt. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a jegyzékben feltüntetett jövedelem egyes adatai felötlő rokonságot mutatnak a kincstári bevételekről a XV. század derekán (valószínűleg Eizinger Ulrik által) készített hiteles kimutatásban olvasható adatokkal. Ez utóbbiról ugyan, figyelembe véve keletkezésének körülményeit, elképzelhető, hogy a valónál valamelyest kisebbnek igyekezett feltüntetni a bevételeket. Az egyezés még ilyen fenntartás mellett is gyanús. Hihető-e, hogy közel háromszáz esztendő alatt alig nőttek a jövedelmek, köztük éppen azok, amelyek legközvetlenebbül gyökereztek a gazdaság s különösen a pénzviszonyok fejlődésében? Ilyen meggondolások alapján osztanunk kell Molnár Erik és Lederer Emma fenntartásait a Béla kori jövedelemjegyzék tartalmi hitelességét illetően, függetlenül az egyébiránt éppen XV. századi kódex formai hitelességétől.

A jövedelemjegyzék szerint a királynak számottevő bevétele volt (lett volna) vámokból, városi adókból és egyéb olyan forrásokból, amelyek — minden eddig ismert adat bizonysága szerint — később váltak jelentősekké. A továbbiak során módunkban lesz megvizsgálni az uralkodói jövedelmek átalakulásának folyamatát, XIII. századi kezdeteit és száz esztendővel utóbb kimutatható eredményeit. Itt beérjük annak előzetes megállapításával, hogy az uralkodói jövedelmek átalakulása, elsősorban a régebbi szakirodalomban regále jogú, regále jellegű (királyi előjogokkal összefüggő)

gyűjtőnéven szereplők előtérbe kerülése az áru- és pénzviszonyok fejlődésében leli magyarázatát. Nem tagadjuk, hogy e fejlődés bizonyos jeleivel — túl a már tárgyaltakon — találkozunk a XII. században. Ezek azonban nem olyan jelentősek, hogy az uralkodói jövedelmek számottevő átalakulásának és gyarapodásának a jegyzékben foglaltakhoz fogható jellegét és mértékét indokolnák.

A mondottak értelmében a jövedelemjegyzék adatait figyelmen kívül kell hagynunk, ha megbízható támpontokat keresünk a királyi hatalom helyzetének, nagyságának és jellegének meghatározásához a XII. század második felében. Ami a feltételezett nagyhatalmi helyzet belső alapjainak igazolására szánt egyéb érveket illeti (a királyi birtok még meglevő túlsúlya, a királyi méltóság isteni támogatásába vetett hit stb.), azok valóságos jelentőségét az előzőkben volt alkalmunk vizsgálni. Összefoglaló eredményként el kell vetnünk azokat az elképzeléseket, amelyek a magyar királyság belső viszonyaiból a XII. század második felében valaminő „nagyhatalmi helyzet" alapjait igyekeztek levezetni.

Újabb történetírásunk a tények reális mérlegelése alapján másként értékeli a királyság Béla kori viszonyait. Megállapítja, hogy III. Béla uralkodása valóban egy fajta nyugalom időszaka mind az előző, mind a következő évek zavaros állapotaihoz képest. E tényt azonban nem a királyi hatalom abszolút értelemben vett nagyságával, hanem helyesebben: az úri csoportharcok átmeneti elcsitulásával magyarázza; ezt pedig az állam irányításában, a hatalom gyakorlásában részes tényezők — királyi és magánbirtok, egyházi és világi urak — ugyancsak átmeneti jellegű, rövid ideig tartó erőegyensúlyával hozza összefüggésbe; valóban a jelenségek alig értelmezhetők másként. Ami a királyi és nem királyi birtokok arányát illeti, a helyzet ekkortájt kezd lényegesen megváltozni; ebben az időben kezd megszűnni az a túlsúly, amit a korábbi időkben az államhatárok kitolásával kapcsolatos gyarapodás biztosított az előbbieknek az utóbbiak egyidejű növekedésével szemben. A XII. század derekán és második felében történt királyi telepítések ellenére a nem királyi birtokok kiterjedése és gazdasági súlya növekvőben volt. Mint fentebb érintettük, a régi királyi birtokállományból előbb a kúriákhoz tartozó tisztán gazdasági szervezet részei szakadtak ki, utóbb (a XII. század folyamán növekvő mértékben) pedig már a várföldek egyes tartozékai is eladományozásra kerültek; e területek a nem királyi — eleinte főleg az egyházi, utóbb egyre inkább a világi — nagybirtok állományát gazdagították. S éppen III. Béla idejéből van adatunk arra is, hogy a király egész vármegyét engedett át világi nagybir-

tokosnak — az említett esetben az Adria-vidéki Modrust a Frangepánok egyik ősének. Modrus példája egymagában nem volna meggyőző, minthogy területe az állam, illetőleg a megyeszervezet eredeti határain kívül feküdt, s így némileg más elbírálás alá eshet. Utóbb azonban a megyék eladományozása szélesebb körű gyakorlattá vált; ezért tiltja általánosságban az Aranybulla. Egész megyék eladományozása, magánkézre jutása olyan folyamat kezdetét jelzi, ami sok tekintetben emlékeztet a Karoling-birodalom szétforgácsolódása során végbement változásokra, a hajdani grófságok öröklețessé válására, illetőleg területüknek magánbirtokká vagy részállammá alakítására. Következő fejezeteink okfejtésének némileg elébevágva már itt jelezzük, hogy a királyi birtok java részének elragadására irányuló magánföldesúri törekvések a magyarországi fejlődésben is sikerrel jártak, de az ispánságok tartós vagy éppen örökletes kisajátítását célzók — kevés, a fejlődés egésze szempontjából nem jelentős kivételt leszámítva — általában kudarcot vallottak.

Feltehető, hogy a XII. század folyamán, főként második felében, a világi és az egyházi birtokok, illetőleg uraiknak a kormányzatban betöltött szerepe vonatkozásában is megindult a később megfigyelhető eltolódás. Egyetemi tankönyvünk hihetőleg helyes nyomon jár, amikor a XII. század derekának úri csoportharcait (a külhatalmak szerepén túl) a nagybirtokosok különböző elemei — nagy vonalakban az egyházi és a világi elemek — között feszülő-élesedő ellentétekre vezeti vissza. A XIII. században a világi nagybirtokosok kerültek ki megerősödve, növekvő súllyal az összecsapásból. III. Béla idején mintegy háttérbe szorultak ezek az ellentétek; a vetélkedő erők átmenetileg egyensúlyban tartották egymást. Így állt elő a kormányzatban részes elemek viszonylagos erőegyensúlya, ami III. Béla idején átmenetileg nyugalmi állapotokat eredményezett az uralkodó osztályon belül, a késői szemlélők egy részében pedig a királyi hatalom különleges nagyságának s vele az állam „nagyhatalmi" helyzete indokolására alkalmas belviszonyoknak a téves képzeteit ébresztette fel.

Nem vonjuk kétségbe, hogy a XII. század folyamán a magyar államszervezet jelentős fejlődésen ment át. A fentiekben csupán a fejlődés jellegét és mértékét illetően túlzó következtetéseket, továbbá a hozzájuk kapcsolt téves vagy éppen tendenciózus megállapításokat óhajtottuk elhárítani. Úgy gondoljuk, éppen így válik lehetővé a valóságos fejlődés tényeinek szabatos értékelése.

A magyar állam, kormányzati rendszerét tekintve, a tárgyalt időszak jelentős részében — nagyjából III. Béla koráig — sok kezdetleges vonást

mutat. Az ország legfőbb bírája a király, aki, e funkcióját ellátandó, időnként törvénynapokat tart a királyság központjának tekintett Székesfehérváron. De Fehérvár nem az egyetlen székhely; mellette jelentős szerepet tölt be Esztergom, ahol III. Béla szívesen tartózkodott (talán korábbi példák nyomán), s a kor és az ország viszonyaihoz képest díszes (későbbi fogalmak szerint ugyan kissé szűkös) palotát építtetett. Ennek ellenére olykor maga is követte elődeit a székhelyek váltogatása, a többé-kevésbé rendszeres országjárás útján. Amennyire a gyér forrásadatokból megállapítható, a királyok kíséretükkel, udvartartásukkal együtt költöztek egyik birtokukról a másikra, felélve annak termékeit, s egyben igazságot téve a környék ügyes-bajos dolgaiban. (Nyugati országok hasonló viszonyairól írva, egyes régebbi kutatók az „itineráns", vagyis úton járó királyság elnevezést használták az ilyen berendezkedés jelölésére.) Az udvartartás, a királyi bíráskodás kezdetlegességére jellemző, hogy még III. Béla is — a Hóman-féle történetírás „magyar nagyhatalmának" Bizáncban nevelt uralkodója — „egy tölgyfa alatt" keltezte egyik oklevelét.

A nagybirtok relatív súlyának gyarapodásával nőtt a királyi tanács tekintélye is, anélkül azonban, hogy akár funkcióját, akár összetételét jogilag szabályozták volna. Kezd kialakulni a tanácsban mindenképpen helyet foglaló (részt venni jogosult) főméltóságok rendje, noha korszakunk végéig nem éri el sem a hierarchia, sem az ügyköri elhatárolás későbbről ismert, idők folyamán kifejlődött formáit. Az államterület alább még érintendő kiterjesztésével kapcsolatban, valószínűleg még a XI. században, kialakult két territoriális tisztség: az erdélyi vajdáé és a szlavón báné. Az ispánokéhoz hasonlóan mindkettőjük megbízása „durante beneplacito" — a király tetszése tartamára — szól, s kiterjed területük minden kormányzati ügyének intézésére. Mindkettőjük alá több ispánság tartozik; e tényből utóbb, a széttagolódás előrehaladtával az a gyakorlat nő ki, hogy az illető területekhez tartozó megyék ispánjait a vajda — vagy a bán — nevezi ki. A legrégibb udvari tisztség, a nádorispáné, lassan átformálódik. Hajdani funkcióinak gazdasági részét korszakunk vége felé átveszi a tárnokmester (akinek hatásköre a következő időszakban szintén jelentős változásokon megy át: a királyi városok főbírája lesz); a nádor kezd azzá válni, aminek későbbről ismerjük: az országlakosok (amint a szót utóbb értették: a kiváltságosok, főként a nemesek) országos bírói hatóságává. Korszakunk végén és a következő korszak elején a király bírói képviseletét — a „jelenlét" (praesentia) bíróságát, illetőleg annak irányítását — átveszi az idővel országbíróvá fejlődő udvarbíró (comes, utóbb iudex curiae),

akinek tisztsége alkalmasint a XII. század első felében felbukkanó udvari ispánéból fejlődött ki, nagyjában a nádoréhoz hasonló módon. A királytetszés tartamára, de úgyszólván kizárólag nagybirtokosoknak juttatott, többé-kevésbé állandósult tisztségek mellett számos funkcióban működtek alkalmi, „ad hoc" megbízás alapján különböző küldöttek. Az ilyen alkalmi megbízások később sem ritkák; általánosságban mégis a korai feudális berendezkedés járulékainak tekinthetők.

Az államigazgatás további, számottevő fejlődésének kiindulópontját jelzi III. Béla idején a kancellária ősformájának kialakulása. Béla kancelláriája távolról sem azonos a rendi korszak hivatalszerűen működő, differenciált apparátusával, még kevésbé a centralizált államszervezet döntő szavú ügyintéző központi intézményével. Még csíraformájának sem tekinthető: hatásköre mindössze a fontosabb királyi, illetőleg tanácsi döntések írásba foglalására terjedt ki. Az írásos ügyintézés gócaként azonban olyan változást jelez az állam felső igazgatásának, a kormányzat módszereinek jellegében, ami megfelelt a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődésétől meghatározott iránynak. Az írásbeliség fokozatos kiterjesztésével (utóbb a szóbeli előterjesztések helyett írott beadványok követelésével stb.) pedig bizonyos értelemben a fejlettebb, stabilabb kormányzati-igazgatási eljárások kialakulásának útját egyengette. (Egyes intézkedések írásba foglalása — István óta nem ismeretlen. Már ez, különösen pedig a kancellári tisztség feltűnése a kancellária történeti előzményének tekinthető. Béla idején a szervezet bővülése mellett főleg az írásos ügyintézés rendszeressé, intézményessé tételén van a hangsúly.) A kancelláriában művelt emberekre volt szükség, ez idő tájt egyháziakra, minthogy mások egyáltalán nem rendelkeztek megfelelő ismeretekkel. Ám a kancellária — funkciójánál fogva — nem elsődlegesen az egyház, hanem az állam érdekeit szolgálta, bár a pápák, világuralmi törekvéseik kibontakozása idején, nálunk is, másutt is igyekeztek kiterjeszteni befolyásukat az ilyenfajta intézményekben működő papi személyekre, nemkülönben azokra az egyetemekre és főiskolákra, ahol ezek képzettségüket szerezhették. E törekvésük gyakran, sokfelé sikerrel járt. Béla kancelláriájában azonban, úgy látszik, nem teljes sikerrel. Itt dolgozott jegyzőként — a legvalószínűbb felfogás szerint — P. mester, gestairodalmunk első fennmaradt darabjának nevezetes szerzője, a párizsi egyetemet járt Anonymus, aki munkájában epés megjegyzésekkel illeti a Pannónia javaiban dúskáló rómaiakat. Mesterünk szereplése különben mintegy előrevetíti a távoli jövő képét, amidőn a kancelláriából (és oldalhajtásaiból) az irodalmi és tudományos élet egyik melegágya lesz.

Az elmondottak vázlatosan jelzik, hogy a magyar állam szervezete, kora feudális kezdetlegessége mellett, jelentős fejlődésen ment át a XII. század folyamán. A XIII. század elején és első felében fokozódott a belső differenciálódás, bonyolítva azokkal a változásokkal, amelyek egyfelől a királyi birtokszervezet bomlásának, másfelől az áru-pénzviszonyok lassú, kezdeti fejlődésének nyomában jártak. Mint ismeretes, II. András kísérletet tett arra — igaz, lényegében sikertelenül —, hogy a széthulló birtok jövedelmeit más, korszerűbb források megnyitásával, elsősorban a pénzbeli jövedelmek növelésével pótolja. De a pénz kezeléséhez, sőt behajtásához is hiányzott még a megfelelő apparátus. A kívánt összeg mielőbbi megszerzésének óhaja mellett ez indította a királyt, illetve jövedelemkezelőit arra, hogy a pénzt hozó „kamarai" (regále jogon alapuló) jövedelemforrások egy részét izmaelitáknak, külországi kereskedő- és uzsoratőkéseknek adják bérbe. Ezzel ugyan nem sokkal gyarapították az uralkodói bevételeket, de megindították a visszaélések s nyomukban a jogos népi és kevésbé jogos, de nem kevésbé éles nemesi-úri zúgolódások áradatát. A XIII. század elejének és első felének zűrzavaros állapotai, amelyekre más összefüggésben még visszatérünk, sok forrásból tevődtek össze; semmiképpen sem érthetők azonban a kincstár, a királyi jövedelmek, az államszervezet válságszerű átmeneti viszonyainak számbavétele nélkül.

A korai feudális magyar államnak az előbbiekben vázlatosan áttekintett belső fejlődése olyan körülmények között ment végbe, amelyek szorosan összefüggtek az Európa hatalmi viszonyaiban s a magyar királyság külpolitikájában egyidejűen megfigyelhető változásokkal. Korszakunk első felére-harmadára Európa akkori vezető hatalmának, a német-római császárságnak a világhatalommá növekvő és világi vezetésre törekvő pápasággal folytatott hosszú küzdelme, az úgynevezett invesztitúra-harc nyomta rá a bélyegét. A harc a XIII. század derekán a pápaság javára dőlt el; a császári hatalom hanyatlásnak indult, s ebből többé nem tudott felemelkedni. Mellette egyre inkább előtérbe léptek az addig is majdnem önálló részfejedelemségek, tőszomszédságunkban az osztrák hercegség. A pápaság is nagy árat fizetett a pyrrhusi győzelemért: egy emberöltővel utóbb fel kellett adnia világuralmi terveit; ezt követte az avignoni fogság. A távoli nyugaton az ibér államok a mórokkal hadakoztak; a francia királyok nagy hatalmú hűbéreseik fojtogató nyomása alól igyekeztek kiemelkedni, miközben leghatalmasabb hűbéresük, az angol király támadásai ellen védekeztek. Közelünkben a cseh, a lengyel, az orosz állam egyre előbbre haladt a széttagolódás és a velejáró katonai és politikai erőtlenedés útján.

A kijevi állam meggyengült, hegemón szerepe elhalványult; mellette a XII. század derekától növekvő súlyra tett szert a halicsi fejedelemség. A pusztákon változatlanul nomádok tanyáztak: a magyarokat elűző besenyőket uzok, kunok váltották fel; az utóbbiak a XIII. század derekáig — a tatárok előnyomulásáig — hatalmukban tartották a Fekete-tenger északi partvidékét, és pusztító betöréseikkel sanyargatták a környező népeket, ha azok nem voltak elég gyorsak és erősek a támadások elhárítására. Délkeleten Bizánc átmeneti megerősödése után — (amelynek idején felszámolta a bolgár államot) — ismét hanyatlásnak indult, s ebből csak a XII. század derekán, rövid átmeneti időre emelkedett ki — igaz, akkor a magyar államra nem veszélytelen körülmények között. A Földközi- és Fekete-tenger kikötőit egyre nagyobb számban járták a nagy itáliai városok kereskedelmi és hadigályái. Nyomukban özönlött a keleti áru és arany (s viszonzásul nagy tömeg pénz és nemesfém Európa országaiból), egy időre nagyhatalommá emelve ezeket a városokat. S özönlöttek a nyugati országok hódításra éhes lovagjai és nélkülöző nincstelenjei; az előbbiek, hogy a szent sír visszafoglalásának ideológiájával birodalmat hasítsanak maguknak az iszlám területéből, utóbbiak pedig az éhség révületében, űzve a reménytől, hogy mennyei malaszton kívül e világi betevő falathoz jutnak. A nagy kereszteshadjáratok korszaka ez; az első közülük I. László király, az utolsók egyike (a jelentősek közt alkalmasint utolsónak tekinthető) II. András idejére esik.

Bonyolultan változatos a kép, amelyet a kor Európájának hatalmi viszonyairól, ezek alakulásáról alkothatunk. A magyar állam külpolitikája a belső fejlődés következményei mellett a hatalmi viszonyok alakulásához való érzékeny illeszkedést mutatja.

Szemben egyes régebbi történetírók felfogásával, újólag leszögezzük, hogy a XI. század elején és első felében a magyar állam külpolitikai tájékozódása korántsem volt egyirányú és egyértelmű. A fiatal politikai alakulat, hogy létét, fennmaradását biztosítsa, támaszt keresett, és az akkori, nem egészen tisztázott hatalmi viszonyok és ellentétek közepette több irányban tapogatózott. A század végére, amikor a magyar királyság belsőleg már megszilárdult, a hatalmi viszonyok és ellentétpárok Európa e részein is világosabb körvonalakat öltöttek. Előtérbe nyomult a pápa és a német császár ellentéte, háttérbe szorítva a többit. A magyar államnak ebben a valamennyi szomszéd ország életére kiható küzdelemben úgy kellett állást foglalnia, hogy ne kötelezze el magát — vagy, ami akkoriban ezzel majdnem egyet jelentett: ne cserélje fel függetlenségét hűbéri

függőviszonnyal —, és a nagy összecsapás sodrából épen, lehetőleg megerősödve kerüljön ki. László és Kálmán idején, ügyes és óvatos külpolitikai műveletek, kapcsolatok segítségével, ez nagyjában sikerült is.

Tekintve, hogy István utolsó évei után mintegy harminc esztendőn át a német császárok hódító-hódoltató törekvései közvetlenül és igen súlyosan veszélyeztették a magyar állam függetlenségét, sőt esetenként talán fennmaradását is, kézenfekvő volt, hogy a királyok az ilyenféle törekvések esetleges felújulásának veszedelmével szemben a császár ellenlábasánál, a pápánál keressenek támogatást. László idején ez kevésbé világosan és egyértelműen történt: az ő külpolitikájának fő vonala inkább úgy fogható fel, mint tájékozódó lavírozás a két, egyaránt szövetségeseket toborzó nagyhatalom között. Kálmán alatt a pápai befolyás erősödni látszik — mint ismeretes, a trónigénylő Álmos a másik fél irányában próbált kapcsolatokat kiépíteni —, de ennek mértéke akkor még nem veszélyeztette a király irányító szerepét a hazai egyház ügyeiben, még kevésbé érintette az állami önrendelkezést. Az alig lehet kétséges, hogy a világuralomra törekvő gregoriánus pápák szívesen vonták volna világi természetű, hűbéri jellegű függésbe a magyar államot s más államokat is. Az erőviszonyok azonban nem tették ezt lehetővé. Ami az egyházi irányítást illeti, László és kivált Kálmán idején az országban tartott zsinatok, mint már szó volt róla, igyekeztek érvényre juttatni a pápaság, továbbá az akkori egyházi reformáramlatok egyes szempontjait. Ez azonban még nem közvetlenül pápai irányítással, hanem a királyok és mellettük a hazai egyháznagyok vezetésével történt. A pápai befolyás azután nőtt meg, hogy az egyház fejének az invesztitúra-harc következő fázisában sikerült kicsikarnia különleges jogainak elismerését és különféle konkordátumokban történt leszögezését. (Magyar vonatkozásban ez, illetőleg ennek első jelentős írott emléke a XII. század derekáról, III. István idejéből származik.) Ezt követte utóbb, a XII—XIII. század fordulója táján a pápaság világi, politikai befolyásának megnövekedése, ami jelentős mértékben hatott a magyar királyság külpolitikájára, anélkül azonban, hogy a magyar állami függetlenséget elvehette vagy számottevően korlátozhatta volna.

Amellett, hogy ily módon (nem közvetlenül és nem nagyon intenzíven) bekapcsolódott a pápa és a császár küzdelmébe, az európai „nagypolitika” akkori fő vonalába, a magyar államnak a XI. század második felében fokozott figyelmet kellett fordítania a keleti, a délorosz sztyeppvidékről induló eseményekre. A besenyők már szétszóródtak; egy részük, békés betelepülőként, éppen Magyarországon kért és kapott szállást. Határ-

őrökként szolgáltak többfelé; a Dunántúlon, egy viszonylag zárt szállásterületen, külön ispánságot alkottak, míg be nem olvadtak a környező megyékbe. De a nyomukba toluló új nomád hullámok, az uzok, majd ezek elvonulása után kivált a kunok, többször veszélyeztették a magyar állam területén élő népeket. A Salamon, Géza, László idején velük vívott kemény harcoknak, kivált a „mindenkinél fejjel magasabb" vitéz ifjú herceg hőstetteinek emlékét megőrizte a krónika és megőrizte a nép.

Az országot több keresztes hadjárat érintette. Az egyikkel fegyveres összetűzésre került sor. Keresztes propagandától elbódított, Isten malasztjában bizakodó, kiéhezett és magukra hagyott szegények csapatai árasztották el a nyugati végeket. Bizonyára igaz, hogy zsákmányolni próbáltak, talán összetűztek a határerődök őrségével is. Kálmán a feudális állam osztályfunkcióját teljesítette, amikor hadaival szétszórta őket. Királyaink előzékenyen, de nem nagy lelkesedéssel fogadták az országot érintő lovagi hadakat. Viszonyukat inkább a kölcsönös gyanakvás jellemezte: az átvonulókat ellátták a szükséges élelemmel, de őrcsapatokkal kísértették, és azon voltak, hogy mielőbb a határokon kívül tudják őket. A másik oldalon sem sugárzott a rokonérzés. A XII. század derekán a már többször említett Ottó püspök hangot is adott ennek, akként elmélkedvén: hogyan tehette az Isten, hogy ezt a gazdag, szép országot ilyen rusnya fajzatnak juttatta. Közös vallás, egyetemes kereszténység, keresztes hadjárat ide-oda; — a szeretet, bizalom és egyetértés nem volt valami nagy.

A feudalizmus lényegéből következik, hogy a feudális állam létrejöttének pillanatától fogva magában hordja a terjeszkedés tendenciáját. Részben a belső fejlődés színvonalától, részben a külső ellenállás erejétől függ, hogy érvényesül-e az, s ha igen, milyen formák között: mint egyenes hódítás, területfoglalás, vagy mint hűbéri fennhatóság a hódoltatott ország meglevő állami szervezetének épségben hagyásával. A magyar állam sem volt kivétel az általános szabály alól. Mihelyt eléggé megerősödött, terjeszkedni igyekezett szomszédai rovására, a más feudális államok példájából ismert módokon. Tehát egyáltalán nem idillikusan békés, szeretetteljes úton, nem is valamely politikai vagy kulturális fensőbbség alapján — mint ahogy ezt részben már a dualizmus korának történetírása és publicisztikája, főként pedig, kidolgozottabb formában, a szellemtörténet-írásnak a szentistváni eszme jegyében alkotó ágazata állította.

A XI. század végére a magyar állam megszilárdult. Megóvta függetlenségét, megerősödve vészelte át a kor kül- és belpolitikai bonyodalmait. Megerősödését törvényszerűen terjeszkedésre használta fel. A terjeszkedés

fő vonala ekkor az Adria felé irányult. Szlavónia bekebelezése, bánsággá szervezése után a horvát királyság került sorra, amelynek kihalt uralkodó családjához dinasztikus rokoni kötelék fűzte az Árpádokat. Kihasználva az országban uralkodó feudális pártellentéteket, László ideiglenesen, Kálmán végérvényesen királyságához csatolta a horvát állam területét. A múlt század nemzeti-nemzetiségi elfogultságtól fűtött közjogi vitáiban különös éllel tűnt fel a vitakérdés: milyen volt ezek után Horvátország jogállása? Figyelembe véve a fejleményeket is, aligha foglalhatunk állást másként, mint hogy a kapcsolatot — némileg előlegezett fogalommal — a perszonálunió egy nem egészen tiszta (az átlagosnál kétségkívül szorosabb viszonyt és közvetlenebb befolyást eredményező) formájának minősítsük. A később külön rendi gyűléseket összehívó, a király által kinevezett s elvileg tőle függő, ám gyakorlatilag úgyszólván független bánok irányítása alatt mindvégig a magyartól elkülönülten működő horvát kormányzat, illetőleg közigazgatás ténye nem engedi meg, hogy ennél sokkal szorosabb, vagy éppen lényegileg különböző kapcsolatot tételezzünk fel.

A magyar állam, bár kétségkívül feudális-dinasztikus terjeszkedés eredményeként szállta meg a horvát területet, nem nélkülözött ott bizonyos támogatást. A horvát államot régtől fogva fenyegették más terjeszkedő hatalmak: Bizánc, majd a tengerpart felől az erősödő, a dalmát városokra mind nagyobb nyomást kifejtő Velence. Horvát szempontból a magyar királyság akkor kisebb veszélynek látszott. Hasonló megfontolások érvényesültek később a dalmát városoknál is, amelyek általában nem tiltakoztak a magyar királyok (különben meglehetősen laza és bizonytalan) fennhatósági törekvései ellen. Mint ismeretes, e törekvések átmeneti sikerek után végső soron kudarcot vallottak a nagyhatalommá fejlődő Velence pénzével és hajóhadának nyomásával szemben.

A terjeszkedés másik iránya a déli határ, Bizánc al-dunai tartozékai felé mutatott. Itt már a XI. században is előfordultak határvillongások, amelyek a XII. század derekán kiújultak. Végeredményben a Szerémség, a Száva—Duna köze a magyar államterület része lett, kiindulópontja a XII. század végén és a XIII. század folyamán a Duna vonalán is átnyúló további terjeszkedésnek, a későbbi bánságok szervezésének.

Egy harmadik vonal, amelyet dinasztikus kapcsolatok közvetítettek, az orosz területek, közelebbről Halics irányába fordult. (Mind a halicsi, mind pedig — különösen — az észak-balkáni terjeszkedés erősen összefonódott a pápaság azon törekvéseivel, hogy megszerezze az ortodox területek feletti fennhatóságot vagy legalábbis ellenőrzést. Ideológiája

nem csekély mértékben ebből a forrásból táplálkozott.) A halicsi terjeszkedés, kezdetben még inkább dinasztikus beavatkozások formájában, a XII. század elején indult meg, és váltakozó intenzitással, váltakozó sikerrel — végső soron eredmény nélkül — végigvonult a következő kétszáz-kétszázötven éven, mindaddig, míg a hajdani fejedelemség területét be nem kebelezte a lengyel—litván állam. Sőt, a magyar királyok azután sem mondtak le vélt jogaikról: címeik hosszú sorában Ferenc Józsefig hangoztatták Galíciát illető képletes uralmi igényüket. A hómani történetírás, félreérthetetlen politikai célzatossággal, nagy és pozitív jelentőséget tulajdonított eme tényeknek: a magyarság politikai hegemóniájának és civilizatorikus missziójának bizonyítékát kereste bennük Európa keleti, szláv részével szemben. Ezekkel a nyilvánvalóan képtelen képzelgésekkel nem érdemes foglalkoznunk.

A XII. század derekán Bizánc átmeneti megerősödése, a pápa és a császár közt folyó küzdelem időleges elcsitulása megváltoztatta a külpolitikai erőviszonyokat. Magyarországon ugyanakkor kiélesedett az úri csoportok harca a hatalomért. A csoportharcok trónviszályokkal elegyítve, külső hatalmak — főleg Bizánc, amellett a császár és a pápa — beavatkozásaival súlyosbítva dúlták az országot és veszélyeztették addig elért helyzetét. Bizánc nyomása Mánuel idején veszedelmesen erősnek és hatásosnak mutatkozott. Ám a birodalom átmeneti megerősödését gyors gyengülés követte. A balkáni népek — bolgárok, szerbek — sorra kivonták magukat a bizánci uralom alól, megalkották vagy újjáépítették önálló államaikat, amelyek ettől kezdve egészen a török terjeszkedésig falként emelkedtek a birodalom, illetőleg a magyar királyság és tartozékai közt. A XII. század elején és derekán valami szövetségféle — mindenesetre együttműködés — jött létre a magyar királyság és a szerbek között; ellentétek később, a királyság további terjeszkedése során váltották fel ezt, amikor vitássá vált az Al-Dunától délre fekvő északi szerb területek birtoka. A bolgár cársággal ugyancsak később, pápai térítőakciókkal súlyosbított terjeszkedése során került ellentétbe a királyság. A XII. század második felében, III. Béla uralkodása idején, viszonylag béke és nyugalom honolt a déli részeken.

A hómani történetírással szemben úgy látjuk, hogy III. Béla külpolitikájában nem valamiféle nagyhatalmi helyzet, nem is ilyen törekvés érvényesült, hanem — mint belpolitikájában is — sokkal inkább az egyensúlyozó igyekezet az ellentétes, valóban nagyhatalmi erőpárok között. A viszonyok alakulása megkönnyítette ezt. Bizánc a század második felében, mint láttuk, visszaszorult. A császár és a pápa kölcsönösen kimerí-

tették egymást, egy ideig egyik sem volt képes számottevő nyomást gyakorolni a magyar államra. Az északi szomszédokat megbénította a fokozódó feudális széttagolódás, a déli szomszédok államai pedig még nem szilárdultak meg. Ebben a helyzetben nem csupán az egyensúlyozás és erőgyűjtés politikája vált lehetővé, hanem az a látszat keletkezhetett, mintha a magyar állam jelentős erővel rendelkező hatalom, környezetéhez képest nagyhatalom volna. De valójában nem volt az. Mindössze annyi történt, hogy a század derekának bizonytalan kül- és belpolitikai viszonyaihoz képest átmenetileg sikerült megszilárdítania helyzetét, s még ingatagabb állapotban levő szomszédaihoz viszonyítva némi (nem jelentős) erőtöbbletet mozgósíthatott. Ez mutatkozott meg a századvég és a századforduló táján felújított, ezúttal főleg délnek irányuló terjeszkedési kísérletekben.

Imre és II. András délre indított hűbéri-hódoltató hadjáratai szorosan összefonódtak a megerősödő — s más államok mellett a magyar királyság kül- és belpolitikájára is növekvő nyomást-hatást kifejtő — pápaság térítő-terjeszkedő akcióival. Ezek részben az észak-balkáni — egyik ágazatában erőteljesen antifeudális — bogumil eretnekség megsemmisítésére, részben a görög, illetőleg szláv rítusú területek római függésbe vonására irányultak. Mint ismeretes, a pápák eme törekvései, több próbálkozás ellenére, nem vezettek számottevő eredményre. A bolgár cárok ügyes diplomáciával — s ha kellett, fegyverrel — elhárították a beavatkozást. A bogumil eretnekség az üldözések ellenére fennmaradt, sőt a jelek szerint átterjedt a magyar királyság déli részeire is. Egy megszelídített, antifeudális élétől megfosztott változata utóbb a magyar, pápai és velencei terjeszkedéstől egyaránt fenyegetett Boszniában államilag elismert és támogatott, hivatalosan befogadott vallássá lett.

II. András felújította — ezúttal már kétségkívül hódító-hódoltató jelleggel — a halicsi terjeszkedés politikáját. De kudarcot vallott. (Ugyanígy járt később fia, IV. Béla is, aki uralkodása első felében, a tatárjárás előtt hasonló célokat tűzött maga elé.) Délkeleten a kunok nyugati törzseit igyekezett jogara alá vonni, s ennek érdekében betelepítette a Barcaságba a német lovagrendet. Ez megkezdte ugyan a kunok hódoltatását, s terjeszkedni igyekezett a Kárpátok külső peremvidékén, de hamarosan önállósulni próbált. Végül is a király, az államterület egységét megóvandó, fegyverrel űzte ki pártfogoltjait. Azok áttelepültek a porosz területekre, s a kereszt és a kard jegyében nyomasztó igát akasztottak a balti partok népeire. Rémuralmukat csak kétszáz esztendővel utóbb, a lengyelek és litvánok egyesült erejével sikerült megfékezni. A kunok irányában a későbbi IV.

Béla, ekkor ifjabb királyként a keleti országrészek kormányzója, folytatta a terjeszkedést. Létrehozta körükben a milcovi (milkói) püspökséget, amely névleg sokáig fennmaradt, a valóságban nem: a keresztvízre hajló és a pogánynak maradt kunokkal együtt hamarosan elsöpörte a tatár hódítás.

Egyébiránt II. András külpolitikai tevékenysége nem rekedt meg az ország szomszédságában. Megtette — igaz, többszörös pápai noszogatásra —, amit elődei közül egyik sem: keresztes hadjáratot indított a Szentföldre. A kor és kivált az egyház fogalmai szerint egy ilyen vállalkozás — német császárok, francia és angol királyok nyomdokain — nagyban öregbítette egy katolikus uralkodó tekintélyét. Egyéb eredménye azután nem is volt. Ha csak az nem, hogy a hadjárat következtében a királyi kincstár még súlyosabb helyzetbe került, s a nagyurak hatalma még jobban megnőtt.

A sok hadjárat, a feudális terjeszkedés politikája általában a nagyuraknak kedvezett. Fokozta a magánnagybirtok amúgy is jó ideje növekvő súlyát, gyengítve egyúttal a központi hatalmat. Növelte a széttagolódás törvényszerűen gyarapodó erőit, csökkentette az ország ellenálló képességét. A látszólag erős, hatalmas magyar királyság, a válságszerű átmenet belső gyengeségével küzdve, a XIII. század derekán képtelennek bizonyult arra, hogy kellő ellenállást tanúsítson a tatárok támadásával szemben.

SZÉTTAGOLTSÁG ÉS TERÜLETEGYESÍTÉS

A XIII. század első felében a korai feudális államszervezet bomlása egyre észrevehetőbbé vált. Alapja, a királyi birtok — noha még mindig óriási kiterjedésű maradt —, mindinkább csökkent, s mellette rohamosan nőtt a világi nagybirtokosok kezén, illetőleg ellenőrzése alatt levő földterület. Az egyházi nagybirtokosok befolyása az állam irányításában változatlanul igen jelentős volt, sőt talán — a pápaság ekkortájt erőteljesen érvényesülő világhatalmi törekvéseitől támogatva — átmenetileg még növekedett is. Az egyházi és világi nagybirtokosság mellett a központi, királyi hatalom egyre jobban háttérbe szorult.

Egyes régebbi történetírók felületi jelenségekben, például az Imre és II. András közt lefolyt harcokban keresték a változások magyarázatát, ezekből vezetvén le a királyi birtokok tömeges eladományozását. Előző fejtegetéseinkből kiderülhetett, hogy felfogásunk szerint a királyi birtok szétforgácsolódása, a magánnagybirtok megerősödése törvényszerű folyamat; az európai feudalizmusban szabályként jelentkezik a fejlődés meghatározott fokán. A trónviszályok (egyébiránt maguk is törvényszerűen fellépő jelenségek) csupán közvetítik, esetleg gyorsítják a törvényszerű folyamat kibontakozását. E jelenség alapja azonban nem a trónviszályokban, hanem abban a strukturális változásban rejlik, ami a feudális gazdaság és társadalom viszonyaiban az előző századok fejlődésének eredményeképpen végbement, s erre az időre hozta meg a maga — a jövendő magvát érlelő, de egyelőre inkább keserű, mint édes — termését.

A magánbirtokosok hatalmába került hajdani királyi birtokok népei általában kedvezőtlenebb helyzetbe jutottak. Kizsákmányolásuk súlyo-

sabbá, alávetettségük nyilvánvalóbbá vált. Szertefoszlott a viszonylagos szabadság, a földjükkel való rendelkezési jog illúziója, amit egy részükben a tág határú várbirtokokhoz fűződő kapcsolat lazasága, a földhasználat közösségi formáinak hosszú fennmaradása a jelek szerint sokáig élni engedett. Különösen érezték a változás súlyát a hajdani várnépek, s kivált vezetőik, a várjobbágyok, akiket most régi kiváltságos — majdnem kisföldesúri — helyzetük elvesztése s a jobbágysorba süllyesztés veszélye fenyegetett. Az adományozások nyomán megindult a tiltakozások özöne, talán az elégületlenség egyéb formái mellett, a fennmaradt források (mindenekelőtt a Váradi Regestrum) tanúsága szerint azonban főleg a jogállás meghatározása céljából indított perek alakjában. A bizonyítás, illetőleg az istenítéleti eljárás olykor eredményre vezetett, de nem változtatott azon a tényen, hogy az eladományozott, magánföldesurak kezére jutott királyi birtokok népe túlnyomó részben végérvényesen magánföldesúri szolgáltatásokkal terhelt jobbággyá lett.

Az egyházi birtokok népe is a növekvő kizsákmányolás ellen küzdött. Az egyház, amely ez idő tájt más téren is fejlett üzleti érzékről tett bizonyságot, megszerezte a királyi bányajog alapján termelt só árusításának előjogát. Részint ezért, részint talán elszórtan fekvő birtokai termékeinek szállítása céljából a fuvarozási robot súlyos követelményét rótta egyébként is megterhelt adózóira. Mint a század húszas, harmincas éveinek adataiból, elsősorban a pannonhalmi perekből kiderül, az egyházi birtokok népei élesen tiltakoztak e megterhelés ellen, ami kétszeresen súlyosnak tűnt szemükben, minthogy nem hagyott időt saját gazdaságuk ápolására és fejlesztésére. A termelőerők növekedésének, a termelési technika fejlődésének, a termékjáradék uralkodóvá válásának időszakában az avult járadékforma, a primitív robot valóban kétszeresen súlyos, haladásgátló tényezőt jelentett. A tiltakozást állami segítséggel elfojtották, de az elégületlenséget bizonyára nem.

Nagy felzúdulást váltott ki az egyháznak az a törekvése, hogy — kihasználva az áru- és pénzviszonyok lassú, de észlelhető fejlődését — termény helyett pénzben követelje a tizedet. A pénzviszonyok fejlődtek ugyan, de nem annyira, hogy a követelés teljesítése, kivált országos általánosságban, már ekkor lehetővé vált volna. Így az egyháznak ez a törekvése egyelőre kudarcba fúlt: az Aranybulla megtiltotta a tized pénzben szedését, nyilván a tiltakozás (és adott esetben a magánföldesúri kizsákmányolásnak ezt alátámasztó érdeke) nyomására.

Túl az alávetettség, a kizsákmányolás alapvető tényén s az ellenállás

ezekben gyökerező elemi formáján, sok más, a fentiekhez hasonló konkrét ok növelte a jobbágyparasztság ekkor még igen különböző helyzetű csoportjainak elégedetlenségét. A tiltakozás formái éppúgy különböztek, mint a közvetlen kiváltó okok. De végső alapjukban és tendenciájukban lényegileg azonosaknak tekinthetők: az osztállyá formálódó, harcai során fokozatosan egységesülő jobbágyparasztság osztályharcos küzdelmeinek kibontakozását jelzik. Azét a küzdelemét, amely a század második felében, változott körülmények között, elvezet az immár nem csupán gazdasági, hanem jogi helyzetének fő vonásaiban is egységes jobbágyosztály kialakulásához.

Az elnyomottak tiltakozása, lehet mondani, népmozgalom arányait öltötte, amely — bár csupa elszigetelt helyi megmozdulásból tevődött össze — mint ilyen kiterjedt az országnak úgyszólván valamennyi részére. Ezzel egyidejűleg élesedő ellentétek mutatkoztak az uralkodó osztályon belül, a hatalmas nagyurak és a kisebb birtokú kiváltságolt elemek közt is. Utóbbiak sorában az úgynevezett királyi szolgák (szerviensek—servientes regis), a királyok tágabb katonai kíséretének tagjai jártak az élen. Ezek kisebb — vagy kétszáz évvel későbbi fogalmak szerint: közepes — méretű birtokkal rendelkező, katonai szolgálatra kötelezett emberek voltak. Nemesek, a szó későbbi, századvégi használata szerint — nem azok a kifejezés hajdani, előkelőt jelentő értelmében. De kétségkívül az uralkodó osztályhoz tartoztak, bár annak inkább alsó kategóriáihoz. Birtokaik szanaszéjjel feküdtek a megyeföldek, a nagyúri és egyházi birtokok tömbjei közé ékelten, kitéve azok súlyosbodó nyomásának. Az erősödő nagybirtokosság megpróbálta kiterjeszteni hatalmát a kisebb birtokosokra. Nem jobbágyi-földesúri, hanem hűbérúri-vazallusi függőviszony formájában. A függőviszonynak ez a feudális felépítményre jellemző, a nyugati államokban úgyszólván általános formája (amelynek legteljesebb alakja az úgynevezett hűbéri lánc) Magyarországon addig nem terjedt el, még kevésbé vált megszokottá. A szerviensek számára azt jelentette volna, hogy elszakadnak a királytól, távoli és nem nagyon követelőző uruktól, s egy nála kisebb, de közelebbi és többet, közvetlenebbül parancsoló hatalmasság függvényévé válnak. Tiltakoztak ez ellen. Csatlakoztak mozgalmukhoz a lesüllyedéstől rettegő várjobbágyok. Felhasználták a népi elégületlenség nyomását. Így keletkezett — alkalmasint a nagyurak egy éppen elégedetlenkedő csoportjától is támogatva — a régebbi történetírásban nemegyszer közjogi oldalról, felületesen és tévesen magyarázott Aranybulla-mozgalom, amelynek eredményeképpen a király dekrétumban

ismerte el, erősítette meg, sőt bővítette ki a szerviensek jogait (1222). Az Aranybulla nem a rendi „alkotmány" alapköve volt, mint egyesek hajdan állították. Semmi köze sem volt az angol Magna Chartához, sem az aragon joghoz, amellyel néhány kutató megkísérelte egyeztetni. Teljességgel más helyzetből eredt, más viszonyokat, s ezekben gyökerező kívánalmakat fejezett ki. Különben kiadása után néhány évvel átírták; változván az erőviszonyok, több fontos pontját (így az egyházat korlátozó intézkedéseit) elhagyták, azután pedig az egészet elsikkasztották. Hosszú idő telt el addig, míg ismét előásták; igaz, főbb tételei azután a nemesi jog sarkalatos elveivé váltak.

A szerviensség nyilván a kezdetben eredményesnek hitt mozgalom végső eredménytelenségét látva kezdett más utakat keresni jogi és vagyoni helyzetének biztosítására. Ez vezetett később, a század második felében a nemesi megyeszervezet kialakításához, illetőleg ebben a szolgabírói intézmény létrehozásához. Ennek első, még igen halvány, bizonytalan s a jelek szerint elszigetelt kísérletét látjuk a harmincas évek elején a zalaiak szervezkedésében, akik királyi hozzájárulással elérték, hogy a megyésispán (illetőleg megbízottja, az alispán) mellett a birtokaikat érintő ügyekben közülük választott személyek ítélkezzenek. A nagybirtok növekvő nyomását ez éppúgy nem tartotta fel, mint előbb az Aranybulla. A század második felében kialakult, majd csaknem általánosan elterjedt a vazallus viszony némileg csökevényes magyarországi válfaja, az úgynevezett familiaritás.

A királyi birtok bomlása, a szerviensek helyzetének bizonytalanná válása a régi — láttuk, amúgy sem könnyen mozgósítható — haderő gyengülését, szétforgácsolódását vonta maga után. Mint ismeretes, IV. Béla uralkodásának első felében iparkodott változtatni ezen a helyzeten: visszavonta apja adományainak egy részét, hogy helyreállítsa a királyi birtok (s a rajta nyugvó hadszervezet) erejét. Próbálkozása balul ütött ki. Azt eredményezte, hogy a világi hatalmasok ellenzékbe vonultak, s nem támogatták az uralkodót. Fejlődő magánhadseregeiket nem, vagy csak kis mértékben lehetett az állam, illetőleg a központi hatalom érdekében mozgósítani. A haderőnek sem régi, sem új, sem királyi, sem magánföldesúri elemei nem voltak használható állapotban, amikor a tatárok megtámadták az országot. A források szerint ennek ellenére tekintélyes sereget sikerült összegyűjteni. A hadsereg ütőképességét azonban úgyszólván semmivé tette a vezetésben eluralkodó, jellegzetesen feudális anarchia, ami már-már az ésszerűtlenség határait átlépő intézkedésekben nyilvánult meg. Az eredmény a muhipusztai

(Sajó-menti) katasztrofális vereség lett (1241). Ezt követően az országban nem maradt nyílt ütközetre, vagy éppen az ellenség kiszorítására alkalmas haderő. Néhány erősség, helyenként a nép — főként a hajdani várkatonaság maradéka — ellenállt a hódítóknak; leverésükre, elűzésükre egyik sem volt képes. A tatárok több mint egy esztendeig tartó rémuralma következett. S hogy a pusztítás, a fojtogató nyomás nem tartott tovább és nem járt még súlyosabb hatásokkal, az nagyrészt külső körülményeknek volt köszönhető.

Úgy látszik, a tatárok hódítási technikájához hozzátartozott, hogy ne azonnal, egyszeri rohammal foglalják el a leigázandó népek területeit, hanem első, az ellenállás felmorzsolását célzó támadásuk után visszahúzódván, a második vagy harmadik alkalommal véglegesítsék a hódítást. Ilyenformán jártak el Korea, Kvárezm (Horezm), a kipcsáki kunok, az orosz fejedelemségek esetében. Lehet, hogy így akartak eljárni Magyarországon is. Visszahúzódásukban egyéb okok is közrejátszhattak. Már a régebbi történetírás utalt arra, hogy a nagykán időközben történt halála, az utódválasztás esedékessége valamennyi tatár vezetőt — kivált az uralkodó család személy szerint érdekelt tagjait — arra ösztökélte, hogy a birodalom központjának tekintett Karakorumba siessen. Lehetséges, hogy Batut, a magyarországi hadak fővezérét emellett más tények is nyugtalanították: így hátországának bizonytalanná válása az alig leigázott kelet-európai népek, főként az oroszok megújuló ellenállása miatt. Tény, hogy a tatárok a hódítást követő évben kivonultak Magyarországról. S bár hódító-pusztító kísérleteiket később többször is felújították, a megváltozott körülmények között már nem érték el az elsőhöz hasonlítható eredményt.

Akármi volt a tatárok kivonulásának oka, nagy veszedelemtől szabadította meg az országot. Hogy mekkora volt a veszély, azt világosan megmutatja az orosz nép sorsa. A tatár pusztítás, illetőleg a Batu utódai idején berendezett kipcsáki kánság, az úgynevezett Aranyhorda s az ebből utólag kikülönült más hordák sarcoló, adóztató, rabhajtó szomszédsága évszázados visszaesést okozott, s még vagy háromszáz-háromszázötven esztendeig súlyosan korlátozó tényezőként hatott az orosz nép fejlődésében. Ha hihetünk az egykorú forrásoknak, a tatárok egyéves magyarországi uralma is rettenetes pusztítással járt. A leírások, így Rogerius fő forrásnak tekintett Siralmas Éneke, bizonyára túloznak. De ha a tatárok hódítási technikáját illető fentebbi megállapításuuk helyes (eszerint az első roham célja az ellenálló képesség felmorzsolása), akkor fel kell tennünk, hogy a pusztítás, a rombolás — kivált a kivonulást közvetlenül megelőző idő-

szakban — csakugyan nagy, esetleg helyenként igen nagy volt. Növelte a romlást, hogy egyes urak — váraik biztos menedékéből — rablóként fosztogatták s gyilkolták a tatárok elől meghúzódókat. Ha nem is hisszük, hogy országosan, azt bizony elhihetjük, hogy helyenként sivár pusztaság fogadta az országába ismét bevonuló királyt. Ám a nép, a megmaradtak s a királytól behívott telepesek munkája nyomán viszonylag rövid idő alatt újból emberivé, kultúrtájjá alakult az elpusztított, felperzselt vidék. Sőt, a továbbiakban kezdtek kibontakozni a fejlődés olyan új, magasabb rendű tényezői, amelyeknek korábban legfeljebb előzményeit, csíraformáit figyelhettük meg.

Béla a tatárjárás után nem megkezdte, hanem folytatta azt a telepítő politikát, amellyel elődei korábban, mintegy a XII. század közepe óta igyekeztek birtokaikat fejleszteni, jövedelmezőbbé tenni. Ekkor azonban már nem tömbszerűen, zárt egységben, hanem inkább helységenként kisebb csoportokban történtek a telepítések. Egyébként azonos célt követtek: termővé tenni addig nem termő erdős-mocsaras, vagy közben elvadult tájakat. Ennek megfelelően a telepesek zöme paraszt volt; jó részük nyugatról, német és más területekről érkezett, de akadtak köztük szlávok, románok, sőt a jelek szerint magyarok is: jobbágyok, akik valami módon kivonták magukat korábbi földesuruk fennhatósága alól. A telepítő politika célszerűségét hamarosan felfedezték, s a királyi birtokon alkalmazott eljárást serényen követték a magánnagybirtokosok is. Az országban, kivált a peremvidékeken elszaporodtak az erdőirtás kötelezettsége fejében időleges (2—3, esetleg 8—10—12 évre szóló) adókedvezménnyel vagy mentességgel felruházott telepesfalvak, amelyeknek némelyike ezen felül egyéb, az önkormányzat irányába mutató kiváltságokban is részesült (bíróválasztás, esküdtszék választása stb.), vagy idővel szerzett ilyet. Ahol a telepítés az úgynevezett „német jog" — annak csehországi, dél-lengyelországi és szlovák földön elterjedt változata — szerint történt, ott a telepítőt soltésznak (Schultheiss), a helységet soltészjogúnak mondták. A német jogtól kevésbé vagy egyáltalán nem érintett keleti részek kiváltságolt szláv, illetőleg román helységeire a „lehota" és „ohába" (szabadfalu) elnevezést alkalmazták. A „szabad" falvak feudális tulajdonban levő földekre épültek, feudális szolgáltatásokkal tartoztak. De átmenetileg könnyebb helyzetben voltak, mint a régebbi jobbágyközségek. Az időleges mentességről s a részbeni önkormányzat előnyeiről nem szólva kiemelhetjük, hogy egyes ilyen helységek pénzben rótták le földesúri tartozásaikat vagy azok egy részét. Ennek a további fejlődés útját jelző, igen fontos

jelenségnek az ellentmondásos hatásairól alább következő fejezeteinkben — a pénzbeli adózás elterjedésével kapcsolatban — bővebben szólunk.

A jelek szerint a túlnyomó többségükben paraszti sorú, földművelő elemek telepítése mellett már ekkor megindult mások, például bányászok beköltöztetése: így a Felvidék későbbről ismert bányavárosainak alapját alkotó helységekbe csehországi (jórészt német ajkú) bányaművelőket hoztak. S megkezdődött (vagy talán folytatódott) a városlakó, főként a kereskedőelemek beköltözése az ország egyes, városi úton fejlődő településeibe. Vallonok, olaszok („latinok") ilyenféle szerepléséről már régebbi időkből is vannak adatok; most megjelennek a németek, akik a következő században beáramlókkal együtt hosszú ideig jelentős szerepet játszanak számos városunk — köztük a legjelentősebbek, így például Buda — patrícius vezető rétegében.

Egyes helységek korábban megindult városias irányú fejlődése a XIII. század második felében vett lendületet. Történetkutatásunkban vitatott a magyarországi városfejlődés kezdeteinek jellege. Legyen szabad leszögeznünk azt a felfogásunkat, hogy marxista értelmezésben a városfejlődés (a szabatosan városinak minősíthető fejlődés) alapja a munkamegosztás, illetőleg annak olyan szintje, amelyen az ipar fokozatosan elkülönül a mezőgazdaságtól. Ennek értelmében csak olyan helységeket tekinthetünk városoknak vagy városi úton fejlődőknek, amelyekben számottevő súllyal szerepelnek a túlnyomórészt, főfoglalkozásként iparból élők. (Kizárólagosságról a középkorban csak kivételesen, a nyugati országokban is csak a legfejlettebb városok esetében, ezek lakosságának viszonylag kis hányadánál beszélhetünk.) Bármilyen jelentősek különben, nem tekintjük városoknak sem az igazgatás, sem a távolsági kereskedelem központjait. Korábbi „városaink" jórészt ilyenek. Ám a XIII. században megfigyelhető az iparűzők egy részének — a már régebben feltűnt vándoriparosok, csoportiparosok, falusi háziiparosok utódainak, illetőleg egy részüknek — tömörülése a piachelyül alkalmas helységekben. S a tömörülés néhány helyen — Esztergomban, Győrött, hihetőleg Budán, Kassán és másutt — a XIII. század második felében bizonyos iparágaknál olyan szervezeti formákat hoz létre, amelyek joggal tekinthetők a mintegy száz évvel később kimutatható céhek közvetlen előzményeinek.

A tatárdúlást követő újjáépítés, majd a romok eltakarítása után a fejlődés vonalának helyreállása eleinte kedvezett a királyi hatalomnak. Ez részben a helyzetnek, részben Béla megváltozott kül- és belpolitikájának a következménye volt. A király beletörődött, hogy az idő kerekét nem

képes visszaforgatni. Halics irányában szövetséggel kísérletezett a régebbi hódító-hódoltató törekvések helyett. Az országon belül a megmaradt királyi birtokot igyekezett fejleszteni; a telepes községek és a fejlődő városok további gyarapodását — helyesen felismert kincstári érdekből — kiváltságokkal, kedvezményekkel mozdította elő. Lemondott arról a korábbi törekvéséről, hogy visszaszerezze a királyi birtokok végérvényesen magánkézre jutott darabjait, vagy hogy más téren korlátozza a nagyurak növekedő hatalmát, ám iparkodott ellensúlyozni, illetve amennyire lehetett, az állam javára felhasználni azt. Okulva a tatárjárás tapasztalatain, várakat építtetett; ezzel egyidejűleg nemcsak engedte, hanem szorgalmazta is, hogy a nagyurak kövessék példáját. Nem próbálta gátolni a nagyúri magánhadseregek kifejlesztését, remélve, hogy azok újabb tatár támadás esetén az ország védelmi képességét növelik. Ellensúlyként a hajdani szerviensekből és a várjobbágyok le nem süllyedt rétegeiből (valamint a kiváltságoltak néhány más, kisebb jelentőségű csoportjából) ekkortájt kialakuló köznemesség megyei törekvéseit támogatta. Betelepítette a kunok maradékait, akikben — mint már a tatárjárás előestéjén is — katonai támaszt remélt. Ám a feudális anarchia növekvő erői hamar elsodorták a királyi hatalom biztosítása terén elért viszonylagos eredményeket. Béla életében fiának, az ifjabb királynak ismételt támadásai s a hozzájuk kapcsolódó nagyúri csoportharcok jelezték ezt. Utódai alatt a nagyurak hatalmának növekedése, vele az anarchia elhatalmasodása rohamossá vált.

Béla unokája, IV. („Kun") László idején a feudális pártharcok s nyomukban az anarchia szélső formái — fegyveres összetűzések, dúlások és fosztogatások — megszokottakká váltak. A központi hatalom nem sokat tett, nem is tehetett, ezek megszüntetése, illetőleg korlátozása érdekében. A király a kunokra próbált támaszkodni (innen ered ragadványneve), de a hajdani nomádok amúgy is bomlóban levő nemzetségi társadalma a fejlett feudális környezet nyomása alatt gyorsan haladt a feudalizálódás útján; nem adott, s nem is adhatott olyan támogatást, mint amilyet az uralkodó a nagyurakkal szemben remélt tőle. (A kunok feudalizálódása a következő században lényegileg befejeződött, nagyjában olyan úton, mint hajdan a magyaroké; azzal a különbséggel, hogy a környezet és a kialakult feudális államszervezet gyorsító hatása és befolyása fokozottan érvényesült. A kunok egy részét a feudális urak és az egyház nyomására éppen fő pártolójuk, „Kun" László verte ki az országból. A megmaradtak jó ideig őrizték kiváltságaik s különállásuk töredékeit. A feudalizálódás elsősorban saját vezető rétegük kiemelkedése s a szegény nemzetségtagok

lesüllyesztése útján ment végbe. A nomád életmód ennek során megszűnt, bár az állattenyésztés a kun terület több pontján uralkodó maradt a terjedő földműveléssel szemben, főként a táj természeti adottságai és a mezőgazdasági technika alacsony színvonala következtében. Ugyancsak sokáig fennmaradtak a kunok jogi és közigazgatási különállásának egyes maradványelemei.)

A kor feudális pártvillongásaiban még nagy nyomatékkal érvényesült a hazai egyház és különösen a pápaság, illetőleg esetenként a pápai legátusok befolyása. A pápák, azaz küldötteik szava nemegyszer döntő súllyal esett latba magának a királynak az állásfoglalásával szemben. Ugyanakkor viszont szembeszökő a hazai egyháznagyok, az egyházi birtok befolyásának csökkenése a világi nagybirtokosok egyre növekvő hatalmához képest. A leghatalmasabb világi nagyurak, váraikra és magánhadseregeik erejére támaszkodva, fenntartás nélkül éltek az ököl jogával, rabolták-fosztogatták a náluk gyengébbek birtokait, különös hévvel a nagy vagyonú egyházi (kolostori, káptalani) uradalmakat. Az egyházi birtok védekezésül megpróbálta kiépíteni saját fegyveres erejét; erre vezethető vissza az úgynevezett egyházi nemesség (országosan nem, de helyileg nemesi előjogokkal felruházott, katonai szolgálatra kötelezett kiváltságos elem) kialakulása. Ez azonban nem biztosított elegendő védelmet a világi nagyurak fegyvereseinek túlsúlya ellen.

A nagyurak nyomása fokozódó mértékben érvényesült a kisebb urakkal — a hajdani szerviensek s más kiváltságolt elemek maradékaiból ekkortájt kialakuló köznemesség tagjaival — szemben. Ennek eredménye a familiáris viszony terjedése volt. Ez, mint jeleztük, lényegében a vazallusviszony magyarországi megfelelője. A familiáris éppúgy hűséggel, katonai (és esetenként egyéb, de nem jobbágyi) szolgálattal, valamint tanácsadással tartozott urának, mint a vazallus; ennek fejében védelmét és támogatását élvezte, megállapodás szerint anyagi javakat, például jövedelemmel járó kisebb tisztségeket és alkalmi megbízásokat várhatott. A birtokkal, birtok-haszonélvezettel történő javadalmazás, ami a nyugati országokban igen gyakori, sőt úgyszólván általános volt, Magyarországon jóval ritkább. Általában a hazai vazalluskötelék lazábbnak látszik; jogilag semmi esetre sem szabályozták oly részletekbe menő pontossággal, mint nyugati megfelelőjét. A hűbéri lánc hierarchiája sem vált olyan teljessé és merevvé. De a lényeg azonos: ezáltal vált teljessé a feudális felépítménynek a korai feudális viszonyokban, a természeti gazdálkodás állapotaiban gyökerező, de a következő időszak jó részére is jellemző formája, a szenior-vazallus

viszony, a hűbéri piramis. Ennek létezését Magyarországon, mint előbb érintettük, egyes régebbi kutatók a nem kielégítő forrásanyag nem eléggé pontos elemzése alapján kétségbe vonták.

A köznemesség kialakulását a század hatvanas éveitől keltezhetjük. Ekkor említik először „nobilis" néven, tehát a hajdan nagyurat, előkelőt jelentő kifejezéssel a szerviensek utódait. Ugyanakkor a nagyurak, a legnagyobb hatalmú birtokosok jelölésére elterjed, majd állandósul a „báró" elnevezés. Az utóbbi két értelemben használatos. Teljes alakja: „országbáró" (latin többesben „barones regni") a főméltóságok viselőit illeti. A kifejezés tágabb értelemben — az ország említése nélkül — az óriásbirtokú hatalmasokat jelöli. A két értelmezés voltaképpen nem nagyon tér el, minthogy ekkorra már általánosnak tekinthető az a gyakorlat, hogy a király a legnagyobb hatalmú birtokosok közül választja a tisztségviselőket, akik mintegy megosztoznak — persze nem huzavona nélkül — a befolyással és jövedelemmel járó tisztségeken.

A köznemesség, amelynek mind nagyobb tömegei sodródtak a nagybirtokosok famíliájába, egyre kevésbé tiltakozott ez ellen; inkább csak azt iparkodott elérni, hogy maga választhassa meg hűbérurát. Emellett igyekezett megőrizni valamit a királyhoz, illetőleg az udvarhoz közvetlenül fűződő kapcsolataiból; ennek eredményeként főbírája (egyes eseteket, illetőleg bizonyos familiárisi funkciókat leszámítva) a király marad, vagy annak képében utóbb a nádor, mint az országlakosok (a később elvvé érlelődő gyakorlat szerint hovatovább: a nemesek) elsősorban illetékes „országos" bírája.

Tovább tartott a köznemesség szervezkedése a zalai kezdetek nyomán nemesivé alakuló megye keretei között. E folyamat főbb állomásait jelzik a hatvanas, majd a kilencvenes évek törvényes-dekretális rendelkezései, amelyeknek alapján bízvást állíthatjuk, hogy a nemesi megyeszervezet, legalábbis az ország túlnyomó részén, a század vége felé nagyjában azonos formák között (ispán-alispán, mellettük négy — kivételesen kevesebb — választott szolgabíró) általánossá vált. Mint a következő század fejleményeiből világosan kiderül, a nemesi megye elsődleges funkciója az osztályelnyomás helyi közhatalmi apparátusának megteremtése, ezzel az osztályuralom biztosítása volt; ennyiben tehát az uralkodó osztály egészének alapvető érdekeit szolgálta. A köznemesség ezen belül iparkodott előtérbe helyezni a maga részérdekeit, képviselői útján törvényes, bírói védelmet keresvén a nagyúri hatalmaskodásokkal szemben. Ám a XIII. század kavargó, ide-oda hullámzó küzdelmei e téren nem vezettek érdem-

leges eredményre. A megye tényleges vezetője a nagyurak sorából kinevezett, az ő érdekeiket képviselő ispán (illetőleg a familiárisai közül általa megbízott alispán) maradt; mellette a nemesi küldöttek szerepe továbbra is alárendelt jelentőségű volt.

Mélyben feszülő változások, bonyolultan kereszteződő ellentétek időszaka a XIII. század. A változások lényege s az ellentétek jellege a század vége felé válik világosabbá. Ekkorra fő vonásaiban többé-kevésbé tisztán felismerhető a gazdasági fejlődés nyomán a társadalom osztályszerkezetében végbement, még nem lezárt, inkább folyamatban levő, az éles harci kérdések egész sorát felvető átalakulás. Ennek leglényegesebb — mert a társadalmi haladás irányát leginkább jelző — tényezője a városok fejlődése.

Mint érintettük, a század második felében néhány helység elindult a városias fejlődés útján. Ez a fejlődés egyelőre igen szerény és korlátozott volt; az élenjárók esetében is alig lépte túl a mezővárosinak mondható szintet, tehát azt a fokot, amelyen a mezőgazdaság — az ipar előhaladása ellenére — még jelentős, sőt döntő szerepet játszik a „városi" lakosság foglalkozásában. Mindamellett azt látjuk, hogy egyes (igaz, kivételes helyzetű) korai városokban a polgári foglalkozások erősen terjednek; az árutermelés, illetőleg a kereskedelem érdekei nagymértékben befolyásolják a magisztrátus eljárását; a városi érdek olykor összeütközik a feudális hatalmasságok érdekeivel, s a város (igaz, megint csak kivételes esetekben, kivételes körülmények között) képes a maga követeléseit, kívánalmait érvényesíteni. Nem olyan — feltehetőleg nem ritka — esetekre gondolunk, amikor a város megvásárolja az uralkodó vagy más feudális hatalmasság jóindulatát. Inkább Buda polgárainak ismert viszályára emlékeztetünk a kereskedelmüket vámokkal nehezítő egyházi birtokosokkal, ami hosszú huzavona, többszöri igen kemény összecsapás után végül is a város javára dőlt el. (A harcok során kiátkozták a várost; az nem volt rest, visszafordította az egyházi büntetést, kiátkozván magát a pápát. Ezt természetesen csak a századforduló zavaros állapotai tették lehetővé, mindamellett figyelemre méltó mint a maga külön útjára térő városi fejlődés sajátos kísérőjelensége.) Vagy gondolhatunk Kassa valamivel későbbi ellentétére az északkeleti Felvidék legnagyobb hatalmú uraival, nem jelentéktelen szereplésére Károly Róbert és az Aba Omodé-féle bárói csoport küzdelmeiben. Budáéhoz, Kassáéhoz hasonló fellépést más városainktól — városi úton fejlődő helységeinktől — nem látunk, nem is várhatunk. Hosszú még az út, amíg a városi úton fejlődő helységek akárcsak középkori értelemben

is „igazi" városokká válnak, s még hosszabb, amíg megnövekedő gazdasági súlyuknak politikai téren is kifejezést képesek adni. De a századvég és a századforduló említett, magukban elszigetelt jelenségei a jövendő fejlődés ezen irányát jelzik.

Igen fontos változás történt az elnyomott osztály, a jobbágyparasztság helyzetében. A fejlődő városok és mezővárosok jó ideig erőteljes felszívó hatást gyakoroltak a jobbágyfalvak iparűző elemeire. Ennek a nagyhatalmú birtokosok (akiknek földjén mezővárossá fejlődő községek is voltak) egyelőre nem állták útját. Sőt, inkább kedvezményekkel segítették a mezővárosi fejlődést, tapasztalván, hogy ezúton pénzbeli jövedelmüket fokozhatják. A telepítések szintén megkönnyítették a jobbágyság egy részének mozgását. Az elköltözésnek — a földesúr felcserélésének — a joga régebben, mint szó volt róla, csak a hajdani szabadok ivadékait illette meg, s nagy kérdés: ezek is hogyan és mennyire tudtak élni ezzel az erő híján felette kétes értékű joggal. Most a városfejlődés, a telepítések következtében e jog — egyes földesurak nyilvánvaló ellenzésével szemben — reálisabbá, könnyebben megvalósíthatóvá vált. Az elköltözés jogos esetei mellett elszaporodtak a szökések, továbbá a hatalmaskodások során az erőszakos költöztetések, mondhatni jobbágyrablások. A bizonytalanná vált helyzetet a jobbágyparasztság legkülönbözőbb kategóriái a helyváltoztatás lehetőségének kiküzdésére használták fel. Ez került az osztályharc fő vonalába. E küzdelmek eredménye a „szabad" költözés jogának kicsikarása lett a jobbágyság valamennyi kategóriája számára, előbb ténylegesen, utóbb — minthogy visszacsinálni nem lehetett — elismerve a feudális törvényhozásban is. Az 1298. évi dekrétum, amely törvényesen rögzíti a jobbágyparasztok szabad költözési jogát, egyidejűleg megszorítja azt; realizálását a földbér, illetőleg a feudális járandóságok lerovásától, a földesúr ennek alapján adott hozzájárulásától teszi függővé. (Van olyan — első forráskritikai szempontok alapján valószínűsíthető — felfogás, amely szerint a szóban forgó passzust később, I. Károly uralmának megszilárdulása idején csatolták a szöveghez. Az itt tárgyalt összefüggésben ez a kérdés nem lényeges, mert az intézkedés tényét és jellegét nem másítja meg.) A megszorítás nyilván a kizsákmányolás általános és alapvető földesúri érdekét kívánta biztosítani, szemben a költözés (és költöztetés) jogának feudális szemszögből csupán egyesek — a telepítők — számára kedvező elismerésével. A lényeg itt mégis az, hogy a jobbágyparasztság egységesen kivívta a további küzdelmei, osztályfejlődése szempontjából kardinális fontosságú s éppen ezért évszázadokig az osztályharc tengelyében álló jogot, a földesúr felcseré-

lésének elvi szabadságát. A gyakorlat természetesen továbbra is harci kérdés, a mindenkori erőviszonyok és lehetőségek függvénye volt. (Alig hárítható el a feltevés, hogy Kézai Simont, Kun László udvari emberét éppen a jobbágyparaszti osztályharc kibontakozása indította fentebb már említett elmélkedésére az alávetettség jogi-erkölcsi alapjairól.) Egyelőre, a XIII. század vége táján, a jobbágyparaszti osztályharc eredményei túlmutattak a törvényesen elismert jogon. Ennek egyik jele volt, hogy a megyének, e jellegzetesen nemesi intézménynek az apparátusába — igaz, alárendelt funkciókkal — bekerültek nem nemesi elemek is. E tisztségviselőket csak később, az uralkodó osztályon belüli ellentétek elcsitulása és az államszervezet megerősítése után, nagyjában a XIV. század dereka táján tudták kiszorítani.

A XIII. század utolsó éveiben az uralkodó osztályon belül ismét fellángoltak s némileg új vonásokat öltöttek az ellentétek. Olyan nemesi tömegmegmozdulásokra került sor, amelyek méreteikkel s némely követelésük jellegével a régebbi kutatók egy részét a jóval későbbi rendi gyűlésekre emlékeztették. Megítélésünk szerint ezek a megmozdulások még nem voltak rendi jellegűek; még kevésbé tekinthetők (rendi) országgyűléseknek a szó későbbről ismert, alább tárgyalandó értelmében. De bizonyos vonatkozásban felfoghatók úgy, mint ezek korai (éppen ezért hosszú időre folytatás nélkül maradt) előzményei. Ilyen, a későbbi rendi küzdelmek előképének tekinthető összefüggések a következők: a köznemesek (vagyonos vezetőik) és a hatalmon levő bárók ellentéte; a köznemesek törekvése, hogy törvényhozási úton korlátozzák a nagyurak hatalmának további növekedését; a király — az utolsó Árpád, III. András — szemmellátható igyekezete, hogy a köznemességgel szövetkezve visszaszorítsa vagy legalábbis fékezze az uralkodói jogokat semmibe vevő, azok jelentős részét maguknak kisajátító hatalmasokat. E próbálkozások eredménye — néhány alkalomszerű intézkedés mellett — több törvényes-dekretális rendelkezés volt (ezek egyikét a szöveg figyelemre méltó utalása szerint a bárók — vagy „egynémely bárók" (?) — kizárásával hozták); ám e rendelkezések általában papíron maradtak. Szöges ellentétben a hang erélyével, a valóságban hiányzott a megvalósításukhoz szükséges erő.

Újabb kutatások arra engednek következtetni, hogy a harcok idején, az anarchikus állapotok ellenére, némi fejlődés, differenciálódás mutatkozott az államigazgatás, az udvari — „kúriai" — bíráskodás szervezetében. (Az udvarbírói, ekkor már jó ideje országbírói ítélőszék differenciálódásáról, az alországbíró szerepének ezzel és a századvég hatalmi harcaival kapcsolato-

san átmenetileg megnövekedő jelentőségéről Gerics József közölt figyelemre méltó megállapításokat.) Ez azonban nem változtatott az általános tendencián. E tendencia fő vonásai a nagyúri hatalom további növekedése, a familiáris viszony további terjedése, a királyi hatalom további visszaszorulása voltak. A familiaritás a megyeszervezet egyidejű terjedése mellett, annak ellenére erősödött. A leghatalmasabb nagyurak familiáris uszályuk közvetítésével egész országrészeket vontak befolyásuk, ellenőrzésük alá. E részeken a megyék irányítása, bennük a vezető tisztségek betöltése is kezükbe, illetőleg követőik kezébe került (felhatalmazás alapján vagy egyszerűen a hatalom jogán). A hatalmasok sorra kisajátították az országos méltóságokat; amit pedig egyszer megszereztek, arról akkor sem mondtak le, ha a király, akitől elvben az adományozás függött, leváltotta (le akarta váltani) őket. Előfordult ennek következtében, hogy egyazon tisztséget többben viselték vagy birtokolták; merőben a hatalmi viszonyok alakulásától függött, ki élvezte a velejáró javadalmakat. Súlyos veszélyek csíráit hordozta magában az a nemritkán előforduló eset, ha valamelyik nagyúr funkció szerinti területi hatásköre egybeesett a birtokai és hűbérúri befolyása alapján amúgy is ellenőrzése alá tartozó területtel. Mint ismeretes, más országokban is többnyire ez volt a kiindulópontja annak az útnak, amely a széttagoltság szélső, tartományúri, majd részfejedelmi formájának állandósulása, megszilárdulása felé vezetett. Az amúgy is külön közigazgatási egységet alkotó szlavón bánság, erdélyi vajdaság mellett ilyenféle helyzet kezdett kialakulni a nyugati határszélen a Henrik-fiak, északabbra a Csákok, északkeleten az Omodé-atyafiság, a Tiszahátón a Borsák uralmi övezetében. E nagyurak némelyike fittyet hányt a királynak, rendelkezéseit akkor vette tudomásul, ha kedve tartotta. Udvartartást épített ki, uralkodóként viselkedett, államfői jogokat bitorolt, államfőként háborúzott, egyezkedett és szövetkezett külországok fejeivel vagy képviselőivel. Mellettük a király már nem is „első volt az egyenlők közt", hanem árnyék, akinek helyzetét a hatalom valóságos birtokosainak, az országrészeken uralkodó báróknak — ekkor már nyugodtan mondhatjuk: tartományuraknak, sőt kiskirályoknak — a tülekedése, egymással és mindenki mással vívott folytonos harcai határozták meg. Azért nem fosztották meg véglegesen uralmától, mert szükségük volt rá, mintegy a mérleg nyelveként egymás ellensúlyozására.

A tartományúri rendszer, amely már a XIII. század vége felé kialakult, az Árpád-ház kihalását követően, az úgynevezett interregnum — a leányági trónkövetelők hosszan tartó küzdelmei — időszakában még jobban kiterebélyesedett. A régebbi történetírás olykor felületi okokkal — az előző

időszakban egyes királyok gyengekezűségével, ekkor a királytalansággal — magyarázta e tényeket, nyilvánvalóan felcserélve az okot és az okozatot, a jelenséget és a lényeget. Módunkban volt végigtekinteni a történeti folyamatot, amelynek során a feudális fejlődés korai szakaszára, Európa-szerte jellemző tendenciaként, kibontakozott és mindjobban érvényesült a széttagolódás. Kontinensünk sok államában tovább hatolt a fejlődés e vonala: a tartományúri rendszer kiépült, megszilárdult, jogilag is elismert territoriális hatalmak, részfejedelemségek rendszerébe torkollt. Magyarországon ez már nem történt meg. A tartományúri hatalommal szemben sűrűsödő erők nem voltak elégségesek a rendszer — talán mondjuk inkább: a rendszer keretei — kiformálódásának megakadályozására, de a viszonyok kedvező alakulása folytán elégségeseknek bizonyultak a létrejött formák viszonylag gyors és bár nem maradéktalan, nagyjában mégis végérvényesnek tekinthető felszámolására.

E tény magyarázatot kíván, de ilyet megfelelő egybevetésen, összehasonlításon alapuló analitikus kutatások híján egyelőre nem adhatunk. A magunk részéről három tényezőre óhajtjuk felhívni a figyelmet. Először is: a magyarországi feudalizmus viszonylag késői kibontakozásával és gyorsult ütemű fejlődésével összefügghet, hogy a tartományúri rendszer alapjainak kialakulására olyan időben került sor, amikor már mutatkoztak az egyszerű árutermelés kezdetei s a városfejlődés bizonyos, noha még szerény formái. Ezek pedig olyan tendenciák csíráit hordták magukban, amelyek távolabbi perspektívában nem a széttagoltság erősítése, hanem annak csökkentése irányában hatottak. Továbbá: a jobbágyparaszti osztályharc eredményei szükségessé tették az elnyomó apparátus erősítését. A fejlődés adott fokán a nagyurak magánhadseregei elegendők lettek volna erre, de az anarchia körülményei közt, egymással elfoglalva, nem fejthettek ki megfelelő erőt. Még kevésbé biztosították az uralkodó osztály nem nagyúri elemeinek érdekeit. S a legkevésbé sem biztosították, sőt elsősorban maguk veszélyeztették dúlásaikkal a lét és a vagyon biztonságának azt a minimumát, ami a kor viszonyai között is szükséges volt mind a jobbágyparaszti termelőmunka és adózás, mind a városi fejlődés elemi feltételeinek megteremtéséhez. Végül: a familiaritás, széles körű és folyamatosan tartó terjedése ellenére, nem hajtotta olyan szilárdan és egyértelműen a kisebb birtokosokat a nagyurak szolgálatába, mint a vazallusság klasszikus formája. A magyarországi köznemesség, jellegzetes — sokáig megmaradó — kétarcúsággal elfogadta a familiaritást, és igyekezett hasznot húzni belőle; ugyanakkor óvakodott tőle, iparkodott lazítani, lazán tartani kötelékeit.

Eltérően a nyugati országok vazallusaitól — ahol a „hűbéresem hűbérese nem az én hűbéresem”, vagy fordítva: „hűbéruram hűbérura nem az én hűbéruram” elv uralkodott —, a magyarországi köznemesség jó része (mint érintettük, kivételeket, illetve egyes funkciókat leszámítva) nagyúri familiárisként is megóvta kapcsolatát a királlyal. A király és a köznemesek — a vagyonukat védő, hatalmukat növelni óhajtó köznemesi vezetők — szövetkezésének századvégi, akkor sikertelen kísérletei előre jelzik az ismételt összefogás új, eredményesebb formáinak lehetőségét.

Vélekedésünk szerint az említett tényezők együtthatása okozta, hogy Magyarországon nem állandósult a széttagoltság szélső tartományúri formája. Ami nem jelenti azt, hogy egyéb formái — sőt a tartományúri forma felújítására irányuló nagyúri törekvések — végleg kivesztek, s idővel ismét fel nem tűnhettek volna. Mint látni fogjuk, száz évvel később, egészen más körülmények között — és ezért a megvalósítás kevesebb lehetőségétől kísérten — nagyon hasonló jelenségekkel találkozunk.

Az interregnum trónküzdelmeiből Anjou Károly Róbert került ki győztesen. Sikerében része volt külföldi támogatói erejének és tekintélyének. Családja a gazdag nápolyi királyságban uralkodott. Károlyt támogatta a pápa, aki az itáliai trónkövetelő útjának egyengetésével saját befolyását vélte erősíthetni; támogatták az észak-olasz bankházak, így a neves Bardi-cég, amely az országban jó vadászterületet remélt kereskedelmi és egyéb pénzüzletei számára. Talán még ennél is fontosabb volt, hogy — amint a frontok nagyjában tisztázódtak — Károly hívei az országon belül is sokasodtak. A régóta hozzá szító délvidéki urakon kívül lassacskán mellé álltak mindazok, akik valaminő okból az anarchia korlátozását, a tartományurak hatalmaskodásának megfékezését óhajtották. Lelkesen támogatták a nagybirtokosságnak és a köznemesség vezető rétegének a vezető tisztségekben nem részesedő, de részesedni kívánó, országbárói rangot, vagyont, befolyást áhító elemei, s uszályukban a köznemességnek vagyona megóvására, lehetőleg gyarapítására igyekvő tömegei. Támogatták a félkiváltságolt elemek, például a kunok, akik talán a további lesüllyedést vélték ez úton elkerülhetni. Mellé álltak a nagyúri nyomást elhárítani igyekvő, kereskedelmük békességes fejlesztésén munkálkodó városok, noha kezdetben némelyikük, így Buda is, inkább ellene volt. Az anarchia tartományúri formái ellen tiltakozó erők tömörülése segített megszilárdítani Károly uralmát, ami 1308 után jogilag véglegessé, 1312 (a rozgonyi csata) után pedig a valóságban is biztosítottá vált. A tartományúri rendszer egyes maradványainak (Erdélyben László vajda és fiai hatalmának,

Trencsén és Nyitra környékén Csák Máté uralmának) felszámolása csak jóval később: öt, tíz, tizenöt esztendővel ezután történt. Fegyverrel vagy alku útján, sokat hagyván az őrlő időre is, az új király úrrá lett a századforduló zavaros állapotain. Az uralkodása idején végbement átalakulás bizonyos tekintetben új szakaszt nyit a magyar állam évszázados fejlődésében. E szakasz fő ismérvei: a tartományúri rendszerben szétszabdalt államterület egyesítése, ezen belül a központi hatalom átmeneti és viszonylagos, ám a korábbi állapotokhoz képest sokat jelentő megszilárdítása. A változások az ország belső fejlődésének követezményei voltak; még a velük járó szervezeti újításokról is kimutatható, hogy javarészt korábbi kezdeményekre nyúltak vissza, s minden esetben a hazai viszonyokban gyökereztek. Nem állja meg a helyét a régebbi történetírás egyes képviselőinek azon elképzelése, amely szerint Károly nápolyi vagy egyéb külföldi mintákat mintegy importszerűen honosított volna meg. Függetlenül attól, hogy intézmények importszerű átültetése általában nehezen képzelhető el, megállapíthatjuk, hogy az eddig tisztázott tények maguk cáfolják meg ezt a különben annak idején sem általános vélekedést.

Osztályfunkcióját tekintve a magyar állam Károly korában is az maradt, ami korábban volt: a feudális osztályuralom, elnyomás és kizsákmányolás rendjét biztosító hatalmi szervezet. Némileg változtak a módok, amelyeken e feladatát teljesítette. A változások végső soron a gazdaság és a társadalom fejlődésében gyökereztek, aminek lényege akként összegezhető, hogy a magyarországi feudalizmus — korai szakaszának előző századi lezárulása, az azt követő átmeneti periódus alig áttekinthetően kusza viszonyainak kitisztulása, a fő tendenciák világosabb kibontakozása után — átlépett a feudális viszonyok kiteljesedésének a felépítmény szerkezetében, az állam kormányzati rendszerében is sok új vonást érlelő időszakába. (Ezt néhol „érett" vagy „virágzó" feudalizmus néven is említik; lényegében az egyszerű árutermelés kezdeteivel, majd fokozatos kibontakozásával jellemezhető fejlődési fokot értjük rajta.)

Az uralkodó osztályon belül a közvetlen bázis, a hatalom gyakorlásában részesek köre — s ebből következően az állam irányításának módja — nem változott lényegesen. Az irányító szerep az egyháznagyok mellett változatlanul a legnagyobb birtokkal rendelkező világi uraké. Nagyon kevés kivétellel ők töltik be a vezető tisztségeket, ők ülnek a király tanácsában, az uralkodóval együtt ők hozzák a törvényerejű rendelkezéseket. A korábbi állapotokhoz képest mégis megfigyelhető néhány nem jelentéktelen eltérés. Mindenekelőtt az, hogy a nagybirtokosság, legalábbis legnagyobb hatalmú

rétege, csaknem teljes egészében kicserélődött. A tartományurak, atyafiságuk s legközvetlenebb híveik letűntek; családjuk kihalt, vagy elszegényedett és jelentéktelenné vált. Az új nagybirtokosság vezető rétege Károly régi támogatói közül került ki. Ez éppoly mohón törekedett birtokai, vagyona, tisztségei, befolyása gyarapítására, mint elődei. De ezt egyelőre nem a király ellenére, hanem őt támogatva és az ő támogatását remélve, a tartományurak és híveik rovására igyekezett tenni, mivelhogy másként nem is cselekedhetett. S egyelőre meg sem kísérelte, hogy növekedő hatalmát elődei mintájára tartományúri jellegű részuralom alapjául igyekezzen kiépíteni. Nem a szándék hiányzott (a tendencia, mint a későbbiek megmutatják, benne lappangott a nagybirtok, illetőleg a bárói kormányzat rendszerében), hanem az erő. Más lapra tartozik, hogy az erőviszonyok változásával — amikor az új nagybirtokosság már nem tudta kielégíteni növekvő étvágyát más úton, mint az addig támogatott királyi hatalom rovására —, elődei mintájára maga is szembefordult nagyranövelőjével. Ez azonban később, Károly utóda uralkodásának második felében történt, s a század utolsó évtizedeiben öltött éles formákat. Károly idejében az új nagybirtokosság, saját jól felfogott érdekében, a királyi hatalom hű támasza volt.

A köznemesség szegényebb rétegei kimaradtak a nagy koncok, az állam irányítását biztosító tisztségek és vagyonok elosztásából. Beérték kevesebbel: néhány kisebb, familiárisi megbízás útján juttatott funkcióval, s azzal, hogy a megye révén sikerült helyzetüket lefelé megszilárdítaniuk. A nemesi megyeszervezet fő célja ekkor mutatkozik meg világosan: ekkor szorítják ki az apparátusába bekerült nem nemesi elemeket (a folyamatot száz, másfélszáz évvel később az a törvényes rendelkezés tetőzi be, amely szerint nemessel szemben nem lehet elfogadni nem nemes tanúságtételét a megyei bíráskodásban); ekkor szaporodnak el a proskripciós eljárások, amelyek során rablókat, tolvajokat, kóborokat — köztük távollevőket — ítélnek el (ezek egy része lehetett valóban rabló vagy hatalmaskodó, de túlnyomó részük alighanem szökött jobbágy volt). A feudális osztályrend ilyetén megszilárdítása egyelőre kielégítette, legalábbis megnyugtatta az uralkodó osztály alsóbb rétegeit.

Bár a megszilárdított rend a feudális osztályuralom, az elnyomás és kizsákmányolás rendje volt, az anarchia tartományúri formáival szemben mégis hozott némi könnyebbedést; valamelyest kedvezőbb feltételeket teremtett a termelőmunka folyamatossága, a termelőerők fejlődése számára. Félreértés ne essék: az anarchia nem szűnt meg, csak szélsőséges formái szorultak vissza. Az anarchia alapja, a feudális birtok „állam az államban”

jellege, régebbi korok szívós hagyatéka, megmaradt, sőt tovább erősödött. Ekkor szaporodtak el az előző században sem ritka „exemptiok": egyes helységek vagy birtoktestek kivétele az adóztatás, bíráskodás megszokott formái alól; ekkor, ennek nyomán terjed el a kivételesen már korábban is előforduló „immunitás": egyes birtokosok azon joga, hogy — mivel maguk látják el birtokaikon az állami funkciókat (egyebek közt éppen a bíráskodás és adóbehajtás terén) — kitiltsák területükről a királyi, illetőleg megyei megbízottakat. Ekkor általánosul és szilárdul meg az úriszék intézménye; egyes nagyurak ekkor kapják meg a földesúri bíráskodás általánossá vált gyakorlatának kiegészítéséül a pallosjogot, tehát a kiváltságot arra, hogy főbenjáró vétségek ügyében is eljárjanak, és halálos ítéletet is hozhassanak — ami egyébként a királyi bíróságok hatáskörébe tartozott. S lappangva bár, de a nagybirtok „állam az államban" jellegével együtt tovább élt a széttagolódás tendenciája, sőt a korábbi széttagoltság nem egy — noha nem tartományúri, de tartományi jellegű — maradványeleme is. Nem annyira Erdély és Szlavónia igazgatási-szervezeti különállására gondolunk, hanem inkább arra, hogy e nagy egységeken belül, vagy akár az ország belterületén is, számos kisebb-nagyobb helyi autonómia létezett, erősödött; továbbá a megyék ispáni irányításának módjára és hasonló tényekre utalunk. Mindez világosan mutatja: téves volt az az elképzelés, amely a központi hatalom Károly korabeli kiemelkedésében — amelyet az újabb szakirodalom helyesen az „átmeneti", „viszonylagos" jelzőkkel illet — egyfajta központosítás korai kísérletét vélte felfedezni. Ilyesmiről legfeljebb száz-százötven évvel később, lényegesen megváltozott viszonyok között beszélhetünk, s akkor sem minden fenntartás nélkül.

A királyi hatalom „átmeneti", „viszonylagos" felemelkedésének volt egy másik, az előbbinél nem kevésbé fontos — sőt bizonyos értelemben fontosabb, mert a fejlődés irányát jelző — összetevője is: az uralkodói jövedelmek, a zilált kincstárügyek rendezése. A termelőerők, velük az áru- és pénzviszonyok az anarchikus állapotok ellenére is számottevően fejlődtek az utolsó száz év alatt. Ezért Károlynak sikerülhetett az, amivel II. András száz esztendővel korábban nagyrészt eredménytelenül kísérletezett: jelentős mértékben új alapokra helyezni a kincstári, uralkodói bevételeket. Károly igyekezett megerősíteni, megnövelni a szétzüllött királyi birtokot, egyúttal részben új szervezeti formákkal (várkerületek) növelvén a meglevők jövedelmezőségét. De bevételeinek döntő (a jövő szempontjából mindenesetre fontosabb) részét az úgynevezett regále jogon alapulók adták. A már régebben is jelentős sóbányászati monopólium

mellett (amelynek hasznát növelni lehetett az egyház elővételi és értékesítési jogainak megszüntetésével) most vált igazán számottevővé a nemesfémek bányászatából eredő haszon (a kibányászott nemesfém egynyolcad, illetőleg egytized értékét kitevő urbura), a kitermelt nemesfémek ekkor bevezetett kényszerbeváltásából származó s az előbbinél is tekintélyesebb kincstári részesedés (Károly bánya- és pénzügyi reformjai után a kibányászott nemesfémek mintegy 35—40%-a), nemkülönben a pénzverés, a királyi vámok (a külkereskedelmet ellenőrző úgynevezett harmincadok), a városi adók s egyéb ilyen — az árutermeléssel, a pénzviszonyok fejlődésével összefüggő — jövedelmi források szerepe. Az áru- és pénzviszonyok, a bel- és külkereskedelem fejlődése szempontjából is igen nagy jelentőségű volt Károly azon újítása, hogy a régebben használatos sok külföldi pénz és a folyton rontott, egyre kisebb ezüsttartalmú hazai dénárok helyett állandó értékű aranyvalutát vezetett be, a későbbiekben hosszú ideig változatlan aranytartalommal kibocsátott forintot. Mind a forma, mind az elnevezés firenzei mintát követett. De hazai volt a szükséglet, amely az intézkedést életre hívta. S hazai — a szomszéd országokéval egyeztetett — érdek követelte az aranyvaluta kettős arany-ezüst valutává alakítását is — az aranyforint és a váltópénzül szolgáló régi típusú ezüstdénár mellett cseh mintájú ezüstgarasok bevezetését. (Némi ingadozás után a három pénznem aránya a következőképpen alakult: 1 aranyforint = 100 (előbb 80) dénár, 1 garas = 6 dénár. A század végétől ez a számítási kulcs; a valóságos értékviszony nem mindig ilyen.) Károly e pénzügyi újításokkal egyidejűleg elvben lemondott a régebben szokásos pénzrontásról, tehát arról a különben Európa-szerte elterjedt uralkodói gyakorlatról, hogy új pénz kibocsátásakor a kincstárnak járó beváltási hasznot a nemesfémtartalom csökkentésével növelje. (A dénárok, tehát a közhasználatú váltópénz vonatkozásában utódai nem sokat törődtek ezzel. Kivált Zsigmond idején figyelhetjük meg a dénár értékének többszöri, fél sőt negyed arányú csökkentését.) Az így eleső kincstári jövedelem, az úgynevezett kamarahaszna pótlására egyenes adót vetett ki, jobbágytelkenként 18 dénár értékben, ugyancsak kamarahaszna néven. (Lucrum camerae, másképpen telekadó vagy kapuadó; az adónem utóbbi elnevezése onnan származik, hogy az eredeti rendelkezés értelmében olyan porta után kellett fizetni, amelynek kapuján befér egy megrakott szekér.)

Az újfajta jövedelemforrások újfajta kezelést kívántak. Korábbi, felette bizonytalan kezdemények nyomában Károly idején kiépült a kamarai szervezet, amelynek működéséről egy 1342-ből származó, törvénynek

tekintett — s éppen ezért a Corpus Jurisban is közölt — kamarabérleti szerződés behatóan tájékoztat. A pénzverés, a nemesfémbeváltás, sőt az adóbehajtás kamarai szervezete kezdetben egységes volt. Utóbb differenciálódott; a század végén — talán már Lajos uralkodásának utolsó éveitől — a kamarahaszna behajtása külön megbízottak útján, kerületenként (cultellus) történt. A bérleti szerződés aprólékos gonddal szabályozta a követendő eljárásokat, a pénzek nemesfémtartalmát, az öntési-verési műveletek ellenőrzését a király, illetőleg az esztergomi érsek megbízottai útján, az utóbbinak ezért járó jövedelmet, a királyi kincstárat illető összeget, az új — vagy újszerűen működő, új feladatokat ellátó — apparátus tevékenységének úgyszólván minden részletét. A bérleti megoldás arra utal, hogy az udvarnak még mindig nem volt olyan saját apparátusa, amely bonyolultabb pénzügyi feladatok ellátására alkalmas lett volna. A század folyamán alkalmasint ilyesféle céllal alakult egy új tisztség, a kincstartóé, amelyet — jellegének megfelelően — eleinte nem bárókkal töltöttek be. Utóbb azonban, egyéb jövedelmező és befolyást jelentő tisztségek mintájára, ezt is kisajátították a nagyurak.

Károly reformjai nyomán nőttek az uralkodói bevételek, megtelt az előző félszáz-száz évben csaknem mindig üres királyi kincstár. Nem nehéz megérteni, hogy legalább egy ideig ez is a királyi hatalom és tekintély növelését mozdította elő, befelé és kifelé egyaránt. Egyidejűleg más, talán kevésbé fontos, de semmiképpen sem jelentéktelen, lényegileg azonos irányban ható újítások is történtek az országos haderőnek, továbbá egyes jelek szerint az állam központi igazgatási-bíráskodási apparátusának a szervezetében. A király körül kialakul, illetőleg megszilárdul a kíséret lovagi formája, az „aula". Mint későbbi adatokat is felhasználva nagy vonalakban rekonstruálhatjuk, az aula a király olyan személyes híveiből állt, akik szükség esetén, alkalmi megbízás alapján, mindenféle ügyekben eljártak, de legfőbb kötelességük az volt, hogy a hadjáratokon lovagi fegyverzetben kövessék az uralkodót. Személyes szolgálatuk mellett, külön megbízás alapján vagy anélkül, meghatározott számú s a jelek szerint ugyancsak lovagi módon (páncéllal, hosszú karddal, lándzsával) felszerelt harcost vezettek a király zászlója alá. A királyi és királynéi zászlóaljakat a hadjáratok idején az egyházi és világi nagyurak — főleg az állami tisztségviselők — bandériumai egészítették ki. Az elnevezés olasz eredetű; innen egyes régebbi kutatók feltevése, amely szerint az intézmény maga is egyike volna Károly állítólagos olasz importjainak. De mint mások már annak idején kimutatták, ez az elképzelés nem állja meg a helyét. A név lehet olasz,

az intézmény nem. Csak annyi történt (s ez nem jelentéktelen), hogy Károly megkísérelte az állam javára hasznosítani a nagyurak már előbb, a XIII. században meglevő s uruk zászlója alatt harcoló magánhadseregeit. Az állami főméltóságok viselőit kötelezte, hogy háború esetén saját zászlójuk alatt meghatározott számú fegyverest vezessenek az országos hadba. Kívánhatta ezt a tisztségtől függetlenül is, de akkor csak megfelelő anyagi ellenérték, adomány, javadalom fejében. A banderiális hadrendszer ilyenformán magában hordta annak veszélyét, hogy az erőviszonyok megváltozása, az uralkodó osztály vezető rétegének esetleges elfordulása esetén a királyi aulára zsugorodik, s a nagyúri bandériumokkal csak jelentős áldozatok árán erősíthető meg. Károly idején ez még nem történt meg, a század végén annál inkább: akkor már a tisztség utáni állításkötelezettség teljesítésére is kiterjedt.

A bandériumokat kiegészítették egyes félkiváltságos hadköteles elemek (székelyek, kunok), amelyek azonban gyengébb felszerelésükkel inkább csak kiegészítő csapatoknak, esetleg portyázó előhadnak számítottak. A védelmi háborúban (a határokon túl csak fizetség fejében) elvileg részt vettek a megyésispán vezetésével bevonuló nemesek is. De a nemesi felkelés harci értéke már ekkor meglehetősen alacsony szinten állt, s a továbbiakban egyre csökkent. Egyfelől azért, mert a megyei nemesség, legtehetősebb rétegeit leszámítva, általában nem rendelkezett sem korszerű fegyverzettel, sem folyamatos harci gyakorlattal; másfelől azért, mert a nemesség itt is, mint általában, kisajátította a hadviselés jogát és az ezzel járó előnyöket, a hadakozás kockázatát, fáradalmát és veszedelmeit azonban igyekezett elhárítani. Ami nem azt jelenti, hogy köznemesek — főleg familiárisként, száz évvel később olykor zsoldosként, többnyire a király, vagy egyes nagyurak, illetőleg seregvezetők kíséretében — ne vettek volna részt a legkülönbözőbb hadjáratokon, ha ebből előnyük, hasznuk származott. Arról van szó, hogy a megyei nemesség tömegei nem képviseltek számottevő, akkoriban korszerű katonai ütőerőt.

A lovagi felszereléssel és hadviselési móddal együtt terjedtek a lovagi szokások, a lovagi életmód és műveltség különféle elemei, legerősebben az udvarban és egyes nagyurak környezetében. Külsőségekben ezt jelzi a lovagi tornák elszaporodása, a korábban szórványos címerviselés szélesebb körűvé válása. Ezzel függ össze a XIV. században s a következő század első felében felötlően nagyarányú várépítkezés, ami most már nem — mint hajdan Béla idején — a külső támadás veszélyének elhárítását célozza, hanem a lovagi életmód járuléka, és egyúttal (mint a későbbi események

világosan mutatják) a belső elnyomás fokozása mellett az anarchia új formáinak góca. Irodalomtörténészeink egy részének történetírásunkban nem egyértelműen kezelt, sokban hipotetikus, nézetünk szerint azonban figyelemre méltó és elfogadható megállapításai szerint az említett jelenségekkel párhuzamosan, sőt alighanem korábbi kezdemények nyomán, az országban a lovagi műveltség, költészet és regényirodalom egyes termékei is terjedtek. A feudális szellemi műveltség elvilágiasodásának egyik korai állomását jelzi ez; jelentős a műveltség addigi, úgyszólván kizárólag egyháziak által irányított és vallásos jellegű formáihoz képest, noha a fejlődés távlatát tekintve közel sem olyan fontos, mint a világiasodásnak ugyanakkor más ágon s más alapokon — a városok fejlődésével, a városi iskolák kialakulásával, a „deák" műveltség kibontakozásával kapcsolatosan — megmutatkozó egyéb tényei. Ez idő tájt Európa legtöbb feudális államában, azok udvari és előkelő köreiben ilyenféle, lényegileg lovaginak tekinthető műveltség uralkodott, a régi egyházi-vallási műveltség erős és szívós maradványaival keveredve. A lovagi műveltség tehát nem tekinthető korszerűtlennek, noha egyes kortársak Európa haladottabb tájain már annak tartották. Ismeretes Petrarca epés megjegyzése Lajos királyunkról, aki a költő szerint okosabban tenné, ha agarai helyett a művelődés — a humanista szemében korszerű, nem lovagi kultúra — ügyét istápolná. Ha igazságosak akarunk lenni, meg kell említenünk, hogy Lajos környezetétől ez az új, a lovagin túlmutató művelődési irány sem volt egészen idegen. Életrajzírója, János küküllei főesperes olyan fordulatokat, kifejezéseket használ művének bevezető részében, amelyek a humanizmus távoli sugallatára engednek következtetni. Ám a mű egésze lovagi szellemben fogant. S a kor udvari irodalmára inkább a régi krónikák folytatása jellemző. Igaz megint, hogy a Képes Krónika híres miniatúrái a világias érdeklődés — ha nem is éppen a humanista szemléletmód, de realizmusában valami ahhoz közelítő művészi felfogás — terjedéséről tanúskodnak.

A világi vagy félig-meddig világias, deákos műveltségű, részben szakképzett elemek lassanként számottevő, noha egyelőre nem döntő és nem irányító szerephez jutottak az állam apparátusában, kivált a kúria különben változatlanul nagyúri irányítás alatt álló bíróságain. Az ügyek előkészítésében (s később az ítélethozatalban is) kialakul és megszilárdul a nagyúri elnök mellett a tényleges munkát végző, jogban jártas ítélőmester (protonotárius) szerepe. S bár az ítélőmester az ítélőszék nagyúri elnökének familiárisa, tevékenysége kezdi meghaladni e viszony régimódi korlátait: a század derekán, egyelőre kivételképpen, olyan ítélőmesterek-

ről is tudunk, akik — mint Szepesi Jakab, a köznemesi származású, később országbíróságig emelt nádori protonotárius — tisztségükben maradnak a vezetésben történt változások ellenére is. E jelenség kétségkívül úgy értelmezendő, mint a szakszerű ügyintézés előtérbe nyomulásának korai, éppen ezért általánosnak nem mondható jele. A bírósági szervezet stabilizálódik, jobban az udvarhoz — idővel, talán a század második felétől, az ország központjának tekintett Budához — kapcsolódik, működése differenciálódik. A nádori, eddig vidéken tevékenykedő ítélőszék a század negyvenes éveitől az udvarban található. Ekkortájt szilárdul meg — XIII. századi előzmények nyomán — az országbíró saját kúriai főbírósági hatásköre, noha elvileg tovább őrzi (legalábbis névlegesen, eljárásának külső formáiban) eredeti jellegének emlékét, rendszeresen hivatkozván arra, hogy funkciójában a király képében, az ő „jelenlétét" helyettesítve jár el. Ekkor állapodik meg a tárnokmester jogköre a városok (a legerősebbek) főbírói hatóságának, feljebbviteli fórumának formájában. (Emellett megtartja befolyását egyes uralkodói jövedelemforrások ellenőrzésére, a jövedelemkezelői tennivalók jelentős részét azonban átveszi a kincstartó.) A század második felében, talán Lajos uralkodásának vége felé, kialakul a király „különös" jelenlétének bírósága, illetve ennek a kancellártól irányított formája. A kancellárt ekkortájt kezdik főkancellárnak titulálni, ami viszont — más jelekkel együtt — a kancelláriai szervezet gyarapodására, differenciálódására utal. Mindez még nem a feudális állam központi apparátusának későbbről, a rendi keretek között megkísérelt központosítás időszakából ismert, hivatalinak tekinthető formája. De a régebbihez képest, noha nem előzmények nélkül, kétségbevonhatatlan fejlődést mutat.

A központi királyi hatalom „átmeneti, viszonylagos" megszilárdulása és kiemelkedése, a kormányzati rendszer ugyancsak átmeneti és viszonylagos stabilizálódása, az apparátus nem lényegbevágó, mindamellett nem jelentéktelen fejlődése az állam erejének és tekintélyének növekedését eredményezte befelé és kifelé egyaránt. Befelé ez elsősorban az állam — mint elnyomó hatalmi szervezet — hatékonyságának növekedését, a kizsákmányolás biztosításának, sőt — mint a továbbiakban tárgyalni fogjuk — fokozásának megkönnyítését szolgálta. Ugyanakkor az anarchia korlátozásával, a tartományúri rendszerben gyökerező szélsőséges formáinak visszaszorításával, mint érintettük, valamelyest kedvezőbb feltételeket teremtett a termelőmunka folyamatossága, a termelőerők további fejlődése számára. Ennek eredménye megfigyelhető a termelés

úgyszólván valamennyi fontos területén, talán leginkább a városok, a városi kézműves ipar és kereskedelmi kapcsolatok kibontakozásában.

Károly maga is sok városi kiváltságlevelet osztott, fia követte példáját. Bizonyára még nem egyéb okból (például nem a csak fejlettebb viszonyok között elképzelhető, a városokban politikai támaszt is kereső „összefogás" meggondolásai alapján), hanem kincstáruk gyarapításának jól felfogott érdekében, az Anjou-házi királyok tőlük telhetően igyekeztek előmozdítani a városok fejlődését. Természetesen a privilégium, bármily kedvező rendelkezéseket — kereskedelmi kiváltságot, vámkedvezményt, vásártartási engedélyt, árumegállító jogot, önkormányzati lehetőséget vagy akármi egyebet — tartalmazott, önmagában nem biztosította a fejlődést; még kevésbé tekinthető (mint hellyel-közzel vélték és vélik) a fejlődés kiindulópontjának. De a más alapokon, gazdasági okokból egyszer már megindult fejlődést jelentős mértékben elősegíthette. A kiváltságok mellett, talán azoknál is nagyobb mértékben egyengette a városfejlődés útját Károly bányaügyi és pénzverési reformja, külkereskedelmi kapcsolatokat építő külpolitikája és határozottan céltudatos, elsősorban kincstári érdeket szolgáló, de amellett a fejlettebb városok kereskedő polgárságának is kedvező út- és vámszabályozása. Együttműködve a cseh, majd a lengyel uralkodókkal, olyan kereskedelmi utakat nyitott (helyesebben: olyan régebben ismert, de kevéssé használt utak forgalmát segített fellendíteni), amelyek alkalmasak voltak a három ország gazdasági kapcsolatainak erősítésére, azonfelül távolabbi vidékek — Nagyszombat, majd Brno érintésével a középnémet és a rajnai városok, Kassa — Krakkó — Lvov vonalán pedig az orosz földek — termékeinek behozatalára. Az előbbi vonal fontosságát különösen megnövelte, hogy lehetővé tette Bécs kikerülését, amelynek árumegállító joga fojtogató nyomással nehezedett a magyarországi és bajor, illetőleg a Rajna-vidéki kereskedelmi összeköttetésekre. Mindezen intézkedések ellenére a magyarországi külkereskedelem mérlege passzív volt — s később is az maradt —, minthogy (legalábbis nyugati viszonylatban) a fejlettebb külföldi ipar termékei — főleg szövetek, részben fémáruk — fejében nyerstermények mellett jórészt nemesfémek áramlottak ki. A korábbi állapotokhoz képest két vonatkozásban mutatkozott jelentős eltérés. Egyrészt a nemesfém nem nyers állapotban vagy rudakban került külföldre, mint az előző században, hanem pénzzé vert formában, ami ha nem is a hazai polgárság, de legalább a kincstár gyarapodását szolgálta. Másrészt a külkereskedelem hasznából a hazai városok vagyonos kereskedő rétege nagyobb mértékben részesedhetett, mint addig,

noha ez a részesedés éppen a kereskedelem imént érintett jellege miatt így sem lehetett valami nagy.

A legfejlettebb városok (Buda, Pozsony, Kassa) patrícius vezető rétegében lassan megtollasodott a kereskedőtőkésnek tekinthető, kereskedelem mellett alkalmilag egyéb pénzügyletekkel foglalkozó, viszonylag vagyonos elem. Ez hovatovább jelentős, majd döntő súlyra tett szert a városok vezetésében, bár egyelőre osztoznia kellett a patriciátus másik rétegével, amelynek hatalma nagyrészt város környéki földek és városi telkek tulajdonán nyugodott. Ezek a földek azonban, éppen a városfejlődés előrehaladása következtében, fokozatosan elvesztették korábbi jelentőségüket, majd idővel el is tűntek. Kassa már a század derekán azt panaszolta, hogy nincsenek szántóföldjei. Hasonlóan alakult a helyzet nem sokkal utóbb valamennyi fejlettebb város környékén. Összefügg ez természetesen a munkamegosztás további előrehaladásával, azzal, hogy a városi lakosság növekvő mértékben felhagy a mezőgazdasági termeléssel (csak a szőlő-, illetve bortermesztés marad számottevő), s élelmiszer-szükségletét, nyersanyagellátását más úton biztosítja. Vétel útján vagy akként, hogy királyi adományból földesúrként jobbágyfalvakat szerez, vagy a kettő kombinálásával. (A város kollektív földesúrként való fellépése egészen más jelenség, mint egyes patríciusok továbbra is jellegzetes törekvése földmagántulajdon szerzésére.)

A vázolt fejlődés során legtöbb fejlett városunk patriciátusának sorain belül mintegy helycsere történt. A régi, inkább birtokos jellegű vezetőket kiszorították a pénzügyletek útján vagyonosodó elemek. Ez nagyjában a század második felében ment végbe; egyik-másik fejlett város, így Kolozsvár esetében átnyúlt a XV. század első éveire. A kereskedőtőkés vagy az annak tekinthető kereskedelmi és pénzügyletekből vagyonosodó réteg viszonylag vékony volt, a városi lakosság kis hányadát alkotta. Sorait külországi betelepülők — ez idő tájt főleg olasz bankházak önállósuló képviselői, utóbb részben délnémetek — tarkították. Ezek voltak a legvagyonosabbak. De mihelyt igazán megszedték magukat, sorra feudalizálódtak: birtokot vásároltak, tisztséget szereztek, beházasodtak és beolvadtak a nemességbe. Hasonló sors érte a hazai kereskedők, üzletezők legvagyonosabbjait. Polgári vagyon — nagy, a bárók jövedelmeihez hasonlítható — nem halmozódott fel.

A vezető városokban a század folyamán — kivált a század közepén és második felében — számottevően előrehaladt a városiasság szempontjából döntően fontos iparosodás. Bár a kizárólag vagy túlnyomóan iparból élők

százalékos aránya még ötven évvel később sem volt magas, egyes városok legkeresettebb iparágai (amelyekben legnagyobb volt a középkori értelemben vett kistermelői konkurrencia) már a század dereka táján céhekbe tömörültek, aminek a hetvenes évekből okleveles nyomát is találjuk, például az erdélyi szász városok céheinek szabályzatában. Hasonló fejlődés nyomai közelkorúan kimutathatók vagy gyaníthatók más városok — Budáról nem szólva Pozsony, Kassa, Sopron — esetében is. A céhes ipar termékeit általában helyben vagy a környék vásárain árulták. De nem sok idő múltán (kivételesen talán már ekkor) előfordult, hogy egyes fejlettebb iparágak különlegesen kedvelt termékeit — a következő század első felében a bártfai vásznat, a kolozsvári bőrárukat stb. — az ország távolabbi piacaira is eljuttatták.

A városok ismertetett fejlődése — ilyen mértékben — csak a legfejlettebb, a városiasodás útján leginkább előrehaladt helységeknél figyelhető meg. Ezek száma legfeljebb másfél-két tucat volt. S még köztük is nagyok voltak a különbségek mind a lélekszám, mind a városias foglalkozások százalékaránya, mind pedig jogállásuk tekintetében. (A városi jogok teljességével rendelkező úgynevezett szabad királyi városok számát száz-százhúsz évvel később sem tehetjük többre harminc-harmincötnél.) A fejlettebb, középkori értelemben „igazi" városok után következett számos más, városias úton fejlődő, de még inkább mezővárosi fokon álló helység. S ezen a szinten végleg meg is rekedt nem egy, korábban lendületesen fejlődő település, így a magánföldesúri s kivált az egyházi földesúri fennhatóság alatt állók. A magánföldesurak támogatták a pénzjövedelmet jelentő városi-mezővárosi fejlődést, de csak addig a határig, amíg azzal nem fenyegetett, hogy túlnő a földesúri hatalom körén. Ezen a ponton visszafogták, korlátozták, sőt elfojtották, különösen a városfejlődést éltető-serkentő önkormányzat vonatkozásaiban; olykor más téren is.

Mindezt egybefogva azt mondhatjuk, a városok és mezővárosok fejlődése mintegy jelzi a gazdaság elért színvonalát, egyben az egyszerű árutermelés, vele a pénzviszonyok lassú, de nem elhanyagolható kibontakozását. Ez a folyamat természetszerűen hatott a jobbágyparasztság helyzetére, életviszonyainak alakulására is.

Előre kell bocsátanunk, hogy bár a kor írott forrásanyaga az előző századéhoz képest is számottevően bővült, a nép életviszonyairól — nem annyira számszerű, mint inkább jellegbeli fogyatékossága miatt — nem ad teljes értékű áttekintést. Még kevésbé teszi lehetővé a viszonyok statisztikai módszerrel részletezett pontos felmérését. Az írott forrásanyag

túlnyomó része, a magyarországi írásbeliség sajátos fejlődésének megfelelően, az oklevelek valamelyik csoportjába tartozik. Ezek közül a legtöbb eredeti rendeltetését tekintve valaminő feudális jog (nagyrészt birtokkal összefüggő jog vagy igény) biztosítását szolgálta. Rengeteg adat ismerteti a földesurak egymás közti viszályait, pereskedését, osztozkodását, hatalmaskodását, meglevő vagy újonnan szerzett birtokaik határát és állományát ilyen vagy olyan jogi eljárás, vagy egyszerűen jogfenntartás céljából. Mindezt azonban a földesurak érdekében, a birtokos osztály szemszögéből. A jobbágyok, amennyiben említés történik róluk, ennek az érdeknek a prizmáján keresztül tűnnek szemünk elé, amely olykor erőteljesen, máskor kevésbé, lényegileg azonban mindig torzít, mert az osztályviszonyokat — s főként a jobbágyok szempontjait — mindenkor elhomályosítja. Csak látszatra kivétel az olyan eset, amikor valamelyik birtok népének terheit rögzítik, például családi felosztás, öröklés vagy adásvétel alkalmából, esetleg már a valamivel később elterjedő urbáriumok, úrbéri terheket megállapító összeírások módján. Sem a szituáció, sem a szokás joggá sűrűsödő ereje, sem a jobbágyparaszti ellenállás nem engedett lényeges eltávolodást a való viszonyoktól. A tényleírás ilyenkor valósághűnek tekinthető. De akkor is az uralkodó osztály valamelyik csoportja, esetleg csak egy tagja érdekében történt; azt tartalmazta, ami ebből a szempontból akkor fontosnak látszott. Nem azt (vagy csak igen ritkán valamit abból is), amit a szenvedő fél, a jobbágyparasztság tekintett volna annak; s azt sem (csak aránylag igen kis részben azt is), amit késői korok történetkutatói tudni óhajtanának. Amellett az anyag természeténél fogva (tehát nem csupán egy számottevő részének későbbi megrongálódása vagy elpusztulása következtében) töredékes, a belőle alkotott kép elkerülhetetlenül mozaikos. Mindezt összefoglalva megállapíthatjuk: még e viszonylag késői kor haladottabb állapotai között, teljesebb forrásismereteink mellett is óvatosan kell nyúlnunk a nép konkrét életkörülményeinek kérdéseihez.

A fejlődés fő vonalait, elméleti alapkérdéseit Molnár Erik vázolta ismert műveiben, majd pedig a Székely György szerkesztésében megjelent tanulmánykötet (s nagyrészt ennek nyomán az egyetemi tankönyv), bővebb forrásanyag alapján, részletesebben is bemutatta. A termelőerők, a gazdálkodási módszerek, a termelési technika fejlődésének egyes mozzanatait a történeti néprajzi kutatások segítettek felderíteni. Nem országosan egyforma tisztasággal, még kevésbé statisztikai pontossággal és részletességgel, de a lényeget tekintve mégis képet alkothatunk a jobbágyparasztság helyzetének, életviszonyainak és céljainak, osztályküzdelmeinek alakulásáról.

A XIII. század derekától számított mintegy száz esztendő alatt kialakult és elterjedt a telekrendszer, amely ezután — fejlődő, változó formákban— hosszú ideig a jobbágyparaszti gazdaság alaptípusa maradt. (Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk: itt nem a magyar „telek" szó eredeti, talán trágyázott földet jelentő használatának, hanem a kifejezés későbbi értelmének megfelelő, a latin forrásokban „sessio" elnevezéssel jelzett fogalomnak, illetőleg az ezzel jelölt földhasználati és gazdálkodási rendszernek az elterjedéséről van szó.) A telki gazdálkodás, kivált későbbi, állandó formájában, kiszorította a földközösség osztásos alakjait a szántóterületen (intenzív művelést követelő termények, például szőlők esetében ez régebben sem érvényesült); a földhasználat közösségi formái hovatovább visszaszorultak a tágabban értett faluhatár, az erdők, legelők, vizek használatára. Ez ugyan a mezőgazdasági technika fejlődésének szükséges következménye s egyben a további fejlődés irányának jelzője volt, ugyanakkor megkönnyítette, illetőleg könnyebben ellenőrizhetővé, számon tarthatóvá tette a földesúri kizsákmányolást, és a paraszti ellenállás hatékonyabbá tételének új, lassan kialakuló formáit követelte meg.

A telekállomány eredetileg sem volt országosan azonos: a telekméretek a helyi adottságok szerint igen különbözőek voltak. Idők folyamán számolni kell a természetes szaporulat okozta osztódással is, ami a tárgyalt korig némi, bár önmagában aligha számottevő differenciálódást eredményezhetett. A század folyamán azonban, kivált a vége felé, s még inkább a következő században, a parasztság számottevő differenciálódása, a telekgazdaságok jelentős mértékben polarizálódó fejlődése figyelhető meg. A féltelek mint gazdálkodási egység már Károly korában olyannyira elterjedt, hogy különféle (például adóügyi) intézkedéseknél számolni kellett vele. Az intézkedések azt mutatják, hogy a féltelket létalapnak tekintették ugyan, de az állami adózásban (s hozzáfűzhetjük: általában az egyházi és a földesúri adóztatásban) nem vették adóegységnek. Valamivel utóbb — sőt kivételképpen már egyidejűen — feltűnnek kisebb telekrészek, töredékek is, amelyek a kor termelési technikájáról eddig rendelkezésre álló ismereteink szerint létalapnak sem tekinthetők, még a jobbágyparasztság átlagos életnívójának alacsonyságát figyelembe véve sem. A század végén s a következő század folyamán még inkább szembeszökik a jobbágyparasztság egy számra sem csekély és egyre növekvő részének zselléresedése, az a folyamat, amelynek során mind többen kényszerültek telektöredékre, egyesek pedig — egyre többen — onnan is kiszorultak, és nincstelenekké váltak. Ezzel párhuzamosan egyes telkek elpusztásodtak, mert a rajtuk

élők — eladósodva, igaerejüket és munkaeszközeiket vesztve — kiestek a telekbirtokosok, a telekművelők soraiból. (A feudális gazdaság a fejlődés e fokán általában nem tudott mit kezdeni az üresen maradt földdel, noha nem lehetetlen, hogy az elpusztásodott telkek egy része már ekkor vagy nem sokkal később — mint a XV. században kimutatható lesz — valaminő „bérlet" vagy ahhoz közel álló viszony keretében ismét művelés alá került.) A pusztatelkek száma folyamatosan nőtt — nem számítva most a belvillongások és anarchikus dúlások okozta kilengéseket —, a feudális viszonyok nyomása alatt fejlődő s fejlődésében a terhek és kötöttségek által korlátozott jobbágygazdaság létfeltételeinek, körülményeinek következtében. A marxista történetírás a differenciálódás e kiélezett jelenségeit, igen helyesen, az árutermelés és pénzgazdálkodás terjedésének ellentmondásos hatásaira, közelebbről pedig arra a tényre vezeti vissza, hogy a parasztságnak az árutermelésbe való bekapcsolódása — ez az önmagában haladó, de önmagában is a differenciálódást előmozdító folyamat — a feudális elnyomásnak és kizsákmányolásnak, egyes (főleg pénzbeli) terhek növelésének körülményei között ment végbe.

A paraszti árutermelés ekkori fokán a parasztság egy eleinte nem nagy, utóbb fokról fokra növekedő része termékeinek valamely — kezdetben nem jelentős, később egyre inkább bővülő — hányadát áruként értékesíti. Az így szerzett pénzen ipari szükségleteinek egy részét igyekszik fedezni, esetleg gazdaságát fejleszteni. Mindez nem változtat a parasztgazdaság lényegileg önellátó jellegén, de tovább tágítja a rést a naturális gazdálkodás hajdan tömör falán. Még jobban tágítaná, ha a paraszt tulajdona maradna a pénz, amit áruba bocsátott terményeiért kap. De nagyrészt nem marad az övé. Mert mihelyt pénzhez jut, valamennyi rajta élő feudális hatalom — állam, egyház és elsőnek a földesúr — igyekszik azt adó fejében elvenni tőle. Említettük az egyház korábbi, akkor sikertelen kísérleteit a tized pénzben szedésére; ezek most felújulnak, többnyire sikerrel a megváltozott körülmények között. Korábbi, szintén eredménytelen próbálkozások után (collecta a XIII. században), Károly reformjai óta, az állam is pénzadót hajt be; Lajos alatt ennek növelésével, a század végétől pedig esetenként igen súlyos rendkívüli adók kivetésével is próbálkozik. (Az utóbbiak eredményessége a földesurak, elsősorban a tanácsban ülők hozzájárulásától függött.) A földesúr, a legközelebbi és leggyorsabb adóztató már a XIII. század óta pénzben igyekszik behajtani a telkenként kirótt földbért (cenzus, terragium); ez most elterjed és fokozatosan általánosul, noha néhol még jó ideig vegyesen — pénzben és terményben — követelik a szol-

gáltatást. A termékadók megmaradása, esetleg növelése mellett (kilenced, ajándék) fokozatosan megnő s a századfordulótól előtérbe kerül a pénzbeli adózás. Marx és Engels ismert okfejtése szerint a terményadóztatás határát megszabta a földesúrnak és kíséretének fogyasztóképessége, a pénzbeliét nem. A földesúr egyre többet követelt, nőtt a pénzteher (a század végétől a földesúri taxa, vagyis a rendkívüli adó, továbbá egyes határhasználati formák pénzadóhoz kötése alakjában is). A jobbágygazdaság teherbírása s a paraszti ellenállás határt szabott ugyan a követelések kiterjesztésének, de harci kérdéssé vált, s hovatovább az osztályharc tengelyébe került: meg lehet-e állítani a földesurat ezen a ponton. Egy ideig lehetett, bár — mint kivált a későbbi események mutatják — nehéz küzdelmek árán. A terhek párhuzamos növelését felváltotta — legalábbis részben — egyes, korábban természetbeni szolgáltatások pénzbeli megváltása. Mint később, más összefüggésben tárgyalni fogjuk, a pénzforma ilyen — más, régebbi típusú terhek elsorvadásával együtt járó — terjedése bizonyos vonatkozásban, főként a fejlődés távlatait tekintve, előnyt is jelentett a parasztság számára. Egyelőre, az új terhek bevezetése és kiterjesztése idején, súlyos többletet jelentett — függetlenül a kivetett adók kezdetben alacsony összegétől —, mert a paraszt kezében levő pénz, az áru- és pénzviszonyok kétségbevonhatatlan fejlődése ellenére, ez idő tájt igen kevés volt. S ennek a kevésnek az előteremtése is nagy gondot jelentett. Piacra vinni az árut — veszélyes dolog volt a kor némileg enyhült, nem szélsőséges, de meg nem szüntetett anarchiájában, az utak bizonytalansága, a sok helyi vám meg rév jogos (mármint a feudális kiváltságok értelmében jog szerinti) és jogellenes (feudális értelemben is visszaélést, hatalmaskodást jelentő) zsarolása és a veszélyek ezer más faja miatt. S ha sikerült eljuttatni az árut valamely piachelyre, a paraszt ki volt szolgáltatva az árszabás számára áttekinthetetlen és kiismerhetetlen kényszerének. S mindezt el kellett viselnie, különben nem tudta megszerezni az adóra szükséges pénzt — vagy elkótyavetyélhette (itt a zselléresedés meggyorsulásának fő magyarázata) gazdasága fontos felszerelési darabjait.

Áttekintésünkben némileg anticipáltuk, mintegy előre jeleztük a folyamat később bekövetkező szakaszait. Azért tettük ezt, hogy világosabban megjelölhessük, mit jelent, miből ered és hova vezet a differenciálódás tendenciája, aminek jeleivel a század derekán, s azután növekedő mértékben találkozunk. A század második felében és a továbbiakban e körülmények jelentős mértékben befolyásolták a jobbágyparaszti osztályharc menetét, irányát és konkrét céljait. A század derekán és második felében

az osztályharc egyik formája a szökés volt, noha a szökések nem öltöttek olyan tömeges méreteket, mint az előző században. A megyék, mint érintettük, irgalmatlanul üldözték a kóbornak tekintett szökevényeket. Tömeges megmozdulásokkal főként eretnek jellegű, vallásos köntösben, vagy legalábbis vallásos ideológiával fellépő mozgalmak formájában találkozunk. Az ország déli részein már az előző században voltak ilyen (valószínűleg bogumil-patarén típusú), olykor nem is erőtlen megmozdulások. Ezek a jelek szerint tovább éltek az üldözések ellenére is. A század derekán végigsöpört Magyarországon a szomszédságot is érintő flagelláns, önostorozó mozgalom. Később az ország egyes pontjain valdens típusú, tehát alkalmasint városi elemektől befolyásolt eretnekségek feltűnéséről hallunk. A következő század első harmadában mindezek beletorkolltak az országszerte futótűzként terjedő huszitizmusba.

A XIV. század derekának szökései és elmosódó jellegű, bizonytalan célú korai eretnekmozgalmai az osztályharc mellékútjait jelzik. De az uralkodó osztály számára figyelmeztetésül szolgáltak, az erőszakszervezet hatékonyabbá tételét követelték. A megyék nyilvánvalóan erőszakos beavatkozásai, proskripciós eljárásai mellett idesorolhatjuk a törvényhozás egyes intézkedéseit, amelyek nem közvetlenül, hanem kerülő úton igyekeztek akadályozni vagy legalább nehezíteni az osztályharc egyes bevált formáinak alkalmazását. Elsősorban a kilenced kötelező behajtásának elrendelésére gondolunk (1351). Ezen intézkedés helyes értelmezése körül sok vita folyt. Nem minden alap nélkül, mert a törvény célját több oldalról, s valóban többféleképpen lehet és kell értelmezni. Kétségtelen, hogy egyfelől az uralkodó osztályon belül ismét élesedő ellentéteket igyekezett enyhíteni azáltal, hogy a kisebb, nem nagyúri, nem telepítő birtokosok érdekeit védte a telepítő-jobbágyköltöztető — s ennek érdekében időleges adókönnyítésre, például a kilenced elengedésére is hajlandó és képes — nagybirtokosokkal szemben. De ugyanilyen kétségtelen, hogy a jobbágyság egészének helyzete, az alapvető jobbágy—földesúr viszony fejlődése szempontjából a kilenced általánosan kötelezővé tétele azt a törekvést is kifejezte, amely a jobbágyság terheinek súlyosbítására, a feudális osztályuralom és kizsákmányolás rendszerének megszilárdítására, a földbirtokos osztály mint egész elnyomó hatalmának a megnövelésére irányult. Ezen nem változtat az a további, vitatott (de tárgyunkat nem érintő, s ezért itt nem elemezhető) kérdés, hogy vajon termékben hajtották-e be a kilencedet, vagy — legalábbis helyenként — már pénzen váltották meg; valamint az sem, hogy valóban sikerült-e érvényt szerezni a törvény rendelke-

zésének, vagy pedig — mint feudális törvényekkel többnyire történni szokott, s mint egyes adatok ez esetben is gyanítani engedik — voltak, akik megkísérelték kivonni magukat hatálya alól. A feudális elnyomás és kizsákmányolás adott rendjének megszilárdítására és erősítésére irányuló tendencia, úgy véljük, kétségbevonhatatlan.

Az 1351-es törvényhozás egészére jellemzőnek véljük a kettős törekvést: egyfelől megszilárdítani a feudális osztályuralom és kizsákmányolás rendszerét, másfelől tompítani az uralkodó osztályon belül ismét élesedő ellentéteket. Végső soron természetesen az utóbbi intézkedések is az előbbi célt szolgálták. Közvetlen hatásukban azonban elsősorban az uralkodó osztály különben kevés befolyással bíró rétegeinek jogi és vagyoni helyzetét igyekeztek biztosítani. A jogi helyzet biztosítására irányuló törekvés jelét láthatjuk a nyilván köznemesi vágyakat kifejező, később mindenesetre a köznemesi rendi ideológia egyik vezérmotívumává fejlesztett elv: az „egy és ugyanazon nemesi szabadság" (una eademque libertas nobilium) — e valósággá sohasem vált jogi fikció — hangoztatásában. Meglehet, hogy ez az elv ekkor még nem a későbbi, Werbőczi Hármaskönyvében kifejtett értelemben szerepel, tehát nem elsősorban a nemesek és bárók elvi jogegyenlőségét, hanem a köznemesség bizonytalan helyzetű alsó kategóriáinak teljes értékű nemességét akarja kifejezni. Erre utal a szlavóniai nemesek helyzetét tárgyaló, a szövegben ez után következő tétel is. De mindenképpen benne lappang a későbbi értelmezés lehetősége s talán már egykorú tendenciája is. A gazdasági oldalt a már tárgyalt kilenced-kötelezettség és néhány más — így a nemesi vámmentességet biztosító — intézkedés mellett az úgynevezett ősiség jogelvének bevezetése mutatja a legtisztábban, amely (eltérően az Aranybullában a szerviensek számára biztosított szabad rendelkezéstől) kimondja a családi birtok elidegeníthetetlenségét, és szabályozza öröklésének rendjét. Az ősiségi elv érvényben maradt a feudalizmus magyarországi fennállásának hosszú évszázadain át, noha értelmezése és gyakorlati alkalmazása terén igen sok bizonytalanság és ingadozás mutatkozott. Megjegyezzük, hogy felfogásunk szerint az ősiség szabályai csak a családi birtok törzsére, nem pedig az egyénileg másképpen (vétel, adomány útján) szerzett egyéb birtoktestekre vonatkoztak. Meg merjük kockáztatni azt a feltevést, hogy az oklevelekben ezután elszaporodó és régebbi jogtörténetírásunknak sok fejtörést okozó formula: „novae donationis titulo" (új adomány címén) éppen azt óhajtja kifejezni, hogy az így adományozott birtok nem esik az ősiség hatálya alá. A tulajdon, illetőleg a rendelkezési jog teljességét emeli ki, különösen akkor, ha mellette külön

hangsúlyozzák a „minden királyi jog" átengedését, ami ugyancsak a következő időszak adományainál válik gyakorivá. Ez sok egyéb mellett általános és elvi lemondást jelenthet a megadományozottak tulajdonjogát és rendelkezési szabadságát korlátozó olyan követelésekről, amelyeket a király akár hűbéri-beneficiális alapon, akár a birtok régebbi (például várszervezeti) kötöttségei alapján támaszthatna a birtokosokkal szemben.

A feudális törvény azért feudális, hogy ne tartsák be. Pontosabban szólva: hogy akkor és akként alkalmazzák, amint ezt az erőviszonyok engedik, és a hatalmon levők érdekei, szándékai követelik. Nem hisszük, hogy az 1351-i törvények bármelyike mindenkor maradék nélkül érvényesült volna. Még kevésbé, hogy a köznemesség, kivált a kisebb birtokú nemesek helyzetének megszilárdítását, elszegényedésük megakadályozását célzó intézkedések végső soron hatályosak lehettek volna. (Egyebekről nem szólva, már a természetes szaporodás okozta aprózódás is ellentétes irányban hatott. Nálunk ugyanis az ősiség elvét nem kötötték össze az elsőszülöttek öröklési előjogával, amit a nyugati országok feudális joga erőteljesen hangsúlyozott.) A legkevésbé hisszük, hogy effajta intézkedések alkalmasak lettek volna az uralkodó osztályon belül feszülő, hovatovább a kormányzat rendszerére is kiható ellentétek kiküszöbölésére vagy akárcsak tompítására. Ezek okai másutt, mélyebben gyökereztek: az ellentétek áthidalására nem volt lehetőség. A probléma megoldásához idővel — változott körülmények közt — nem a tompítás, hanem a további kiéleződés nyomán kibontakozó küzdelem, az államszervezet rendivé alakítása vezetett, akkor is csak időleges és viszonylagos érvénnyel.

A köznemesek és a bárók ellentétei lényegileg azonos — de legalábbis igen hasonló — okokra vezethetők vissza, mint az előző századvégiek. Az új nagybirtokosság, amilyen mértékben kiépítette hatalmi pozícióit, olyan mértékben kezdett elődei útjára térni. Minthogy vagyona, befolyása növelésének korábbi (a tartományurak és híveik rovására történt) lehetőségeit kimerítette, más módokat keresett, s természetes, hogy elődei módján egyrészt a királyi jövedelemforrások, másrészt a kisebb birtokú nemesek vagyona felé kezdett tekinteni. Adományok és elzálogosítások formájában már Lajos idején (igaz, inkább uralkodásának második felében) megkezdődött a királyi birtok rekonstruált részeinek további bomlása, ami a század végének zavaraiban oly megdöbbentő arányokat öltött. Nem lehetetlen, hogy ekkori kezdetekre vezethető vissza az a századforduló táján és azt követően kimutatható gyakorlat, amelynek kibontakozása során egyes új — Károly reformjai nyomán jövedelmezőnek bizonyult — bevételi források

is nagyurak kezére jutottak. A nagyurak vagyonát és befolyását nagymértékben növelték a külföldi hadjáratok, amelyek Lajos alább tárgyalandó külpolitikájának szerves részeként úgyszólván állandósultak. A kisebb urak, főként a köznemesség szegényebb rétegei számára a vagyon és hatalom növelésének ilyenfajta eszközei kevésbé, vagy egyáltalán nem voltak hozzáférhetők. A vagyoni-hatalmi különbségek növekedése folytán erősödött a familiárisi függőviszony. Ekkor alakult ki az a gyakorlat, hogy a hűbérúr bírói hatáskörébe vonta hűbéreseinek egy részét (a gazdasági funkciókat betöltőket); ezzel a nyugati szenior-vazallus viszony jogi formáihoz közelített, számottevően csorbítva egyúttal a kíséretébe tartozó familiárisok — egyelőre főként a gazdasági szerepkörbe utaltak — nemesi jogait. Nem találjuk jelét annak, hogy az „ugyanazon nemesi szabadság" elvét hangoztató köznemesség olyan megmozdulásokkal tiltakozott volna a növekvő nyomás ellen, mint az előző század kilencvenes éveiben; a megváltozott viszonyok ezt nem is tették volna lehetővé. Azt sem tapasztaljuk, hogy olyan módon próbált volna szervezkedni, mint a XV. század elején vagy a XIV. század nyolcvanas, kilencvenes éveiben (esetleg még valamivel korábban). De, egyebeket itt nem részletezve, leszögezzük: magukban az 1351-i törvényekben is elegendő alapot láthatunk az uralkodó osztályon belül feszülő, növekvő ellentétek tényének megállapítására. S mint már érintettük, az ellentéteket a folyamatosan ható belső okok mellett azok a változások is mélyítették, élezték, amelyek az uralkodó osztály rétegeződésében, rétegeinek helyzetében és egymás közti viszonyában a külpolitikai összefüggések, főként a Lajos korára jellemző hódító-hódoltató hadjáratok következtében történtek.

Az eddig áttekintett mintegy száz-százhúsz esztendős időszakban a magyar királyság külpolitikája — összhangban a belső viszonyok alakulásával — számos irány- és módszerbeli módosulást mutat. A XIII. század derekán, uralkodása első felében, IV. Béla, mint láttuk, elődei hódító-hódoltató, a határok mentén északkeleti, keleti és déli irányban terjeszkedő külpolitikáját folytatta. A tatárjárás után, okulván a tapasztaltakon, s újabb támadás veszélyétől tartva, Halics irányában megváltoztatta külpolitikáját: a hűbéri-hódoltató törekvéseket itt átmenetileg egyfajta összefogás, szövetség váltotta fel. Béla utódai alatt, kivált a néhányszor (a Batu-korinál jóval kisebb erőkkel) megújított tatár támadások elhárítása után, úgy látszik, ismét előtérbe kerültek a terjeszkedés szempontjai; érvényesítésükhöz azonban hiányzott a megfelelő erő. Déli irányban Béla maga sem adta fel a terjeszkedés politikáját: megerősítette, tovább építette a Száva—

Duna vonalát végigkísérő katonai határszervezetek, bánságok övezetét. A századvég belzavaraiban ezek jó része sorvadásnak indult, talán átmenetileg fel is bomlott; később, Károly idején, a központi hatalom átmeneti, viszonylagos megszilárdítása nyomán a legfontosabbak (Só, Macsó, Ozora, Szörény) ismét funkcióba léptek. A megmaradt bánságok s mögöttük a temesi ispánság (részben a szlavón bánság és az erdélyi vajdaság is) utóbb, a török előnyomulás idején, védelmi feladatot láttak el — mint majd rátérünk, meglehetősen gyatra eredménnyel. Szervezésük idején azonban más lehetett a fő feladatuk: támaszpontul szolgáltak a hűbéri terjeszkedés dél és délkelet felé irányuló katonai és politikai hadműveleteihez.

A XIII. század második felében, az anarchia elhatalmasodása, a tartományúri hatalom alapjainak kialakulása idején a külpolitika felette bizonytalan, ingatag, magában többszörös ellentmondást tartalmazó irányt mutat — már amennyiben irányról itt egyáltalán beszélhetünk. Az Isten kegyelméből országló, hatalommal különben nemigen rendelkező magyar uralkodók, címeik hosszú sorát tekintve, ekkor sem adták fel a hódító-hódoltató, illetőleg hűbéri-fennhatósági politikát. Címeik legtöbbjének azonban ez idő tájt semmi reális alapja nem volt. Mit jelenthetett például a „Kunország királya" titulus, amikor a hajdani kun földeken nogáji tatárok portyáztak, és tőszomszédságukban a későbbi román fejedelemségek csírái bontakoztak? Egyébiránt a feudális uralkodók — nemcsak a magyar királyok — címhasználatával kapcsolatban nem árt megjegyeznünk, hogy az mindenkor inkább igényt, mintsem valóságos állapotot fejezett ki. A jelenség mint a hűbéri jog és ideológia egyik sajátosan torz hajtása, a valóságtól gyakran elrugaszkodó feudális eszmevilág különös terméke, igen tanulságos, de tényleges politikai viszonylatok megállapítására nem alkalmas.

Kun László idején a királyság keleti politikájának, így a kunokkal és a nogájiakkal szemben mutatott ingadozásainak (annak a ténynek, hogy egyes csoportjaikat fegyveres szolgálatába fogadja az uralkodó, majd elűzi őket) a magyarázatát a belső ellentétek, az úri csoportharcok adják. Ezekben keresendő a nyugati politika viszonylagos passzivitásának és egy ízben sajátos megélénkülésének értelme is. A nagyúri csoportok legtöbbjét kevéssé érintették a nyugati határokon végbemenő események, bár azok — a Babenbergek kihalása, a cseh királyság megerősödése, az osztrák hagyaték egy részének vitássá válása a magyar és a cseh királyság, továbbá más igénylők között — éppen elég érdeklődésre adtak volna okot. Csupán a nyugati határmenti birtokosok, a szomszédságban közvetlenül érdekelt Csákok és Henrik-fiak viselkednek másként. Részben az ő befolyásuk, részben

dinasztikus hagyományok következménye volt az egyszeri aktivizálódás, amelynek eredményeképpen Kun László hadai, zsákmányéhes portyázóktól kísérve, Habsburg Rudolf szövetségében leverték az Ausztriát elfoglaló cseh király, II. Ottokár seregeit. Régebben különböző oldalakról felette különbözően magyarázták és értékelték a morvamezei kézfogást. Az osztrák, a szlávellenes német, a Habsburg-barát magyar történetírók általában magasztalták, olykor szimbolikus jelentőségűnek ábrázolták, valamely sorsközösség divinációs megsejtésének fogták fel, s utaltak a szláv tenger terjedésének ily módon elhárított állítólagos veszélyeire. Ugyanakkor elmulasztották az utalást a német terjeszkedés, majd a Habsburg-elnyomás történetileg bizonyított (nem állítólagos, nem feltételezett, hanem tényekkel igazolható) veszedelmeire. Elmulasztották a kor külpolitikai viszonyainak reális, tárgyilagos mérlegelését, a jövő fejlődés tényeit és lehetőségeit is számításba vevő felmérését. Elmulasztották ezt régebbi történetírásunknak azok a Habsburg-ellenes képviselői is, akik a nevezetes kézfogásban, kuruckodó mélabúval, későbbi átkok szülőjét látták. Nem vitás: Ottokár ausztriai hódítása éppúgy feudális terjeszkedés, következőleg éppúgy törvényszerű velejárója a cseh feudalizmus erősödésének — s tegyük talán hozzá: éppoly kevéssé rokonszenves —, mint a magyar királyok hasonló akciói. Az sem kelt különösebb megrendülést, ha feudális hódító törekvések összeütközésekor az egyik fél alulmarad; magában az sem döntő, hogy az akkoriban mintegy felerészben német, felerészben szláv lakta osztrák (illetőleg a vele érintkező stájer, karintiai stb.) tartományok, a későbbi Ausztria részei német vagy szláv irányítás alá kerültek-e. De a magyarok és szomszédaik későbbi történetére gondolva magunk sem fojthatunk el némi, a történetírói hűvösség elvéhez nem egykönnyen illeszthető indulatot, ha Morvamezőre emlékezünk. Néhai derék „kun" királyunk, több neoromantikus regény és színdarab ide-oda imbolygó szerencsétlen hőse, aligha volt ellátva a jövőbelátás akár tudományos, akár divinációs értelemben vett képességével, amint feudális uralkodók általában nélkülözik ezt, bár kortársaik — olykor az utódok is — fel-felruházzák őket ilyesmivel. Ha netán a jövőbe lát, alkalmasint tűnődve néz kezére, amely a nevezetesnek mondott csatatéri találkozón sok későbbi baj, veszedelem forrásait segített szabad folyáshoz jutni.

Az utolsó Árpádnak, III. Andrásnak a központi hatalom megszilárdítására irányuló belpolitikai kísérleteit olyan külpolitika egészítette ki, amelyet jórészt a külső támasz tapogatózó keresése jellemzett. A tartományurak önálló külkapcsolatai összekuszálták a királyi külpolitika szálait,

eleve kétessé tették eredményességét. Az interregnum időszakában nem beszélhetünk állami külpolitikáról. Károly uralkodása alatt sem azonnal rajzolódott ki a külpolitika később követett fő vonala. Az első évek belső bizonytalansága ingadozóvá tette, a trónralépés körülményei, továbbá a külső erőforrások természete bizonyos ideig és mértékig megkötötte az irányt. Károly támaszkodott a pápára és az északolasz bankárokra; eleinte teret engedett befolyásuknak. Dinasztikus érdekből természetszerűen istápolta nápolyi kapcsolatait is. Nagyúri ellenfelei egy részével, így a Henrik-fiakkal s részben a Csákokkal szemben szükségesnek érezte, hogy jó viszonyt tartson fent a Habsburgokkal. De amint helyzete megszilárdult, megváltozott külpolitikájának iránya és részben jellege is. Nápolyi rokonaival tovább tartotta szövetségi kapcsolatait, sőt erősíteni kívánta azokat; e célt szolgálta kisebb fia, a később csúnya véget ért András herceg összeházasítása Johanna hercegnővel. Ám a bankárokkal, s kivált a pápával lazította összeköttetéseit; semmiképpen sem váltotta be azokat a reményeket, amelyeket uralomra jutásához fűztek. Mi több: a pápát egyenesen megsértette, egyfelől csorbítva a hazai egyháznagyok kormányzati befolyását, másfelől megvámolva a jövedelmeik után Rómába küldött adószerű illetéket. Itáliai pénzemberek maradtak ugyan környezetében, ezek azonban egyre kevésbé szolgálták hajdani megbízóikat; ehelyett részben a király, főként pedig a maguk hasznát nézték. Károly kincstári reformjainak fontos részét alkotta a külkereskedelem hasznának lefölözése a harmincadokon; ennek érdekében támogatnia kellett a hazai városok kereskedőit, gyámolítania külkereskedelmi kapcsolataikat, növelnie hasznukat és érdekeltségüket. Mivel ez Bécs árumegállító jogának megkerülését követelte, szükségképpen szakításra vezetett a várost támogató és jogait erősítő Habsburgokkal. Az új kereskedelmi útvonalak kialakításának érdeke ugyancsak szükségképpen vezetett egyre szorosabb kapcsolatok kiépítésére a cseh és a lengyel állam irányában. Ezt a tendenciát alátámasztották egyéb, a valutareformmal (az arany- és ezüstellátás szabályozásával) kapcsolatban felmerülő, részben közös érdekek is. A kapcsolatok növekvő erejét mutatja a visegrádi királytalálkozó s az a tény, hogy az érdekek egyeztetése során — Károly döntőbírói közreműködésével — sikerült áthidalni azokat az ellentéteket, amelyek az előző években megrontották a cseh és a lengyel királyság viszonyát.

Károly dél felé is keresett kapcsolatokat. Eltekintve a bánságok újjászervezésétől, itt általában nem elődei politikáját követte. Bosznia irányában például dinasztikus úton, házasságkötés révén igyekezett pozícióit

erősíteni. A havasalföldi fejedelemséggel szemben — ahol a Bazarába-dinasztia ekkortájt szilárdította meg hatalmát a talán XIII. századi, Argeș (Ardzses)-környéki vajdaságra mint történeti előzményre támaszkodva — kezdetben támadóan, az udvari krónika szerint is hódító, legalábbis hódoltató szándékkal lépett fel. De hadjárata súlyos vereséggel végződvén, ilyen irányú törekvéseit többé nem újította fel.

Legtöbb külkapcsolata a dinasztikus összeköttetés formáját öltötte, s többé-kevésbé dinasztikus célokat is szolgált. Mi mást várhatnánk egy kora színvonalán álló, országa viszonyaihoz alkalmazkodó, a korábbi állapotok gúzskötelékéből alighogy kiszabadult feudális uralkodótól? A figyelemre méltó az, hogy a dinasztikus célok mellett, a dinasztikus kapcsolatok mögött világosan kirajzolódnak másnemű célok, más érdeket kifejező összeköttetések s az a nem jelentéktelen tény, hogy többnyire az előbbiek is az utóbbiakat fejezik ki, legalábbis azokhoz illeszkednek. A gazdasági érdek — így vagy amúgy — ott lappangott a külpolitika régebbi fordulatai, főleg tartósnak bizonyuló irányai mögött is. Ám ez az érdek kezdetleges formában, nem következetesen, egyéb szempontoktól elhomályosítva vagy háttérbe szorítva érvényesült, már amennyire feudális értelmezésben, érvényesülhetett. Ilyen fejlett kereskedelem- és pénzügypolitikai szempontokat kifejezésre juttató formáival, főként azok ennyire erőteljes jelentkezésével és tudatos alkalmazásával korábban nem találkozunk. Károly külpolitikájában ez a vonás az új és előremutató. Ennek kiemelése mellett semmi szükség arra, hogy elhallgassuk e külpolitikának a kor viszonyaiban gyökerező és természetszerű — nem csupán formailag, hanem tartalmi tekintetben is nyomatékosan érvényesülő — dinasztikus vonásait.

Károly utóda, I. Lajos — a régebbi történetírás egyes források nyomán „Nagy" díszítőjelzővel ékesített lovagkirálya — megtartotta a külpolitika apja idején kialakult irányait. A külpolitika jellege, tartalma azonban nagyot változott az ő idején. E változásnak részben külső, főként azonban belső okai voltak. A külső okok közt figyelembe kell vennünk a cseh királyság helyzetének s vele külpolitikájának változását a Károly-korihoz képest. Károly szövetségesének utóda cseh királyként a német birodalom császára lett. Királyságában nőtt a birodalmi befolyás, aminek hátrányos hatásai és az ezekre következő visszacsapás a következő század elejére bontakoztak ki. (Egyébként ehhez az időszakhoz fűződik a birodalomban a széttagolódás erőinek győzelmét mintegy megpecsételő, a részhatalmak — egyelőre főleg a választófejedelmek — előretörését jogilag szentesítő törvényes intézkedés, a német Aranybulla.) Mindezekkel összefüggésben a cseh—magyar

államközi kapcsolatok némileg fellazultak, sőt átmenetileg (igaz, rövid ideig) feszültségnek, ellenségeskedésnek adtak helyet. A lengyelek irányában a kapcsolat változatlanul szívélyes maradt, mondhatni egyre szorosabbra vált, végül szorosabbá, mint a két ország bármelyike számára kívánatos lett volna. Kázmér király örökös nélküli elhunyta után ugyanis Lajos foglalta el a lengyel trónt. Az így létrejött perszonális unió a kor fogalmai szerint növelte ugyan a király személyes tekintélyét („archirex", főkirály — mondogatták róla, azt akarván kifejezni, hogy hatalma túlnő az egyszerű, egy országban uralkodó királyokén), de a két ország egyikének sem vált hasznára. Lengyelországban Lajosnak, illetőleg megbízottainak uralma szabadjára engedte a bárókat, s talán még nagyobb mértékben, mint Magyarországon, előmozdította hatalmi túlsúlyuk nagyarányú megnövekedését.

Nápolyban kudarcot vallottak Károly dinasztikus-szövetségi elképzelései. Johanna nem óhajtott osztozni a hatalomban; hívei meggyilkolták férjét, ráadásul holttestét is meggyalázták. A kor feudális-lovagi erkölcse szerint mi sem volt természetesebb, mint az, hogy az életben maradt testvér igyekszik megbosszulni a történteket, ha egyáltalán módja van erre. Károly pénzügyi reformjai következtében tele kincstárral rendelkezvén, Lajosnak volt rá módja. Nem késlekedett. Ám a megtorlás művét egybekapcsolta személyes hatalma kiterjesztésével. Eltérve apjának a testvéri szövetség gondolatára épített tervétől, maga akart Nápoly trónjára lépni. Az Itália ügyeiben érdekelt hatalmak közül ez még azokat is gondolkodóba ejtette, akik a bosszú jogosnak tekintett műveletében talán hajlandók lettek volna őt támogatni. Túl a nápolyiak többségének ellenállásán, meg kellett küzdenie egy sor közbülső állam, köztük nem egy számottevő hatalom ellenkezésével is. Hadainak ezek területén kellett átvonulniuk. A nehézség nem volt elhárítható másként, mint arany, sok arany segítségével. Erre ment el a kincstár Károly idején felgyűlt aranykészletének nem csekély része. Egy másik, ugyancsak nem jelentéktelen részét felemésztette a külföldi zsoldosok fizetése (a távoli országban nem lehetett kizárólag hazai erőkkel folytatni a háborút), s a királyt elkísérő bárók és csapataik javadalmazása (mert ingyen, főleg messze külföldön, azok sem voltak hajlandók hadakozni). A harmadik részt felemésztették a pápa és udvara jóindulatának megnyerésére (magyarul: megvesztegetésükre) fordított ajándékösszegek, nagy summa pénz, ami azonban mintha feneketlen zsákba folyt volna. Látszatja legalábbis nemigen volt. A pápa hosszú huzavona után elismerte Lajos bosszújának jogosságát, de formai belenyugvása ellenére mindvégig nápolyi uralma meghiúsításán dolgozott. Érthetően nem volt ínyére, hogy

a hűbérének tekintett s a pápaság olaszországi birtokaival érintkező nápolyi királyságban ne az ő jelöltjei jussanak uralomra, hanem éppen az előtte hajdan kedves Anjou-dinasztia elfajzott, Károly személyében vele szembeforduló ágának az a tagja, aki egyben magyar király is. A harapófogó-helyzet kényelmetlenségét a pápaság már II. Frigyes császársága idején kitanulta. (A pápák Avignonból is Róma felé tekintettek, s nem nézték közömbösen a környék viszonyait.) Lajos, a sok, számára elháríthatatlannak bizonyuló ellenkezést tapasztalván, két hadjárat, nem csekély véráldozat, rengeteg kiadás, sok alkudozás után kénytelen volt feladni nápolyi királyságának tervét. Az elégtétel, amiben részesült, talán kielégítette lovagi hiúságát, de aligha feledtette, nem fedhette el azt a kudarcot, amely mint uralkodót, mint államfőt érte. A nápolyi vállalkozás mérlege: sok vér, részben sikeres lovagi bosszúállás, kiürült kincstár, óriásira nőtt bárói vagyonok, zúgolódó köznemesség, a kizsákmányolás fokozása (így éppen a hadjáratok szükségletei miatt felemelt kamarahaszna) ellen tiltakozó népi tömegek mozgolódása. Valóban alapos lecke a hódító politika veszélyeiről. Csahogy ezt a leckét sem a király, sem tanácsadói nem tudták vagy nem óhajtották tudomásul venni.

Bár Nápolyt feladta, Lajos külpolitikájának tengelyében — erőteljesebben, mint bármelyik elődjénél — továbbra is a hódító-hódoltató, illetőleg a hűbéri-fennhatósági terjeszkedő törekvések álltak. E törekvések két fő irányban nyilvánultak meg. Egyfelől a magyar uralkodó osztály, főleg a délvidéki nagybirtokosok érdekeinek megfelelően dél és délkelet, az észak-balkáni államok irányában, másfelől a lengyel pánok szándékainak kifejezéseképpen, Litvánia felé. Mindkét irányban több hadjárat indult, változó hadiszerencse kíséretében. Ha hihetünk a kor magyarországi elbeszélő forrásainak és királyi okleveleinek, a hadjáratokat egytől egyig győzelem koronázta. Forrásainknak azonban, tekintve jellegüket, s adataikat egyebünnen levonható következtetésekkel ellenőrizve, nem adhatunk hitelt, legalábbis nem feltétlenül. Főleg pedig nem tehetjük magunkévá azt a régebbi történetírásban — az említett források alapján, de alkalmasint egyéb meggondolások, esetleg érzelmi indítékok közrejátszásával is — elterjedt és gyakran kifejtett vélekedést, mintha a magyar állam a hódító hadjáratok következtében erősödött, birodalommá vagy éppen valóságos európai nagyhatalommá változott volna. A tények mérlegelése más képet eredményez.

Lajos litvániai és balkáni hódító háborúi, akárcsak másfél évszázaddal előbb a feudális terjeszkedésnek Imre és András akcióiban megfigyelt

formái, szorosan összefonódtak a pápaság térítő-terjeszkedő törekvéseivel. (E vonatkozásban az érdekek párhuzamossága feledtette a nápolyi súrlódásokat.) Csakhogy, amíg a XIII. század elején a két tényező közül tagadhatatlanul a pápaságé volt az irányító szerep, itt nyilvánvalóan a feudális fennhatóság igénye nyomult előtérbe. Ami nem jelenti azt, hogy a térítés kisebb lendülettel folyt volna. A viddini bolgár részállam ideiglenes elfoglalásakor az egykorú leírás szerint óriási tömeg tért át a szláv rítusú ortodoxiáról a római kereszténységre. A számadatot nem érdemes megjegyezni, mert kétségkívül erősen túlzott. De éppen túlzásával mutatja a térítő tevékenység intenzitását. A katonai akcióknak általában nem a közvetlen hódítás volt a céljuk, hanem az, hogy hűbéri fennhatóság formájában, tehát a meglevő államszervezet meghagyásával, uralkodójának hűségesküre kötelezése útján vessék alá a területet. Formailag ez néhány esetben sikerrel is járt. Csakhogy a forma nem fedte pontosan a tartalmat. A román fejedelemségek például — a Károly hódító-hódoltató törekvéseit sikerrel visszautasító Muntenia s a század derekán megszilárdult, eleinte határőrvidéknek tekintett, ám a királyi fennhatóságot hamarosan lerázó és önálló utakra térő Moldva — hol elhárították, hol elismerték a király hűbéri fensőbbségét. A gyakorlatban ettől teljesen függetlenül kialakították a maguk külön feudális államrendjét s az ennek megfelelő, a századforduló táján már meglehetősen széles körre kiterjedő önálló külpolitika irányvonalát.

Hasonló volt a helyzet Boszniában. Dusán cár hatalmas szerb államával szemben a terjeszkedés politikája nem sok jóval biztatott. Halála után elhatalmasodott a feudális anarchia, a szerb cárság részekre szakadozott; e tény a beavatkozás több lehetőségét kínálta, ezeket azonban az akkor éppen egyéb — bolgár, havasalföldi, részben litván — bonyodalmakkal lekötött királyság nem tudta kiaknázni. Lehet, hogy a Lazar, majd Lazarevics István uralma alá tartozó északi szerb területeken már megkezdődött a bánságok később kimutatható nyomása, de az adott helyzetben ez aligha vezetett a királyi fennhatóság kiterjesztésére.

A közvetlen foglalás, bekebelezés kísérletével egy esetben találkozunk: a viddini cárságban, ahol Lajos rövid életű bánságot, katonai őrvidéket szervezett, nyilván további akciók szándékával. Ez a bánság azonban hamarosan elsorvadt, a további akciók lehetőségét pedig hovatovább elrekesztette egy új, mohóbb és erősebb hódító, az oszmán-törökség előnyomulása. Úgy hírlik, Lajos hadai kétszer is megütköztek a törökökkel a Balkánon, állítólag győzelmesen; egyik ilyen győzelem emléke volna a mariazelli

kápolna-alapítás. Ha így volt, ha nem, annyi bizonyos, hogy sem Lajos, sem tanácsosai nem mérték fel a közeledő veszedelem nagyságát. Az új ellenfelet már közelebbről ismerő bizánciak, a keleti lovagrendek, a panaszaikat továbbító pápák figyelmeztetései ellenére valahogy úgy nézték a törököket, mint a keleti végeken olykor felbukkanó tatár hordákat. Kellemetlen, de távoli, komoly fenyegetést nem jelentő martalócoknak tekinthették őket. Nem sok ügyet vetettek rájuk. Utódaik, ha szemük világát nem veszi el a hamis nagyság csillogása, ezért is megátkozhatták volna emléküket. Ehelyett magasztalták a nagy királyt, akinek birodalma határát „három tenger mosta".

Mint ismeretes, a „három tenger mosta" birodalom emléke — inkább ábrándképe — mintegy szimbólummá vált a múlt század első felében. A nemzettéválás, a feudális és birodalmi kötelékek felszámolásáért folytatott küzdelmek időszakában a hajdani nagyság, a politikai függetlenség és hatalom képével buzdította a lankadókat, és biztatta a küzdőket. Ilyen értelemben vonta hatása alá a kor legnagyobb költőit, leghaladóbb íróit és gondolkodóit, köztük Vasvárit és Petőfit is. Számukra a „három tenger" a nemzeti nagyságnak, s nem a feudális terjeszkedésnek, más népek leigázásának a szimbóluma volt. A későbbi időszakok (már a dualizmus és különösen az ellenforradalmi kor) hivatalos történetírásában azonban — a tények alaposabb ismerete és szakszerűbb, de a haladás eszméjétől annál idegenebb értékelése alapján — éppen a birodalmi terjeszkedés motívuma került a középpontba, éspedig nem negatív értelemben, nem is egyszerű ténymegállapításként, hanem igen pozitív hangsúllyal. Ez a pozitív hangsúly, amely a magyar fiók-imperializmus nézőpontját fejezte ki, lényegében megfelelt a magyar feudális nagyurak többsége által hajdan képviselt álláspontnak. Némileg más alapon, de ők is a terjeszkedés tényét, lehetőségét becsülték meg; ezért illették Lajos királyt a napjainkig használatos magasztaló melléknévvel.

Ezzel kapcsolatban röviden jelezni szeretnénk álláspontunkat. A hódítást semmilyen körülmények között sem tekintjük az emberi boldogulás, a társadalmi haladás forrásának. Következőleg nem tekinthetjük a marxista értelemben felfogott történelmi nagyság alapjának sem. Ezért nem használjuk a történetírásunkban hagyományos, hellyel-közzel ma is előforduló melléknevet Lajos király nevének említésekor. Ami a birodalmat illeti, az — mint láthattuk — felette ingatag lábon állt. A lengyel és a magyar államot perszonálunió, az uralkodó személyének azonossága fűzte össze. A király halála után az unió tüstént felbomlott, s a korábbi jó viszony az

örökségen civakodó utódok között hosszan tartó, mindkét félre káros hatású ellentéteknek adott helyet. A hűbéres tartományok függése laza, sőt formai volt; még feudális fogalmak szerint sem jelentett birodalmi keretek közé képzelhető tényleges fennhatóságot. A századvég zavaros állapotaiban egyébként a hűbéri függésnek ez a laza formája is elenyészett. A nápolyi hódításra kár szót vesztegetni. Hol van hát a valóságban a kortársak némelyikétől, de kivált a késői korok ábrándozóitól és hivatalos historikusaitól felmagasztalt birodalom? Ideje leszámolni ezzel a feudális eredetű ábránddal.

Lajos korának hadműveletei közül, nem számítva most a törökkel vívott harcokat, egyetlenegy emelkedik ki, amelynek egyértelműen pozitív jelentőséget tulajdoníthatunk. A negyvenes évek derekán a székelyek visszavertek egy tatár támadást, majd az ellenség üldözése közben behatoltak Moldva területére, és onnan is kiszorították a pusztítókat. Nem szólva arról, hogy ez a tény kétségkívül kedvezően hatott a moldvai állam, és kivált az ott élő nép fejlődési lehetőségeire, megemlítendőnek véljük, hogy a kelet-európai népek hasonló akcióinak hosszú sorát indította el, amelyek sikereit mintegy betetőzte Dmitrij Donszkoj hadainak kulikovói diadala, jó időre visszaszorítván a nem nagyon régen még istenveréseként rettegett kipcsáki hordákat.

A székelyek említett hadjárata, amelyhez egyébként a Szent László emléke köré font mondakoszorú egyik legendaszerű alkotása fűződik, a korszak alighanem egyetlen olyan hadicselekménye, amelyből a nagyurak nem húztak közvetlen hasznot. Az összes többi háború, túl a király személyes becsvágyán, elsősorban az ő érdekeiket, mohó vagyonszerzési és hatalomgyarapítási törekvéseiket szolgálta. S katonai értelemben akár sikeresek voltak a hadjáratok, akár nem, bent az országban az ő pozícióikat, az ő irányító befolyásukat erősítették.

Nem szólva a különben nem lebecsülendő hadizsákmányról és a minden feudális hadviselésnél bőven meglevő s többnyire alaposan kiaknázott sarcolási, fosztogatási lehetőségekről, elsősorban a XIV. századi magyar haderőnek, kivált a távoli hadszíntéren is felhasználható elemeinek összetételére utalunk. Nagyobb ütőerejű s az országtól nagyobb távolságban is bizonyos fokig felhasználható részét a bandériumok adták. De a bandériumok urai, a bárók árat követeltek azért, hogy zászlóikat „a királyi felség méltóságáért" — valójában legalább ugyanolyan, ha nem nagyobb mértékben saját hatalom- és vagyonszerző törekvéseik kielégítése céljából — rendelkezésre bocsássák. S mint már jeleztük, meg is kapták az árat,

akármilyen formában — birtokadomány, zálog, új tisztség vagy más jövedelemforrás alakjában — jelentkezett is az. A vezető tisztségeket, irányító szerepkört betöltő bárói családok birtoka, vagyona, hatalma már a nápolyi hadjáratok alatt nagyot nőtt, s a további háborúk idején még jobban, egyre gyorsuló ütemben növekedett. Ekkor ívelt igazán magasra a század első felében felcseperedett új nagybirtokosság felső csoportját alkotó, s már ekkor, de kivált a század vége felé döntő szóhoz jutó nagyúri családok — a Lackfi, Horváti, Szécsi, Druget, Kanizsai, Maróti, Garai atyafiság — és közeli rokonságuk pályája. Hatalmukat még mindig nem tudták territoriális részuralommá kiépíteni, de a törekvés már valószínűleg nem hiányzott; különben aligha volna érthető, hogy a századfordulón és a következő század elején az ilyenféle tendenciák meglehetősen erőteljesen jelentkeznek. A nagyurak hatalmának és befolyásának növekedése így is nyomasztó méreteket öltött. Az uralkodó osztályon belül egyrészt akként hatott, hogy élezte az ellentéteket, növelte a kisebb birtokosokra nehezedő nyomást, és kiváltotta azok lassan fokozódó ellenállását; másrészt akként, hogy visszaszorítással, sőt hovatovább felborítással fenyegette az átmenetileg, viszonylagosan megszilárdult központi, királyi hatalmat.

Igen sokáig tartott, amíg Lajos — a hódító tervek szövögetése, a győzelmesnek mondott s talán valóban győzelmes hadjáratok politikai kudarca, udvartartása lovagi tornáinak szívét derítő forgataga közepette — kezdte felismerni a bajt. Újabb kutatások, főként Gerics József egyes — bár nézetünk szerint még némi kiegészítést és további mérlegelést kívánó — értékes eredményei arra engednek következtetni, hogy élete utolsó éveiben fokozott érdeklődést mutatott a városok iránt. Az a tény, hogy néhány évig az összes királyi várost — a kialakult szokástól eltérően — személyes hívének, a köznemesből nagyúrrá emelt Szepesi Jakabnak a főbírói hatáskörébe utalta (aki akkor az elvileg a király „jelenlétét" képviselő, valójában már régen bárói irányítás alá vont kúriai bíróság, az országbíróság élén működött), aligha magyarázható pusztán azzal, amivel régebben egyesek próbálták magyarázni, hogy ugyanis a tárnokmesterség éppen betöltetlenül állt; inkább feltehető azon tudatos törekvés, hogy a központi hatalom közvetlenebb befolyást igyekezett gyakorolni a városok életére. Ha így volt, a választott módszer, a kapcsolat személyhez kötött, nem intézményes jellege magában hordta a kísérlet kudarcának lehetőségét. A kivételes évek elteltével vissza is zökkent minden a szokott kerékvágásba.

Nem volt sokkal hosszabb életű — noha önmagában tekintve talán a további fejlődés több lehetőségét hordozta — Lajos korának egy másik

kezdeményezése sem. Mint már Kumorovitz Lajosnak a királyi kápolnaispán oklevélkiadó tevékenységét tárgyaló húsz év előtti munkájából kitűnt, a kancelláriában differenciálódás ment végbe. Kialakult egy „osztály"-féle, amely állandóan kísérte a királyt, míg az ügyvitel törzse a már ekkortájt országos központnak tekintett (királyi székhelyként is első rangba kerülő) Budán tartózkodott. A királyt kísérő osztály vezetőjét olykor a „titkos kancellár" elnevezéssel illették — a kancellár titulusa ekkor lett „főkancellár" —, amiből némi fenntartással arra lehetne következtetni, hogy itt a Zsigmond alatt, uralkodása második felében felbukkanó szervezet, a titkos kancellária valamely előzményéről van szó. Nyilvánvaló, hogy inkább ez az osztály közvetítette a király személyes intencióit, mint a főpap-kancellár (tehát nagyúr és ráadásul egyháznagy) irányítása alatt álló törzs. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ilyen kezdetleges szervezeti és működési feltételek mellett nem játszhatott számottevő szerepet az állam, az országos ügyek tényleges irányításában. Ez jórészt megmaradt a tanács, illetőleg az országos méltóságot betöltő nagyurak kezén. Megjegyzendő még, hogy — legalábbis eddigi ismereteink szerint — a századvég elhatalmasodó anarchiájában ez a kezdemény is elenyészett.

Formájában tartósabbnak bizonyult a bírósági szervezet továbbépítése. A „különös" királyi jelenlét bírósága — amelynek felállítását az tette szükségessé, hogy a „jelenlét" bírósága már a XIII. században az országbíró (comes, majd iudex curiae) irányítása alá került, és elszakadt a királytól — fennmaradt, és egészen Mátyás bírósági reformjáig működött. Irányítását azonban kisajátította a főkancellár, tehát főpap-nagyúr, ami a kormányzat bárói-nagyúri jellegét erősítette, s nem a központi hatalom befolyását növelte. Talán nem tévedünk, ha éppen ebben keressük az intézmény továbbélésének, meg nem fojtásának okát a tanácsi-nagyúri kormányzat idején.

Megengedjük tehát, hogy Lajos, életének utolsó éveiben, felismerte az uralkodó osztályon belüli erőviszonyok eltolódásában, a bárók hatalmi túlsúlyának növekedésében rejlő, sőt napról napra nyilvánvalóbb veszélyt. Elfogadjuk a feltevést, hogy igyekezett ez ellen tenni valamit: egyrészt támaszt keresvén a városokban és talán egyebütt, másrészt fejleszteni iparkodván az igazgatási apparátust, illetőleg annak személy szerint tőle függő részét. E kísérletei azonban, részint elgondolásbeli hibák, részint a megvalósításukhoz és tartóssá tételükhöz szükséges feltételek hiánya miatt, nem vezettek a kívánt eredményre. A bárók hatalmi túlsúlya tovább növekedett, egyre inkább előtérbe állítva az alig megfékezett

anarchia elszabadulásának, a visszaszorított (de meg nem szüntetett) széttagolódási tendenciák felújulásának fenyegető lehetőségeit. S a veszély igen éles formák között bontakozott ki a század végén, a Lajos halálát követő trónküzdelmek és belső zavargások, az úgynevezett ligaharcok időszakában.

RENDI FEJLŐDÉS, A KORMÁNYZAT RENDI ÁTALAKULÁSA

A XIV. század vége felé, utolsó harmadában a magyarországi feudalizmus gazdasági-társadalmi szerkezete számottevő eltéréseket mutat a száz év előtti viszonyokhoz képest. Elemei lényegileg azonosak: a gazdaság fő vonásait a természeti gazdálkodás megmaradó s még a következő századokra is jellemző túlsúlya mellett az egyszerű árutermelés fokozatos térhódítása határozza meg, aminek kezdeteit a XIII. században, kibontakozását, terjedését az Anjou-kori viszonyok elemzésekor figyelhettük meg. A társadalom osztályszerkezetére nagy vonásokban az alapvető úr—jobbágy viszony fennmaradása, s emellett a feudalizmus rendjébe még beilleszkedő, de azt fejlődése során itt-ott már tágító-feszegető, mindkét fő osztálytól (élesebben a földesúritól) elkülönülő új elemnek, a városnak lassú, de folyamatos növekedése, erősödése jellemző. Ennek kezdeteit is módunkban volt észlelni a nyolcvan-száz-százhúsz esztendő előtti fejlődés tényeiben.

A lényegi vonások egyezése, a fejlődés folyamatossága és — kitérőkkel és visszazökkenésekkel itt nem számolva — nagyjában egyenletesen emelkedő tendenciája mellett a közelebbi vizsgálódás felderíti az eltéréseket, amelyek mind a gazdaság, mind az osztályviszonyok részleteiben s a részletek egymáshoz való korrelációs kapcsolatának módosulásában mutatkoznak. Mint már érintettük, a gazdaság szerkezetében igen fontos az az egyelőre inkább mennyiségi, mint minőségi változás, amit a munkamegosztás, illetőleg az árutermelés, az árupénzviszonyok továbbfejlődése jelent. A mezőgazdaságban fontosnak tekinthető (talán az eddig megengedettnél is nagyobb mértékben) a telekrendszer — s vele alkalmasint több földműveléstechnikai eljárás: a nehéz eke használata, a talaj mélyebb átforga-

tása s esetleg némi javítása, a hármas nyomás terjedésével helyenként az ugarszántás és talán a trágyázás stb. — előtérbe nyomulása. Az előrehaladottabb városok iparának fejlődésében hasonló határkövet jelez a céhes formák kialakulása.

A társadalom lényegileg változatlan osztályszerkezetén belül ugyancsak nem jelentéktelen módosulások figyelhetők meg mind az egymás közti viszony, mind a fő kategóriákon belüli tagozódás tekintetében. Az osztályszerkezet és a feudalizmus egész rendszerében alapvető úr—jobbágy viszony alakulása szempontjából igen fontos az a madártávlatból is észrevehető, de a későbbiek során közelebbről tárgyalandó tény, hogy az újat hordozó, az árugazdaság fejlődésében elsődlegesen érdekelt elem, a város megjelenése és fokozatos erősödése — túl azon, hogy bonyolultabbá teszi a feudális renden belül körvonalazható tagozódás és ellentétpárok összességét — új színt, idővel részben új jelleget kölcsönöz az alapvető osztályellentétnek s a benne gyökerező jobbágyparaszti osztályharc konkrét feltételeinek, céljainak és menetének. (E jelenség egyes korai megnyilvánulási formáit láthattuk egyebek közt a valdens típusú, általában városi befolyást feltételező eretnekségek feltűnésében egyes magyarországi városok környékén.) A fő kategóriákon (a földesúri, illetőleg a jobbágyparaszti osztályon) belül megfigyelhető tagozódás jellegzetes — vagy mondjuk talán: szembeötlő, előtérben álló — vonásai számottevően módosulnak. Fokozatosan eltűnik (maradványelemeiben ugyan fennmarad, de háttérbe szorul) az a rendkívül tarka változatosság, ami a termelésben elfoglalt helyzet, a gazdálkodás módja, az életkörülmények, a jogok és a kötelezettségek jellege és mértéke tekintetében olyannyira jellemezte a feudalizmus első századait. Újólag hangsúlyozzuk: a tarkaság nem teljesen tűnik el, hiszen bizonyos formái — amint a „Kommunista Kiáltvány" megragadó plaszticitással ábrázolta — a formáció egész fennállására jellemzők, s majd csak a tőkés árutermelés kialakult rendjében, a terjeszkedő kapitalizmus gyaluja alatt enyésznek el. Itt mindössze arról van szó, hogy a tarkaságnak, a sokrétűségnek a feudális viszonyok fejletlenségéhez, illetőleg korai formáihoz illeszkedő alakjai tűnnek el vagy szorulnak vissza. Helyükbe a tagozódás új formái lépnek, amelyeket csoportszerű, helyi eltérésekben gyökerező megoszlás helyett már egyre inkább rétegeződésnek mondhatunk. Félreértés ne essék: nem azt állítjuk, hogy a réteges vagy rétegszerű tagozódás egyes jelei nem mutathatók ki akár a feudalizmus fejlődésének legkorábbi időszakában, az osztályviszonyok teljessé válásának lezárulása előtt. (Ebben a vonatkozásban itt talán elég utalnunk István törvényeire.)

Úgy látjuk azonban, hogy ez a korábban is kimutatható réteges vagy rétegszerű megoszlás akkor kevésbé jellemző, mint a helyi és eseti különbségekben gyökerező, csoportszerűnek nevezett forma. A XIII. század végén, az attól fogva eltelt száz évben változott a helyzet. A csoportszerű különbségek nem tűnnek el nyomtalanul, maradványaik helyenként erősek és hosszú életűek; de mellettük, fölöttük előtérbe nyomul a réteges megoszlás, a szó szoros értelmében vett, osztályon belüli rétegeződés. A folyamat alapjait és kibontakozásának egyes állomásait módunkban állt közelebbről szemügyre venni. Az egységes (jogilag is egységesülő) jobbágyosztály kialakulását úgyszólván azonnal követi a differenciálódás, aminek eredményeképpen a XIV. század végére már meglehetősen számottevő rétegeződéssel — a telket művelők túlnyomó többsége mellett a gazdagparaszti szinttől a növekvő féltelkes típuson át a töredéktelkes, sőt a nincstelen kategóriákig terjedő rétegkülönbségekkel — számolhatunk. Hasonló folyamatot látunk végbemenni az uralkodó osztály köreiben, amelynek alsó kategóriái (nem tekintve most a speciálisan helyi kiváltságúakat), különböző anyagi helyzetű és jogállású elemekből alakulván, lényegileg a XIII. században érik el, a következő században teszik teljessé, és 1351-ben törvényben hangsúlyoztatják „egyazon" nemesi szabadságjogaikat. Ugyanakkor megfigyelhető a már korábban jelentős anyagi különbségek növekedése a bárók és a köznemesek közt, illetőleg a köznemességhez sorolható, de vagyoni (s részben egyéb) vonatkozásban egymástól számottevően különböző s egyre inkább rétegeknek, legalábbis rétegszerű típusoknak tekinthető elemek között.

Az iméntiekben vázolt fejlődés tényének, az osztályviszonyok alakulására és az osztályharc menetére gyakorolt, nyilvánvalóan az átfogó összefüggések tartalmas ábrázolása tekintetében sem elhanyagolható hatásának jelzését és folyamatos számontartását közelebbi tárgyunk, az államfejlődés következő szakaszának teljesebb megértése érdekében is fontosnak tartjuk. Felfogásunk szerint ugyanis enélkül nem érthető, nem magyarázható kielégítő módon a feudális rendek kialakulása s ennek az államszervezet, a kormányzati rendszer rendi formájának létrejöttében érvényesülő hatása sem.

A feudális rendek fogalma, a rendi szervezkedésnek a feudális formáció európai változatainál kimutatható formái, illetőleg ezeknek az állam fejlődésére, kormányzati rendszerének átalakulására gyakorolt hatásai, e jelenségek értelmezése és értékelése körül hosszú vita folyt a szakirodalom különböző ágazataiban. A vita és az alapjául szolgáló kutatás intenzitása napjainkban sem csökkent. Ellenkezőleg; inkább azt mondhatjuk, hogy az

utolsó harminc évben megnőtt a szakemberek érdeklődése a tárgy iránt. Ezt eleinte főként a nyugat-európai polgári szakirodalom egyes irányzatainál lehetett megfigyelni (a harmincas években például külön bizottságot állítottak fel, és kiadványsorozatot indítottak a nemzetközi történészszervezet, a Comité International des Sciences Historiques égisze alatt); utóbb — napjainkban egyre erőteljesebben — bekapcsolódtak a munkálatokba egyes észak-amerikai szakemberek is. A kérdés súllyal szerepelt a legutóbbi történészkongresszusoknak, főként az 1955. évi rómainak a napirendjén. Szovjet szakemberek már régebben, újabban más szocialista országok kutatói is növekvő intenzitással fogtak a probléma vizsgálatához. Bekapcsolódásuk a tárgy marxista elemzése alapján a szabatosabb kérdésfeltevésnek és a teljesebb értékű következtetések levonásának a korábbinál több, lényegesen megbízhatóbb lehetőségét ígéri.

Minthogy tárgyunk és terünk nem engedi, ez alkalommal nem kívánok a szakirodalom eddigi eredményeinek taglalásába bocsátkozni. (Néhány általános észrevételt tettem erről egy közelmúltban megjelent, a rendiség és központosítás problémáit tárgyaló munkámban.) Ezen a helyen érjük be annak leszögezésével, hogy a polgári szakirodalom óriási és a további kutatásokban kitűnően hasznosítható forrásanyagot tárt fel, s egyes, nagyrészt a pozitivizmus késői hajtásaihoz kapcsolható alkotásaiban maradandó értékű részmegállapításokra jutott. Ami azonban a tárgyalt jelenségek lényegét, alapját és kiváltó okait, a fejlődés menetében elfoglalt helyzetüket, jellegüket és összefüggéseiket, értékelésük kritériumait s e kritériumoknak a társadalom előrehaladó mozgása következtében beálló módosulásait illeti, a polgári szakirodalom eddig nem adott kielégítő ábrázolást. S talán hozzátehetjük: nem is adhatott, mert ehhez elengedhetetlen volna a feudalizmus fő összefüggéseinek, törvényszerű fejlődésmenetének ismerete és alapul vétele, olyan elvi és módszertani premisszák alkalmazása, amelyeket a történelem marxista—leninista felfogása megmutat, a polgári szakirodalomban — annak különböző ágazataiban másképp és más súllyal — általánosan érvényesülő értelmezések viszont több-kevesebb határozottsággal elutasítanak.

Ami a rendiség értelmezését és főleg értékelését illeti, a marxista tudományosságban eddig kialakult nézetek sem mindenben fedik egymást. A nézetkülönbségek ellenére mégis leszűrhető az a megállapítás, hogy a marxista irányvételű kutatások a történelmi materializmus elvi és módszertani tanulságainak alkalmazásával (bár ez az eddigiekben olykor kívánnivalót hagyott, és éppen ezért, nemkülönben a feltárt anyag további

bővítésének szüksége miatt, új tennivalókat jelez) lényegesen közelebb jutottak a jelenségek helyes megvilágításához, mint bármely más irányzat részleteredményekben mégoly gazdag mostani vagy korábbi termékei. A helyes kép kialakításának munkájából a magyarországi viszonyok körvonalazásával (s legújabban egyes európai, közelebbről kelet-európai párhuzamainak vázolásával) a hazai kutatás is igyekezett kivenni a részét. S noha e téren — mind az elemzés mélysége, mind az analógiák felhasználása vonatkozásában — még sok a tennivaló, nagyjában hiteles képet adhatunk a rendi fejlődés magyarországi kezdeteiről, kibontakozásáról és jellegzetes vonásairól.

Minthogy a fogalmak és a megfelelő szakkifejezések használatában itthon is, másutt is sok bizonytalanság és eltérés mutatkozik, szükségesnek látszik, hogy már elöljáróban jelezzük álláspontunkat a szóhasználatot s a jelzett fogalmak fő tartalmi jegyeit illetően. Mindenekelőtt szögezzük le az általánosan elismert tényt: a feudális „rend" örökletes jogállást, pontosabban kiváltságot jelző fogalom. Tehát nem fedi az osztályhelyzetet kifejező fogalmakat. Már csak azért sem, mert egyazon osztályon, így a földesurak osztályán belül elképzelhető — és forrásokkal igazolható — két vagy három rend létezése. Európa legtöbb rendi államában külön rendi szervezetben tömörült az egyházi és a világi nagybirtokosság; a világi kisbirtokosság (a mi köznemességünk megfelelője) elvileg többnyire az egységes nemesi rend részeként, gyakorlatilag a nagybirtok függvényeként, vagy pedig — így nálunk és a lengyeleknél — önálló törekvésekkel fellépő és külön szervezeti formákat kialakító, lényegileg tehát önálló rendi képződményként tűnik elő. A városi rend, amely kezdeteiben még a városfejlődés középkorias — az egyszerű árutermeléssel összefüggő — formáihoz kapcsolódik, nem tekinthető osztálynak. Egyrészt azért nem, mert különböző helyzetű elemeket foglal magában, másrészt pedig azért nem, mert a későbbi burzsoá (tehát tőkés) irányú osztályfejlődésnek legfeljebb csíráit melengeti, vagy még annyit sem: a csírák kialakulásához szükséges talajt, az ilyen irányú fejlődés feltételeinek egy részét teremti meg. A fentiekkel együtt kell hangsúlyoznunk, hogy a rend fogalma, bár nem fedi az osztályokét, egyáltalán nem tekinthető érvnek az osztályok egyidejű meglétének tagadásához vagy kétségessé tételéhez. Ezt azért szükséges kiemelnünk, mert a polgári szakirodalom egyes ágazatainak kedvelt tétele volt, hogy az osztály fogalma — más „modern" fogalmakkal egyetemben, mint aminők például a kizsákmányolás, vagy akár az állam, sőt a társadalom — nem alkalmazható a középkorban, nem alkalmazható a rendi tagozódás körül-

ményei között. A szembeállítás, főként az ilyen kizáró értelmezés, teljességgel hibás; tendenciája oly nyilvánvaló, hogy bővebb cáfolatot nem is kíván. Ha a feudális rendek fogalma nem is fedi az osztályokét, az nem vitás, hogy a rendiség szervezete a feudalizmus gazdasági-társadalmi viszonyaira, közelebbről a feudalizmus osztálystruktúrájára épül. Éppen ezért nem tekinthetjük szabatosnak a rend fogalmának olyan használatát, amely alkalmas a feudális kiváltságokban is kifejezésre jutó osztálykötöttség elhomályosítására. Osztályhelyzetben gyökerező örökletesen kiváltságolt jogállásról lévén szó, nem tartjuk helyénvalónak például az itt-ott előforduló „jobbágyrend"-kifejezést. A jobbágyság (igen kevés kivétellel) ki volt rekesztve az örökletesen kiváltságoltak köréből.

Az örökletes jogállás alapvető kritériumának megállapításával még nem merítettük ki a feudális rend történetileg kialakult fogalmának ismérveit. Éppen a fogalom osztálykötöttsége, a kiváltságban osztályhelyzetet (és azon belül részérdeket) is kifejező vonásai miatt kell kiemelnünk a rendi szervezkedésnek országosan — vagy ahol a tartományi megosztottság valaminő formája fennmaradt, az országos körön belül tartományonként — egységes, fő vonásokban azonos gazdasági célok érvényesítésére irányuló jellegét. Azonos jogállást s vele azonos gazdasági érdeket kifejező kiváltságokkal igen régi időktől fogva találkozhatunk. Ez önmagában még nem jelenti az egységesülést, még kevésbé a lényegileg ugyanolyan érdekek és kiváltságok védelme vagy teljesebb érvényesítése — esetleg kiterjesztése — céljából indított szervezkedést, a közös vagy legalábbis egyirányú fellépést. A rendi fejlődés kezdeteiről pedig csak ezen a ponton beszélhetünk. Kibontakozásáról pedig akkor, amikor a szervezkedő, megerősödő rendek megkísérlik, hogy követeléseiknek politikai síkon is érvényt szerezzenek. Ez lesz a kiindulópontja az államszervezet rendi átalakításának.

Összegezve a mondottakat: feudális rendeken a feudális társadalom olyan — lényegileg azonos jogállású, örökletesen kiváltságolt — elemeit (rétegeit, illetőleg csoportjait) értjük, amelyek fő vonásokban egyező gazdasági érdekeik és ezeket kifejező kiváltságaik védelme vagy esetleg kiterjesztése céljából nagyjában egységesen, legalábbis nagyjából egyidejűen és egyirányúan lépnek fel, és követeléseiknek politikai síkon is képesek hangot adni. Rendi szervezetűnek tekintjük a feudális állam olyan alakját, amelyben a közhatalmi apparátus irányításából annak korábbi részesei — a király és a nagyúri tanács — mellett döntő szerep jut a rendeknek, illetőleg képviselőiknek. (Emellett alárendelt jelentőségűeknek véljük a rendi beavatkozás

módján, mértékén, eszközein és szervezeti formáin alapuló megkülönböztetéseket, így azt, hogy a rendi képviselet milyen alakban érvényesül, vagy akár azt is, hogy a rendek befolyása egyáltalán képviseleti úton történik-e. Az ilyen részletek igen tanulságosak a fő típuson belül az alvariánsok eltéréseinek, sajátos vonásainak tisztázásához, de nem tartoznak szorosan a lényeghez. Ezt azért említjük, mert a polgári szakirodalom legtöbb irányzatánál ezek a részletbeli eltérések túlságosan nagy hangsúlyt kapnak, és hibás következtetések levonására — végső soron a törvényszerű fejlődésmenet lényegi egyezésének tagadására — szolgálnak érvül.)

Úgy hisszük, előző okfejtésünkből világos, hogy felfogásunk szerint a rendiség viszonylag késői képződmény. Semmiképpen sem jöhet létre a korai feudalizmusban, a természeti gazdálkodás egyeduralma, a szétforgácsoltság ezzel összefüggő állapotai között. Azok ellen, azok leküzdése során alakulhat ki. De már a folyamat megindulásához, kezdeti feltételeinek megteremtéséhez elengedhetetlen, hogy az egyszerű árutermelés megindulása rést hasítson a természeti gazdálkodás, illetőleg a szétforgácsoltság régebbi rendszerén. Kibontakozásának pedig lényeges feltétele, hogy az árutermelés további fejlődésében elsőrendűen érdekelt tényező, a város is elérje a gazdasági megerősödésnek, a jogbiztosító kiváltságoltságnak és a jogot az ököl jogával szemben védelmezni tudó hatalomnak, illetve szervezettségnek olyan fokát, amelyen képes rendi úton, politikai síkon is küzdeni helyzete biztosításáért, távolabbi céljai megközelítéséért. Ezt itt főleg időhatározó, „terminus ante quem non" gyanánt említjük (bár említhetnők, s alább még érinteni fogjuk, mint a rendiség valamennyi válfajánál döntően fontos jelleghatározót is). Az időbeli elhatárolás azért fontos, mert a régebbi történetírásban — részben éppen ennek hiánya és a fogalmak tisztázatlansága miatt — meglehetősen sok meddő vita és félreértés keletkezett a folyamat kezdetét s ennek egyes, az előző korszakban megfigyelt jelenségekhez (így az immunitas terjedéséhez, az egyház testületi különállásához, a köznemesség XIII. századi szervezkedéséhez és egyebekhez) való viszonyát illetően.

A rendiség általában nem szünteti meg, hanem magába szívja, mintegy beolvasztja a régebbi, más viszonyokban gyökerező kiváltságok legtöbbjét, legalábbis azokat, amelyek nem állnak szöges ellentétben a rendek, a rendi kormányzat fő törekvéseivel. Ilyesmi történt az immunitas és egyéb ehhez hasonló különleges kiváltságok esetében, amelyek sorra betagolódtak a rendi jognak a XV. század végére kiépülő, ekkor már kodifikálásra alkalmassá vált rendszerébe. Az egyház — különleges, testületi külön-

állásával összefüggő jogrendjét megtartva — kialakította a maga, illetőleg vezetői rendi jogait és helyét a kormányzat rendi szervezetében. A köznemesség, amelyet immár két emberöltő választott el a XIII. század végének viharos (a régebbi szakirodalomban annyi félreértésre alkalmat adó) küzdelmeitől, a XIV. század derekán és második felében olyan követeléseket újított fel, amelyeket elődei, sőt részben már a zalai szerviensek is hangoztattak. Ezek a régi követelések azonban — másként, magasabb szinten, más viszonyok között és más összefüggésben — új értelmet nyertek: valóban a rendi jellegű szervezkedés jelszavaivá és a rendi eredményekre vezető küzdelmek serkentőivé lettek. A városok — amelyek a XIV. század derekán a maguk szűk környékén igyekeztek biztosítani piaci kapcsolataikat, fokozatosan növelve gazdaságuk erejét — a század vége felé felsőbíróságuk átalakításának rendi igényével léptek fel, s a következő században a helyi — pontosabban: az azonos jogálláson alapuló — szövetségek létrehozása mellett képessé váltak az országos gyűléseken való rendszeres részvétel biztosítására is. Nyolcvan-száz év — a XIV. század derekától vagy talán inkább utolsó harmadától a XV. század derekáig eltelt idő — kiteljesítette a rendi fejlődést, nyomában az államszervezet rendi átformálását. A magyarországi fejlődés, némi időbeli eltéréssel és több helyi, részletbeli sajátossággal, fő vonalaiban követte az általános európait, és lépést tartott a szomszéd országokéval.

Mielőtt e fejlődés konkrét tárgyalásához fognánk, amúgy is hosszúra nyúlt általános fejtegetéseinket szükséges még egy elvi kérdésben kiegészítenünk. A polgári szakirodalomban közkeletű (hellyel-közzel a marxista irodalomban is fellelhető) felfogás szerint a rendiség ereje egyet jelent a központi hatalom gyengeségével. Ez a felfogás azért téves, mert nem számol a fejlődéssel, a körülmények változásával a rendiség fennállásának viszonylag hosszú időszakában. Holott a körülmények változása meghatározó jelentőségű a rendiségnek a központi hatalomhoz való viszonyában, e viszony alakulásában is. A feudális állam fejlődésének késői, legmagasabb és egyben legvégső fokán, az abszolutizmus rendszerében, illetőleg az ehhez vezető folyamat kibontakozásakor a rendek szerepe az, aminek a szakirodalom említett része tartja: a központi hatalom kerékkötője. Azzá válik. De korábban nem az, legalábbis nem egyértelműen az. A rendiség a rendi előjogok biztosításának és kiterjesztésének törekvésével kezdettől fogva magában hordja a központi hatalom megkötésének — helyesebben szólva: növelése rendi ellenőrzésének és korlátozásának — tendenciáit. Jórészt a körülményektől függ, hogy ez a jellegzetes tendencia melyik országban

milyen mértékig érvényesül. Ám ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy a rendiség, kialakulásakor és fejlődésének korai szakaszán nem gyengíti, hanem erősíti a központi hatalmat. Még pedig azzal, hogy segíti lebontani vagy szűkebb térre szorítani a széttagoltság tartományi formáit és azok maradványait, segíti némileg korlátozni a tanácsban ülő s a főhatalomban addig osztozó nagyurakat, s mindezzel segíti kiemelkedni az uralkodót a központi hatalmat a rendi korlátozásoknál lényegesen inkább megszorító, az uralkodói jelleget névlegessé — formaivá — süllyesztő „primus inter pares" régebben jellemző állapotából. A marxista történetszemlélet egyik alapkövetelménye, hogy a dolgokat fejlődésükben kell nézni. A fejlődés más szakaszán, megváltozott körülmények között ugyanaz a jelenség más szerepet tölt be. Áll ez a rendiség történeti szerepének vizsgálatára, államfejlődésbeli funkciójának értékelésére is. Egyelőre csak annyit: a rendi állam feudális, tehát ugyanúgy a feudális osztályrend biztosításának eszköze, mint a feudális állam bármely más alakja. De feladatát a viszonyok változásának megfelelően más, valamelyest fejlettebb, a gazdasági-társadalmi fejlődés addig elért színvonalának inkább megfelelő eszközökkel oldja meg. S bár sokat megőriz az előző korok szervezeti formáiból, nagyrészt ezeket is új rendszerbe foglalja, s új elemekkel egészíti ki.

Magyarországon a feudális állam rendi alakjának létrejöttét, az ezt közvetlenül előkészítő fejlődést egy húsz-huszonöt esztendeig tartó, sajátosan zavaros állapot előzi meg. Történetírásunk hagyományosan a ligaharcok korának nevezi ezt az időszakot. Szembeötlő jellemzői valóban azok a rendkívül éles, elkeseredett küzdelmek, amelyeket a kor nyelvén ligáknak mondott nagyúri szövetségek vívtak egymással — olykor a Lajos király halálát követő trónutódlási zavarok ürügyén, olykor azoktól függetlenül, egyazon trónigénylő pártján, sőt a koronás király jogara alatt — a hatalom mind nagyobb darabjainak elragadásáért. A ligaharcok az anarchia különleges, korhoz és körülményekhez kötött formáját jelentik; jellegük több tekintetben más, mint a nagyurak száz év előtti viszályaié, ám azoknál nem kevésbé súlyos megpróbáltatásokat zúdítottak az országra és népeire.

A régebbi történetírás feltárta a ligaharcok tényeit. Leírta a nagyúri szövetségek alakulását, gyors felbomlásukat, a sajátosan — még az ököljog korához képest is feltűnően — nyers felelőtlenséget és cinikus nyíltságot, amivel a hatalmasok esküket és kötelezvényeket adtak vagy elvetettek, amint éppen pillanatnyi érdekeik, majdhogy nem kényük-kedvük diktálta,

amivel örökre szóló fegyverbarátságokat kötöttek, hogy másnapra feledvén hűséget és testvériséget, a tegnapi ellenség táborába lépjenek át. Mindezek bő, talán túlságosan is részletező ismeretében, a régebbi történetírás adós maradt a jelenség értelmezésével. Ha megkísérelte a magyarázatot, nem jutott túl a trónharcok ismert motívumainak s a bárók mohó hatalomgyarapítási vágyának magában meddő emlegetésén. A szellemtörténetírás ezt a magyarázatnak semmiképpen sem elegendő érvelést kiegészítette néhány utalással a korai reneszánsz (Hómannál: „pre-reneszánsz") marcona erkölcseire. Ezzel még annyira sem jutunk, mint az előző értelmezésekkel; annál kevésbé, minthogy a ligaharcok legtöbb résztvevőjét a reneszánsz (akármilyen korai) műveltsége, erkölcse, szokásvilága még leheletnyit sem suhintotta meg. Akadt köztük néhány, aki régebben királyi megbízásból külországban járt; marcona erkölcseit azonban nem annyira onnan hozta, mint inkább hazai elődeinek és kortársainak úgyszólván általános szokásaiból. Bárók voltak, nagyurak, a központi hatalom „átmeneti, viszonylagos" megerősödését szükségképpen követő bomlás haszonélvezői. Osztályuk, rétegük természetrajza szerint növelni akarták a prédából nekik jutó koncot. Minél többet, minél gyorsabban. Mindegy, hogy milyen eszközökkel.

Ez eddig érthető. De mi az oka, hogy hatalmukat — noha az, birtok- és familiáris bázisát tekintve, nem maradt el a száz év előtti nagyuraké mögött — nem alakították át tartományi jellegűvé? Mi az oka, hogy nem egyénenként vagy családi csoportonként (mint előfutáraik), hanem szövetségekbe tömörülve igyekeztek megszerezni zsákmányukat, holott így számolniuk kellett az osztozás kényszerével? Ez a számvetés bizonyára nem hiányzott, s alkalmasint szerepet játszott a ligák gyors felbomlásában. De miért kellett egyáltalán ligákat kötni? Elfogadható magyarázatul csak az kínálkozik, hogy magában (vagy csak atyafisága segítségére támaszkodva) egy nagyúr sem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy megszerezze és megtartsa az áhított tisztséget, birtokot vagy egyéb jövedelemforrást. Szüksége volt arra, hogy célja elérésére, hatalma gyarapítására és megtartása érdekében másokkal, hasonló célokra törekvőkkel szövetséget kössön. Hogy egyesített erőkkel léphessenek fel, ha már saját erejük nem elegendő — ha azzal az alig leplezett hátsó gondolattal is, hogy az első adódó alkalommal felborítják, és mással, pillanatnyilag kedvezőbbel helyettesítik a ligaköteléket. Miért volt erre szükség?

Közvetlen és áttételes okok bonyolult szövevényének mélyére ásva, a végső okot azokban a változásokban találhatjuk meg, amelyek az előző

száz-másfélszáz év gazdasági fejlődésével összefüggően mentek végbe a társadalom osztályszerkezetében, osztályellentéteinek jellegében és az osztályharc alakulásában. Fentebb, más összefüggésben jellemeztük e változásokat; alább — megint más oldalról — tárgyalni fogjuk következő századbeli fejleményeiket. Itt csupán annyit: az árutermelés fejlődésének, a pénzgazdálkodás terjedésének, a kizsákmányolás növelésének és a jobbágyparaszti osztályharc fokozódásának, a nem bárói kiváltságolt elemek rendi szervezkedésének, illetőleg ilyen irányú megmozdulásaik kezdődő kibontakozásának körülményei egyre inkább megnehezítették, és idővel lehetetlenné tették, hogy a bárók a száz év előtti módon gyarapítsák vagy éppen tartományúri jellegűvé alakítsák át hatalmukat. (Mint már utaltunk rá, s az alábbiakban még újból érinteni fogjuk, ilyenféle kísérletekben sem volt hiány. Még a XV. század derekán is találkozunk megfelelőikkel. De a viszonyok változása halálra ítélte ezeket az idejüket múlt próbálkozásokat.) Sőt, a körülmények azt is kétessé tették, sikerül-e a nagyurak éppen hatalmon levő csoportjának birtokon belül megmaradnia, ha beéri a kormányzat korábban kialakult és immár hagyományos formáival; ha vetélytársaival és az egyidejűen alulról jelentkező, növekedő nyomással szemben nem keres biztosítékot támogatói körének kiszélesítésében vagy (esetleg ezzel együtt) új kormányzati módszerek alkalmazásában. A ligakorszak valóban hozott néhány kormányzati újítást, ám anélkül, hogy a rendszer lényegén változtatott volna; sőt inkább súlyosbította annak régi bajait. Kísérletek történtek — mindig válságos időszakokban — a köznemesség megnyerésére vagy leszerelésére. (E kísérletek közül különösen fontosnak látszik az 1397-i országgyűlés, illetőleg az innen eredő törvények néhány rendelkezése, csakhogy ezek közül éppen a legjelentősebbek maradtak a szokáshoz híven papíron.)

A bárók azért bárók, hogy tíz körömmel ragaszkodjanak ahhoz, amit elértek. Ragaszkodjanak a hatalomhoz, a hatalom gyakorlásának számukra kellemes, kedvező és megszokott formáihoz, akkor is, ha a viszonyok már egyebet követelnek. A fejlődés elért szintjén a hatalom gyakorlásának bárói formái egyre nyilvánvalóbban elavultakká váltak. Nőttek azok az erők, amelyek idővel megszüntették ezeket a formákat, és kialakították a kormányzat új, a báróihoz viszonyítva fejlettebb, korszerűbb rendszerét. De ez az idő még messze volt, a változások egyelőre csak érlelődtek. S a nagyúri uralom mint kormányzati rendszer a ligák formájában — a szövetségek folytonos változása és úgyszólván állandósuló fegyveres összecsapásai ellenére — fennmaradt, sőt egy ideig erősödni látszott. Bármennyi-

re különös ez a jelenség, valójában törvényszerűnek fogható fel. Iménti okfejtésünk mellett alátámasztja ezt az a tény is, hogy a ligák és harcaik nem tekinthetők magyarországi sajátosságnak: párhuzamaik a fejlődés megfelelő szakaszán számos európai feudális államban kimutathatók.

Kétségtelen, hogy a Lajos halálát követő zavarok, trónutódlási küzdelmek és államközi feszültségek kedveztek a nagyurak törekvéseinek, megkönnyítették a ligák szerveződését és a bennük képviselt leghatalmasabb bárók rohamos térnyerését. Nem tekinthetjük feladatunknak, hogy akár csak áttekintően is ismertessük e különféle dinasztikus-feudális ellentéteket és a belőlük kifejlődő konfliktusokat, amelyeknek eseménytörténetét a régebbi szakirodalom amúgy is bőségesen tárgyalja. A fő vonások vázlatos összegezésére szorítkozunk.

Lajos koronáit leányai örökölték. Némi huzavona után a lengyel államban Hedvig, Magyarországon Mária jutott a trónra. Hedviget a lengyel pánok hatalomra került csoportja összeházasította Jagello litván fejedelemmel; ez volt a Lengyelország felosztásáig érvényben maradt, bár jellegében s terjedelmében többször módosított lengyel—litván unió kezdete. Az unió eleinte — legalábbis a nagyúri kormányzat keretei között lehetséges mértékben, s főleg a kor fogalmai szerint — a lengyel királyság erősödését jelentette. Fennállásának első időszakában bizonyos fokig pozitív szerepet töltött be, amennyiben az ellenállás, sőt az aktív fellépés jobb feltételeit biztosította a német lovagrend nyomásával és terjeszkedő törekvéseivel szemben. De csírájukban már ekkor megmutatkoztak azok a merőben más nemű, negatív vonások, amelyek a későbbiek folyamán — különösen az unió XVI. századi megújítása (egyben lényeges átformálása) nyomán — egyre inkább előtérbe nyomultak, és súlyos tehertételként nehezedtek a lengyel állam fejlődésére. Az unió megerősítette a pánok helyzetét, s ezzel megkönnyítette a báró-uralom tartóssá tételét, ami kihatott a rendiség összetételére, a rendi kormányzat formáira, a széttagoltság elemeinek szívós fennmaradására, a központi hatalom ismételt kiemelkedési kísérleteinek végső sikertelenségére. Amellett az unió nemcsak a lovagrend, hanem más szomszédok ellen is irányult. Veszedelmes következményekkel járt, hogy kezdettől fogva orosz területeket ragadott magához, s ezeket utóbb új foglalásokkal igyekezett gyarapítani. A moszkvai állam megerősödése, az „orosz földek egyesítése" néven ismert folyamat kibontakozása, s még inkább az orosz központosítás előhaladása során ez súlyos konfliktusokra vezetett, illetőleg növelte az egyéb okokból kirobbanó ellentéteket Európa keleti térségében. A lengyel és a magyar

királyság közt rögtön Lajos halála után civakodás tört ki, az orosz földek elfoglalásának kérdésköréhez sorolható, bár forma szerint a hűbérként Lajos koronáihoz számított országok hovatartozása körül. Ebből vezethető le Halics megszállása és lengyel tartománnyá tétele, valamint a lengyel királyoknak Hedvig öröksége ürügyén a román fejedelemségek hűbérúri fennhatóságára emelt, hosszas patvarkodást eredményező, de ritkán realizált igénye. Mint már érintettük, a román fejedelemségek a fennhatósági jogon torzsalkodó magyar és lengyel uralkodók között mindaddig őrizték, sőt fejleszteni tudták tényleges önrendelkezésüket, amíg a török beavatkozás gyökeresen fel nem borította az erők addigi viszonylagos egyensúlyát.

Magyarországon Mária helyett eleinte anyja, illetőleg a kettejük uralmának támogatása örvén saját hatalma növelésére törekvő bárócsoport kormányzott; ennek élén a lassan valóságos dinasztiává erősödő és úgy is viselkedő Garai-atyafiság állt. A bárók egy másik csoportja, élén az ugyancsak roppant hatalmú Kanizsaiakkal, Mária jegyesét, Luxemburg Zsigmondot pártolta, akinek bátyja, Vencel, Csehországban uralkodott, és befolyással rendelkezett a német birodalomban is. Maga Zsigmond, tekintélyes dinasztia ifjabb sarja, ekkor még inkább afféle kódorgó lovagnak számított; pajzsa gyér aranyozását a mások koronájáról ráhulló fény mellett csupán felelőtlenséggel határos vakmerősége ékesítette. Fegyveresek követték, amikor jogigénye érvényesítésére az országba vonult. De a kísérete fenntartásához szükséges pénzt kölcsönökből szerezte akként, hogy elzálogosította a még hatalmában sem levő ország északnyugati területeit.

A birtokon belül álló királynéi s a hatalom teljes vagy részleges átvételére Zsigmond kíséretében induló pártok mellett több más, rövid életű csoportosulás támadt, távolabbi s kevésbé világos jogigényű, még kevésbé világos helyzetű trónkövetelők oldalán. Miután ezek sorra elfogytak, a két előbbivel szemben csak az Anjouk nápolyi ága maradt a porondon, amelyet az országa függetlenségének megóvásán túl hatalma kiterjesztésére is törekvő bosnyák király és a délvidéki bárók jelentős része segített, élükön a hatalmas Horváti-famíliával. Nápolyi „Kis" — azaz ifjabb — Károly betört az országba, és megkoronáztatta magát. A királyné párthívei meggyilkolták. (Trónigényét özvegye tartotta fenn, utóbb pedig fia, László újította meg, egyebek mellett a pápaság támogatását sem nélkülözve.) A gyilkosság viszonzásaként a nápolyiak hívei elfogták Máriát és anyját, utóbb az anyakirálynét kivégezték. Ebben a helyzetben a jegyespár addig inkább rivalizáló párthívei összefogtak, szövetségükbe vonták a Lackfiakat is, királlyá választották Zsigmondot, és addig ismeretlen méretű (összes javaik hetedére

rúgó) sarcot vetvén az adózókra, számottevő katonai erőt gyűjtöttek. Hosszan tartó, véres és kegyetlenkedésekben mindkét oldalon bővelkedő háborúskodás eredményeként leverték az ellenpártot. Ezzel azonban nem véglegesítették befolyásukat a nápolyiakhoz szító, különben Velence dalmáciai beavatkozásaitól is nyugtalanított, tovább forrongó Délvidéken. Az ország belterületén sem sikerült teljesen megszilárdítaniuk hatalmukat. Egyebek közt azért sem, mert saját soraikban — a ligák szabálya szerint felette rövid életűnek bizonyuló, hiszen egymással is ellentétes érdekű csoportokat tömörítő Garai—Kanizsai—Lackfi-szövetségen belül — is mindinkább élesedő ellentétek ütötték fel a fejüket. Ez a szövetség többszöri átalakítására, s végül a Lackfiak kiirtására, vagyonuk szétragadozására s a Zsigmondot trónra segítő szövetkezés helyett új — ám azonos okok következtében szintén nem hosszú életű — hatalmi csoportosulás létrejöttére vezetett.

Más-más uraktól támogatva, Zsigmond nem kevés ügyeskedéssel megóvta koronáját. Király maradt, felesége életében mintegy társuralkodóként, halála után egyedül, immár nem a leányági örökösödés, hanem a választás, illetőleg a koronázás jogán. Király volt, egyedüli uralkodó. De megbízható belső bázis és elegendő külső segítség híján uralma felettébb ingatagnak, valóságos hatalma úgyszólván a semmivel egyenlőnek bizonyult. Minden vonatkozásban a bárói ligák hatalmi harcainak alakulásától függött, minden téren kénytelen volt engedelmeskedni az őt éppen támogató vagy jövőbeli támogatásukat kilátásba helyező, ám ennek fejében ellenszolgáltatást — és nem keveset — követelő bárócsoportok kérés formájában kifejezett, utasításnak szánt és másként nem tekinthető, el nem hárítható óhajainak. A már Lajos idején megindult birtok- és jövedelem-adományozások ebben az időszakban válnak rohamossá. A király konkrét biztosíték és ellenérték nélkül kénytelen átengedni a még megmaradt birtokok (rajtuk nemegyszer a városias fejlődés útján haladó helységek) jelentős részét, hovatovább egyes regále-jogokat, illetőleg az azokon alapuló bevételi források (pénzverés, vámok, kamarahaszna, kerületek) haszonélvezetét, sőt esetenként azt is el kell tűrnie, ha egyes, különösen hatalmas nagyurak nem hozzájárulása alapján, hanem önkényesen élnek ilyenekkel. Ehhez képest nagy előrehaladásnak számítható, hogy később, trónját veszélyeztető vetélytársainak végleges kiszorítása és a ligaharcok legvéresebb szakaszának lezárulta után már nem minden ellenszolgáltatás nélkül, hanem zálog címén, a nagyurak részéről folyósított s olykor nem csekély kölcsönök fejében osztotta a jövedelmi forrásokat. Ami természetesen

nem változtat azon, hogy ez az eljárás, akár az előző, tovább szűkítette a királyi hatalom anyagi alapjait, és növelte a bárók erejét. Az erőviszonyok alakulását csak részben fejezi ki (mert a tisztségek megszállásával és a regále típusú jövedelemforrások egy részének elragadásával járó bevételekről nem ad képet) a birtokarányok ismert eltolódása, de, minthogy magában is jellemző, megemlítjük néhány adatát.

Lajos uralkodásának utolsó éveiben a királyi—királynéi birtok még több mint háromezer helységre (köztük jelentős mezővárosokra) terjedt ki; csaknem ugyanennyi volt — 125 várral — a nagybirtokosság vezető rétegét alkotó mintegy harminc család kezén; az utánuk következő s még ugyancsak bárónak tekinthető harminc családén pedig 71 várral körülbelül másfél ezer. Az ekkor már hanyatló, noha még mindig igen kiterjedt egyházi birtok alig több mint a fele annak, amit a hatvan nagyúri család együttvéve birtokol. Hatvan esztendő alatt ez a már magában is szemléletes, az óriás birtokú bárók túlsúlyát jelző megoszlási arány nagymértékben megváltozott. A bárók tovább növelték birtokaikat, részben az egyház és a kisebb birtokú nemesek, javarészt azonban a királyi állomány rovására. 1440 táján az arányok nagyjából a következők. A bárói birtok a teljes birtokterület körülbelül 20 százalékáról annak 40 százalékára, vagyis a Lajos korabelinek kereken kétszeresére nőtt; ugyanakkor a királyi birtok az összállomány mintegy 15 százalékáról annak 5 százalékára zsugorodott, tehát a régebbinek egyharmadára csökkent. Súlyos veszteség érte a köznemességet, főként a közép- és kisbirtokos rétegeket, amelyeknek állományából a nagyurak ez idő alatt mintegy kétezer helységet s ennek megfelelő földterületet ragadtak el. Ez a jelenség figyelmet érdemel a köznemesség rendi szervezkedésének, báróellenessége élesedésének kiváltó okai között is. Itt a birtokarányok eltolódását elsősorban a nagyúri hatalom növekedésének és a királyi hatalom, illetőleg az anyagi bázisa nem jelentéktelen részét biztosító földállomány megfogyatkozásának érzékeltetése céljából mutattuk be. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy ez magában nem ad teljes képet az eltolódás valóságos mértékéről. Felméréséhez közelebb jutunk, ha figyelembe vesszük, hogy az eladományozott (vagy elzálogosított) területeken jelentős számban voltak városi, mezővárosi úton fejlődő helységek is, továbbá, hogy a bárók terjeszkedése a királyi jövedelemforrások egyéb, az Anjouk idején kifejlesztett részeit sem hagyta érintetlenül.

Úgy véljük, az elmondottak nem hagynak kétséget az iránt, hogy Zsigmond uralmát a Horvátiak leverése és a Lackfiak kiirtása után is eléggé bizonytalannak kell tekintenünk. Ami pedig az ő személyes biztonságán túl,

az állam fejlődése tekintetében fontosabb kérdést, a központi hatalom helyzetét illeti, ebben a vonatkozásban határozottan romlásról, nagyarányú rosszabbodásról beszélhetünk. A király az őt éppen támogató nagyurak bábja, akaratuk végrehajtója volt; önállóan nem járhatott el. A ligauralom rendszere s a bárócsoportok elhatalmasodó ellentétei a szétforgácsolódás és az anarchia új, ám a régieknél nem kevésbé veszedelmes formáit idézték fel. A belső bajokat külső bonyodalmak is súlyosbították. A legnagyobb veszedelmet ezek közül a törökök balkáni terjeszkedése jelentette, amely a XIV. század vége felé már az észak-balkáni államokat, sőt ezeken keresztül helyenként a magyar államhatárokat is fenyegette.

Az oszmán-törökök a török népek oguz ágához tartoztak; Belső-Ázsia nyugati zónájából vándoroltak Kisázsia északnyugati részére. Hajdani nomád törzsi-nemzetségi szervezetük felbomlása nyomán a környező szeldzsuk emírségek romjain építették fel államuk magvát. Innen kiindulva rohamosan terjeszkedtek minden lehetséges irányban. Terjeszkedésük módja, a szomszédos területek rendszeres pusztítása, a meghódított országokban az elnyomás és a kizsákmányolás különösen retrográd és ezért — kivált a későbbiek folyamán — kétszeresen haladásgátló formáinak meghonosítása miatt igen súlyos (a feudális terjeszkedés más formáinál sokkal súlyosabb) veszedelmet jelentettek a megtámadott népek fejlődésére. Európai terjeszkedésük a XIV. század elejétől, húszas éveitől datálható. Kezdeteit megkönnyítették a bizánci birodalomban szokásos belharcok, amelyeknek során nem egy trónkövetelő törököket hívott segítségül. A terjeszkedés kibontakozását elősegítette a balkáni szláv államokban eluralkodó feudális anarchia és széttagolódás; ennek következtében egyik ország sem tudta egész erejét kifejteni, sőt minthogy itt is akadtak, akik a törököktől reméltek támogatást, egyes úri csoportok maguk váltak a nem sokkal utóbb bekövetkező hódítás előkészítőivé. Lajos királyunk uralkodásának második felére a török terjeszkedés elérte Drinápoly környékét, és egyenesen fordult tovább északnak, a magyar királyság hűbéri-fennhatósági igényövezetéhez tartozó északi bolgár és északi szerb területek felé. Lajos hadainak fentebb már említett akciói után nem hallunk arról, hogy magyar csapatok ekkoriban harcoltak volna a törökökkel. Az észak-balkáni államok pedig, amelyeket előzőleg megviselt a belső anarchia s a Lajos balkáni politikájában kifejezett térítő-hódoltató törekvések elleni védekezés, különkülön nem tudtak elegendő erőt felvonultatni a hódítók útjának eltorlaszolására. Holott ez akkor még nem volt lehetetlen. Az erők valamelyes összefogásával nemcsak megállítani lehetett volna a török akkori hadi

apparátusát, hanem mindenestül ki lehetett volna szorítani Európából. Ennek azonban át nem léphető (vagy csak kivételesen, igen nehezen megkerülhető) korlátot állítottak a feudális viszonyok, a széttagoltság, az országokon belüli és országok közötti anarchikus ellentétek.

A szükség, a veszély közvetlensége mégis létrehozta az összefogás bizonyos formáit. Ennek eredménye volt az észak-balkáni országok — a dunai bolgárok, a havasalföldi románok, a még független délszlávok — katonai szövetsége, amely Lazar szerb fejedelem vezetésével a nyolcvanas évek végén jelentős haderőt fordíthatott szembe a hódítókkal. A döntő ütközet, amelyben hihetőleg macsói báni csapatok is részt vettek, hosszan tartó, váltakozó sikerű küzdelem után a törökök győzelmével végződött. (Első rigómezei — kószovopoljei — csata, 1389.) A vereség súlyos katonai és politikai következményekkel járt. Az észak-balkáni szövetség felbomlott, résztvevői növekvő török nyomás, sőt hovatovább elnyomás alá kerültek. Az Al-Duna menti bolgár területeket a kilencvenes évek elején megszállták és bekebelezték a hódítók. Az északi szerbeket hűbéri függésbe kényszerítették, kezesek állítására és háború esetén katonai segítség adására kötelezték. Havasalföldet portyázókkal nyugtalanították, majd a kilencvenes évek derekán frontális támadással igyekeztek megadásra bírni. A fejedelemség ellenállt, de szorongatott helyzetében kénytelen volt magyar segítségért folyamodni, amit Zsigmond — hangsúlyozva hűbérúri igényeit — meg is adott. A Havasalföldre nehezedő nyomás azonban nem csökkent. S a török portyázók helyenként már a magyar határokat, illetőleg a déli bánságok területét is háborgatták. A veszély ezzel a magyar állam — nem csupán a birodalmi ábrándok — szempontjából is közvetlenné vált.

Régebben a magyar uralkodó osztály hatalmon levő rétegei nem sokat törődtek a török fenyegetéssel. Most, hogy a szemük előtt bontakozott ki, sértvén valóságos és vélt érdekeiket, követelni kezdték ellene az erélyes fellépést. Élükön a királlyal ekkor még úgy vélekedtek, hogy támadó hadjárattal nemcsak az államhatároktól, illetőleg a „birodalmi" érdekövezettől távolíthatják el az ellenséget, hanem egész Európából is kiszoríthatják. A vérmesebbek ezzel sem érték be: talán a pápaság időközönként kevés sikerrel felfrissített keresztes propagandájának hatására a Szentföld elfoglalását tűzték ki célul. Mindehhez külső erőforrásokat óhajtottak igénybe venni. A cél alkalmasnak látszott arra, hogy eredményes toborzást indítsanak a hanyatlásnak indult nyugati lovagság egyes rétegeiben. Zsigmond, aki alkalmasint abban bízott, hogy a törökön aratandó győzelem kifelé és befelé egyaránt megszilárdíthatja ingatag helyzetét, latba vetette

rokonságának nem jelentéktelen befolyását; viszonylag rövid idő alatt számottevő, sőt a kor fogalmai szerint igen tekintélyes és jól felszerelt, nagyrészt francia s mellettük német, angol, burgundi lovagokból álló hadsereget gyűjtött. Ennek élén indult a törökök visszaszorítására vagy talán tovább, Jeruzsálem és még ki tudja hány ország hódoltatására. A büszke had nem méltatta figyelemre a török erejét, a csalafinta harcmódjának veszedelmességét ismerők, köztük Mircea (Mircse) havasalföldi fejedelem intéseit. „Ha leszakad az ég, azt is feltartjuk lándzsáinkkal" — kérkedtek a vezérek egy egykorú leírás szerint. Majd csaknem hajbakaptak azon, melyiküknek jusson az első roham tisztessége. A páncélos lovasság egyszeri lökésének elsöprő erejére épített haditerv, a terv kivitelében élesen kiütköző feudális anarchia, lényegileg az egész lovagi jellegű hadviselés vallott csúfos kudarcot a nikápolyi csatában (1396) a törökök valamelyest tagoltabb hadrendjével, átgondoltabb taktikájával, a sereg gerincét alkotó reguláris seregrészek nagyobb fegyelmezettségével és tagadhatatlan helytállásával szemben. A nagy remények szertefoszlottak; a vesztett csatából menekült, ki ahogyan tudott; aki nem tudott, török fogságba esett, s ha képes volt fizetni, idő múltán nagy váltságdíj fejében kiszabadulhatott. Aki nem tudott megfelelő váltságdíjat adni, azt rabszolgának adták el. Zsigmond a tenger felé menekült; kéjutazásnak beillő vitorlázás után, óriási kerülővel s hosszú idő múltán vetődött vissza országába. Érthető, hogy nem fogadta valami nagy lelkesedés.

Kormányzati válság előjelei mutatkoztak. A bárók és a köznemesek, a hatalomban részes és az állami tisztségekből kiszorított nagyúri csoportok ellentétei igen éles formákat öltöttek. Ebből valamiképpen ki kellett evickélni, az uralom adott rendjének fenntartásán túl azon oknál fogva is, mert Nikápoly után a török fenyegetés a korábbinál sokkal nyomasztóbbnak és közvetlenebbnek látszott. Az is volt. A csatavesztés egyszer s mindenkorra elvette a nyugati lovagok kedvét attól, hogy még egyszer összemérjék fegyvereiket a törökkel. A kereszténység védelmének közös ügyéről ezután is sok szó esett (jóval több, mint eddig), de tettekben ennek kevés látszata volt. A pápák időről időre felújították a keresztes propagandát, s buzdították, egyházi szertartásokkal és kedvezményekkel, sőt esetenként némi pénzzel is támogatták a török ellen küzdőket, minthogy ebben jó eszközt láttak az egyház kívül-belül megtépázott — kívülről az erősödő eretnekségektől támadott, belülről a zsinati reformmozgalmak követeléseitől megingatott — tekintélyének megszilárdítására, a hivő tömegek megnyerésére, a kevésbé hivők semlegesítésére. De többet nem tettek.

A nagy olasz keresedővárosok addig is alkudoztak a törökökkel; ezután nemegyszer megtették, hogy — miközben buzdították s részben pénzelték az ellenük küzdőket — koncessziók fejében a törököknek is küldtek pénzt, ajándékokat, nemritkán fegyvert és hadianyagot is. Számolni kellett azzal, hogy a török terjeszkedését (elvetve a nikápolyi koncepciót) saját erőből kell visszavetni vagy megállítani. De a saját erőket megbénította a ligauralom nyomán elharapózó anarchia; a török veszély elhárításában ugyancsak közvetlenül érdekelt szomszéd országok erőire való támaszkodás lehetőségét pedig korlátozta — az ott is eluralkodó anarchia mellett — Lajos birodalmi politikájának Zsigmondtól idők folyamán némileg módosított, de az összefogás szempontjából jobb feltételeket nem kínáló folytatása.

Ilyen körülmények között hívták össze a temesvári országgyűlést, amelyen részt vettek a köznemesség képviselői, megyénként négy „tehetősebb" birtokos. Az országgyűlés tanácskozásai nyomán kiadott 1397-i dekrétum, noha nyilván alkuszerű megegyezés alapján jött létre, lecsiszolt formában is világosan jelzi az uralkodó osztályon belül feszülő ellentéteket. A dekrétum számos intézkedése — amely ekkor még alkalmasint papíron maradt, noha valamivel később, a rendi küzdelmek kibontakozása során részben valóra vált — kifejezetten a köznemesség megnyugtatását, megnyerését célozta, növelni igyekezvén befolyását a megyei hatóságoknál. Alaptendenciája azonban mégiscsak az volt, hogy egyfelől megszilárdítsa az uralkodó osztály — mint egész — helyzetét, másfelől azon belül biztosítsa a kormányzat fennálló rendszerét, illetőleg a hatalmon levő bárócsoport irányító szerepét. Az országgyűlés a török gondokkal is foglalkozott. A nemesség kifejezésre juttatta álláspontját: az országot (vele a nemesi birtokokat) meg kell védeni, de lehetőleg úgy, hogy azért ne kelljen túlságosan nagy veszélyt, áldozatot vállalnia. Kimondták ugyan a nemesek fejenkénti hadkötelezettségét (olyan megszorítással, hogy a távolmaradók pénzen megválthatják részvételüket); de ezt is csak védelmi háborúban és az ország határain belül, lévén immár sarkalatos nemesi jog, hogy az ország határain kívül a nemes fizetség fejében hadakozik, ha hajlandó erre. Ilyen módon a törököt nemigen lehetett távol tartani az ország határaitól, még kevésbé a szomszéd országoktól. Emellett az események nyilvánvalóvá tették, hogy a törökkel szemben lényeges seregszervezeti és hadviselésbeli újításokra van szükség. El is határoztak egy látszatra tetszetős, sőt megvalósítása esetén alighanem jelentősnek, esetleg éppen döntő fontosságúnak ígérkező reformot. Ennek lényege az lett volna, hogy a birtokosok kötelesek minden húsz (a rendelkezés közel négy évtizeddel

későbbi megújítása szerint harminchárom) jobbágytelek után kiállítani egy könnyű hadifelszerelésű lovas íjászt. Ez a fegyvernem alkalmasnak látszott az ugyancsak könnyű, nemegyszer gyatra felszerelésű, de annál mozgékonyabb török portyázók felderítésére és távol tartására; megfelelő támogatással hasznavehető segítségül kínálkozott a derékhaddal szemben is. Csakhogy a határozat soha nem valósult meg, legalábbis az itt javasolt formában, jelleggel és céllal nem. Maga a fegyvernem fel-felbukkant utóbb egyes nagyurak kíséretében, de kis létszámmal és belföldi használatra. Országos kiépítésére nem került sor, mert ez az uralkodó osztály szempontjából anyagi áldozatot és esetleg veszélyt jelentett volna. Pénzbeli áldozatot, ha zsoldosokat fogad, anyagi károsodás mellett egyéb veszedelmet is, ha jobbágyai huszadát fegyverzi fel. Ezért kellett a rendelkezést utóbb megismételni; de bár az eredetinél kisebb követelményt támasztott, legjobb eddigi tudásunk szerint ez is eredménytelen maradt.

Az országgyűlésnek a haderő felfrissítését célzó határozata tehát hatástalan maradt. A tény különösnek tűnhetne, ha nem vennők figyelembe — túl a feudális törvények végrehajtásának több más vonatkozásban érintett bizonytalanságán — azt a körülményt is, hogy nyilvánvalóan kényszerhelyzet szabta, az érdekeltek számára felette kényelmetlen dilemmából eredt. Védeni kell az országot, de lehetőleg veszély és áldozat nélkül. Határozzuk el a lovas íjászhad felállítását, de ha elkerülhető, ne állítsuk fel. Az uralkodó osztály, a ligakormányzat a gyakorlatban elsikkasztotta azt, amit az ország védelme érdekében törvénybe iktatott. A hadszervezeti újítások meghiúsulása ezúttal nem járt súlyosabb következményekkel, mert a törökök figyelmét keleti bonyodalmak vonták magukra. Timur Lenk hadainak előnyomulása, ankarai győzelme, az ezt követően a szultánfiak és híveik közt elhatalmasodó belvillongás egy időre lekötötte erejüket. Lélegzetvételhez juttatta a Duna mentén élő népeket. Ezt az időt erőgyűjtésre, esetleg ellentámadásra lehetett volna felhasználni. Úgy látszik, a havasalföldiek s talán az északi bolgárok megpróbálkoztak ilyesmivel is, de elszigetelt erőik elégteleneknek bizonyultak tartós eredmény kivívására. A magyar uralkodó osztály megnyugodott a veszély elcsitulásában, és visszasüppedt belső bajaiba. Zsigmond pedig, miközben óvatosan egyensúlyozott a trónjának omlatag alapjait biztosító erők között, külpolitikájának irányát egyre határozottabban nyugatnak fordította.

A magyarországi trónján bizonytalanul ülő, vetélytársaktól szorongatott és párthíveitől szakadatlanul zaklatott Luxemburg merész terveket szőtt. Apja nyomán a német birodalom császára óhajtott lenni. Törekvéseit

negyedfél évtized bonyodalmai után siker koronázta. Kacskaringós út vezetett addig; a német birodalmi helytartóságtól a német és a cseh királyságon át, a kor átalakuló Európájának alig áttekinthető államközi ellentétein, az egyházban és a német birodalomban ki-kirobbanó zsinati és rendi küzdelmeken, a Nyugat- és Közép-Európában, valamint a magyar királyságban és tőszomszédságában, különösen Csehországban igen éles formákat öltő antifeudális és egyházellenes mozgalmak egymás nyomában fellángoló s már-már a fennálló rend alapjait ostromló harcain, az ezek leverését követő s az érintett államok szervezetét is számottevően befolyásoló társadalmi és politikai változásoknak az utókor számára nem egykönnyen áttekinthető szövevényén keresztül. Dinasztikus szemszögből nem mindennapi teljesítmény. A Zsigmond kormánya alatt időlegesen egyesített országok szempontjából azonban közömbös volt, mert a fejlődés belső tényezőktől megszabott irányát nem módosító — azt nem lényegében érintő, legfeljebb a népi mozgalmak elfojtásánál egyes államközi (illetőleg állam és egyház közti) kapcsolatok érvényesítése útján még élesebben kiemelő —, történelmileg önmagában csekély jelentőségű mozzanatot jelentett. A magyar állam fejlődése — s akkortájt egyre világosabban kibontakozó fő problémája: a török visszaszorítása — szempontjából pedig vagy közömbös, vagy (magunk inkább hajlunk az utóbbira) egyenesen káros volt, mert a lényeges feladattól erőket elvonó, érdeklődést elfordító s a belső bajokat orvosolni alig vagy egyáltalán nem segítő politikát eredményezett. Nem vitatható az a régebbi történetírásban néhol felmerült észrevétel, hogy a magyar állam irányításában akkor részes, a Zsigmond közvetlen környezetéhez tartozó nagyurak s a kancelláriájában működő egyes szakemberek külpolitikai tájékozottsága, európai látóköre kiszélesedett ezekben az években. Huzamosabb ideig tartózkodván a király különböző országaiban, közelebbről megismerhették az ottani állapotokat, sőt némi betekintést nyerhettek az azokkal kapcsolatban álló távolabbi országok viszonyaiba is. Olyan ismereteket, tapasztalatokat szerezhettek tehát, aminőkkel elődeik nem rendelkeztek. Bizonyára gyarapíthatta ezeket az élénk követjárás, ami a több országban uralkodó király és utóbb császár udvarában, bárhol tartózkodott az (esetenként Budán is), megfigyelhető volt, s felkeltette mind a kortársak, mind számos késői kutató érdeklődését. Más kérdés azonban, hogy mit tanultak mindebből a magyar állam akkori irányítói. A jelek szerint nem sokat. Leszámítva a kancellária néhány szakszerű munkára utalt, de befolyással még nemigen rendelkező beosztottját s talán Zsigmond egyes bizalmas embereit (a kíséretében később tanácsosi és főleg

titkári szerepkörben felbukkanók egy részét), a hatalommal rendelkező urak, az állam tényleges irányítói főleg a nagy európai udvarok fényét, a követfogadások ceremóniáit, a hanyatló lovagvilág bizarr pompakedvelésének egyes — számukra érthető és elsajátítható, a későbbi szemlélő számára gyakran inkább riasztó — megnyilvánulásait látták meg és igyekeztek a maguk környezetében érvényesíteni. A kor viszonyaiból sarjadó, azok szerint értelmezhető és értékelendő jelenségek ezek. Annyi azonban kétséget kizáróan megállapítható, hogy az államfejlődést illetően — a nép érdekeiről itt a dolog természetéből következően szót sem ejthetünk — szerfelett kevés haszonnal jártak. Ellenkezőleg. Zsigmond kísérői megtanulták a nagy udvarok szokásait, az egymás közti ellentétek elintézésének kevésbé nyers — mondjuk diplomáciai — eljárásait, az ököl joga mellett a mézesen mérgező szavak hatásos felhasználásának lehetőségeit. Mindennek hasznát is vették itthoni ügyeik intézésében. Egyébként a szerzett tapasztalatokkal nem sokra mentek. Hiszen az udvari élet tanulságai, főként, ahogyan a magyar nagyurak többsége értelmezte azokat, a kontinens egyetlen országában sem voltak hasznosíthatók. A töröktől fenyegetett, úri anarchiától tépett magyar államban kiváltképpen nem.

Zsigmond külpolitikájának nyugatra fordulását, a nyugati problémák előtérbe nyomulását az a tevékenység jelzi, amelyet a magyar uralkodó előbb bátyjával, Vencel cseh királlyal együtt, utóbb annak kezdeményezése nyomán, de vele is élesedő ellentétben fejtett ki a birodalmi rendek viszályainak elsimítása, illetőleg a katolikus egyházszakadás — az ellenpápák egyidejű uralkodásában kifejeződő és a zsinati követelések, főleg pedig a terjedő eretnekmozgalmak idején mind egyházi, mind állami érdekből egyre tarthatatlanabb helyzetet eredményező nyugati „schisma" — megszüntetése érdekében.

Ami a német rendiséget illeti, azt ez idő tájt a részfejedelmek, főként a választók hatalmának növekedése jellemezte. Emellett megfigyelhető a lovagság gazdasági, társadalmi és politikai súlyának csökkenése, ami száz év múltán e hajdan jelentős réteg zömének elszegényedéséhez és befolyásának elvesztéséhez vezetett. A jobbágyság helyzete országonként és országrészenként számottevően különbözött; egészében véve (legfeljebb egyes vidékeket számítva le) súlyosbodást mutat, noha nem olyan mértékűt és üteműt, mint nyolcvan-száz évvel utóbb. A rendiségben a mérleg nyelvének, a fejlődési szint indexének szerepét betöltő — betölteni hivatott, mert újat hordozó, jövőbe mutató — elem, a város, sajátosan ellentmondásos és bizonytalan helyzetbe jut. Egyes városok, mint — az ipar és a kereske-

delem nagy nyugati, Rajna környéki központjairól nem szólva — például a délnémet Nürnberg, iparuk és kereskedelmük fejlettsége mellett kitűnnek polgárságuk vezető rétegének nagy és gyorsan növekvő, helyenként tőkévé alakuló pénzvagyonával. A nagyobb városokban éles harcok folynak a vezetésért, a céhes polgárság általában számottevő eredményeket ér el ezen a téren. A városok rendi szövetségbe tömörülnek, fegyveres harcot indítanak rendi kiváltságaik elismertetése és kiterjesztése érdekében. A feudális osztályrend adott formájának védelmezői fegyverrel törik le törekvéseiket. Zsigmond állásfoglalása nem egyértelmű a német rendi fejlődés, kivált a városi harcok kérdéseiben. Még annyira sem, mint bátyjáé, aki — egyes adatokból úgy látszik — jó szívvel viseltetett a városok, sőt a céhes polgárok iránt. (Innen a korabeli feudális urak vélekedése, amelynek párhuzamát egyébiránt megtalálhatjuk minden olyan uralkodó egykorú vagy közelkorú úri jellemzésében, aki csak valamelyest is igyekezett megértést mutatni a városok érdekei iránt: sörfőzőkkel meg egyéb aljanéppel barátkozik. Efféléket beszéltek utóbb Habsburg Miksáról is, bár nem sokkal szolgált rá.) Zsigmond iparkodott hasznot húzni a városokból, s viszonzásul messzemenően támogatott egyes városokat — de nem általában a városokat — nemcsak gazdasági, hanem rendi kiváltságaik megóvására vagy kiterjesztésére irányuló törekvéseikben is. Ám a városi rendet egészében visszaszorító, birodalmi szintről — a kevés „birodalmi" várost egyelőre nem bántva — hovatovább részhatalmuk korlátai közé préselő fejedelmi törekvéseket nem korlátozta. Nem is tudta, nem is nagyon igyekezett korlátozni.

Összhangban a birodalmi rendek egy részének igényeivel, nagy erőfeszítéseket tett az egyházszakadás megszüntetésére. Törekvéseit másfél-két évtizeddel később — támogatói körének kiszélesedése után s részben az egyházon belül megerősödő zsinati követelések felhasználásával — sikernek is mondható, valójában inkább félsikernek tekintendő eredmény koronázta. A kísérlet első szakasza azonban határozottan kudarccal zárult. A szakadás nem szűnt meg, viszont az egymással vetélkedő pápák és híveik egyaránt Zsigmond ellen fordultak, nagymértékben gyengítve birodalmi befolyását is. Ráadásul a pápaság ismét erőteljesebben kezdte támogatni a nápolyi Anjouk (ezúttal „Kis" Károly fia László) magyarországi trónigényét és a hazai egyháznagyok azon csoportját, amely Zsigmond egyes intézkedései — a ligakormányzat számára kedvezőtlen alakulása, egyes tisztségek elvesztése és hasonló okok — miatt elégedetlenkedett. Belső és külső okok együtthatása következtében Zsigmond magyar trónja megint

megbillent, kis híján levetve a rajta nehezen kapaszkodót. A méltóságában sértett főpap-nagyúr, Kanizsai kancellár vezetésével szövetség alakult. Ennek tagjai követelték, hogy a király távolítsa el környezetéből külföldi híveit, köztük a délnémet atyafiságú Albeniket, akiknek növekvő befolyásától — nem minden alap nélkül — a magukét féltették. A király ugyanis mindenütt bizonytalan és szorongatott helyzetében azzal kísérletezett, hogy magyarországi tanácsában idegenek — államközi érintkezésben, kereskedelmi és pénzügyi műveletekben járatos elemek — segítségével növelje a saját szerepét, szűkebbre szorítva ezzel túlágosan nagyhatalmú és nagyhangú bárói támogatóiét. De ezen a szerény próbálkozáson is rajtavesztett. Minthogy vonakodott teljesíteni a Kanizsai vezette szövetség követeléseit, a lázadó urak elfogták és bebörtönözték. A királyi tanács, amely lényegileg már Lajos idején „országos" jelleget kezdett ölteni (ez a jellege a trónutódlási harcok, kivált Mária királynő fogsága alatt előtérbe került), most nevében is mint országos tanács lépett fel, az ország királytalan kormányzásának igényével. A három vezető méltóság — a nádor, az országbíró és a főpap-kancellár — irányításával saját nevében, országos tanácsi jogán működő testület olyan komolyan vette önmagát, hogy új pecsétet veretett, Kanizsai pedig nem — mint addig — a király, hanem a „korona" kancellárja címen intézte az ügyeket. (A korona az államhatalom szimbólumaként már előbb is szerepelt a feudális ideológiában. Új elemként jelentkezik azonban a király és a korona—államhatalom—tanácsi nagyurak különválasztása, kifejezetten ki nem mondott szembeállítása.) A régebbi történet- és jogtörténetírásban különböző nézetek merültek fel az események közjogi értelmezése és értékelése körül. Bennünket a dolognak ez az oldala kevésbé érdekel, mint az a tény, hogy a nagyurak, akiknek (mint többszörösen tárgyaltuk) jó ideje döntő szerepük volt az ország kormányzatában, most — a magyar történet folyamán első ízben — formálisan is kifejezték meggyőződésüket: ők itt az urak, annak kell történnie, amit ők akarnak, ha pedig a király nem azt teszi, hiába király, félreállítják.

Zsigmondot egyes híveinek — Garainak, Stibornak — gyors és határozott fellépése kiszabadította ugyan, de kényelmetlen alku árán. Király maradhatott, de büntetlenséget, sőt tisztségeket kényszerült adni az ellene támadóknak, s el kellett koboznia az Albenik magyarországi birtokait. A történteket aligha lehet a királyi hatalom sikereként elkönyvelni. Még kevésbé lehet a nagyralátó birodalmi tervek megvalósulásának ígéretét sejteni bennük. De Zsigmond, törhetetlen kalandoroptimizmusával — ami éppoly jellemző a haldokló lovagvilág egyes alakjaira, mint a halálsejtelemből féktelen tobzódásba

menekülő búskomorság másokra —, már ismét terveinek szétszakadt szálait szövögette. Ligát kötött megmentőjével, Garaival; a szövetséget házassággal is megerősítették, amennyiben vőtársi viszonyba kerültek: Cilli tartomány hatalmas urának, Herman grófnak a leányait vették nőül. Cilleinek addig is nagy befolyása volt Magyarországon és főleg Szlavóniában. A házasságokkal megerősített, mondhatni dinasztikus kapcsolat a király és a két bárói család között még jobban megnövelte a Garai—Cillei atyafiság tekintélyét és szerepét az államügyek irányításában. A király pedig ismét viszonylagos biztonságban érezhette magát. Azonnal tovább ment. Külpolitikai téren úgy akarta kiköszörülni a csorbát, hogy kényszerítette bátyját: ismerje el őt csehországi helytartónak. A Habsburgokkal — hogy biztosítsa támogatásukat birodalmi törekvéseihez — kölcsönös örökösödési szerződést kötött. Ezt jónak látta megerősíttetni egy bárókból, főpapokból és nemesekből összehívott gyűlésen is. (Innen datálódik a Habsburgok magyarországi trónigénye, amit azonban — Albert és Utószülött László uralkodásának rövid közjátékát nem tekintve — majd csak Mohács után sikerül tartósan realizálni, olyan körülmények között, amelyek a Habsburgoknak sem voltak kellemesek, a magyar állam szempontjából pedig végzeteseknek bizonyultak.) Ezek megtörténvén, a király elég erősnek hitte magát, hogy ígéreteit félredobva bosszút álljon foglyulejtőin. A tisztségükből elmozdított, megsértett urak ellencsapásként ligába tömörültek, s a nápolyi trónkövetelő mellé álltak. A Kanizsai—Bebek—Druget—Marczali szövetség katonai sikereket ért el a király párthíveivel szemben. Nápolyi László megszállta a dalmát partvidéket, s Zárában 1403 nyarán királlyá koronáztatta magát. A pápa elismerte, s az ő híveit nevezte ki, a magyarországi főpapi stallumokba. Zsigmond ügyei ismét rosszul álltak. Ám a kül- és belpolitikai erőviszonyok pillanatonként változó hullámverése kisegítette ebből a bajból is.

A ligaharcok, legalábbis a két előző évtized folyamán állandósult formájukban, végükhöz közeledtek. A nagyúri csoportok a folytonos acsarkodásban kimerítették egymást és önmagukat. A mélyben pedig fenyegetően sűrűsödtek azok az erők, amelyek nem valamely liga uralmát, hanem magát a ligauralmi rendszert fenyegették. S a rendi tömörülés látható, érezhető jelei mellett más, még fenyegetőbb jelek mutatták azokat az erőket is, amelyek a báróuralom adott rendszerén túl olykor — legalább tendenciájukban — már-már a feudális berendezkedés pilléreit is feszegették. A jobbágyparaszti elégedetlenség fokozódását mutatták a régebbi eretnekmozgalmak nyomán itt-ott feltünedező újabbak s a kizsákmányolás, illetőleg

a terhek — egyháziak és földesúriak — növelése elleni tiltakozás egyéb helyi megnyilvánulásai. Magukban csekély jelentőségű, elszigetelt esetek voltak ezek, de mint a szertepattanó szikrák a kigyulladni készülő tüzet, mintegy előre jelezték az osztályharc fellángolásának következő szakaszát, az országrészi méretű megmozdulások közelgő viharait. Tovább erősödött a városok ellenállása a feudálisok hatalmaskodásaival és beavatkozási kísérleteivel szemben. Ezzel párhuzamosan a fejlettebb városokban nőtt az ellentét a vezetést kisajátító vagyonos réteg és a vezetésből részt követelő céhes polgárság (valamint a patríciusokkal szemben melléje szegődő plebejuselemek) közt. Az ellentét Budán, az Anjouk óta fő székhelynek s egyben az ország központjának tekintett városban robbant ki elsőül. A céhes polgárság felkelése itt átmenetileg igen nagy — a nyugati városok viszonyaihoz képest egyáltalán nem szokatlan, de nálunk meglepő s a kormányzat irányítóit alkalmasint megdöbbentő — eredménnyel járt: elűzték a régi vezetőket, átalakították a város önkormányzati rendszerét, s a belső tanács ellenőrzésére egy tágabb külső tanácsot állítottak. Demokratikus irányú újításaikat közel két évig sikeresen védelmezték (1402—1403). Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy e körülmények együtthatása közrejátszott a ligaharcok elülésében. Az osztályuralom rendjét (s azon belül az adott rendszer lényegét) kellett megvédeni; ennek érdekében meg kellett szüntetni a már amúgy is egyre tarthatatlanabb helyzetet teremtő s hovatovább az úri csoportok legtöbbje számára is elviselhetetlenné váló részharcokat. Budán helyreállították a patríciusi városvezetést, a gyűlésezést és a tanácskozást a várnagy — tehát feudális hatalmasság — engedélyéhez kötötték. Közben (a véres előzményekhez képest úgyszólván észrevétlenül) leszerelték a Zsigmond ellen szövetkezett urakat. A vezetők nagyrészt megúszták büntetlenül — Kanizsai elvesztette a kancellárságot, de megtartotta érsekségét, s utóbb ismét jelentős befolyásra tett szert —, a lázadók követőit azonban, a familiárisi kötelezettség alapján mellettük küzdő kisebb birtokosokat szigorú büntetésekkel, vagyonelkobzásokkal, főbenjáró ítéletekkel vagy ezek feloldása fejében teljes elszegényedést jelentő bírságokkal sújtották. Látván híveinek szétszóródását, a megkoronázott nápolyi hazatért, bár trónigényét a távolból is fenntartotta. Minthogy az igénnyel nem sokra jutott, Dalmáciát százezer aranyért eladta Velencének. A városállam ily módon jogalapot szerzett hatalma kiterjesztéséhez az Adria keleti partján. Terjeszkedését sem az érdekelt városok, sem a fennhatósági igényeiket ismételten hangoztató és olykor érvényesíteni törekvő magyar királyok nem tudták megakadályozni.

Nápolyi László kiszorítása pontot tett a Lajos örökségéért folytatott dinasztikus küzdelmek végére; párthíveinek behódolása a közel harmadfél évtizedig húzódó ligaharcok, a véres nagyúri belvillongások befejezését jelzi. De nem jelenti a nagyurak hatalmi túlsúlyának megszűntét, nem jelenti a kormányzati rendszernek — az állam bárói, sőt liga jellegű irányításának — a lényeges megváltozását. Zsigmond úgy érte el sikereit, hogy mind szorosabbra vonta kapcsolatait az őt támogató bárócsoporttal. Utóbb a csoport köre kitágult, új tagokkal bővült. Hazai nagyurak mellett egyes külországiak: a töröktől szorongatott s Magyarországtól segítséget remélő, itt különben menedékszerű birtokkal rendelkező, a király részéről változatlanul hűbéresnek tekintett északi szerb és havasalföldi fejedelmek, illetőleg várományosok csatlakoztak hozzá. Bázisa ezzel kiszélesedett, jellege azonban nem változott. Ennek a király és a nagyurak közt kötött újfajta ligának parádés formája volt az 1408-ban alapított Sárkány-rend, amely — mint már a régebbi kutatás felismerte — lovagi külsőségek között voltaképpen az uralkodó és támogatói szerződéses kötelezettségét fejezte ki egymás kölcsönös megsegítésére. Ez a szövetkezés egy ligát ültetett a korábbi sok helyére; kiküszöbölte a hatalmi harcok előző formáit, és némileg megerősítette Zsigmond helyzetét és dinasztikus törekvéseinek alapjait. Egyúttal megszilárdította, noha valamelyest rendezettebb viszonyok között, a báróuralom rendszerét, kiküszöbölve a ligaharcokat, de nem szüntetve meg felújulásuk lehetőségét.

Az új helyzet, Zsigmond uralmának ez a felette viszonylagos értékű megszilárdulása jutott kifejezésre a nápolyi párt kisebb súlyú, kevésbé befolyásos vagy éppen befolyástalan követőivel szemben foganatosított, fentebb érintett büntető eljárásokban. A birtokelkobzások, mondanunk sem kell, nem a király, hanem az őt támogató nagyurak (vagy familiárisaik, tehát közvetve megint csak a hatalmon levő bárók) vagyonát és befolyását gyarapították. Ezek mellett azonban sor került egy olyan intézkedésre is, amely közvetlen indítékait tekintve összefüggött ugyan a liga- és trónküzdelmekkel, illetőleg ezek külpolitikai hátterével, eredményében azonban, folytatását is figyelembe véve, fontos területen szolgálta az állam erősítését. Az állam és az egyház viszonyának régebbi nyomokat követő, egészében mégis sokban újszerű és főleg a további fejlődés távlatait megnyitó átalakításáról van szó. Ennek első jelentős lépése Zsigmond „placetum regium" néven ismert rendelkezése volt, amely megtiltotta, hogy Magyarországon a király hozzájárulása nélkül kihirdessék a pápák vagy követeik bárminő döntését, üzenetét, írását, ítéletlevelét (1404). Fontos lépés volt ez azon

az úton, amely a pápaságtól és annak közvetlen irányító szerepétől független, döntő vonatkozásokban az államnak alárendelt egyházi szervezet megteremtéséhez vezetett. A nápolyiakon aratott győzelem ellenére Zsigmond nem vállalkozhatott volna ilyen lépés megtételére, ha nem számíthat ebben a kérdésben a pápai beavatkozásoktól anyagi és erkölcsi értelemben egyaránt érzékenyen érintett hazai egyháznagyok mellett különösen az egyházi középrétegek, a zsinati mozgalmakkal rokonszenvező, a javadalmak egy részére képzettségük címén igényt emelő s ezáltal a pápák, illetőleg a bíbornoki kar szokásos eljárásával és törekvéseivel ellenzékbe kerülő egyházi értelmiségi elemek és nem utolsósorban a javadalmak egy részét különféle címeken, olykor egyszerű visszaélésként birtokukban tartó világi hatalmasok támogatására. Ezen a ponton részben találkozott e különben éppen nem mindenben azonos érdekű rétegek törekvése, viszonylag szilárd és széles bázist szolgáltatva a király intézkedéseinek. Külpolitikai téren mindezt alátámasztotta a zsinati mozgalmak kibontakozása, számos országban pedig a világi kormányzat egyidejű törekvése a pápai befolyás korlátozására, ami idővel különféle súrlódások, egyezkedések, konkordátumok, pragmatica sanctiók és egyebek útján az állami irányítás fokozottabb érvényesülésére, néhol az államegyházi szervezet alapjainak a kibontakozására s ennek keretei között az egyházi középrétegek relatív súlyának növekedésére vezetett. (Magyar viszonylatban e fejlődés megfelelőjének tekinthető Zsigmond valamivel későbbi akciója, amelynek során — meglehetősen különös körülmények között — kicsikarta a konstanzi zsinaton pápaválasztás céljából ülésező bíborosok szentesítő hozzájárulását a magyar királyok úgynevezett főkegyúri jogának gyakorlásához, így egyebek közt ahhoz, hogy a főbb egyházi tisztségeket maguk tölthessék be, illetőleg a pápa azokra csak az ő jelöltjeik közül nevezhessen ki valakit. A megválasztott pápa nem erősítette meg a bíbornoki kar oklevelét, a magyarországi jogban azonban számon tartották, és a gyakorlatban, az erőviszonyoktól függő mértékben, igyekeztek érvényesíteni. Zsigmond alatt mindenesetre gyakran előfordult, Mátyás idején pedig úgyszólván mindennapossá vált mind a királyi kinevezés, mind pedig egyes egyházi javadalmak igénybevétele világi célokra, így főként az állami intézményekben teljesített szolgálatok jutalmazására.)

Míg a ligaháborúk megszüntetése csupán a kormányzat meglevő rendszerének viszonylagos stabilizálását jelentette, addig a pápasággal szemben tett intézedés legalább egy vonatkozásban, a hazai egyházügyek irányításában az állami befolyás erősödését mutatta. Egyik sem eredményezte

szükségképpen a király hatalmának növekedését, bár a korábbi állapothoz képest valamivel több lehetőséget nyújtott arra is. Megállapítható, hogy Zsigmond, a maga szeszélyes, kapkodó és következetlen módján — ami azonban olykor meglepő szívóssággal párosult, s megítélésünk szerint sokkal inkább tekinthető a viszonyok, mint az egyéni-alkati tulajdonságok kifejezőjének —, törekedett a központi hatalom erősítésére is. Érthetően, mindenekelőtt zilált kincstárát iparkodott úgy-ahogy rendbehozni. Környezetében kezdettől fogva szerepet kaptak külföldi (olasz, majd részben délnémet eredetű) pénzügyi szakemberek, kereskedők és vállalkozók, akik a maguk ügyletei mellett a királyi jövedelemforrások egy részének gyümölcsözőbbé tételével is megpróbálkoztak. Valószínűleg az ő működésükkel függ össze a kamarai bérletek rendszerének további fejlődése, amiben idővel a hazai városok némelyike is szerepet kapott. S hihetőleg a XV. század első éveiben jelentős funkciót betöltő délnémet tanácsadó, Nürnbergi Márk tevékenységével kapcsolatos a királyi városok, mezővárosok és falvak helyzetének rendezése céljából 1405-ben kiadott — lényegében a kincstár érdekét szolgáló, de egyúttal a városi fejlődés általános érdekeit is minden előző intézkedésnél világosabban és átfogóbb szemlélettel kifejezésre juttató — törvényes rendelkezés. E dekrétumot egyesek úgy fogták fel, mint a városok renddé szerveződésének és egységes fellépésének jelét; mások mint országgyűlési jellegű tárgyalások eredményét. E felfogást alátámasztotta a Törvénytár kétnyelvű Márkus-féle kiadásában olvasható pontatlan fordítás is. A szöveg, valamint a körülmények szabatos elemzése azonban kétségtelenül azt mutatja, hogy sem országgyűlés, sem egységes városi rendi fellépés nem volt: a királyi helységek — nemcsak városok, hanem falvak — küldötteinek meghallgatása után a szokott módon a király és tanácsa adta ki a dekrétumot. (Egyes jelek arra vallanak, hogy a megerősítés előtt a szöveget véleményezés végett megküldték a megyéknek is. Ez azonban, mint még rátérünk, nem országgyűlési, hanem csupán azt előkészítő eljárásnak tekinthető.) A küldöttek összetételéből világos, hogy a tanácskozás összehívásánál a kincstár érdeke volt a döntő szempont. Ez természetesen nem zárja ki, sőt részben éppen feltételezi, hogy a városfejlődés tényei — s talán egyes, már ekkor érvényesülő, rendi irányba mutató városi kívánalmak — hozzájárultak a király, illetőleg tanácsadói figyelmének felkeltéséhez és döntéseik megformálásához. Mindenesetre igen figyelemreméltó, hogy a dekrétum, bár kifejezetten a királyi helységekről szól, általános városi (a városias fejlődésnek kedvező gazdasági) érdekeknek ad hangot. Az országot szemlátomást gazdasági egységnek

tekinti. Ezzel és több részletintézkedésével előremutat, talán nagyobb mértékben is, mint ahogy az ország viszonyai, a városfejlődés addig elért színvonala szerint várható volna. Nyilván ez az oka annak, hogy nem egy fontos intézkedése, így például a mértékek egységesítését elrendelő, még jó ideig nem valósult meg.

Még távolabb tekintő, éppen ezért még kevésbé megvalósítható ipar- és kereskedelempolitikai tervek mellett (barhentszövők egybetelepítése, a fekete-tengeri kereskedelem dunai közvetítése stb.) számos konkrét intézkedés, kiváltság és egyéb kedvezmény mutatja, hogy Zsigmond és pénzügyi tanácsadói nagy erővel támogatták a városi, városias irányú fejlődést. Egyidejűleg igyekeztek azt tüstént és a lehető legnagyobb mértékben megvámolni. Zsigmond üzleteket kötött a nagyobb városokkal, ugyanakkor óriási adókkal terhelte meg őket. Ez azonban kevésnek bizonyult kincstára megtöltésére. Egyéb bevételeinek növelését célzó törekvései részben a bérleti rendszer eredendő fogyatékosságán, részben az erőviszonyokon, a nagyurak beavatkozásán szenvedtek hajótörést. Mint már érintettük, helyzetének viszonylagos megszilárdítása után a király azon volt, hogy híveinek drága szolgálatait kevesebb áldozattal biztosíthassa magának. Minthogy az adományokat nem állt módjában megszüntetni, igyekezett belőlük némi hasznot húzni. Túl a megadományozottak bizonytalan hűségén, kézzelfogható ellenértéket, többnyire pénzt kívánt. Az ügylet a szokásos adomány helyett hovatovább a kölcsön vagy a zálog alakját öltötte magára. Egyes nagyurak olykor igen tekintélyes összegeket, több ezer aranyat fizettek kölcsön címén. Zálogul kapták a birtokot vagy más jövedelemforrást, amit a trón- és ligaharcok időszakában minden efféle ellenszolgáltatás nélkül megkaphattak volna. A király állandó pénzügyi zavarainak enyhítésére alkalmas volt ez a módszer, a kincstár állapotainak rendezésére nem. Végső soron tovább növelte a nagyurak hatalmát és fokozta az ebből származó feszültséget. Ebben az irányban hatott a „dispositio" (megbízás, itt inkább szerződés) rendszerének kialakulása is. A határvédelem és a külországi háborúzás céljaira zsoldosokat kellett volna fogadni, minthogy a haderő felfrissítésének egyéb tervei kudarcba fúltak. Erre eleinte főleg külföldi eredetű vállalkozók mutatkoztak alkalmasnak, akik közül nagy hírt szerzett a kereskedelmi faktorból különféle állami jövedelmek kezelése, illetőleg zsoldostoborzó megbízások útján megvagyonosodó, utóbb temesi ispánságot szerző és a magyar bárók közé beolvadó Filippo Scolari, magyar nevén Ozorai Pipo. De a kitűnő vagyonszerzési lehetőséget hamarosan felfedezték a hazai nagyurak is. Bekapcsolódtak a „dispositio" rendszerébe.

Megállapított zsoldösszeg, ennek hiányában pedig valamely uralkodói jövedelemforrás záloga fejében meghatározott számú fegyveres előállítását vállalták. A török harcok felújulásakor egész sor kamarai jellegű jövedelem (pénzverés, kamarahaszna stb.) került így — túl a már előbb elharácsoltakon — magánosok kezére.

A fentebb vázlatosan elmondottakat összegezve arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Zsigmond törekedett ugyan az uralkodói jövedelmek növelésére, de törekvései csak az első évek zavaros viszonyaihoz képest vezettek némi eredményre. Végső soron nem sokat változtattak sem a kincstár állapotán, sem a király és a nagyurak közti erőarányokon. Az előbbi visszavezethető az utóbbira: ezen kellett volna változtatni ahhoz is, hogy a jövedelmek rendezését eredményesebben lehessen megkísérelni. A kormányzat adott rendszerén belül azonban nem lehetett megváltoztatni az erőviszonyokat. Olyan támaszokat kellett tehát keresni, amelyek alkalmasaknak ígérkeztek a király szövetségében a nagyurak túlsúlyának kiegyenlítésére. A századforduló táján elsősorban a politikai (sőt, belügyi vonatkozásban, katonai) súllyal is rendelkező köznemesek kínálkoztak ilyenként. Úgy látszik, Zsigmond és tanácsadói felfedezték a köznemesség rendi törekvéseinek támogatásában a központi hatalom megszilárdítása, a nagyurak részbeni korlátozása szempontjából ígéretesnek látszó lehetőséget, és a temesvári országgyűlés tanulságai nyomán a XV. század elejétől, főleg a tízes évektől kezdve növekvő céltudatossággal igyekeztek azt hasznosítani. A király és a tanácsosok politikájának ez az iránya levezethető az uralkodó osztályon belüli ellentétek fejlődéséből, ám alapja és a nyomában megfigyelhető változások lényege nem érthető meg, nem értelmezhető helyesen a tágabb bel- és külpolitikai összefüggések áttekintése nélkül. Belpolitikai téren a köznemesség és a városok rendi szervezkedése, mögötte az osztályviszonyok alakulása, a jobbágyparaszti osztályharc új és magasabb formáinak feltűnése; külpolitikai téren Európa hatalmi viszonyainak fejlődése, a fennálló egyházi és politikai rendet sok helyen alapjaiban ropogtató népi megmozdulások kibontakozása, Zsigmond magyar királyságának mindezekben kimutatható érdekeltsége és állásfoglalása vonja magára figyelmünket.

A magyar királyság európai helyzetét, külkapcsolatainak alakulását vizsgálva meg kell állapítanunk, hogy Zsigmond uralkodásának második felében ezek tágabb körre terjedtek ki, és bizonyos értelemben magasabb szinten folytak, mint korábban bármikor. Egyúttal különbséget kell tennünk a külkapcsolatok két csoportja közt. Az egyik a magyar állam köz-

vetlen érdekeivel függött össze, és jól vagy rosszul azokat juttatta kifejezésre. A másik — leszámítva itt a feudális osztályszempontok érvényesítésének minden feudális államban közös alapérdekét — nem közvetlenül függött össze a magyar állam érdekeivel és céljaival. Nem elsődlegesen ezeket, hanem Zsigmond — illetőleg az általa képviselt Luxemburg-ház — dinasztikus politikáját fejezte ki. S már itt megemlíthetjük, hogy a magyar királyság Zsigmond korabeli külpolitikájában az utóbb említett csoport jutott túlsúlyra. Ami önmagában nem volna különösképpen szemet szúró, hiszen ekkortájt a legtöbb európai állam külpolitikájában — talán az itáliai városállamokat, de azokat is csak fenntartással tekintve kivételnek — a dinasztikus szempontok még igen nagy nyomatékkal érvényesültek. Mint Károly külpolitikájának jellemzése során érintettük, a kérdés az, hogy a dinasztikus szempontok, a felszínen ezekkel jellemzett külpolitikai kapcsolatok mennyire vágnak össze az államok egyéb, mélyebben fekvő okoktól megszabott szükségleteivel; előmozdítják-e vagy sem — vagy talán éppen hátráltatják — a belső fejlődést, és végső soron: beilleszkednek-e a haladás irányába vagy ellenkezőleg, azzal szemben hatnak. Károly külpolitikájának fő vonalait ilyen meggondolások alapján értékelhettük nagyjából pozitívan; ugyanilyen alapon kell negatívan értékelnünk Zsigmond külpolitikájának jellegzetesen kiemelkedő fő vonásait. Állásfoglalásunkban nem ingathatnak meg azok a kortársi megnyilatkozások, amelyek — Zsigmond udvarának fényétől, a szétágazó kapcsolatok sokaságától és bonyolultságától elvakítva — a király hatalmának nagyságáról, személyes tekintélyének európai irányító befolyásáról szólnak, vagy ezt éppenséggel a magyar államra vonatkoztatják. Bőven rendelkezünk ellentmondó kortársi megnyilatkozásokkal is. A tények elemzése alapján vitathatónak mutatkozik Zsigmond személyes befolyásának mértéke, s teljességgel tarthatatlan az a régebbi szakirodalmunkban nemegyszer fellelhető felfogás, minha ez a magyar állam hatalmi helyzetét fejezte volna ki. Egyébként újólag aláhúzzuk: a hatalmi helyzet önmagában nem értékelési alap, legalábbis a történelem marxista értelmezésében nem az.

Zsigmond dinasztikus törekvéseinek és személyes becsvágyának egyik legfőbb célja teljesült, amikor 1410-ben német királlyá választották. Ezt a tisztséget akkoriban mintegy lépcsőnek tekintették a császársághoz. Közel negyedszázadba telt, míg a Luxemburg homlokán érezhette a régi császárok vaskoronáját, és fogadhatta a pápa áldását. Bonyodalmakkal és cselszövésekkel, államközi és egyházpolitikai zavarokkal, sok vérrel és hitszegéssel szegélyezett út vezetett odáig. Közbül volt a nyugati schisma

megszüntetése, az aviguoni pápaság visszaköltözködése Rómába, a keleti schisma megszüntetésére irányuló törekvések felújítása, több békéltető kísérlet az angol—francia háborúban, számottevő változások a Mediterraneum hatalmi viszonyaiban, a törökök európai terjeszkedésének felfrissülése. A nagy európai antifeudális megmozdulások sorában ekkor lángolt fel és terjedt el viharosan a Zsigmond országait legközvetlenebbül érintő: a huszitizmus; megindultak a huszita háborúk és nyomukban — Zsigmond hosszú uralkodásának záró akkordjaként — a huszita jellegű, országrészi méretű népi mozgalmak és felkelések a magyar királyságban. Mozgalmas világ. A nagytudású holland művelődéstörténész, Jan Huizinga a középkor őszének nevezte ezt. Huizinga a kultúra, az erkölcsök, az eszmények, a szokások, az életmód kérdései felől közelítette meg a kort, és az észlelt, olykor döbbenetes erővel megelevenített jelenségeket abszolutizált kategóriákban, erősen elvont és idealisztikus értelmezésben mutatta be. Sem módszerével, sem szemléletének alapjaival nem értünk egyet. De az elnevezést, a megfigyelések egy részét találónak érezzük. Ősz ez vagy alkony, az uralkodó osztály és különösen a lovagi elemek helyzete, életmódja, bomlása, erkölcsi és anyagi züllése oldaláról tekintve. Barbáran fényűző mulatságok, embertelen és értelmetlen kegyetlenkedések, nagy lakomák és macskajajos megbánások rikító kontrasztjai mögött alig kitapinthatóan bontakoznak a haladottabb országok „újkori" politikájának, a belső és külső hatalmi viszonyok átrendeződését előkészítő katonai, diplomáciai és nem kevésbé fontos hivatalszervezési műveleteknek a szálai. S mögöttük, alattuk, körülöttük morajlik a fennálló rend gúzsköteleit letépni akaró tömegek elégületlensége. Mozgalmas világ? Vulkáni inkább. Zsigmond úgy járt-kelt e vulkáni világ peremén, császár-királyi méltóságában úgy alkudott és esküdött, hadakozott és békített, kesztyűt dobott és kisiklott a csapás alól, szavát adta és szavát szegte, mint ahogy azt hajdan Magyarországon, félig-meddig kalandor trónigénylő korában, ligabeli társaival és ellenfeleivel szemben tette. De talán még céltudatosabban, nagyvonalúbban és felelőtlenebbül.

Nincs terünk részleteiben vagy akár nagy vonalaiban áttekinteni külpolitikájának széles skáláját. Csak olyan összefüggéseire utalunk, azokra is csak röviden, amelyek közvetlenül hatottak a magyar állam helyzetére. A német királyi, illetőleg császári méltóság, ami Zsigmond külpolitikájának tágabb európai távlatokat nyitott, ebben a vonatkozásban kevesebbet jelentett. A birodalom és a magyar állam közt a perszonálunió laza formáin túl nem jött létre szervezeti kapcsolat, bár előfordult — ám ez éppen

a szervezet bizonytalanságából eredt —, hogy a Zsigmond kíséretében tartózkodó magyar urak német ügyekben intézkedtek; amint történhetett volna fordítva is. Egyébként más kérdések foglalkoztatták a birodalom, mások a magyar királyság irányítóit. Másként alakult a két külpolitika irányvonala is; az a tény, hogy az uralkodó személyén át a kettő olykor összekapcsolódott, mindkettőre inkább zavaróan hatott. Zsigmond német királyi minőségében kifejtett tevékenysége mégis több tekintetben befolyásolta a magyar állam viszonyait; három vonatkozásban nem is kevéssé. A Zsigmond idején először megvalósított (akkor még személyhez kötött) unió a később, más körülmények között másoktól is képviselt, a következő században a Habsburgok birodalomszervező politikájába torkolló dinasztikus elképzeléseknek a történeti előképe. A konstanzi zsinat, amelyre Zsigmond német királyként gyakorolt befolyást, elismerte a magyar király főkegyúri jogait. Ugyanez a zsinat égette meg eretnekség vádjával Husz Jánost, aki Zsigmond meghívására, menedékjogban bízva, hitvita céljából érkezett oda. S a huszita háborúkban, amelyekhez a pápaság és a német birodalom keresztes hadai mellett Zsigmond magyarországi híveinek katonai erőit is felvonultatta, a magyar urak fegyveres kísérete a keresztesekkel vállvetve pusztította az elnyomói ellen felkelt cseh nép otthonát, földjét és gyermekeit. A harc utóbb a taboriták hadi sikerei nyomán átterjedt a birodalom egyes részeire és a magyar királyság északi, nagy részben szlováklakta területeire. Itteni kihatásaiban mintegy három évtizeddel élte túl a nagy háborút lezáró lipanyi csatát.

Míg a magyar király hadai a huszitákat pusztították, országa déli végein ismét fenyegetővé nőtt a török nyomás. A tízes évek végétől a portyázók sűrűsödő betörései, a szomszéd országok függő helyzetbe vonása vagy függésük szorosabbá tétele, majd a nagyobb erőkkel végrehajtott támadások megindulása jelezte ezt. A védelem szervezete nem működött eléggé hatékonyan. A bánságokra Zsigmond birodalmi politikája értelmében az a feladat várt, hogy elhárítsák a támadásokat az ország határaitól, sőt katonai nyomásukkal biztosítsák a hűbéresnek tekintett szomszéd országok uralkodóinak hűségét, e területeket mintegy szigetelő övezetként iktatva a török és a magyar királyság közé. Ez a politika gyökerében hibásnak bizonyult, mert — nem szólva itt a fennhatósági igények hangoztatásának káros következményeiről — hadszíntérré tette, és lassú felmorzsolódásnak szolgáltatta ki az érintett országokat. Azok uralkodói és uralkodó osztályainak egyes tagjai vagy menedéket kerestek Magyarországon, vagy előbb-utóbb behódoltak a törökök katonai túlerejének. A bánságok nem-

hogy ezt, hanem még azt sem tudták megakadályozni, hogy a török csapatok időről időre végig ne dúlják a királyság déli határvidékeit.

Ozorai Pipo temesi ispánsága idején az erők átmeneti, viszonylagos egyensúlyban álltak. Pipo csapatai, jobbára zsoldosok, időnként felkoncoltak egy-egy prédáló martalóchadat; néha ellentámadást indítottak, és benyomultak a töröktől megszállt vagy ellenőrzött szomszéd területekre. Az alapvető bajokon azonban mindez nem sokat változtatott. Pipo halála után még inkább romlott a helyzet. Egyes követői — köztük az ugyancsak zsoldostoborzó megbízások útján vagyonosodó és hatalmas úrrá emelkedő Tallóczi testvérek — megpróbálták utánozni a híres vezér merész tetteit; hadaik élén védelmezték a rájuk bízott várakat és azok környékét, olykor ellentámadással is kísérleteztek. Az erőviszonyok egyre kedvezőtlenebb alakulása folytán azonban — kellő támogatás híján, s növekvő nyomással szemben — a helyzet lényeges megváltoztatásának, a fenyegetés távol tartásának egyre kevesebb reményével. Országos haderő egyszer vonult a török ellen. Amikor a törökök Lazarevics István halála után megrohanták Szerbiát, és elfoglalták területének jelentős részét, Zsigmond megpróbálta megszállni az Al-Duna átkelőit ellenőrző fontosabb várakat. Belgrádot, a legfontosabbat — régi magyar nevén Nándorfehérvárt — már előbb sikerült biztosítania (cserében a szerb fejedelem magyarországi birtokokat kapott); most Galambóc (Golubac) következett volna, de a törökök gyorsabbaknak bizonyultak. Nemcsak a vár veszett el, hanem a királyi haderő is súlyos vereséget szenvedett. Több ilyen méretű hadművelet nem történt. Zsigmond a déli részeken, Belgrádot véve kulcspontul, lényegében védelemre próbált berendezkedni. De a védelem szervezete fogyatékosnak mutatkozott. S a harmincas években egyre súlyosabbakká váltak a törökök pusztításai. Ezt semmiképpen sem közömbösíthették a külpolitikai próbálkozások, amelyeknek révén Zsigmond a törökök hátában (még a távoli Perzsiában is) igyekezett támogatókat találni az ellenség erőinek lekötésére.

Nyugati ügyei miatt Zsigmond sokat tartózkodott külföldön. Távollétében a kormányzat irányítását egy régenstanács-féle testület látta el, amelynek tagjait a király a leghatalmasabb urak közül nevezte ki, s akik egyúttal természetesen a hatalmon levő nagyurak többségének bizalmát bírták. A régenstanács a bárói kormányzat kialakult hagyományai szerint látta el feladatát. A király szerepe némileg elhalványult, háttérbe szorult mellette. Ám a háttérből mintha növekvő súllyal s részben új módon érvényesült volna. Zsigmond környezetében köznemesi származású tanácsadók, tisztségviselők tűntek fel. Így a tízes évek derekán a kincstári jog-

ügyigazgató funkcióját ellátó Aranyi, akinek hihetőleg szerepe volt több ekkori, a köznemesség rendi törekvéseinek kedvező intézkedés (illetőleg későbbi intézkedések alapjául szolgáló tervezet) előkészítésében; vagy utóbb Országh Mihály, aki, idővel a nagyurak sorába emelkedvén, a század derekának rendi harcaiban a Hunyadiakat és híveiket támogatta. A köznemesi tisztségviselők feltünedezésével együtt — attól nyilván nem függetlenül — keletkezett egy sor olyan törvényes vagy alkalmi rendelkezés, amely mintegy előkészítette az 1433—35-ös évek törvényhozását, és együttes hatásában a köznemesség vezető („tehetős") rétegének megyebeli befolyását igyekezett megnövelni; sőt, a törvények előzetes megyei megtárgyalása útján, legalábbis részben, előrevetítette későbbi országgyűlési szerepét is. E tényekben újabb történetírásunk — főként Mályusz Elemér eredményei nyomán — megítélésünk szerint helyesen ismeri fel a királynak és egyes tanácsadóinak azon törekvését, hogy a bárók hatalmi túlsúlyával szemben az addiginál nagyobb mértékben és következetesebben keressenek támaszt a köznemesség bontakozó-erősödő rendi követeléseiben. Nagyjában ezzel párhuzamosan olyan jelek mutatkoznak, amelyek azt sejtetik, hogy Zsigmond a kormányzat irányításában is iparkodott legalább részben függetlenülni bárói-tanácsi támogatóitól. Ugyancsak Mályusz megfigyelései nyomán így értelmezhetjük a „tanácsos" és „titkár" címmel felruházott tanácsadók feltűnését környezetében, továbbá a „titkos" kancellária felállítását a régebbi módon tovább működő kancellárián kívül. Folytonosságot nem tudunk kimutatni, ezért az utóbbit nem tekinthetjük a Lajos kori „osztály" egyenes származékának. Hasonló okból nem tekinthetjük Zsigmond korának titkárait a Mátyás korában felbukkanó hivatali ügyintézők közvetlen elődeinek. Tekintve Vitéz János összekötő szerepét Zsigmond és Mátyás kancelláriája között, a titkárok esetében a történelmi példa felhasználását nem tekinthetjük lehetetlennek, bár intézményi folytonosság itt sem mutatható ki, ügyköri-jellegbeli azonosság pedig eleve nem látszik valószínűnek. Más a helyzet, más a funkció; az elnevezés azonossága nem döntő. Itt említjük meg, hogy a tárgyalt jelenségekben — Mályusztól eltérően — még nem a központosítás, még csak nem is ilyen irányú kísérlet jeleit látjuk. Ezt a körülmények nem engedték. Láthatjuk viszont a királyi hatalom kiemelésére s ennek ügyintézésbeli alátámasztására irányuló törekvések megnyilvánulását. E törekvések nem lépik — s az adott viszonyok között nem is léphetik — túl azt a határt, ameddig a központi hatalom képviselője a kialakuló rendekre támaszkodva a még hatalmi túlsúlyban levő bárókkal szemben elmehet. Más lapra tar-

tozik, hogy az ilyen próbálkozások eredményeinek — esetleg eredménytelenségének — egyik-másik tapasztalatát utóbb, más körülmények között, valóban a központosítás eszközéül használták fel.

A köznemesség rendi szervezkedését és előretörését jelzik azok a már említett törvényes rendelkezések, amelyek adózási, tehát (az adózókról nem szólva) földesúri szemlélet szerint is érzékeny felületet érintő ügyeknél nem a hatalmasokra, hanem a középrendűekre, illetőleg a köznemesség tehetős elemei közül választandó személyekre bízták az ellenőrzést. A hatalmasok és a középrendű vagy tehetős nemesek szembeállítása világosan kifejezi a tendenciát: a köznemesek érdekeinek és kívánalmainak megfelelően korlátozni a nagyurak megyebeli befolyását. Hasonló, talán még jelentősebb lépések figyelhetők meg a köznemesség megyei küzdelmeinek régi porondján, a bíráskodás területén, kivált a középrendű és kisebb birtokú nemeseket különösen sújtó hatalmaskodások elítélését és megtorlását illetően. A királyi törvények és egyéb rendelkezések ezt mind teljesebben a megyei hatóság jogkörébe utalták. A tények azonban azt mutatták, hogy ez magában nem volt elegendő. A hatóság változatlanul a nagyúr-megyésispánnak, illetőleg az alispáni ügyvitellel megbízott familiárisának irányítása alatt állt. Amellett a kényes ügyekben a tanúk „félelemből vagy kedvezésből" nem vallottak, s ha mégis, kitették magukat a hatalmasok bosszújának. Ettől félve nemcsak a tanúk maradtak távol, hanem olykor a peres ügymenet egyes részeinek egyszerű írásba foglalására (nem ítéletmondásra vagy érdemi állásfoglalásra) illetékes hiteles helyi emberek is. Ebből az volt a tanulság, hogy az ítéletnek csak úgy lehet érvényt szerezni, sőt hovatovább ítéletmondásig is csak úgy lehet eljutni, ha a gyűléseken fegyveres erőt vonultatnak fel a nagyurak felfegyverzetten fenyegető kíséretével szemben. Erre szolgáltak a királyi megbízás alapján esetenként meghirdetett megyegyűlések (proclamata congregatio), amelyeken — nem minden huzavona nélkül — idővel sikerült érvényt szerezni a hatalmaskodások, birtokügyi visszaélések eseteire érvényes törvényeknek, így orvosolván a köznemesség egyik legfájóbb, immár évszázados és a századforduló zavaraiban egyre inkább elmérgesedett sérelmét. A század második felében a megyei hatóság összetétele lényegesen megváltozott. Mátyás idején a köznemesség befolyása különben is megnőtt és megszilárdult. Ennek következtében a gyűlésezés imént jellemzett formája elvesztette jelentőségét. Zsigmond idején azonban, a köznemesség rendi szervezkedése és előretörése, megyei pozícióinak erősítése szempontjából igen fontosnak bizonyult.

Mindez a megye keretei között történt. De szaporodnak a jelek, amelyek azt mutatják, hogy a köznemesség rendi törekvései túlnőttek ezeken a kereteken. Országos méretekben kezdtek felemelkedni az államhatalom rendi megosztásának, az állam irányításából való közvetlen részesedésnek, a bárók kormányzati egyeduralma megszüntetésének követeléséig. Szemben a polgári történetírás egyes, a nyugati szakirodalomban ma is túlnyomó súlyú ágazataival, amelyek a rendi országgyűlések és általában a rendi kormányzat létrejöttében a mindenkori kezdeményezést, sőt az egyedül aktív szerepet a központi hatalomnak tulajdonítják (tehát az olyanféle eljárásoknak, mint aminőket Zsigmond és tanácsadói részéről a törvények megyei megtárgyalásával kapcsolatban megfigyelhettünk), szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy a központi hatalom semmilyen kezdeményezése nem lehetett volna eredményes — alkalmasint sorra sem került volna —, ha nincs olyan társadalmi követelés, amely kiváltja, és megvalósulását támogatja. Bár forrásainkból, jellegüknek megfelelően, a felületes szemlélő valóban királyi kezdeményezésre következtethet, a fejlődés menetének ismerője emögött felfedezi a kezdeményezést kiváltó és alátámasztó társadalmi okot. Esetünkben: a köznemesi-rendi követelést, vagy legalábbis igényt.

Országos gyűlések, amelyeken köznemesek is részt vettek, már jóval korábban voltak. Vitatott kérdés, mikortól s mennyiben tekinthetők ezek rendi értelemben vett országgyűlésnek. Mint jeleztük, a XIII. század végének gyűléseit nem tekintjük ilyennek, bármily erősen hallatta is szavát ezekben a köznemesség. Rendi gyűlésről, rendi értelemben vett országgyűlésről akkor lehet szó, ha kialakultak a rendek. Magyarországon ez, mint láttuk, későbbi folyamat. Az országos gyűlések megítélésénél azt is meg kell vizsgálnunk, vajon a résztvevők az „ország" (a regnum: a hatalom, a kormányzat) részeseinek számítanak-e, vagy részvételük — mint maga a gyűlésezés — csupán alkalomszerű, nem jelez állandó és rendszeres részesedést az állam irányításában. Véleményünk szerint az első esetről még a XIV. század második felének országgyűlésein is (fenntartással használjuk a kifejezést) csak módjával beszélhetünk. A köznemesi-rendi szervezkedés a temesvári országgyűlést követő négy vagy ötödfél évtized alatt erősödött olyan fokig, hogy felléphetett az állam irányításában való rendszeres részesedés követelésével. Ezt a követelést juttatják érvényre a XV. század derekán állandósuló rendi országgyűlések, amelyeket részben megelőznek, részben (legalábbis eleinte) mintegy párhuzamosan kísérnek a köznemesek országrészi méretű megyeközi gyűlései. Ezeket már vitán

felül rendi jellegűeknek tekinthetjük, a korábbiakat inkább az előkészítő fejlődés állomásainak. Zsigmond idején az előkészítő fejlődés utolsó szakaszát látjuk, nem annyira az ekkor még mindig alkalomszerű országgyűlésekben, hanem inkább a még régi módon, a tanács által kibocsátott törvények előzetes megyei megtárgyalásában. Nemcsak a király és tanácsadói tudták, hanem a köznemesség vezetői is számon tartották, mit jelent mindez. S nem a véletlen műve, hogy a Zsigmond halálát követő zavarok, feudális pártharcok idején kész programként lépnek elő a folytatás: az országgyűlések rendszeresítése, a törvényhozás (és egyéb, az állam irányításában döntően fontos ügyek) oda utalása követelésével.

Kevesebb lármával, szűkösebb keretek között indult meg a városok renddé szerveződése. Alapja az a vitathatatlan fellendülés volt, amelyet a városok — legalábbis a legfejlettebbek — a XIV. század hetvenes éveitől számított hetven-nyolcvan esztendő alatt (a kor minden fejlődésüket gátló-korlátozó belső zavara, anarchikus pártharcai, nagyúri hatalmaskodásai ellenére) kétségkívül átéltek. Régebbi történetírásunk egyes képviselői — utalhatunk itt különösen Kovács Ferenc munkáira —, bár a kor magyarországi városfejlődésének számos értékes tényét tárták fel, a folyamat egészét mégis tévesen értékelték. Az ipar és a kereskedelem adatainak regisztrálása mellett egyoldalúan és túlzottan hangsúlyozták városaink gazdaságának agrár jellegét, ami — mint szó volt róla — a fejlettebbek esetében már a XIV. század derekán sem áll, még kevésbé két emberöltővel utóbb. Újabb történetírásunk — így Szűcs Jenőnek a céhes ipar és a városfejlődés összefüggéseit tárgyaló könyve — helyesen emeli ki, hogy vezető városaink ipara, noha túlnyomóan még céhes keretek között (azokat sem egészen töltve ki), igen jelentős fejlődésen ment át. A XV. század első harmadának végén a fejlődés élén haladó városokban az elkülönült és jelentős részben céhekbe tömörült iparágak száma legalább negyven-ötven, esetenként még több volt, a városi lakosság iparból élő része pedig meghaladta a 20—25 %-ot (esetenként ennél jóval többet). Egyes különleges helyzetű, kivételesen fejlett iparágakban — igaz, a példa igen ritka — már a céhes kereteken túlmutató szervezeti formák, a tőkés kooperáció kezdeti alakjainak létrehozására irányuló (ne hallgassuk el: többnyire elfulladó) törekvések is megfigyelhetők. A mezőgazdaság a városokban — nem említve a kertgazdálkodás néhány fajtáját — a szőlőtermesztésre korlátozódik, ami azonban a bortermelés, illetőleg a borral folytatott kereskedelem alapanyagát szolgáltatja, s ezért legalábbis részben, a városias, ipari-kereskedelmi tevékenységek körébe sorolható. A szorosan vett mező-

gazdaság nem a fejlettebb városokra, hanem az alacsonyabb szinten álló mezővárosokra jellemző, bár azokra sem kizárólag és nem egyenlő mértékben. A kimutatott fejlődés nem éri el a nyugati országok városiasságának színvonalát, de hazai és környékbeli viszonyításban igen számottevő haladást jelez.

Ennek felel meg a városi lakosság belső tagozódása, vagyoni differenciálódása, a rétegek egymás közti viszonyának alakulása, a városon belül az irányításért folytatott küzdelem a hatalom birtokában levő patríciusok és a részesedést követelő céhes polgárok közt, e küzdelmek eredményeként a városi önkormányzat némi demokratizálása s végül — ami tárgyunk szempontjából különös jelentőségű — a rendi kívánalmak és követelések feltűnése, majd előtérbe kerülése. Ezek köréből három tényt szokás kiemelni. Az egyik a legfejlettebb városok egy csoportjának (az úgynevezett tárnoki városoknak) a XIV. század végéig visszavezethető igyekezete a tárnoki szék (e városok felső bírósága, feljebbviteli fóruma) összetételének és működésének átalakítására. E küzdelem átmeneti sikerek és visszaesések után a XV. század derekára végérvényes eredményre vezet (amelyet Mátyás idején statutum rögzít); ennek értelmében a tárnokmester nem úgy mint régen: nemesi bírótársakkal, hanem az érdekelt városok küldötteinek élén ítélkezik azok ügyeiben. A másik rendi jellegű szervezkedés: egyes azonos érdekű, azonos jogállású városok — így elsőnek az úgynevezett alsó-magyarországi bányavárosok (Körmöc, Selmec stb.) — szövetségbe tömörülése. A harmadik, az állam fejlődésére közvetlenül kiható lépés, a városok (itt is a legfejlettebbekről van szó) rendszeressé váló képviselete az országrészi jellegű nemesi gyűléseken, illetőleg a XV. század negyvenes éveitől állandósuló rendi országgyűléseken.

Régebben alábecsülték a városok rendi szervezkedésének e jeleit; hellyel-közzel ma is találkozunk ilyen nézetekkel. Tény az, hogy a renddé szerveződés nem zárult le e tényekkel. Az országos képviselet felfogható ugyan úgy is, mint valamennyi város (a teljes jogú, úgynevezett szabad királyi városok) közös érdekeinek kifejezése, de nem jelentéktelen körülmény, hogy az országgyűléseken valóban részt vevő városok köre a körülmények szerint szűkül vagy bővül; a rendelkezésünkre álló adatok szerint egyszer sem öleli fel valamennyi szabad királyi várost, még kevésbé a városias úton fejlődő, de nem teljes jogú városokat, illetőleg mezővárosokat. Az sem vitás, hogy a városi szövetségek szűk körűek, az egyes városokat gyakran szembefordítják s kicsinyes civódásra indítják a céhes termelés és a korlátozott piaci viszonyok szűkkörűségében gyökerező ellentétek.

Mindez azonban nézetünk szerint nem azt jelenti, hogy kétségbe kell vonnunk a városok rendi szervezkedésének tényeit vagy azok fontosságát, hanem azt, hogy ennek hangsúlyozása mellett egyúttal ki kell emelnünk a városi-rendi fejlődésnek a gazdasági-társadalmi viszonyok addig elért színvonala által meghatározott korlátait is.

Közelebbi tárgyunk, a rendi fejlődés, valamint a feudális állam rendi alakjának létrejötte szempontjából az a lényeg, hogy a magyarországi városok egyáltalán elérték azt a színvonalat, amelyen felléphettek a rendi szervezkedés, a rendi jellegű érdekképviselet, az apparátus őket közvetlenül érintő egyes részeinek átalakítása, sőt az állam irányításában hovatovább döntő fontosságú országgyűléseken való részvétel igényével. Míg ez meg nem történt, felfogásunk szerint nem beszélhetünk a feudális állam rendi alakjának létrejöttéről. Megtörténte pedig döntő jelentőségű a korlátozó tényezők sokasága ellenére. Az utóbbiak fontossága más összefüggésben: a fejlődés további irányát és lehetőségeit meghatározó körülmények között fog kidomborodni. Fontos, sőt véleményünk szerint döntő szempont lehet ez a rendiség összetételének, jellegének, távolabbi perspektíváinak vizsgálatánál. Nem döntő azonban a most tárgyalt összefüggésben. Itt a lényeg a rendi követelések kialakulása és elismertetése; korlátozottságuk emellett másodrendű, bármilyen fontosnak fog bizonyulni utóbb és más összefüggésben.

Mind a városok, mind a köznemesek rendi szervezkedése s az államhatalom rendi megosztására irányuló törekvése levezethető a kiváltságoltak egymás közti ellentéteiből, illetőleg a báró-uralom avulttá, időszerűtlenné válásából és a régi rendszerű kormányzat változatlan fenntartásának ezzel összefüggésben növekvő nehézségeiből. De téves, torzító képet kapunk, ha beérjük ennyivel. Az államszervezet, a kormányzati rendszer átalakítása, a kiváltságoltak ezt közvetlenül előidéző ellentétei mögött lehetetlen észre nem venni a növekvő feszültséget, amit a jobbágyparaszti osztályharc élesedése, új és magasabb formáinak kialakulása idéz elő, az elnyomás apparátusának hatékonyabbá tételét követelvén a kiváltságoltak s elsősorban a magánhadsereggel nem rendelkező közép- és kisbirtokos nemesek részéről. Talán nem helytelen, ha később következő okfejtésünk eredményét előrebocsátva már itt leszögezzük: ahány rendi jellegű, a nagy országgyűléseket megelőző vagy az elsőkkel párhuzamosan tartott országrészi méretű gyűlésről, tanácskozásról tudunk, mindegyiknek a határozatai különös súllyal, kiemelten foglalkoztak az osztályharc különféle formáinak visszaszorításával. Az erdélyi „három nemzet" uniója — az ottani kivált-

ságolt elemeknek: a megyék nemeseinek, a székely előkelőknek és a szász városok patríciusainak ez a még nem tisztán rendi jellegű, de annak is felfogható, a későbbi fejedelemség rendi alkotmányában mindenesetre így tekintett szövetkezése — az 1437. évi nagy parasztfelkelés leverésére irányult elsősorban, csak második feladatként említve az országot fenyegető törökök visszaszorítását. Az északkeleti megyék nemeseinek terebesi gyűlése (amelyen egyes városi küldöttek is részt vettek) mindenekelőtt a huszita maradványok felszámolását tűzte ki célul. A század derekának egymást követő nagy országgyűlésein e tendencia kevésbé érvényesül — vagy mondjuk inkább: kevésbé nyíltan és közvetlenül kap hangot —, de a határozatok egyes pontjaiból, illetőleg utalásaiból így is eléggé tisztán kiolvasható.

Előző fejezetünkben már érintettük a jobbágyparasztság helyzetében az árutermelés és a pénzgazdálkodás terjedése következtében beállott változásokat. Jeleztük, hogy a differenciálódásnak és a zselléresedésnek a XIV. század második felében észlelt folyamatai a következő században egyre élesebb, határozottabb, polarizáltabb formákat eredményeznek. S említettük, hogy ez kihat az osztályharc menetére, konkrét céljainak, módjainak és eszközeinek alakulására is. Ezzel azonban nem mondtunk eleget: az összefüggések teljességükben nézve többrétűek és bonyolultabbak.

A járadék pénzformájának terjedése súlyos terhet rótt a parasztságra, kivált akkor, ha nem járt együtt a járadék egyéb formáinak háttérbe szorulásával — nem is szólva arról az esetről, amikor a pénz előteremtése a piaci viszonyok fejletlensége vagy bizonytalanná válása miatt ütközött akadályokba. Jelentősen módosult a helyzet, ha a pénz előteremtése nem járt ilyen különleges nehézségekkel, a járadék régi formái pedig visszaszorultak vagy éppen elsorvadtak a pénzbeli adózás mellett. Ez a járadék pénzformájának túlsúlyra jutását s idővel — kedvező esetben — valamennyi jobbágyteher pénzbeli megváltásának lehetőségét jelezte. Mint Marx megvilágította, ez a folyamat a jobbágy feudális függésének fellazítását, földesúri kötelezettségeinek egyfajta bérleti, bérletszerű viszonnyal való felcserélését eredményezi. Tegyük hozzá: ebben a helyzetben a paraszt mentesül a földesúri elnyomás, a gazdatiszti beavatkozás régebben mindennapos, a szolgáltatások előző formáinál kikerülhetetlen megnyilvánulásaitól; személyes szabadsága, mozgási lehetősége megnő; szabadabb tere nyílik gazdasága fejlesztésére, függésének további lazítására; a fejlődés további, magasabb fokán kedvezőbb körülmények között indulhat harcba

a birtokában tartott földdarab feudális tulajdonának polgári jellegű tulajdonná változtatásáért. Ebben az esetben a parasztság gyorsabban, kevesebb gyötrelem árán járhatja végig a feudalizmusból kivezető, a fejlettebb formációba torkolló fejlődés útját, noha ez az út így is sok kínt és keserűséget tartogat túlnyomó többsége számára. De hasonlíthatatlanul könnyebb, kedvezőbb és főleg rövidebb, mint a fejlődés másik, Európa keleti részein általánosnak tekinthető változata, amely a járadék régi formáinak megmerevedésén, majd a robot új — a földesúri árutermeléssel összefüggő — formájának uralkodóvá válásán keresztül az úgynevezett „második jobbágyság" (Engels kifejezésével: zweite Leibeigenschaft) rendszeréhez, a feudális viszonyok hosszan elnyújtott fenntartásához, a kapitalizmus kínosan lassú és feudális maradványokkal mindvégig súlyosan terhelt kialakulásához vezet.

Újabb történetírásunkból — főleg Pach Zsigmond Pál eredményeire támaszkodva — a vázolt probléma lényegét a következőkben összegezhetjük. A járadék pénzformájának uralkodóvá válása a parasztság fejlődésének szabadabb útját egyengeti, tehát pozitív jelenség, bármennyire súlyosan terheli is az adózók zömét vagy egyes rétegeit. Kelet-Európa országaiban a fejlődés a XV. században általában — Magyarországon a század végéig minden kétséget kizáróan — ilyen irányú, noha nem teljes, minthogy a pénzforma mellett mindvégig kimutathatók a járadék egyéb formái is. Ami azonban a járadékformák egymás közti arányát illeti, a század folyamán eltolódás figyelhető meg a pénzforma javára. Ez nemritkán más formák rovására történik, például egyes, korábban természetben lerótt szolgáltatások pénzbeli megváltása útján. E tény nem jelenti feltétlenül a terhek csökkenését, de mindenképpen a fejlődésnek a szabadabb út irányába tendáló menetét jelzi. A fejlődés ilyen irányát az árutermelés szerkezetének későbbi átalakulása, a földesúri árukereskedelem, majd a roboton alapuló árutermelés kibontakozása és túlsúlyra jutása töri meg. Ez azonban jóval később következik be.

A XV. század most vizsgált szakaszán a paraszti árutermelés — a parasztság különböző rétegeinek bekapcsolódása az árutermelésbe (pontosabban: termékeik egy részének piaci értékesítésébe) — növekedőben van. A földesurak ennek hasznát a pénzterhek kiterjesztése útján iparkodnak lefölözni. Nem sikertelenül: bár pontos felméréssel nem rendelkezünk, annyit az ismert és elemzett adatokból bízvást megállapíthatunk, hogy a jobbágyok földesúri pénzterhei a század első felében számottevően nőttek. Természetes, hogy ez kifejezésre jut az osztályharc alakulásában is. De nem

úgy, mint kétszáz évvel korábban. Láttuk, hogy az áru-pénzviszonyok fejletlensége miatt akkor az egyházi tized pénzbeli követelése is leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött, tiltakozást váltott ki, és átmenetileg kudarcba fúlt. A jobbágyság a XV. században is tiltakozott terheinek növelése ellen; nemcsak a terhek növelése, hanem általában a terhek ellen tiltakozván, megszüntetésükre vagy jobb híján legalább csökkentésükre törekedett. Egyre inkább ez a küzdelem került az osztályharc homlokterébe. Ennek keretében a jobbágyság a pénzterheket is iparkodott leszorítani. De — mint több más jel mellett a legpregnánsabban talán az erdélyi felkelés átmeneti sikerei nyomán, alku eredményeként létrejött kolozsmonostori egyezmények mutatják — ennél is inkább törekedett a régebbi terhek: a szolgaságnak mondott földesúri elnyomás (annak a jobbágyi birtoklást, illetőleg a jobbágy személyes — például költözési — jogait korlátozó megnyilvánulásai), valamint a járadék avult vagy immár annak tekintett formái, a robot és a termékszolgáltatás, különösen a súlyos kilenced felszámolására. Figyelemre méltó, hogy a felkelők az első egyezményben, amelynek megkötésekor viszonylag kedvező helyzetben voltak, élesen elutasítják a szolgaságot jelentő földesúri követeléseket, eltörlik a kilencedet, de vállalják — ámbár az addiginál lényegesen kisebb értékben — a telek után pénzben fizetendő adót. Kézenfekvőnek látszik az összefüggés: a jobbágyparaszti osztályharc, ha nem tűzheti ki célul a terhek teljes felszámolását, elsődlegesen a legterhesebbek — más oldalról: a leginkább haladásgátlók — megszüntetésére vagy korlátozására irányul. A XV. század első felének Magyarországán a jobbágyparaszti osztályharc talán még nem tűzte ki közvetlen célul minden feudális teher eltörlését (bár egyes utalásokból némi fenntartással ilyesmire is lehetne következtetni); tény azonban, hogy minimális célként ragaszkodott a szolgáltatások jelentős korlátozásához és a legterhesebbnek érzett — mert már leginkább avult és haladásgátló — formák felszámolásához. S mint legvilágosabban ismét az erdélyi felkelők példája mutatja, a jobbágyok felismerték az összefüggést helyzetük gazdasági és politikai vonatkozásai között. Gazdasági és jogi természetű követeléseik biztosítékául (legalábbis az első kolozsmonostori egyezményben) kikötik az ellenőrzés, ennek érdekében pedig az évenkénti gyűlésezés jogát. Ez a követelés rendi irányú; az ugyancsak rendi jelentőségű, de az egyezményben a felkelőkre vonatkoztatott olyan kifejezésekkel együtt, mint „országlakosok egyetemessége” (universitas regnicolarum), a jobbágyságnak azt a törekvését jelzi, hogy részt kíván a politikai jogokból, egyéb követeléseit ilyen úton is igyekszik biztosítani. A törekvés akkor is figye-

lemre méltó, ha antifeudális élét és erejét illúziók, naiv elképzelések tompítják.

Az osztályharc a század harmincas éveiben országrészi méretű felkelések küszöbéig emelkedett. Forrongott a huszita befolyás alatt álló Felvidék, de talán még jobban a huszitizmus csehországi gócaitól távolabb fekvő Dél, különösen a Szerémség, Baranya, Bács és környéke. A mozgalom itt is a huszitizmus hatását mutatja, legalábbis ideológiájának fennmaradt emlékeiben. A ferences inkvizítoroknak a délvidéki eretnektanokról készített feljegyzései szerint itt főleg a huszitizmus radikálisabb irányzatainak érvényesülésével számolhatunk. A kamonci prédikátorok tollából származó bibliafordítás — egészében véve huszita jellege mellett — szóhasználatának egyes vonatkozásaiban patarén hatásokat is őriz, jeleként annak, hogy a huszitizmus a Délvidéken régebbi, bogumil—patarén típusú eretnekségek maradványaival ötvöződött. Kevésbé nyilvánvaló, de teljes joggal feltehető a huszita hatás Erdélyben is. Itt a mozgalom céljai feltűnően tiszta világi fogalmazásban, a kor antifeudális megmozdulásaira általában jellemző vallásos „köntös" nélkül tűnnek elénk a kolozsmonostori egyezményekből. Ez azonban nem jelenti a huszita érintkezés hiányát; a világi módon megfogalmazott, az egyezkedés következtében nyilván már tompított követelések — a felkelők hiszékenysége és naiv jóhiszeműsége mellett — ugyancsak a huszita követelésekre emlékeztető határozottságot árulnak el.

A követelések jellege, a huszita hatás, a mozgalmak addig szokatlan méretei mellett különösen figyelemre méltó egyes városok, városi úton fejlődő helységek állásfoglalása a felkelő parasztok mellett. Délen a mezővárosok a mozgalom gócai, a huszita tanítások melegágyai, következőleg az eretnekség kiirtásával megbízott inkvizítorok és a tevékenységüket fegyverrel támogató világi karhatalom működésének központjai voltak. Erdélyben Nagyenyed, a vezető városok közül Kolozsvár segítette a felkelőket; a mozgalom utolsó szakasza éppen e városokban és környékükön zajlott le. Úgy véljük, ekkor még nem beszélhetünk Magyarországon a jobbágyparasztság és a városi lakosság összefogásáról, kivált nem a fogalomnak a polgári forradalmak időszakára érvényes értelmezésében. De beszélhetünk olyasvalamiről, ami ennek távoli történelmi előzménye. A jobbágyparasztság zöménél kedvezőbb helyzetben levő, de a feudális elnyomás és kizsákmányolás terhei ellen ugyancsak tiltakozó mezővárosok állásfoglalása nem kíván magyarázatot, de megkívánja annak leszögezését, hogy ez is magában foglalta a városi-paraszti antifeudális összefogás bizonyos csíraformáit. A városok állásfoglalása már korántsem egyértelmű: Kolozs-

vár ellenpéldáit szolgáltatták a parasztok ellen a nemesekkel szövetkező szász patríciusok. Utalnunk kell arra, hogy a középkori városok közvetlen érdekei megkívánták a feudális kötöttségek lazítását, de nem kívánták meg azok szétszakítását, megsemmisítését. A feudális renddel még nem szöges ellentétben álló középkori város általában olyan mértékig támogatja a parasztság antifeudális törekvéseit, amint azt saját érdekei diktálják. Esetleg támogatja, esetleg közömbösen nézi, esetleg éppen ellenük fordul. Sokban függ ez természetesen az adott város speciális helyzetétől, érdekeltségétől a környék feudális urainak megzabolázásában, nem utolsósorban pedig függ a városon belüli erőviszonyok alakulásától és a városi önkormányzat ennek megfelelően módosuló jellegétől. Nyilvánvaló, hogy a nemességgel kapcsolatban álló, azzal olykor összeházasodó, földtulajdont áhító patriciátus kevésbé támogatja a paraszti mozgalmakat, mint a városvezetésben való részesedésért küzdő céhes polgárság vagy a számos összetevőjében (napszámosok, alkalmi munkások, céhbe nem tartozó kontár iparosok) faluról frissen felkerült, paraszti kapcsolatainak emlékét melegen őrző, a fennálló renddel városon belül és városon kívül amúgy is elégedetlen plebejuselem.

Az elmondottakat összegezve leszögezhetjük: a városok szerepe, részvétele szövevényes, egysíkúan és egyértelműen el nem dönthető, esetenkénti elemzést kívánó probléma. De azt is hozzáfűzhetjük, hogy itt még nem is a közvetlen részvétel, a szorosan értett összefogás a döntő. Figyelembe kell vennünk, hogy a városok puszta léte kihat a feudális osztályviszonyok alakulására, bizonyos fokig segít azokat fellazítani, ennyiben kedvezőbb feltételeket teremtve a jobbágyparaszti osztályharc kibontakozásának. Ezen túl a városok antifeudális ellentétei, a városvezetés demokratizálásáért folytatott városon belüli harcok, egyes esetekben a plebejusok lázongásai és nem utolsósorban a bányamunkások megmozdulásai egybeesnek a jobbágyság felkeléseivel, s azokkal együtt a feudális osztályrend, illetőleg a fennálló rendszer gyöngítésének, aláaknázásának irányában hatnak. A vizsgált időszakra esik a máramarosi sóbányászok heves, állami beavatkozást és Zsigmond részéről súlyos fenyegetéseket kiváltó bérharca. Egy sor nagyobb városban ekkor éleződnek ki a városvezetés demokratizálásáért folytatott küzdelmek. Az erdélyi parasztfelkelés leverését követi Budán az Ötvös János nevéhez fűződő nagy céhpolgár-plebejus megmozdulás. Mindez nem közvetlenül, szövetség formájában segíti a jobbágyparaszti osztályharcot. De hozzájárul feltételeinek és körülményeinek alakításához.

Nem tekintjük feladatunknak ebben a munkában, hogy részletesen tárgyaljuk az osztályharc fejlődését. Egyes vonatkozásait itt azért fejtegetjük viszonylag hosszasan, hogy világosabban áttekinthessük a jellegbeli változás okait, mértékét és eredményeit. Így teljesebben tudjuk értelmezni azt az összefüggést, amit elöljáróban jeleztünk az osztályharc új formái s az állam rendi átalakítására irányuló törekvések kibontakozása között. Nyilvánvaló, hogy az osztályharc új, magasabb rendű és minden előzőnél erőteljesebb megnyilvánulásaival szemben az uralkodó osztálynak szüksége volt az elnyomó apparátus hatékonyabbá tételére. Véleményünk szerint az is nyilvánvaló, hogy erre nem annyira a nagyhatalmú, jól felfegyverzett hadsereggel rendelkező báróknak volt szükségük, hanem sokkal inkább az ilyennel nem rendelkező, jobbágyaikkal szemben magukra utalt (és jobbágyaikat a nagyurakkal szemben is megtartani törekvő) köznemeseknek. Innen van, hogy a köznemesség rendi törekvéseiben együtt, mintegy azokkal összefonódva jut kifejezésre a kettős igény: korlátozni a bárókat, s ugyanakkor megszilárdítani a földesúri osztályuralom rendszerét. Az utóbbi az alapvető, ám az előbbi — legalábbis a köznemesség számára — hovatovább ennek is előfeltétele. Ez a konkrét összefüggés az osztályharc, valamint az állam rendi átalakítása, a köznemesség egyéb forrásokból is táplálkozó báróellenessége és az osztályuralom megszilárdítására irányuló törekvései közt.

A rendi fejlődés eddig tárgyalt magyarországi tényein végigtekintve, eredményeinket némi egyszerűsítéssel a következőkben összegezhetjük. A fejlődés alapja az egyszerű árutermelés kibontakozása és a társadalom osztálytagozódásában ezzel összefüggően végbemenő változás; az államszervezet rendi átalakításának kiváltó oka — túl a fejlődő rendek egymás közti ellentétein — az osztályharc élesedése és új, magasabb formáinak létrejötte, amelyek végső soron szintén a gazdasági-társadalmi viszonyok említett változásában lelik magyarázatukat. A magyarországi fejlődés tényei szembeszökően mutatják ezeket az összefüggéseket. Eseti vizsgálatot kíván, hogy a különböző országokban miként, mennyire közvetlenül érvényesülnek a nálunk meghatározónak minősített tényezők. Itt nincs módunk kifejteni, csupán jelezhetjük azt a felfogásunkat, hogy — szemben a polgári szakirodalom jelentős részének álláspontjával — az összefüggések lényegi azonossága, az osztályharc meghatározó szerepe az eseti eltérések ellenére is minden rendi fejlődésben kimutatható. Általános és törvényszerű ez az összefüggés, érvényességén nem változtat az esetenkénti módosulás. Miután ezt leszögeztük, egyúttal sietünk kiemelni, hogy Magyar-

országon a feudális állam rendi formájának kialakulása olyan időben ment végbe, amikor az országra a török terjeszkedés felújulásával nagy külső veszély nehezedett. Bár ennek teljes jelentősége csak a továbbiakban válik nyilvánvalóvá, már itt hangsúlyozzuk, hogy a veszély növekedése nagymértékben hatott a rendi átalakulás módjára, ütemére és egyes sajátos vonásaira.

Mint érintettük, a török nyomás Zsigmond galambóci kudarca után, s különösen a harmincas évek folyamán rohamosan nőtt. A pusztítók egyre gyakrabban és egyre nagyobb csapatokkal jelentek meg az Al-Dunánál; végigdúlták a Száva vidékét, a Temesközt, Erdély déli részeit. Falvakat égettek, rabokat hajtottak el. A védelem rendszere elégtelennek bizonyult. A Zsigmond halálát követő, kiújuló belzavarokkal súlyosbított helyzetben tovább romlott a végek állapota. A törökök 1439-ben elfoglalták Szendrő (Smederevo) várát, Szerbia még megmaradt szűk területének székhelyét. A szerb despota, Brankovics György a magyar királytól kért segítséget. Az országos haderő azonban lassan gyülekezett, majd vérhasjárványra hivatkozva szétoszlott anélkül, hogy az ellenséggel megütközött volna. A rendkívüli veszély láttán a király és tanácsadói szokatlan lépésre szánták el magukat: zsoldosok fogadása céljából hadisegély címén rendkívüli adót vetettek ki portánként egy forint értékben. A hadjárat elmaradt, az új adónem állandósult. Csaknem évente kivetették, míg végül — rendkívüliségét csak nevében őrizve (taxa extraordinaria, subsidium) — rendszeressé, Mátyás korában pedig a király fő jövedelmi forrásává lett.

Az új adót és a török háborús kudarcokat nem számítva, Zsigmond utódának, Habsburg Albertnek rövid uralkodása három vonatkozásban nevezetes. Vele először lépett a magyar királyok trónjára az a dinasztia, amely száz évvel később lényegesen megváltozott körülmények között tudta uralmát megszilárdítani. Uralkodása idejére esett az erdélyi felkelők végső ellenállásának leverése és megtorlása. S mint újabb kutatások gyanítani engedik, alatta került sor a bárók és a hatalom megosztására törekvő rendi erők első összecsapására az országos politika porondján. Ebben az összecsapásban megmutatkoznak a köznemesség és a központi hatalom Zsigmond utolsó éveiben kezdeményezett összefogásának továbbélő elemei; ezek eredményeképpen sikerült némileg enyhíteni azokat a megszorításokat, amelyeket a nagyurak kényszerítettek a királyra megválasztásakor. De sem a királyi tekintélyt, sem a határvédelem szilárdságát nem sikerült biztosítani.

Albert halála után a nagyurak megoszlottak a trónbetöltés kérdésében.

Egyik csoportjuk, élén a Cillei—Garai-szövetséggel, Zsigmond leányának, illetőleg születendő gyermekének utódlása mellett foglalt állást. A másik a lengyel királyt, Jagello Ulászlót hívta meg. Ehhez csatlakoztak a rendi erők azon elemei, amelyek ettől a választástól — talán a Zsigmond kancelláriájának tapasztalatain nevelt, köznemesi származású papi tudós és államférfi, Vitéz János tanácsai nyomán — saját befolyásuk növekedését és a kormányzat módosítását várták. Ez a várakozásuk egyelőre annyiban teljesült, hogy Ulászló alatt egymást érték a rendi átalakulásra oly jellemző országgyűlések. (Ekkori kezdetek nyomán nagyjából a következő két évtized rendi küzdelmeiben fog majd kialakulni az országgyűlések jellege és hatásköre.) Ám az államszervezet átalakítása és megszilárdítása helyett inkább további bomlásának lehettek tanúi: az ország évekig tartó úri pártharcok, fegyveres trónviszályok színterévé vált. Az úri csoportharcok és trónküzdelmek következtében, mint az már történni szokott, nőtt a nagyurak befolyása, és morzsolódott a központi hatalom. A változás mindössze annyi volt, hogy a háttérben szinte lépésenként tömörültek tovább azok az erők, amelyek, a következő évek kavargó eseményei közepette fokozatosan előretörve, az úri pártharcok helyébe az uralkodó osztályon belüli ellentétek rendi formáit, a bárói kormányzat rendszere helyébe pedig az állam irányításának rendi módszereit fogják állítani. Most azonban trónharcok és csoportharcok szaggatták az országot. A török nem késett kihasználni a helyzetet. A végeken egymást érték a pusztító betörések. Királyi oklevelek és közelkorú elbeszélők alkalmasint túlzó, de a helyzet súlyosságát hitelesen érzékeltető szavai szerint a török támadásoknak kitett ország „már-már elfoglalástól rettegett”. A török fronton csak Hunyadi János győzelmei hoztak könnyebbedést. E győzelmek, amelyek Európa-szerte ismertté tették a fiatal vezér nevét, megnyitották a törökkel szemben az aktív katonai fellépés régóta elzárt útját, és lehetőséget teremtettek Magyarországon a belviszályok rendezésére, az erők valamelyest rendezettebb összefogására.

Szorosra fogott előadásunk nem engedi meg a hadjáratok ismertetését. Nincs módunkban végigtekinteni a török hódítók ellen vívott évszázados küzdelemnek ezt a nem csupán hősi tettekben, hanem kivételes — rövid életű, ám hosszú ideig példa nélkül álló — sikerekben is gazdag fejezetét. De tárgyunk, a magyar államfejlődés ismertetéséhez is elengedhetetlen, hogy legalább vázlatosan jelezzük a Hunyadi vezette hadjáratok néhány, a továbbiak szempontjából éppen nem lényegtelen tanulságát.

Hunyadi családja a román Havasalföldről származott Magyarországra.

Talán azokhoz a már ekkor sem ritka, idővel szaporodó menekülőkhöz tartoztak, akik a török vagy a hazai belharcok elől kerestek itt oltalmat. János apja, Vajk, a királyi aula tagjaként várbirtokot kapott (Hunyadot, az ilyen nevű megyében, innen a családi név); rokonságba került a környező részek köznemesi vezető családjaival, s maga is hozzájuk hasonult. Fia katona lett. Királyi szolgálatban megjárta Itáliát és Csehországot, kitanulta a seregszervezés és hadviselés akkor legfejlettebbnek tekinthető módjait. S amit tanult, azt hazatérve hasznosította. Hadi sikerei nyomán tüneményes gyorsasággal haladt előre pályáján, ezen a kor viszonyaira különlegességében is jellemző — a zsoldostoborzói-hadvezéri-országbárói-nagybirtokosi-államfői elemeket oly sajátosan egyesítő s végül a rendi erők támogatásával saját kormányzóságában, majd fiának királlyá koronázásában kicsúcsosodó — pályán, amelyet az itáliai városállamok néhány zsoldosvezérből lett fejedelmének példáját jól ismerő kortársak is méltán tartottak rendkívülinek. Sokrétű egyénisége, sokoldalú szereplése mellett mindvégig az maradt, aminek indult: elsősorban katona. Olyan katona, aki érvényesülése legbiztosabb zálogának, ugyanakkor első kötelességének tartja a harcot a török hódítók ellen. Katonai sikereinek hármas kulcsa: először is ismerte és használta a hadvezetés, seregszervezés korszerű eszközeit, csapataiban túlsúlyra juttatva a nagyrészt huszita maradékokból toborzott, jól képzett és jól felszerelt zsoldoselemeket. Másodszor: kritikus helyzetekben mert és tudott támaszkodni a népre. Mezid bég Erdélyt dúló, a vajdai-püspöki hadakon már győzedelmes csapataival szemben 1442 tavaszán népfelkelést hirdetett — azon a földön, ahol alig néhány éve fojtották vérbe a nép addigi történelmének legnagyobb antifeudális fegyveres harcát. A nép melléje állt, kiverte a pusztítókat, és követte későbbi, nehéz útjain, a Balkán csikorgó telében a távoli szorosokig vezetett „hosszú" hadjáraton is; mellette állt, és döntő szerepet vállalt 1456-ban, élete utolsó, legnagyobb diadalán, amikor II. Mohamed szultán világhódító hadait verte el Belgrád alól. Végül; amennyire tehették, segítették a töröktől megtámadott vagy leigázott népek. Ő számított és támaszkodott erre, kiépítve az összefogásnak egy, a török harcok (s még inkább a magyar—balkáni kapcsolatok) addigi történetében páratlan kísérletét, ami — mindkét részen megnyilvánuló feudális korlátozottsága ellenére — a katonai sikerek nem jelentéktelen tényezőjévé vált.

A törökön aratott első győzelmek azonnal éreztették hatásukat a belpolitikai viszonyok alakulásában. A Habsburgok pártja visszaszorult, Ulászló helyzete megszilárdult, s a rendi erők hangot kaptak az immár állandósuló

országgyűléseken. A várnai csatavesztés, Ulászló halála ismét felborította az alig-alig kialakult egyensúlyi állapotot. Az ország kormányzását nagyurakból álló tanács vette kezébe, területét rendfenntartás címén kapitányságokra, valójában hatalmi övezetekre osztották. A szlováklakta területek s a bányavárosok felett a huszitából zsoldosvezérré, majd a Habsburgok magyarországi kapitányaként feudális úrrá vált Jan Jiskra csaknem államfői módon uralkodott. Hasonló törekvések nem voltak idegenek a hatalom darabjaiért tülekedő nagyuraktól sem. Mint a jószemű külföldi, de a magyarországi viszonyokban meglehetősen tájékozott egykorú megfigyelő, Enea Silvio Piccolomini (a neves humanista, akkor Habsburg Frigyes tanácsadója, később II. Pius néven pápa) feljegyezte: „A magyar állam megrendült, összeomlott . . . részekre szakadozott és a részek közt alig van kapcsolat." Vitéz János pedig így írta le a kor feudális erkölcsét és közállapotait: „Vadállati törvény lett úrrá az országban . . . A vas hatalma halomra döntött minden jogot . . . Mindenki fél, senki sincs biztonságban . . . Régi szólással: semmi sem bizonyos, hacsak az nem, hogy a testvér is ellenség." Drámai szavak, humanista pátosszal és bizonyára nem túlzás nélkül. De lényegileg igazak. A báró-uralom új formája, a kapitányi rendszer az ország szétdarabolásának, részhatalmak kialakulásának, az anarchia rendkívül súlyos elhatalmasodásának veszélyes lehetőségeit hordozta. Végét kellett vetni. Ez a törekvés öltött testet Hunyadinak a rendi erőktől is támogatott kormányzóságában.

A kormányzóválasztás, mint az új méltóság feladatát és hatáskörét szabályozó országgyűlések rendelkezéseiből kitűnik, mindenekelőtt az anarchia új, a bárói-kapitányi kormányzat alatt elhatalmasodott formáinak megfékezését célozta. Kemény határozatok követelték a kapitányságok felszámolását, a hatalmaskodók megbüntetését, a rablóvárak lerontását, a közbiztonság megteremtését. Nyilvánvaló, hogy mindez nem az anarchia haszonélvezőinek, hanem ellenfeleiknek, az anarchikus állapotoktól sújtottaknak a követelése volt. Bizonyos értelemben a nép érdeke is, hiszen a pusztítások elsősorban a termelőket károsították, a fallal nem védett helységek lakóinak jószágát és életét fenyegették, de veszélyeztették bizony még a fallal övezett erős városok fejlődését is. Az országgyűlések anarchiaellenes határozatai tehát ennyiben egybeestek a nép érdekével és a haladás irányával. Közvetlenül más indítékból: részben városi, főleg pedig köznemesi részérdekből fakadtak. Rendi követeléseket fejeztek ki, amelyek azonban ekkor és ebben a viszonylatban — szemben a báróuralom avult rendszerével és a kapitányi igazgatás alatt elburjánzott hatalmaskodások-

kal — jellegükből fakadó következetlenségük, felemásságuk, ellentmondásosságuk ellenére is haladóknak tekintendők.

Csakhogy a végrehajtáshoz erő kellett. Nagyobb erő, mint amennyi az országban a király vagy éppen a királyt csak ideiglenesen helyettesítő kormányzó rendelkezésére állt. A bárók, bár néhányukat sikerült lekenyerezni vagy megfélemlíteni, s ezért vagy ilyenféle módokon csatlakozásra bírni, általában a kormányzó ellen foglaltak állást. Felhatalmazták ugyan a királyi jövedelmek igénybevételére, de igyekeztek ellenőrzésük alá vonni. Megkötötték a kezét mind a jövedelmek felhasználása, mind egyéb uralkodói jogok gyakorlása (például a birtokadományozás) tekintetében. Támogatói pedig nem korlátlanul és nem feltétel nélkül támogatták. Mint a rendek általában, támogatásuk fejében mindenekelőtt saját részköveteléseik teljesítését, kiváltságaik biztosítását és lehetőség szerint kiterjesztését kívánták tőle. Ilyen körülmények között nem csodálható, ha Hunyadi csak részben oldotta meg a kormányzóválasztáskor rárótt feladatokat. Az ország belterületén felszámolta a kapitányságokat, de a bárók hatalmát és az országtanácsban tömörülő nagyurak kormányzati befolyását csak némileg sikerült visszaszorítania. A Habsburgok trónigényének támogatása örvén saját irányító szerepük fenntartására törekvő Cillei—Garai vezette hatalmasokat kormányzósága virágjában is csupán korlátozni volt képes. Többszöri tárgyalások, majd hadműveletek után sem tudta megszüntetni Jiskra tartományúri jellegűvé növekvő részhatalmát az államterület északnyugati részén. A kisebb hatalmaskodásokat sem sikerült kiküszöbölnie, bár az elérhető határokon belül erélyes rendszabályokkal törekedett erre. Mindezt figyelembe véve, végső összegezésben, mégis igen jelentőseknek kell minősítenünk azokat az eredményeket, amelyeket kormányzósága idején, főleg első éveiben az anarchia szélsőséges formáinak megszüntetésével, a belterület bárói-kapitányi szétdarabolásának felszámolásával, az állam kormányzati egységének helyreállításával és nem utolsósorban az országos haderő átszervezésével, a török elleni aktív fellépésre ismét alkalmas, jelentős létszámú zsoldossereg megteremtésével elért. Azt lehet mondani: új központi hatalmat teremtett a már-már megsemmisült régi helyén. S ez az új központi hatalom jellegében különbözött a régebbitől, mert, bár nem alakította át az állam irányításának apparátusát, amellett — és részben azzal szemben — főként az országgyűlésekre, azok közvetítésével pedig a rendi erőkre támaszkodott, kialakítva így a feudális állam vagy félszáz éve fejlődő-érlelődő rendi formájának kereteit. Az új, immár jelentős részben rendi alapokon nyugvó, rendi erőkre támasz-

kodó központi hatalom megteremtésének fontosságát nem szükséges hangsúlyoznunk. Kivált a magyar állam akkori helyzetét, a megelőző anarchikus állapotokat, a növekvő török nyomást tekintve nem.

Ami Magyarországon Hunyadi kormányzósága alatt történt, nem áll szomszédságbeli párhuzamok nélkül. Távolabb nem tekintve itt csak a legközelebbi s legközvetlenebb analógiákat említjük. A dinasztikus öröklés elve szerint az Albert kisgyermekére, V. (Utószülött) Lászlóra váró országokban, a cseh királyságban és a Habsburgok osztrák tartományaiban közel egyidejűen igen hasonló események játszódtak le. A rendi erők itt Podjebrad György, ott Eizinger Ulrik vezetésével összefogtak a gyermekkirály (illetőleg gyámja, Frigyes német király, utóbb császár) nagyúri megbízottainak harácsoló uralma ellen, és kicsikarták a kormányzati rendszer módosítását. Az eredményt az osztrák tartományokban a Habsburgok dinasztián belüli ellentétei és egyéb belső okok torzították; a cseheknél Podjebrad a Hunyadiéhoz nagyon hasonló hatáskört kapott, ami az ő esetében későbbi királyságát készítette elő. Ezekben az országokban is számoltak a török veszedelemmel, de érthetően nem olyan közvetlen fenyegetésként, mint a frontális támadásoknak kitett Magyarországon. Míg itt a veszély közvetlensége és fenyegető nagysága nemcsak a rendeket, hanem még a bárók némelyikét is engedményekre hangolta, ilyesmire ott kevésbé gondolhatunk. Csehországban és Ausztriában a rendi erők tömörülése és előretörése, a kormányzat rendszerének ezzel járó átalakulása világosabban, külső okoktól kevésbé befolyásolt formában mutatja a feudális államfejlődésnek a gazdasági-társadalmi viszonyok változásában megalapozott törvényszerű vonalát. A három terület rendi erői, illetőleg vezetőik — Hunyadi és Vitéz János, Pobjebrad és hívei, az Eizingerek és támogatóik — között közeledés, majd szövetség jött létre. Ez nézetünk szerint egyáltalán nem az egyazon dinasztia uralma alá tartozást, hanem a fejlődés azonos irányában gyökerező — rendi — érdekazonosságot, érdekközelséget fejezte ki. Olyan külpolitika csíraformáit rejtegette, amely a dinasztia szempontjaitól függetlenül, rendi alapokon kapcsolta össze a három területet. Éppen ebben állt fő gyengesége is. Mert a rendi alapok, bár valamelyest szilárdabbak voltak a dinasztikusaknál, külpolitikai téren sohasem bizonyultak időtállóknak.

A magyar állam belső viszonyainak rendeződése, a központi hatalom új alapokra helyezése és megszilárdulása — bár egyik sem volt véglegesnek, teljes értékűnek tekinthető — lehetőséget nyújtott a török elleni aktív fellépés kísérletének felújítására. Gondos katonai és külpolitikai előkészítés

után indult meg a hadjárat, támaszkodva a délkelet-európai összefogás akkor lehetséges, a hosszú hadjárat idején bevált, azóta felfrissített formáira is. Az összefogás feudális korlátozottsága és belső ellentmondásai, a politikai és katonai erőviszonyok kedvezőtlen alakulása következtében azonban a nagyarányú, céljaiban és méreteiben csupán a hosszú hadjárathoz hasonlítható akció a második rigómezei csatában, két és fél napi kemény küzdelem után, súlyos vereséggel végződött. Az összecsapás meggyengítette a törököket is, de nem annyira, hogy megállíthatta volna terjeszkedésüket. Kimenetele pedig komoly következményekkel járt Magyarországon mind Hunyadi személyes helyzete, mind a kormányzóságában megtestesült új központi hatalom, mind a török elleni aktív fellépés felújításának lehetőségei szempontjából. A vereség után Hunyadi védekezésbe szorult belföldi, bárói ellenzékével szemben. Engedményeket tett, hozzájuk hasonlóan maga is ligákat kötött. Végül lemondott a kormányzóságról, s hozzájárult, hogy a még mindig zsenge korú V. László elfoglalja magyar királyi trónját. Ilyesmi történt a gyermekkirály más országaiban is. László hatalomba iktatása azonban nem jelentette a cseh—magyar—osztrák államközi kapcsolatok elmélyülését, sem a perszonálunióban tömörült államkonglomerátum belső erejének és külső ütőképességének növelését. Lászlóval hívei, a Cillei—Garai vezette nagyurak, s velük ismét a kormányzat korábbi módszerei jutottak befolyáshoz. S bár ez a rendi átalakulás addig elért eredményeit sem Magyarországon, sem másutt nem tudta megsemmisíteni, fenntartásukat és továbbfejlesztésüket nem kis mértékben nehezítette.

Hunyadi, miután leköszönt a kormányzóságról, kárpótlásul — érdemeinek ömlengő elismerése, óriásira nőtt birtokainak megerősítése és kiegészítése mellett — Beszterce örökös grófságát kapta. Ez a kétes értékű, talán nem is egészen tiszta szándékú jutalom (azon felül, hogy ellentétbe keverte a kiváltságait féltékenyen őrző szász várossal) Magyarországon szokatlanul hatott. Az ilyenféle címek és a bennük kifejezett részuralmi tendenciák régen meghonosodtak a széttagoltság klasszikus földjén, a német birodalomban. Nálunk nem. Különös ellentmondás, bár a helyzet ismeretében érthető (Hunyadi személyes törekvéseivel sem egészen összeférhetetlen, noha kormányzósága idején folytatott belpolitikájának fő vonalaival inkább ellentétes) az a tény, hogy éppen ő, akinek kormányzói tevékenysége elválaszthatatlanul összekapcsolódott a rendi átalakulás fontos tényeivel, vált új méltóságával a széttagoltság egy nem jelentéktelen formájának képviselőjévé. A maga idején ennek is megvolt a káros, vagy legalábbis zavaró hatása a kormányzat alakulására. További, súlyosabb

következményekkel azért nem járt, mint amiért a Mátyás első éveiben kivételképpen adományozott örökös ispánságok sem: a fejlődés túllépett azon a fokon, amelyen a széttagolódási tendenciák ilyenféle, lényegileg a múlt viszonyaiban gyökerező megnyilvánulási formái elterjedhettek, és az ország, az állam berendezésében tartós nyomokat hagyhattak volna.

Besztercei grófságával egyidejűleg Hunyadi más, fontosabb és felelősebb, egyben terhesebb megbízást is kapott. Országos főkapitány lett azzal a kötelezettséggel, hogy irányítsa az ország katonai védelmét a törökkel szemben. Felhatalmazták arra, hogy igénybe vegye a királyi jövedelmeket (leszámítva azok más célokra lekötött részét), ám a felhasználásban gyakorlatilag korlátozták. Emellett a török elleni újabb fellépést személyi intrikák mellett a kormányzat jellegében történt változásokkal is nehezítették. A rigómezeihez fogható akcióra többé nem került sor. Hovatovább a határok védelme is nehézségekbe ütközött.

Mint a tényekből nyilvánvaló, Magyarországon a főkapitányság összefüggött a török fenyegetés elhárításának szükségleteivel. Itt is az mutatkozik meg, ami egyéb eddig megfigyelt sajátosságok mellett különösen a továbbiak során, a rendek és a központi hatalom viszonyának Mátyás korabeli alakulásában válik szembeszökővé: hogy nálunk a feudális állam rendi alakjának létrejöttét, ennek konkrét körülményeit, a központi hatalom helyzetének fejlődését nem csekély mértékben befolyásolta a külső fenyegetés. Maga a főkapitányság azonban mint intézmény, a rendi átalakulás jellegzetes járulékának látszik. Párhuzamai fellelhetők cseh—morva területeken, de nem a török fenyegetés elhárításával, hanem az anarchia korlátozására és az úri csoportharcok időleges beszüntetésére szánt intézkedésekkel, a meghatározott időre kimondott fegyvernyugvás (treuga) betartásával kapcsolatosan. A szakirodalomban a főkapitányságra, illetőleg a rendi átalakulás időszakának egyéb intézménybeli párhuzamaira vonatkozóan felmerült a kérdés: vajon egyszerűen csak egyezésekről, vagy esetleg átvételekről van itt szó? Bár a kérdés nem érdektelen, vizsgálatába nem bocsátkozunk. Tárgyunk szempontjából azt tekintjük fontosnak, hogy a jelenség az átalakulás idején másutt is kimutatható, tehát feltehetően annak szükségleteiből eredt — mint egyébként jellegéből s funkciójából valószínű is. Magyarországon a török probléma előtérbe kerülése az ország sajátos körülményeiből fakadt. Sok egyéb mellett a főkapitányság is újabb jele annak, hogy ez a probléma hovatovább létfontosságúvá nőtt. Természetes, hogy e tény hatott az állam fejlődésére, egyes részjelenségeinek konkrét alakulására is.

Bármennyire előtérbe került a török kérdés, a kormányzat keveset tett megoldása érdekében. Egyebekről nem szólva mindenekelőtt az ország belső erőforrásainak teljes mozgósítására, ennek feltételeként a központi hatalom számottevő erősítésére lett volna szükség. Az országban most két központi hatalom is volt, mintegy megosztott hatáskörrel és egyaránt hatásképtelenül. Az egyiket a távol élő király udvartartása és híveinek az országos tanácsban érvényesülő befolyása, a másikat a főkapitány és a török kérdésben hozzá csatlakozó erők képviselték. Igaza volt Vitéz Jánosnak, aki — tarthatatlannak ítélvén a helyzetet — az egységes központi hatalom megteremtésén és a hatékony, folyamatos működésű hivatali jellegű szervezet kialakításán fáradozott. De a Zsigmond kancelláriájának, majd a ligák és a rendek kavargó ellentéteinek tanulságain nevelkedett, tapasztalt államférfi tévedett a lehetőségek, a körülmények szabta konkrét tennivalók megítélésében. A központi hatalmat nem tudta másként elképzelni, mint a koronás király közvetlen környezetében. Megerősítéséhez a rendi erők, különösen a köznemesi vezetők felsorakoztatása mellett nélkülözhetetlennek vélte a kormányzati ügyvitel hivatali jellegű szakszerűségét és folyamatosságát. Elvben itt is igaza volt — mint Mátyás idején a kormányzati rendszer további fejlődése bizonyította. Az adott helyzetben azonban — véleményünk itt eltér Mályusz Eleméréiől, akinek a Vitéz-féle politika e vonatkozásainak szép elemzését köszönhetjük — a tudós államférfi elképzelései kivihetetleneknek bizonyultak. Nem számoltak eléggé a döntő kérdéssel, amit ma így fogalmazhatunk meg: a kormányzat hivatali apparátusának kifejlesztése az állam és benne a központi hatalom további erősödésének nélkülözhetetlen feltétele ugyan, de önmagában nem biztosítéka. Szerepének megítélésében ekkor is, később is az a fő szempont: kinek a kezében van, kit és miért, hogyan szolgál az apparátus. A László, illetőleg nagyúri környezete mellett, annak befolyása alatt működő szervezet akkor sem szolgálhatta az újszerű, akkor korszerűnek tekinthető kormányzati rendszer kialakításának ügyét, ha kiválóan képzett szakemberekből állt, s ezek némelyike révén összetételében a rendek (akár a köznemesség, akár a városok) befolyása is érvényesült. Mert ez a befolyás szükségképpen háttérbe szorult a más jellegű irányítás mellett. Azzal sem számolt Vitéz, hogy a Cillei befolyása alatt álló, távol élő gyermekkirály helyzetének erősítése csupán látszatra, legfeljebb elvont, általános jogi kategóriák szerint jelentheti a központi hatalom erősítését. S az adott helyzetben semmiképpen sem eredményezheti azt, amit egyébként Vitéz is a legfontosabbnak tartott: a török veszedelem elhárításának a korábbiaknál jobb feltételeit. Ez a fő-

kapitány helyzetének erősítését követelte. Vitéz törekedett erre is; de két törekvése, egymással ellentmondásban, szükségképpen hajótörést szenvedett. A török veszély elhárításának feltételei pedig nem javultak, hanem tovább romlottak.

Ilyen helyzetben volt a magyar állam, a központi hatalom és a török—magyar háborúk ügye, amikor II. Mohamed hadai Konstantinápoly elfoglalása után Szerbia, majd annak bekebelezése után 1456-ban Magyarország ellen fordultak. Első csapásukat a védelem kulcspontjának, Belgrád erősségének irányozták. De híre járt, hogy egész Magyarország alávetésére, azután más, távolabbi államok megtámadására készülődnek. Lázas sürgés-forgás kezdődött az érdekelt országokban. Adókat vetettek ki, keresztes hadjáratot hirdettek, segítséget ígértek és kértek. Ám mindennek kevés kézzelfogható eredménye volt. A külföldi keresztesek néhány kisebb csapata időben érkezett, nagyobb részük azonban elmaradt, mert akik összegyűltek, vezetők és felszerelés híján nem tudtak útnak indulni. A magyar király hívei rendkívüli adókból és segélyekből számottevő haderőt gyűjtöttek, amely meg is érkezett az ország déli végeire — jóval a hadjárat lezajlása után. A bárók csapatai, nemkülönben a megyék nemesi hadai — igen csekély kivételt nem számítva — távolmaradásukkal jeleskedtek. Belgrádot és a Duna vonalát Hunyadi seregei tartották, de mindenki előtt világos volt, hogy a nagy túlerővel szemben nem tarthatják sokáig. Mint ismeretes, az országot népfelkelés mentette meg az elpusztítástól. Amikor a helyzet válságosra fordult, parasztok és zsellérek — „szántóvetők, kapások", mellettük más utalás szerint városi kézművesek, plebejuselemek is — jelentek meg Belgráddal átellenben. „Tódulva jönnek, mint a hóvihar" — hüledezett láttukra a vár parancsnoka. A fogyatékosan felszerelt, hevenyészett katonai kiképzésben részesített felkelő csapatok lelkes beavatkozása Hunyadi hadainak oldalán eldöntötte a küzdelem sorsát. Konstantinápoly elfoglalójának világhódító seregei szétzúzva menekültek Belgrád lerombolt falai alól.

Meg kell szakítanunk előadásunkat néhány — meghaladottnak vélt, de újabban ismét felbukkant vagy mostanában keletkezett — félreértés, tévedés vagy — ne kerülgessük a szót — hibás vélekedés eloszlatása végett. A régebbi történetírás általában kisebbítette vagy elhallgatta a népfelkelők szerepét Belgrád felmentésében. Azok az egyházias beállítottságú képviselői viszont, akik ezt elismerték, mind a győzelmet, mind magát a felkelést az egyház, közelebbről a keresztes had hirdetésével megbízott pápai követ és főleg a szónoklatokat tartó Kapisztrán (Capistrano) János érdeméül tudták be.

Véleményüket főként a Kapisztrán kíséretéhez tartozó, dicséretével rendjük — és tágabban az egyház — dicsőségét hirdető ferencesek beszámolóira alapozták. E források egyoldalúsága, beállításuk tendenciája azonban annyira nyilvánvaló, hogy előadásukat nem tehetjük magunkévá, főként a tények körültekintő és elfogulatlan elemzése alapján nem. Ami Kapisztrán szerepét illeti, legyen elég utalni arra, hogy már a kortársak — sőt az egykorú egyházi, de nem ferences írók — között is akadt olyan (így Piccolomini mellett főleg Ranzanus püspök), aki kétségbe vonta a rendtársi magasztalások hitelét. Az ismert tények pedig azt mutatják, hogy Kapisztrán szónoklatai önmagukban kevés eredménnyel jártak. Nemcsak az udvarban — ahol az egykorú elbeszélés szerint sokan felvették a kereszt jelét, de nem állták ígéretüket —, hanem a nép körében is. S ezen nem szabad csodálkoznunk, ha tudjuk, hogy Kapisztrán nem csupán a keresztes háborút hirdette, hanem inkvizítorként, az eretnekek irtásának és a schismatikusok áttérítésének feladatával is érkezett az országba. Utóbbi megbízásainak nagy buzgalommal iparkodott eleget tenni, ami nem használt a török elleni összefogás, mozgósítás ügyének. Azt természetesen nem vonhatjuk kétségbe, hogy a keresztes propaganda — olyan korban, amelyben Engels ismert megállapítása szerint a tömegek lelkét kizárólag vallással táplálták, s amikor még a nagy antifeudális népi megmozdulások legkonkrétabban világi tartalmú céljai is rendszerint a vallásos fogalmazás „burkában" jelennek meg — hatott a népre, kivált a hivő rétegekre, s különösen akkor, ha körükben élő, nyelvükön beszélő emberek tolmácsolták. Ilyenek lehettek a Kapisztrán mellé társult hazai ferencesek közt többen, esetleg sokan is. Úgy véljük azonban, hogy ez önmagában nem elegendő a felkelés méreteinek, a felkelők harci elszántságának és támadásuk erejének magyarázatára. Magában az sem elég, ha feltesszük — s ezt nyilvánvalóan fel kell tennünk —, hogy a török pusztítás súlyát ismerő déli részek népe, otthona, családja védelmében ragadott fegyvert; még az sem elég, ha hozzászámítjuk (amint bizonyára helyénvaló hozzászámítani), hogy távolabbi részek népét vagy annak egy részét ugyanerre indította a még távoli, de közelítő veszedelem átérzése, esetleg pusztán az a lehetőség, hogy ilyen módon ideig-óráig kivonja magát a földesúri hatalom alól. Mindez kétségkívül fontos szerepet játszott. De hibát követünk el, ha beérjük ennyivel; ha nem vesszük számításba, hogy itt a nép, a tömegek hazaszeretetének korai, kezdetleges, spontán megnyilvánulásával van dolgunk — vagy legalább azzal is dolgunk lehet.

Újabban rámutattak, hogy történetírásunkban (nemegyszer marxista

igényű feldolgozásokban is) kellő körültekintés, kritikai mérlegelés, az osztályviszonyok és az osztályharc követelményeinek szabatos elemzése nélkül utaltak a nép hazaszeretetére és ennek mozgósító hatására. Az ilyen tárgyalás eleve hibás, félreértésekre, sőt nacionalista jellegű torzításokra ad lehetőséget. Helyes az a törekvés, amely az effajta hibák és hibaforrások kiküszöbölésére irányul. De nem helyes, ha ebben odáig megyünk, hogy a haza és a hazaszeretet létezését, mozgósító hatásának lehetőségét vonjuk kétségbe. A haza érzelmekkel erősen átszőtt fogalma (éppúgy, mint a fogalomban kifejezett objektív összefüggés) történeti képződmény. Tartalma koronként, korokon belül osztályonként, sőt rétegenként, esetleg csoportonként változó. A feudalizmusban mást jelent az úr, mást a jobbágy számára. De nem vonható kétségbe, hogy a tárgyalt korban a jobbágy ismeri a hazaszeretet érzését, ha ez nem is azt jelenti neki, amit kuruc korbeli leszármazóinak. S valamivel későbbi, Dózsa korából származó utalások nyomán az sem kétséges, hogy a nép a hazában nem az urak országát látta, hanem azt, amit ettől az országtól a két keze munkájával, küzdelmeivel nemzedékek során kicsikarhatott, hozzáértve azt is, amit jövendő harcaival elérni remélt. Nem az urak országát, hanem saját otthonát, létét, jövőjét védelmezte a nép, amikor a pusztítók ellen fegyvert fogott. Nincs okunk, nincs jogunk kétségbe vonni, hogy azt, amit védett, a hazájának érezte, s hogy ez az érzés döntően fontos volt ekkori és későbbi állásfoglalásaiban, egyebek között az osztályharc menetében, a belső és külső elnyomók ellen vívott küzdelmek sajátos összefonódásában is.

Visszatérve szorosabban vett tárgyunkhoz, az államfejlődés kérdéseihez, megállapíthatjuk: a belgrádi győzelem nagy veszélytől szabadította meg Magyarországot. Bár kihasználatlan maradt, hosszú időre elvette a törökök kedvét attól, hogy újabb frontális támadást indítsanak az ország ellen. Időt biztosított az állam megszilárdítására, belső erőinek összefogására, Mátyás központosító kísérletére. Mindezek révén a magyar nép s a középkori magyar állam határai közt élő népek két emberöltőnyi időt nyertek független, a török hódítástól és a hadszíntéri állapot későbbről ismert pusztító hatásaitól mentes fejlődésükhöz.

A magyar állam életében ennek a két emberöltőnyi időszaknak az első fele addig nem látott fellendülés és erősödés; a második az ezt követő visszahatás és bomlás kora. A kettő csak egymással és az előzményekkel összefüggésben, a XV. század gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésének talaján, az európai hatalmi viszonyok átalakulásának keretében érthető és magyarázható.

E korszak nyitánya az a belgrádi csatát követő, súlyos belső zavarokkal terhes másfél esztendő, amelynek folyamán a dinasztia hívei a Hunyadi-ház támogatóival — s emögött a kományzat bárói rendszeréhez ragaszkodó elemek a rendi átalakulás teljessé tételének, a rendi keretek megszilárdításának követőivel — csaptak össze. Hunyadi idősebbik fiának, Lászlónak országos felzúdulást kiváltó elpusztítása, a szemben álló felek ezt követő fegyveres felvonulása, a véres tettekben és feudális cselvetésekben nem szűkölködő küzdelmek során ismét súlyos helyzetbe sodródott az ország. Ám ez az összecsapás az adott helyzetben a viszonylag legkedvezőbb megoldást: a rendi erők győzelmét, Hunyadi kisebbik fiának, Vitéz neveltjének, Mátyásnak királlyá választását hozta.

A KÖZPONTOSÍTÁS KÍSÉRLETE

Mátyás királlyá választása felfogható úgy, mint a feudális állam rendi formájának kialakításáért folytatott hosszú küzdelmek sikeres lezárása, egyben az elért eredmények megszilárdításának és továbbfejlesztésének kiindulópontja. Ilyen összefüggésben jelentős tény. Ám az adott helyzetben s önmagában sem az addigi eredmények rögzítésének, sem továbbépítésük megalapozásának nem szilárd biztosítéka. A választás sikerét a bel- és külpolitikai erőviszonyok kedvező alakulása tette lehetővé. A továbbiak az erőviszonyok alakulásától függtek. E tekintetben a helyzet még jó ideig nem volt tisztázottnak tekinthető.

Utószülött László hirtelen halála után a koronája alatt egyesített, tartós kapcsolatokkal össze nem fűzött állam-konglomerátum darabjaira hullott. A széteső kis birodalom minden részében, az elhalt király mindegyik hajdani országában feltűntek a trónbetöltés tisztázatlansága esetén megszokott feudális ellentétek; ezek azonban most új, a korábbiaktól lényegesen eltérő elemeket tartalmaztak. Az új elemek hamarosan előtérbe nyomultak, s meghatározták az ellentétek jellegét és a kibontakozás irányát. László országaira a dinasztia jogán igényt emelt (más trónkövetelőket nem említve) Frigyes német császár is. A régi rend nagyúri haszonélvezői közül sokan melléje álltak, eleinte azonban kevés sikert értek el. Az osztrák tartományokban a Habsburg-házon belüli, rendi követelésekkel átszőtt ellentétek korlátozták Frigyesnek és híveinek hatalmi törekvéseit. Csehországban a Podjebrad köré tömörülő, jórészt rendinek minősíthető (bár a nagyurak Habsburg-ellenes csoportjai által is támogatott) erők kivívták államuk elkülönítését a Habsburgok örökségétől, s a kormányzó-helytartó

személyében hazai uralkodót választottak. A csehországi események párhuzamosan folytak, sőt egyes jelek szerint kapcsolatban álltak a magyarországiakkal. Kétségkívül kölcsönösen hatottak egymásra, megkönnyítették a rendi átalakulásra kedvező kibontakozást.

Magyarországon a Hunyadiak fegyveres hívei, a család barátainak és a rendi erőknek, főként a köznemesi tömegeknek az aktív állásfoglalására támaszkodva — s nem utolsósorban: kihasználva a külpolitikai helyzetben rejlő lehetőségeket —, megszorították a trónbetöltés kérdésében ellentétes nézeteket valló, de önmaguk között sem egységes tanácsi urakat. Egyeseket alkuval és ígéretekkel, másokat fenyegető fellépésükkel bírtak jelöltjük elismerésére. A légkört, amelyben a választás végbement, befolyásolta a pesti nép is: az utcákon diákok tüntettek Hunyadi fia mellett. Hasonló volt a hangulat az ország más részeiben is: a királyságát elfoglalni induló ifjút egész útján a szabadító gyermekét és örökösét, életműve folytatóját illető lelkesedéssel üdvözölték. A választásból kirekesztettek, a nép fiai így adtak kifejezést reményüknek, hogy a választás — Hunyadi politikájának folytatásaként — megvédi az országot a török hódítás veszedelmétől, az úri pártharcok pusztításaitól és a nagyúri kormányzat anarchiájának súlyos következményeitől.

Régebbi történetírásunkban szokás volt Mátyás uralkodását nemzeti királyságnak nevezni. Szükségesnek véljük megemlíteni, hogy e kifejezést erősen félreérthetőnek, használatát megtévesztőnek s ezért mellőzendőnek tartjuk. Mátyás korának Magyarországán nem beszélhetünk nemzetről, legalábbis a szó klasszikus marxi—lenini értelmében nem. Beszélhetünk talán a nemzet egyes ismérveinek fejlődéséről, ám arról is csak azzal a lényeges megszorítással, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődésének a nemzeti fejlődést, a nemzetté válást megalapozó szakasza évszázadokkal később következett. A nemzet korábban kimutatható elemei magukban még nem tisztán, nem egészen nemzetiek, legalábbis a szó teljes értelmében nem; csak később, egymásra hatásukban, éppen a gazdasági-társadalmi viszonyok imént említett fejlődésének talaján válnak igazán azokká. Mátyás idején tehát nem helyes, nem szabatos a „nemzeti királyság", a „nemzeti állam" megjelölés használata. (Más lapra tartozik, hogy a hatalom gyakorlásának módja kihat, noha nem meghatározóan, a fejlődés irányára és jellegére. Mátyás királyságának ilyen értelemben van bizonyos jelentősége. Kimutatható ezen felül, hogy példája többszöri áttételben hatott a jóval későbbi nemzeti fejlődés eszmei előtörténetében, egyebek között mint az állami függetlenség fontosságának bizonyítására leggyakrabban

felhozott érvek egyike.) Talán nem felesleges hozzátennünk, hogy a régebbi szakirodalom más, a mienktől lényegesen eltérő értelemben használta a „nemzet" kifejezést, többnyire fogalmi körébe vonván az etnikumot, sőt az etnikai egységet kialakító fejlődés korai, kezdeti tényeit is. Az állam — az adott esetben Mátyás királysága — vonatkozásában olyasvalamit akart jelezni, amit még leginkább a hazai, itthoni kifejezésekkel adhatnánk vissza: az Árpádok kihaltát követő másfél évszázad (a régi szakirodalom szóhasználata szerint: a „vegyes házbeli királyok kora") trónbetöltési gyakorlatával, a külföldi dinasztiák uralmával és a több államot dinasztikus kapcsolataik útján ideiglenesen egyesítő királyok szereplésével való szembeállítást. Ilyen értelemben elfogadhatjuk, hogy Mátyás királysága éppúgy újat jelentett Magyarországon, mint Podjebradé Csehországban.

Tárgyunk, a magyar állam fejlődése szempontjából fontosabb az a különbség, amit Vitéz János, az események részese és egyik irányítója nyomán a kortársak akként összegeztek: ez volt az első eset Magyarországon, amikor a „nép" (populus) beleszólhatott a királyválasztásba. Nem a későbbi fogalmak szerint értett népről van szó, hanem a rendekről, elsősorban a a köznemességről. (Vitéz és több-kevesebb humanista műveltséggel rendelkező, de a latin kifejezéseket a hazai viszonyok és az elterjedt szóhasználat szerint értelmező kortársai „populuson" a kiváltságoltakat értették; a közrendűeket megkülönböztetésül „plebsnek" mondták.) A köznemesi vezetők részéről már korábban felmerült az a kívánság, hogy más elemi fontosságú ügyekkel együtt — mint aminők a törvényhozás, a rendkívüli adó kivetése és céljának megállapítása, a háború és béke dolgában a határozat stb. — a királyválasztás kérdéseiben is az országgyűlés legyen a döntő fórum, s ne (mint előbb) pusztán a tanács. Mátyás megválasztása valóban az első eset volt, amikor a rendi erők — közelebbről a köznemesség — befolyása meghatározó mértékben, bár némileg tumultuózus módon, a Hunyadi-ház fegyvereseinek nyomásától éppen nem függetlenül érvényesült. Ezzel lényegileg befejezettnek tekinthető az a folyamat, amelynek során a feudális állam rendi formájának irányításában döntő fontosságú — Magyarországon a két előző évtizedben állandósult — országgyűlések hatásköre fő vonásaiban kialakult, bár a részletek (egyes jogok hovatartozása, gyakorlásuk mikéntje) körül még a későbbiekben is sok volt az ingadozás. S igen valószínű, hogy Mátyás uralkodása alatt fő vonásaiban kialakult és állandósult az országgyűlések későbbről ismert — kivételeket nem számítva általánosnak tekinthető — eljárási módja is: (királyi) javaslat, országgyűlési tárgyalás, végül határozat, dekrétumba foglalt törvény.

Ilyen összefüggésben nézve a kérdést, Mátyás megválasztásában valóban a rendi erők győzelmét láthatjuk. Ám ez a győzelem korántsem volt teljes és végérvényes. A bárók átmenetileg visszaszorultak, de nem mondtak le korábbi befolyásuk visszaszerzéséről. Csoportjaik ismételt — többnyire Habsburg Frigyes vagy más trónkövetelők fellépésével bonyolított — támadásai évekig veszélyeztették Mátyásnak és híveinek országlását. Tekintve a bárók még mindig óriási hatalmát, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az országos lelkesedés közepette megválasztott ifjú király uralkodásának első éveit nagyfokú bizonytalanság nehezítette. Támogatóinak viszonylag széles köre sem tette lehetővé, hogy ellenfeleivel, még ha lázadóknak bizonyultak is, olyan keményen bánjon el, mint ahogy ezt a törvények megengedték volna. Kormányzata az ellenség erőinek megosztására, a nagyurak egy részének lekenyerezésére törekedett; minden olyan lépéstől óvakodott, ami felidézhette volna a bárók egymással is torzsalkodó csoportjainak tömörülését és egységes szembefordulását a központi hatalommal. A lázadókkal, a nyíltan pártütőkkel, a fegyveresen Frigyes igényeit támogatókkal szemben is többnyire az édesgetés, a leszerelés, a megnyerés politikáját folytatták, tekintet nélkül arra, hogy ennek tartós sikerében számos tapasztalat szerint alig lehetett bízni. Időnyerésre, erőgyűjtésre volt szükség. Előbb biztosítani kellett a királyválasztás eredményeit, s csak azután lehetett továbbfejlesztésükre gondolni. Meg kellett szilárdítani a dinasztikus tekintély és a számottevő külföldi támogatás híján választóinak fogyatékos, nem is mindenben szilárd és megbízható erejére utalt uralkodó trónját, az állam rendi alakját és benne a központi hatalmat, rendezni az ország bizonytalan külkapcsolatait. Sokat kellett tenni még ahhoz, hogy a választott király valamit is valóra válthasson abból, amit országlásától a török, az anarchia, a nagyúri hatalmaskodások megfékezése terén hívei vártak. Látván a kezdetek bizonytalanságát, a feladatok nagyságát és hozzájuk mérten az erők fogyatékosságát, igen jelentőseknek kell minősítenünk azokat a még nem nagy, de a körülményekhez képest annál nagyobbaknak és jelentékenyebbeknek tűnő eredményeket, amelyeket Mátyás kormányzata öt-tíz esztendő leforgása alatt az állam, benne a központi hatalom helyzetének megszilárdítása, külkapcsolatainak rendezése terén elért. Az eredmények lényege: az állam rendi formájának végérvényes megszilárdítása és a központi hatalom kiemelkedéséhez elengedhetetlen kül- és belpolitikai feltételek biztosítása.

Nem említve most a török kérdést, az első évek bonyolult, olykor egymást elfedő vagy keresztező eseménysoraiból három összefüggés emelhető ki

mint Mátyás és kormányzata ekkori fő törekvéseinek szükségszabta jelzője. Az egyik a bárók erőinek megbontására, a legellenségesebben viselkedők elszigetelésére és visszaszorítására irányult. A másik a bányavárosokat hatalmában tartó Jiskra tartományúr-szerű uralmának megszüntetését, illetőleg ezzel párhuzamosan, de külön vonalon a felvidéki huszita maradványok katonai erejének felszámolását tűzte ki célul. A harmadik (az előbbiekkel nem egy ponton érintkező) Habsburg Frigyes trónigényének elhárítására és beavatkozási kísérleteinek meghiúsítására törekedett. A bárók visszaszorításában a leghatalmasabb ellenzéki tömörülés, a Garai vezetésével Frigyes útját egyengető szövetség felbomlasztása, maradékainak szétzüllesztése volt a döntő mozzanat. A királyi csapatok körmendi veresége, majd ezt követő győzelme után a szövetség megingott, s hamarosan fel is bomlott. Garai meghalt, óriási vagyona szétszóródott az örökösök kezén. Ezzel a bárók hatalma nem szűnt meg, de legveszélyesebb csoportosulásuk széthullott, és újaknak adott helyet. Az erők megosztásának politikája ezekkel szemben is bevált: elodázván egységes fellépésüket, időt biztosított a kormányzat megszilárdítására, ami végül a bárók (immár nem csupán egyes csoportjaik) hatalmának visszaszorítását eredményezte.

Jiskrával és főként a huszita maradványelemekkel szemben biztosítani lehetett az állam feudális erőinek viszonylag számottevő tömörítését. A husziták megsemmisítésétől az uralkodó osztály a feudális osztályrend megszilárdítását, saját uralmának helyreállítását remélte a Felvidéken, az államterület szlováklakta részein. A huszita maradványelemek, főleg az Akszamit vezette testvérek (bratrik) ekkorra már eltávolodtak a nagy háborúk éles antifeudalizmusától, de még sokat őriztek a taborita harcmód, erkölcsök és szokások hagyományaiból. Létük bátorítást, esetenként talán támogatást jelentett a környékbeli nép antifeudális megmozdulásainak. S bár ezek ereje, méretei meg sem közelítették a harmincas évek nagy mozgalmaiét, az uralkodó osztályt — a megelőző rendi gyűlések határozatai nyomán — végérvényesnek szánt katonai fellépésre ösztökélték. A királyi csapatok leverték Akszamit hadait, utóbb a huszita maradványelemek más, katonai erőt képviselő csoportjait, így az úgynevezett koldusokat (zsebrákokat) is. Ez a huszita maradványelemek tragikus, a lipanyi csatavesztés után harminc esztendeig — helyenként még annál is tovább— tartó felmorzsolódásának része volt. E folyamat során egységüket és ütőképességük nagy részét elveszítve, hajdani céljaiktól mind jobban távolodva, a husziták végül vagy elpusztultak, vagy zsoldosként valamelyik feudális hatalom katonai szolgálatába álltak.

A testvéreken aratott győzelem az uralkodó osztály szemszögéből hatalma megszilárdítását, a feudális magyar állam szempontjából területi egységének helyreállítását, a király oldaláról pedig bizonytalan helyzetének némi megerősítését jelentette. Jiskra ellen változó sikerrel folytak a harcok. Végüket alku hozta meg: a nagyúrrá vált hajdani huszita vezér tekintélyes birtokot kapott az ország belterületén, s végleg beolvadt az uralkodó osztályba. Átadta várait és a fontos bányavárosokat. Harcosainak egy része Mátyás oldalára állt, s más huszita maradványelemekkel, illetőleg huszita harcmódban, hadművészetben jártas hivatásos katonákkal együtt magját alkotta a király később nagyhírű, állandó zsoldoshadseregének.

Frigyes ellen szintén változó sikerrel folyt a küzdelem, hol a harcmezőn, hol a diplomácia síkján. A küzdelemnek ezt a szakaszát is alku zárta le. Frigyes ennek eredményeképpen visszaadta Sopront, amelyet az Albert halálát követő trónharcok óta zálog címen birtokolt, nemkülönben a királyi hatalom jelvényét, az immár évszázadok óta szent ereklye és szimbólum gyanánt tisztelt koronát, amelyet Utószülött László gyámjaként kapott kézhez, és mint saját jogigényének kifejezőjét a gyermekkirály halála után is magánál tartott. A kor fogalmai szerint ezt nagy sikernek lehetett számítani (Mátyás és kormányzata is annak tekintették), de nagy árat kellett fizetni érte. Frigyes, azon felül, hogy kártérítést követelt, megtartotta királyi címét, és kikötötte, hogy amennyiben Mátyás fiú-utód nélkül hal el, utána ő örökli a magyar trónt. Bár az utóbbi megszorítás az akkori körülmények között — az öregedő császár részéről az élete tavaszát élő ifjúval szemben — inkább mulatságosnak, mint veszélyesnek látszott, utóbb mégis igen terhesnek bizonyult. Mátyás és tanácsosai az adott helyzetben nem tehettek mást, mint azt, amit tettek. A fegyveres döntést, a kedvezőbb feltételek kicsikarását az ország belső erőviszonyai nem tették lehetővé. Annál kevésbé, mert a déli végekről fenyegető hírek érkeztek a fő veszedelem, a török támadások felújulásáról.

A török kérdés az első, kül- és belpolitikai bonyodalmaktól zavaros években sem került le Mátyás kormányzatának programjáról. Végvidéki harcok minden évben folytak, de nagyobb hadműveletekre nem került sor. Nem volt rá elegendő erő. A török nyomás azonban növekedett; a hódítók Szerbia után elfoglalták Boszniát, a birodalom a korábbinál is szélesebb sávon került érintkezésbe a királysággal, portyázói a Dunántúl mellett az osztrák és észak-olasz területeket is közelről fenyegették. Nagy volt a veszély, az ellenlökés elodázhatatlanná vált. A Frigyessel kötött béke, a bárók legveszélyesebb csoportjainak visszaszorítása lehetővé tette

az erők összefogását, a veszélyeztetett Velence és a pápaság pénzbeli támogatása (noha gyéren és akadozva érkezett) megkönnyítette a haderő ütőképes zsoldos magjának fejlesztését. Két egymást követő boszniai hadjárat (1463, 1464) az erős vár, Jajca elfoglalását, környékének kapitánysággá (bánsággá, katonai határvidékké) szervezését eredményezte. Olyan nagy tért ölelő, gyors felvonulásra és a fő erők olyan összecsapására, mint húsz évvel azelőtt Hunyadi idején, most nem került sor. A királyi és a szultáni seregek többször megközelítették egymást, elő- és utóvédjeik össze is ütköztek, a derékhadak azonban kölcsönösen kikerülték egymást. A hódító még emlékezett belgrádi kudarcára, Mátyás pedig félt kockáztatni nehezen gyűjtött katonaságát. Az elért eredménnyel elégedett volt, az adott helyzetben teljes joggal. Pár éve még trónviszályoktól és feudális pártharcoktól bénított országa megállta a helyét a Belgrád óta újból megerősödött oszmán nagyhatalommal szemben. A jajcai kapitánysággal erős — és alkalomadtán ellentámadás bázisául is felhasználható — gátat állított a hódítók útjába. Követei és kancelláriájának kiadványai büszkén hirdették e sikereket, mint a törökkel szemben Hunyadi kora óta elért legjelentősebbeket. S most, hogy a törökkel szemben eredményeket ért el, az ifjúvá serdült uralkodó elérkezettnek látta az időt arra, hogy újból, ünnepélyesen megkoronáztassa magát a királyi hatalom szimbólummá emelt, szentnek tekintett jelvényével.

A koronázás aktusának a régi történetírás nagy jelentőséget tulajdonított, olykor talán nagyobbat a kelleténél. Magunk ebben inkább középkori szimbólumot látunk, aminek reális értelme: a kor fogalmai szerint méltó módon betetőzni és világgá hirdetni az állam és benne a királyi hatalom megszilárdításáért éveken át folytatott küzdelmek sikerességét. Egyúttal felhasználni ezt az alkalmat a választást hajdan kiharcoló erők újabb tömörítésére, a kormányzat új rendjének megszilárdítására, a központi hatalom megnövelésére, további felemelkedése alapjainak lerakására. Mivel a feudális ideológiában a korona fogalmához általában, az államalapító koronájának szentségéhez pedig kiváltképpen misztikus vagy a misztika határát érintő jogi-erkölcsi vélekedések kapcsolódnak, nem tarthatjuk éppen kizártnak, hogy a kortársak egy része számára az újrakoronázás jelentette Mátyás királyi jogainak teljessé válását, uralma isteni eredetének igazi elismerését. Amennyire Mátyás egyéniségét későbbi megnyilvánulásaiból ismerjük, indokoltnak véljük a gyanút, hogy őt magát az ilyen misztikus értelmezések kevéssé befolyásolták. Sőt, kiterjesztjük ezt a gyanúnkat az ifjú király akkori tanácsadóira, elsősorban Vitéz Jánosra,

aki egyháznagyi tevékenységébe is sok humanista hatással átszőtt világi elemet vegyített. Az újrakoronázás aktusa lépést jelenthetett számukra a koronát áhító vetélytársak és a választott király tekintélyét kicsinylő nagyurak bázisának, megmaradt követőik még számottevő körének szűkítéséhez.

Mint minden hasonló esemény, az újrakoronázás is alkalmat szolgáltatott a kiváltságoltaknak előjogaik ünnepélyes elismertetésére. Ezúttal a király, általánosságban megerősítve II. András, I. Lajos és Zsigmond dekrétumait, néhány ponton kiegészítette a nemesi privilégiumokat, olykor a központi hatalom kárára engedve a rendi törvényesség követelményeinek. (Megígérte például, hogy hűtlenség vádjával senkit el nem fogat a tanács hozzájárulása nélkül, hogy birtokot csak bírói ítélet alapján foglaltat le stb.) E dekrétumát a korábbiakkal s kivált a választási feltételeit tartalmazóval egybevetve mégis megfigyelhetjük a szövegben az erőviszonyok változásának, a királyi hatalom előnyösebb helyzetének nem jelentéktelen kifejezéseit. Kevesebb szó esik a nagyurakról s a Hunyadi-ház régi ellenségeiről, akiknek bántatlanságát annak idején biztosítani kellett. A nemesi jogok biztosítása s a köznemesi-rendi követelések térnyerése mellett néhány intézkedés a királyi hatalom anyagi és szervezeti támaszainak kiépítése irányába mutat. Ezt a tendenciát azonban a jellegénél fogva elsősorban mégis csak a nemesi kiváltságokat biztosító dekrétum szövegénél világosabban mutatják más dokumentumok és mindenekelőtt maguk a tények.

Mint ismeretes, Mátyás kezét megválasztásakor nemcsak ellenfelei, hanem párthívei is alaposan megkötötték. Kiskorúsága címén kormányzót állítottak melléje. Megígértették, hogy „soha, semmilyen körülmények között" nem fogja beszedetni az immár húsz esztendeje úgyszólván állandósult rendkívüli adót. Nem teszi ezt, nem teszi azt. Mátyás, akkori tizenöt esztendejével, de apja, Vitéz és Podjebrad oldalán szerzett tapasztalataival megértette, mire kötelezik. Elfogadta, mint elfogadták tanácsadói is. De mihelyt az erőviszonyok engedték, túltette magát a megkötések legtöbbjén. A kormányzó hamarosan eltűnt mellőle. A rendkívüli adót rendszeresen kivetette — igaz, mindig az ország fenyegetett helyzetére hivatkozva, mindig kikérve (s a fenyegető helyzet ecsetelésével biztosítva) a rendek hozzájárulását, mindig újra megígérve, hogy a jövőben nem tesz ilyet, vagy ha szükség kényszerítené, ismét kikéri beleegyezésüket. Amellett tanácsosai, élükön Vitéz Jánossal, hozzákezdtek a központi hatalom hivatali-ügyviteli apparátusának, valamint a kúriai bíráskodás szervezetének

és működésének átalakításához, ami a következő időszak nagy jelentőségű újításainak alapjait vetette meg. Fejleszteni igyekeztek a haderő zsoldos magvát s fenntartása érdekében az uralkodói jövedelmeket. A rendkívüli adó rendszeres kivetése mellett ezt célozta az 1467-ben — alkalmasint a kincstári ügyek általános átrendezésével együtt —, polgári eredetű szakemberek, főleg Ernuszt János javaslatai nyomán végrehajtott reform, amely két fontos, de idők folyamán a nagyuraknak juttatott mentesítések következtében jelentéktelenné zsugorodott bevételi forrás: a kamarahaszna és a harmincad jövedelmezővé tételét szolgálta. Szervezeti vonatkozásokról itt nem szólva, az eljárás lényege igen egyszerű volt. Mindkét jövedelemnek más nevet adtak, s ezzel érvénytelenítették a korábban ugyanarra, de más néven adott mentesítéseket. (A jövedelemforrás annyira nem változott, hogy az új elnevezések: „tributum fisci regalis", illetőleg „vectigal coronae", nem is mentek át a köztudatba.) A kincstár haszna megnőtt, de az eljárás zúgolódást váltott ki, az elsőt, amelyben nagyurak mellett Mátyás egyes korábbi hívei, köznemesi-rendi vezetők is szerepet játszottak, jeleként annak, hogy a kormányzat a központi hatalom erősítése terén kezdte átlépni azokat a határokat, ameddig köznemesi támogatói ellenkezés nélkül követni akarták és tudták. Mátyás kormányzata részben elfojtotta, részben lecsillapította ezt a köznemesektől és köznemesi vezetőktől (köztük a Szapolyai testvérektől) is támogatott, lényegében a bárói ellenzéknek kedvező mozgolódást. Nem mondott le a központi hatalom további erősítéséről, de új eszközöket keresett a rendek elégületlenségéből várható nehézségek kiküszöbölésére. Bonyolult változások jelezték a központosítás folyamatának kezdeteit és kibontakozását a kül- és belpolitika terén egyaránt.

Rövid áttekintésünkből is kiderülhetett, hogy Mátyás kormányzata az első években súlyos belső és külső nehézségekkel küzdött. Az adott helyzetben jelentőseknek tekinthetők azok az eredmények, amelyeket az állam rendi formájának megszilárdítása, benne a központi hatalom helyzetének erősítése, a magyar királyság külpolitikai viszonyainak rendezése terén elért. Ám éppen az eredmények mutatták (korlátozottságukkal és kiharcolásuk nagy nehézségeivel), hogy önmagukban nem elégségesek a magyar állam előtt álló feladatok megoldására. Nem elegendők belpolitikai téren a bárók további, teljesebb visszaszorítására, a központi hatalom további kiemelkedésének megalapozására. Még kevésbé elegendők a külpolitika nagy problémáinak kielégítő rendezéséhez. Nem elegendők Frigyes dinasztikus-terjeszkedő törekvéseinek teljes értékű elutasításához, még kevésbé

a fő feladat megoldásához: a török terjeszkedés tartós megállításához, lehetőleg visszaszorításához. Az utóbbi, a fő feladat sikeres megoldásához nagy erőkkel — a boszniai hadjáratokon vagy akár Hunyadi korának legnagyobb hadműveletein felhasználtaknál jóval nagyobbakkal — végrehajtott akciókra lett volna szükség. Ehhez sok pénz és hadianyag, jól képzett és nagy létszámú állandó (vagy legalább magjában állandó) hadsereg, szervezett hátország, minden oldalról biztosított országhatár, számottevő külföldi támogatás kellett. A feltételek mindegyike hiányzott, vagy csak kismértékben volt biztosítható. Mindebből kézenfekvő a következtetés: az állam előtt álló feladatok, mindenekelőtt a fő kérdés, a török probléma megoldása érdekében szükség volt — lehetőleg nagyarányú külföldi segítség mellett — az ország belső erőinek a kor viszonyai között egyáltalán elképzelhető maximális igénybevételére, összefogására és mozgósítására. Ennek érdekében pedig elengedhetetlenül szükség volt a központi hatalom további, az addig elért szinten jóval túlemelkedő fejlesztésére és erősítésére. Röviden: a központi hatalom erősítésében tovább kellett haladni, túl azon a fokon, amelyet a rendi átalakulás önmagában indokolt, lehetővé és szükségessé tett. Mint még rátérünk, ebben az összefüggésben találhatjuk a központosítás Mátyás korabeli kísérletének, e kísérlet több jellegzetes vonásának, átmeneti sikerének (és részben: rákövetkező bukásának) fő magyarázatát.

Fentebb jeleztük álláspontunkat, amely szerint a feudális állam fejlődésében a rendi forma létrejötte erősödést jelent a széttagoltság, illetőleg a bárói-tanácsi kormányzat viszonyaihoz képest. A rendi átalakulás idején a rendek korlátozzák ugyan a központi hatalmat (pontosabban: a növelésére irányuló törekvéseket), egyelőre azonban mégis inkább növelik, támogatják és erősítik azt, legalábbis a korábbi rendszerben jellemző „primus inter pares" állapothoz viszonyítva. Azt is jeleztük, hogy az erősödést mindkét vonatkozásban viszonylagosnak tekintjük. A rendi átalakulás felszámolja a széttagoltság szélső, tartományi-tartományúri formáit, és többé-kevésbé megakadályozza ezek felújítását. Maradványaikat azonban nem számolja fel; csupán bevonja, beolvasztja a rendi formák keretei közé. Egyes országokban, amelyekben a rendiség igen erős, a tartományi maradványok oly szívósak lehetnek, hogy meghatározó befolyást gyakorolnak a rendi intézmények működésére is. Franciaországban, ahol a rendi átalakulás együtt járt a központi hatalom számottevő megerősödésével, az országos rendi gyűlések mellett megmaradtak a tartományi jellegűek is, sőt egyes kutatók szerint ezek fontosabb szerepet játszottak, mint az előb-

biek. A német birodalomban, ahol a széttagoltság a részállamok rendszerében rögzítődött, a rendi átalakulás az utóbbiak keretében ment végbe; emellett a központi — összbirodalmi — rendi gyűlések szerepe egyre inkább elhalványult.

Az átalakulás kezdeti szakaszán Magyarországon is jelentősek az országrészi jellegű megyeközi tanácskozások; ezek azonban hamarosan háttérbe szorulnak, s — egyes különleges helyzetű országrészeket, például Szlavóniát itt nem említve — hovatovább jelentőségüket vesztik a központi, országos jellegű gyűlések mellett. Szinte azt kell mondanunk, hogy a magyarországi rendi fejlődés e korai szakaszában sokkal egységesebb — nehéz elkerülni a félreérthető fogalmazást: központibb, központosítottabb —, mint más, gazdaságilag fejlettebb országokban, holott az ellenkezője volna természetes. A jelenség a speciális viszonyokban, az átalakulás ezektől meghatározottan gyorsított ütemében és sajátos vonásaiban leli magyarázatát. Más vonatkozásban azonban a magyarországi fejlődés szintén igen élesen, tisztán mutatja a rendi átalakulásra általában jellemzőnek tekinthető tulajdonságokat, így a széttagoltság egyes nem tartományi jellegű maradványelemeinek (helyi önkormányzatok, különleges helyi vagy csoportkiváltságok, régies igazgatási szervezetek stb.) beépítésében, sőt továbbfejlesztésében megnyilvánuló konzervatív tendenciát. Mindez együtt azt jelenti, hogy a rendi szervezetben nem szűnnek meg, hanem — igaz, annak alárendelten — tovább élnek és hatnak a széttagoltság maradványelemei. Hatásuk korlátozó tényezőként nehezedik a feudális gazdaság, közelebbről az egyszerű árutermelés fejlődésére. A korlátozó hatás akkor mutatkozik meg különös súllyal, amikor fejlődésnek indulnak az árutermelés fejlettebb, a feudális viszonyok összességén túlmutató (tőkés) formái. Ezek útjában a széttagoltság korának a rendiségben konzervált maradványai — s mindinkább maguk a rendi formák is — a további fejlődést akadályozó, tehát eltakarítani való tényezőkként mutatkoznak. E maradványokat csak a feudális államfejlődés legmagasabb és egyben legvégső foka: az abszolutizmus rendszere számolja fel, olyan módon és mértékben, amint ezt jellege és létrejöttének körülményei lehetővé teszik.

Mint ismeretes, a marxizmus klasszikusai abban látták a feudális állam, közelebbről a központi hatalom haladó történelmi szerepének betetőzését, hogy fokozatosan felszámolja a helyi (és visszaszorítja a rendi) kiváltságokat, s ezáltal mintegy segít szabaddá tenni — újból hangsúlyozzuk: a feudális viszonyok fenntartása mellett lehetséges mértékig — a magasabb

rendű, fejlettebb formáció alapjait formáló gazdasági-társadalmi fejlődés útját. Ennek a funkciónak a betöltésére csak erős központi hatalom képes. A központi hatalom megerősítésének útja a központosítás hosszan tartó folyamata, amely a rendiség viszonyai között (az államfejlődés megfelelő fokán), a rendek uralma idején és annak a küzdelemnek a során indul meg, amelyet a rendek a hatalom megosztásáért s gyakorlása módjának kérdéseiben folytatnak egymással, valamint a központi hatalom képviselőivel. Kedvező körülmények esetén e küzdelmekből nő ki a tartósan megerősödött központi hatalom. Hogy kinő-e vagy sem, s ha igen, milyen módon és mértékig, az a rendi államokban a folyamat korai szakaszán közvetlenül a rendiség összetételétől (a továbbiakban a rendi formákon túlmutató erők nagyságától és mineműségétől) függ; ezt pedig végső soron a társadalom osztályszerkezetének és az osztályharc jellegének a gazdasági fejlődés irányától, elért színvonalától megszabott változásai határozzák meg.

A központosítás folyamatát Engels külön tanulmányban vizsgálta. A tanulmányt kéziratos hagyatékából közölték; kiadói látták el a következő címmel: „A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről." Engels valóban ebben az összefüggésben, a feudális viszonyok felbomlásának és a polgári fejlődés kibontakozásának oldaláról vizsgálja a kérdést, de éppen, mert ebben a vonatkozásban tulajdonít jelentős szerepet a központosításnak, munkájában különös gonddal elemzi ennek alapjait, létrejöttét és fejlődésének főbb állomásait. Megállapításai mindmáig alapvetők a lényegi összefüggések felismeréséhez. Az újabb szovjet kutatások ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy Engels megállapításainak egyszerű átvétele — az egyes államok konkrét viszonyainak megfelelő elemzése nélkül — ezúttal is, mint a sematikus-dogmatikus másolás eseteiben történni szokott, hibaforrássá válhat; s a szakirodalom egyes régebbi darabjaiban, kivált a kelet-európai fejlődés sajátosságainak elhanyagolása következtében, csakugyan hibákat, aránybeli vagy esetleg lényeget érintő torzításokat eredményezett.

Marx és Engels a központosítás eredményét (egyben a feudális államfejlődés utolsó fokát), az abszolutizmus kialakult rendszerét olyan helyzet kifejezőjének tekintették, amelyben a hatalmat birtokló és ahhoz ragaszkodó uralkodó osztály, illetőleg a hatalomban részesedő s annak megragadására törekvő, de átvételéhez még nem eléggé erős, osztállyá szerveződő tőkés polgárság (burzsoázia) átmenetileg mintegy egyensúlyban tartja egymást, ezáltal lehetővé, sőt szükségessé téve a központi hatalomnak és nagyarányú apparátusának olyan mértékű kiemelkedését, ami nem eléggé

körültekintő szemlélőkben már-már az osztályfelettiség látszatát kelti. A központosítás folyamatának megindulásakor és korai szakaszán nincs szó ilyesmiről. Nincs még osztállyá szerveződő, a hatalom átvételére törő burzsoázia; tőkés viszonyok sincsenek, legfeljebb bontakozó csíráikban. De az áru- és pénzviszonyok ekkor is fontosak. S különösen fontosak a pénzzel, külön katonasággal, saját politikai törekvésekkel rendelkező városok. Mert bár gazdaságuk jórészt az egyszerű árutermelésbe nyújtja gyökereit, istápolja az ezen idővel túlmutató formákat is. Mert a városok már az elért fokon is olyan erőt jelentenek, amely kívül áll a feudális uralkodó osztályon, részben érdekellentétben áll azzal, felhasználható vele, illetőleg egyes tagjaival, részeivel szemben is. A királyok és a városok „összefogása" (a szövetségnek ez a súlyos ellentmondásokkal terhes, ennek ellenére hosszú ideig lehetséges formája) döntően fontos tényezője a központi hatalom kiemelkedésének s győzelmének abban a hosszú küzdelemben, amelyet a szétdaraboltság nagyúri-tartományúri képviselőivel és egyéb haszonélvezőivel folytatott. (Talán nem fölösleges, ha megemlítjük: a városi szövetség szükségességének hangsúlyozása — ami Engels idézett művében nagy nyomatékot kap — egyáltalán nem jelenti az állam feudális jellegének elhomályosítását. Nem jelenti ezt az az ismert és Engels fejtegetéseiben szintén kiemelt tény, hogy a központosítás a részhatalmak felszámolása, tehát a feudális uralkodó osztály addig legbefolyásosabb rétege és csatlósai ellen vívott, olykor igen véres küzdelmek útján megy végbe. Mindez éppen a feudális osztályuralom megszilárdítása — korszerűbb és hatékonyabb formáinak létrehozása — érdekében történik.)

Kelet-Európának azokban az országaiban, amelyekben az abszolutizmus valamely formája létrejött, nem található erős burzsoázia; olyan semmi esetre sem, amely képes lett volna fellépni a hatalom átvételének igényével. Itt tehát a rendszer kialakulásának alapjait és kiváltó okait más módon kell megállapitani. Nem ennyire világos ez a központosítás kezdeteit és korai szakaszát illetően. De kérdés, mennyiben érték el itt a városok a gazdasági-politikai fejlődésnek azt a fokát, amelyen a feudális uralkodók már nem csupán pénzforrást, hanem — ha fenntartásokkal, ellentmondásosan, időlegesen is — politikai partnert, szövetségest láthattak bennük. Az orosz államfejlődés vonatkozásában az újabb szovjet kutatások azt látszanak kiemelni, hogy a városok szerepét, továbbá az áru- és pénzviszonyok fejlődésének jelentőségét a korábban szokásosnál szűkebb határok közt ajánlatos vizsgálni és értékelni. Egyben nyomatékosan felhívják a figyelmet a feudális állam alapvető funkciójára, ezzel kapcsolat-

ban az osztályharc élesedésének tényeire, ebből következően pedig az elnyomó apparátus, az állam erősítésének szükségességére.

Itt nem kívánjuk közelebbről megvizsgálni ezeket az összefüggéseket. Csupán a következő észrevételeket tartjuk szükségesnek, azokat is főleg a magyarországi viszonyok teljesebb megértése céljából. A feudális állam a feudális osztályviszonyok terméke; fennállásának egész idején a feudális osztályrend, az osztályelnyomás biztosítása a fő feladata. E feladatot a fejlődés különböző fokain más feltételek mellett, tehát más módon, más eszközökkel látja el. Az eszközöknek, módoknak ez a feltételek alakulásában gyökerező változása lappang a feudális állam minden lényeges alakváltozása mögött. Nyilvánvaló ebből, hogy az osztályharc menetének minden lényeges (jellegbeli, szintbeli különbséget jelentő) változása hasonló változást idéz elő az állam szervezetében. Vagyis az osztályharcot, mint az államfejlődés fő vonalait mindenkor és mindenütt meghatározó tényezőt, sehol és soha nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ám az osztályharc lényeges változásai nem függetlenek a gazdaság és a társadalom szerkezetében végbemenő változásoktól. Magasabb szintre emelkedése összefügg az áru- és pénzviszonyok fejlődésével, illetőleg a járadékformák ezekben gyökerező változásával; összefügg továbbá azzal a szereppel, amelyet a városok és a városi úton haladó helységek játszanak az osztályviszonyok átformálásában és az osztályharc feltételeinek, esetenként konkrét formáinak kezdetben sem jelentéktelen, utóbb egyenesen döntő jelentőségű módosításában. Ugyanakkor, az állam erősítése, a központi hatalom kiépítése oldaláról tekintve a kérdést, nem érhetjük be annak megállapításával, hogy az osztályharc erősödése ezt szükségessé teszi; szemügyre kell vennünk a feltételeket, a bennük meghatározott lehetőségeket, a felhasznált és felhasználható eszközöket is. A dolog mindkét oldala a gazdasági-társadalmi viszonyok beható elemzését, az osztályerők komplex együtthatásának alapos mérlegelését követeli. Az ilyen vizsgálatok minden valószínűség szerint azt az álláspontot fogják megerősíteni, hogy az osztályharc mindig és mindenütt alapvető tényén és hatásán túl (amit különben sem Marx, sem Engels nem hanyagolt el, sőt még a nézeteiket egyszerűsítő módon és dogmatikusan átültetni törekvő későbbi kutatók többsége sem) együtthatásukban kell figyelembe venni mindazokat a körülményeket, amelyek a gazdasági-társadalmi fejlődés alapján különböző oldalról és különböző mértékben hatást gyakoroltak az államfejlődés konkrét feltételeire, okaira, lehetőségeire és eszközeire. Rövidre fogva: ha Marx és Engels álláspontját a tárgyalt kérdésben magunkévá tesszük, akkor a központosítás folyamatá-

nak megindulásához és eredményességéhez elengedhetetlennek kell minősítenünk az áru- és pénzviszonyok bizonyos — nem jelentéktelen — fejlettségi fokát, és a városiasságnak valamely — ugyancsak nem jelentéktelen — mértékét. Közelebbről: azt a fejlettségi fokot, amely lehetővé teszi az osztályharc magasabb formáinak létrejöttét, egyszersmind biztosítja a központi hatalom tartós kiemelkedésének pénzügyi és egyéb vonatkozásokban nélkülözhetetlen feltételeit. S ha úgy találjuk, hogy a városfejlődés valamely országban nem érte el azt a fokot, amelyen képes lehetett volna biztosítani a központosítás menetében lényegesnek tekintett szövetséget, akkor meg kell keresnünk azokat a speciális tényezőket, amelyek többé-kevésbé alkalmasaknak mutatkoznak pótlására, helyettesítésére. A vitatott kérdések további taglalása az európai államok, legalábbis a kelet-európaiak viszonyainak elemzését kívánná, és messze vezetne tulajdonképpeni tárgyunktól. De nem is szükséges, minthogy a probléma nem annyira itt, mint inkább a fejlődés későbbi szakaszán, az abszolutizmus feltételeivel kapcsolatban merül fel élesen. Abszolutizmusról pedig a Mohács előtti Magyarországon sem nyugat-európai, sem kelet-európai értelemben nem beszélhetünk.

Szólnunk kell azonban általánosságban a külső okok siettető hatásának problémájáról a központosítás folyamatában. Annyival is inkább elengedhetetlennek véljük ezt, mert ebben a kérdésben szabatosan el kell határolnunk álláspontunkat azoktól a napjaink polgári történetkutatásában uralkodó vélekedésektől, amelyek a központi hatalom kiemelkedésének (eredményében az abszolutizmus kialakulásának) döntő okát a külső fenyegetésben, vagy, újabb fogalmazás szerint, az államok kölcsönös terjeszkedése és hatalmi harcai nyomán keletkező feszültségben látják. Ezt a nézetet semelyik fogalmazásban sem tehetjük a magunkévá. Azt nem vitatjuk, hogy a terjeszkedés, az ellene hozott intézkedések, az ezek nyomán keletkező „feszültség" többé-kevésbé jelentős szerepet játszanak minden feudális központosításban. De nem tekinthetők a folyamat döntő okainak, még kevésbé alapjainak. Rengeteg példával bizonyítható, hogy sem a terjeszkedés, sem a védelem szükségessége önmagában nem okoz, nem hoz létre központosítást. Ellenben elképzelhető, sőt példákkal is igazolható, hogy a külső veszély, a védelem követelménye sürgető-siettető többlet gyanánt érvényesül ott, ahol a központosítás megindulásához szükséges belső feltételek, legalábbis az elengedhetetlen minimum szintjén, már adva vannak. Úgy véljük, ezt az összefüggést éppen a magyarországi példával illusztrálhatjuk talán valamennyi közül a legszemléletesebben.

Módunkban volt megállapítani, hogy Magyarországon a XIII. század derekától számított százötven-kétszáz esztendő alatt a gazdaság, az egyszerű árutermelés, az áru- és pénzviszonyok fejlődése viszonylag jelentős színvonalat ért el. Áttekintettük, miként hatott ez a rendek, nevezetesen a városi rend fejlődésére. Vizsgáltuk, miként befolyásolta ugyanakkor a jobbágyparasztság helyzetét és osztályharcának alakulását. Tényekkel bizonyítottuk, hogy az osztályharc magasabb formái meghatározó, sőt döntő okként szerepelnek a köznemesség rendi szervezkedéseiben. Láttuk, mindezek komplex együtthatásának eredményeként hogyan indul meg, milyen eredményekre vezet az állam rendi átalakítására irányuló törekvés. Jeleztük, hogy a központi hatalom az átalakulás során, annak következtében némileg megszilárdult és megnövekedett. S több alkalommal utaltunk arra is, hogy az állam — s különösen a központi hatalom — erősítésének minden jelentős tényénél (a haderő zsoldos magjának megteremtésénél, a rendkívüli adó rendszeressé változtatásánál) tisztán megfigyelhető a török veszély sürgető-siettető, az intézkedéseknek nyomatékot adó, az ellenzéki hangokat tompító vagy elnémító hatása. Nem lepődhetnénk meg, ha a továbbiakban az eddig látottak egyenes vonalú, arányos mértékű folytatását, az állam, illetőleg a központi hatalom erősítése terén az elért eredmények egyszerű továbbfejlesztését észlelnők. De annál többet észlelünk. Olyan jelenségeket, amelyek a központosítás folyamatának korai, de már előrehaladott stádiumára utalnak, s intézményes fejlettségükkel Kelet-Európában (talán csak az orosz államot kivéve) e korban úgyszólván példa nélkül állnak. A tény nem vitatható, de annál különösebb, minthogy a szomszédos cseh vagy lengyel területeken a gazdasági-társadalmi fejlődés nem maradt el a magyarországi mögött (a cseheknél alighanem magasabb szintet ért el), a rendi formák éppúgy kialakultak, s a központi hatalom kiemelkedésére is történtek kísérletek. A központosítás itt megfigyelhető eredményei azonban nem jelentkeznek. Ennek megnyugtató magyarázatára nem látunk más megoldást, mint a török veszély ott nem, vagy csak kevéssé, itt annál közvetlenebbül és nyomatékosabban érvényesülő „gyorsító-siettető" hatásának további mérlegelését.

Vegyük számításba a következőket. Magyarországon a gazdasági fejlődés, egyebek mellett az árutermelés kiszélesedése a XV. század derekán tovább tartott, és természetesen hatott a társadalom szerkezetére, az osztályviszonyok alakulására is. De ebben a húsz-harminc esztendőben (a rendi országgyűlések állandósulása és a központosítás szervezeti apparátusának kibontakozása, tehát nagyjából a negyvenes és a hetvenes

évek között eltelt időben) nem okozott olyan változásokat, amelyek a központi hatalom további, még hozzá igen számottevő kiemelkedését önmagukban indokolhatnák. Az osztályharc nem szünetelt, kisebb-nagyobb megnyilvánulásait ekkor is megfigyelhetjük. De a harmincas évek nagy — a rendi átalakulásra közvetlenül ható — mozgalmaihoz hasonlítható megmozdulásokkal 1514 előestéjéig nem találkozunk. A központi hatalom Mátyás korabeli megerősödése, katonai és igazgatási szervezetének kiépítése után gondolni lehetne (bár némi fenntartással) esetleg arra is, hogy ez tette lehetetlenné a nagyobb méretű megmozdulásokat. De nem látunk ilyeneket az időszak kezdetén sem. Arra kell tehát következtetnünk, hogy a központosítás gyors kibontakozásának magyarázata — a belső bázis lényegi azonossága, illetőleg kis mértékű fejlődése mellett — első renden a török nyomás elhárításának szükségességében rejlik. Nagyjában ahhoz a formulához jutunk tehát, amelyet szakirodalmunkban néhány előző munkám kissé halványabban és elhanyagoltabban jelezni próbált: Magyarországon a gazdasági-társadalmi fejlődés megteremtette a központosítás minimálisan szükséges feltételeit; a folyamat megindult a rendi keretek között, kapcsolódva a központi hatalom kiemelkedésének a rendi átalakulással együtt járó formáihoz, de meghaladva azokat; gyorsított ütemű s átmenetileg igen jelentős eredményekre vezető kibontakozásának fő oka a török veszély siettető hatása. Más elfogadható magyarázatot eddigi ismereteink alapján nem adhatunk.

Minden központosításban fontos szerepet játszik az uralkodótól függő (közvetlen irányítása alatt álló) katonai és hivatali szervezet. Ez utóbbiról és működéséről a legtöbb nyugat-európai államra vonatkozóan részletes leírást adtak a polgári irányzatokhoz tartozó szakemberek. A hivatali szervezet jelentőségét az említett kutatók legtöbbje igen nagynak, esetleg éppen döntőnek tartja az állam jellege, fejlődésének iránya szempontjából is. A marxista történetfelfogásban nincs helye egyes intézmények, felépítményi részjelenségek ilyen értékelésének. Abban azonban a kérdés marxista kutatói is egyetértenek, hogy az új intézmények együttese — az állam új feladatainak újszerű megoldására, külső és belső osztálypolitikájának a kor kívánalmaihoz illeszkedő megvalósítására alkalmas katonai és hivatali apparátus — a központosítás nélkülözhetetlen eszköze. Léte és fejlettsége ilyen értelemben felfogható úgy is, mint a központosítás előrehaladottságának fokmérője. Magyarországon az új, korszerű központi apparátus legkésőbb a hetvenes évek első felében készen állt, egyes elemei azonban már előbb, a hatvanas évek hadügyi, hivatalszerve-

zeti és felsőbíráskodási reformjai nyomán kialakultak. Lényegileg ekkor ment végbe a fenntartásukhoz, kivált a haderő állandó magvának növeléséhez szükséges pénzbevételek biztosítását szolgáló reformsorozat, aminek és a később hozzáfűzött kiegészítő intézkedéseknek eredményeképpen Mátyás jövedelme uralkodásának második részében, illetőleg a vége felé megközelítette, kivételesen meghaladta az egymillió forintot. Óriási összeg ez; jóval gazdagabb országok uralkodói, például az angol vagy a francia királyok sem rendelkeztek sokkal többel. Ami azt jelenti, hogy Mátyás kormányzata, mihelyt tehette, a szélső határokig ment a pénzjövedelmek növelése, tehát végső soron az ország adózó népe teljesítőképességének igénybevétele terén.

Mindez nem ment tiltakozás, sőt olykor ellenállás nélkül. Ismerünk eseteket, amikor az adózók elmenekültek a királyi rovók elől; ilyenkor visszatelepítették vagy új lakhelyükön adóztatták meg őket. Tudunk lázongásokról is, amelyeket királyi fegyveresek fojtottak el. Több jele maradt a nemesek, a birtokosok tiltakozásának, akiket a király pénzügyi politikája igen érzékeny ponton: zsebükön érintett. Bár olykor az adózók nehéz sorsára hivatkoztak, az előző és a következő időszak viszonyainak ismeretében határozottan állíthatjuk: nem ez bántotta őket, hanem az, hogy most a király vette el annak a pénznek egy részét, amire földesúri jogaik alapján maguk emeltek igényt, s amit máskülönben, ha tehették, csakugyan el is vettek. Láttuk, ilyenféle nemesi lázongás követte az első jelentős kincstárügyi reformot; nem ilyen méretű, de hasonló jellegű zúgolódás kísérte a király pénzügyi politikájának — főként a rendkívüli adó kivetésénél megfigyelhető, az adóalap és az adókulcs megnövelését célzó eljárásának — egyes tényeit is. A hetvenes évektől a zúgolódás nem érte el a lázadás, a tényleges ellenállás határát; többnyire csírájában sikerült elfojtani vagy inkább elcsendesíteni, rendszerint a török fenyegetésre tett utalások jól bevált receptjével. Komoly formákat egyetlen egyszer, 1471-ben öltött az ellenállás, amikor a király régi mentora, Vitéz is a pártütők oldalára állt; ekkor a felkelés vezetői egyéb sérelmeik mellett éppen arra hivatkozhattak (az akkori helyzetben többé-kevésbé jogosan), hogy Mátyás a csehországi háborúk miatt elhanyagolja a török ügyet.

Az erőviszonyoknak a központi hatalomra kedvező eltolódása során jelentős változás figyelhető meg az uralkodói jövedelmek összetételében. A még meglevő királyi birtok (s mellette a Hunyadiak roppant családi birtoka) továbbra is számottevő bevételi forrást jelentett. Mátyás nem tartotta uralkodói méltóságával összeférhetetlennek, hogy kiterjedt élő-

állat-kereskedelmet folytasson, sőt ennek érdekében államfői jogait is felhasználja: egy alkalommal azért rendelt el kiviteli tilalmat, hogy az ő szállítmányai jobb áron keljenek el. De a fő bevételi forrást — az Anjouk idejében is jelentős, később szétzilált, most jórészt helyreállított regále típusú jövedelmek mellett s egyre inkább azokat is meghaladó mértékben — a rendszeressé vált rendkívüli adó biztosította. Mátyás ezt a kamara-haszna mintájára szedette, vagyis telkenként, eleinte egy forint értékben. Utóbb azonban előfordult, hogy féltelkenként, vagy évente kétszer (talán háromszor) vetette ki. Ezenfelül arra törekedett, hogy a nemesség legszegényebb rétegeit leszorítsa az adózók közé. Egyes jelek arra vallanak, hogy ez az igyekezete, az ismételt nemesi tiltakozások ellenére, a gyakorlatban sikerrel járt. Így alakult ki az a helyzet, amelyben az uralkodói, nyersen egymillióra becsült bevételek felét vagy még nagyobb részét a hadisegélyből állandósult adó tette ki. A hadisegélyből, rendkívüli adóból rendessé vált adó szerepének megnövekedése s ezzel kapcsolatban az uralkodói jövedelmek méreteinek és összetételének számottevő módosulása (ami egyébként fontos a későbbi államháztartás fejlődése tekintetében) másutt is megfigyelhető, csak talán nem ilyen gyorsan és eleinte nem ilyen arányokban.

Az uralkodó pénzbeli jövedelmeinek számottevő növekedése nélkülözhetetlen a minden központosításban elemi fontosságú feladat, a központi hatalom irányítása alatt álló, korszerű állandó hadsereg létrehozása és fenntartása tekintetében. Mátyás hadseregét messze földön elismeréssel, sőt csodálattal emlegették. Noha mind szervezetében és összetételében, mind felszerelésében és harcmódjában korábbi (főleg Hunyadi háborúiban kipróbált és bevált) mintákat követett, ezeket is tovább fejlesztette, és új elemekkel bővítve, mintegy magasabb egységben mutatta be. Zsoldosokból állt, ami akkoriban a haderő összetételében a legfejlettebb formát jelentette. Járatos volt a husziták hadművészetében, amellett sokat hasznosított a környező országok hadviselésének tanulságaiból, s a jelek szerint képes volt alkalmazkodni a hadszíntér, az ellenséges harcmód, a hadicél szabta speciális követelményekhez. Nehéz páncélos lovasság mellett voltak a későbbi huszárság ősének tekinthető könnyű lovas elemei, tagolt és különféle önálló akciókra alkalmas gyalogsága, viszonylag (legalábbis a környező országok akkori mértékével mérve) fejlett tüzérsége, városi segítséggel kiállított szekerész és „műszaki" alakulatai. A harci gyakorlatok és hadműveletek kortársi leírásai szerint az alakulatok harci tevékenységét nagy fegyelem és összhang jellemezte. Mátyás uralkodásának

vége felé a haderő állandó magja kifejlett formájában elérte a bárói bandériumok, toborzás útján hadilétszámra emelt egésze pedig a teljes nemesi haderő mozgósítható keretét. Harci érték dolgában jóval felülmúlta amazok bármelyikét. Mind a harcosok, mind vezetőik között voltak külföldiek és hazaiak. Nem egy híres seregvezér szegődött harcosai élén a király szolgálatába (például a külföldön is neves Haugwitzok); nem egy fényes ívelésű katonai pálya (hogy csak a legismertebbeket említsük: Kinizsi Pálé, a Dávidházyaké) indult el a vitézek soraiból. Itália egyes udvaraiban méltán tekintették ezt a sereget a hadművészet és a hadvezetés valóságos iskolájának.

A kortársak figyelmét kevésbé kötötte le, a kutató érdeklődését annál inkább megérdemli az a változás, ami a haderő kiépítésével nagyjából párhuzamosan történt az államigazgatás és a felsőbíráskodás központi szerveinek összetételében és működésében. Gyökeres újítás tulajdonképpen nem, vagy alig történt: Mátyás kormányzata jórészt korábban is meglevő, működő intézményeket alakított át, esetleg azok keretében már előbb kimutatható kezdeményeket fejlesztett tovább. Végeredményben azonban a központi apparátus, működésének jellegét tekintve, egészében új színt öltött; régi keretek között, régi kezdemények nyomán, lényegében mégis újszerűen — új célokért, új módon, új összefüggésben tevékenykedett. A legrégibb és legfontosabb központi intézmény, a kancellária működésében erősödött a szakszerűség és a hivatali jelleg. Fontosabb azonban működésének az a merőben új vonása, ami a titkár (secretarius), utóbb a titkárok szerepkörének kialakulásával és állandósulásával kapcsolatban figyelhető meg. Említettük, hogy „titkár" címmel már Mátyás előtt feltűntek olyan ügyintézők, akiknek feladata — hihetőleg — az volt, hogy a király szándékait közvetlenebbül érvényesítsék. Ezek hajdani hatásköre szűk volt, a kancellária működését, a tanácsi döntések jellegét és súlyát lényegében nem befolyásolta. Most ebben döntő változás történt. Zsigmond titkos kancelláriáját már a hatvanas évek reformjai során — Vitéz pályájának delén, alighanem az ő sugallatára — beolvasztották a nagy kancelláriába. A titkár funkciója ebben a keretben állandósult, éspedig akként, hogy feladata nem merült ki a tanácsi határozatok megszövegeztetésében vagy az iratok ellenőrzésében; ellenkezőleg: egyre növekedett az olyan ügyek száma, amelyeket ő készített elő tanácsi megtárgyalásra és tanácsi vagy tanácson kívüli döntésre. Nem szólva most az olyan esetekről, amelyekben a király a tanács megkerülésével döntött, azt emeljük ki, hogy a titkár ilyen ügyelőkészítő, referáló tevékenysége lényeges változást okozott a

tanácsi ügyintézésben is. A szakszerű, hivatali és központi — egyúttal a központi hatalom megszemélyesítőjének, a királynak intencióit közvetlenül érvényesítő — szempontokat juttatta túlsúlyra a referálás régebbi, a bárók személyes befolyásának és ezen keresztül a territoriális megoszlásnak nagy teret engedő módjaival szemben. (Mint közbülső fejlődési fok figyelmet érdemel a „királyi megbízásból" előadott ügyek számának korábban kimutatható gyarapodása a bárói referátumok mellett. E tény — mint a központi hatalom szempontjainak fokozódó érvényesülése, mint az ilyen irányú törekvések jele — fontos, de jelentőségében nem fogható a titkári referátumhoz.) A régebbi szakirodalom megállapítása szerint Mátyás alatt a tanácsi döntések alapjául szolgáló referátumok jellegében óriási eltolódás mutatható ki; míg kezdetben a titkáriak elenyésző kisebbségben vannak, később ezek jutnak minden egyebet felülmúló többségre. Ezzel együtt, ennek következtében eltolódás történt a tanács és a kancellária viszonyában. Az utóbbi a döntések írásba foglalásának irodaszerű (bár ebben a minőségében is fontos) szervéből az ügyek előkészítésének, tehát mintegy a döntések megalapozásának műhelyévé vált. A tanács döntési jogát senki sem vonta kétségbe, de gyakorlati jelentősége háttérbe szorult az újszerűen működő hivatali apparátusé mellett.

Hivatali apparátussá fejlődött — fő vonásokban a kancellária nyomán, eleinte az ott kiképzett hivatalnok-szakemberek közreműködésével — a legfontosabb uralkodói bevételeket kezelő intézmény, a kincstartóság is. Akár a kancelláriának, külön irodája és ügyvitele volt, jegyzőkkel és írnokokkal, ezek mellett a számvetés, könyvelés, nyilvántartás ügyeiben járatos szakemberekkel. A kincstartóságon, sőt a kincstartói méltóságban már a hatvanas évek óta jelentős szerepet játszottak polgári, valamint mezővárosi származású szakemberek, mint Ernuszt János, majd Nagylucsei Orbán. A felsőbíráskodás kúriai szervezetében az a lényeges változás történt, hogy a „jelenléti" fórumok átalakításának kísérlete után, helyettük létrehozták a király „személyes" jelenlétének bíróságát; ennek ügyvitelét állandósították és meggyorsították, s ezzel (továbbá egyéb intézkedésekkel) elérték, hogy az új ítélőszék a kúria többi, változatlanul nagyúri elnök (nádor, országbíró, tárnokmester) irányítása alatt működő bírósága fölé emelkedett, bár ezt a tényt jogilag sehol, soha nem rögzítették. A személyes jelenlét bírósága jogban jártas szakember (a „személynök", illetőleg a „helytartó": locumtenens) irányítása alatt állott. Egyik neves vezetője, Karai László, az egyházi javadalommal jutalmazott humanista tudós, a könyvnyomtatás magyarországi úttörőjének, Hesz Andrásnak és nyomdá-

jának pártfogója volt. Másik ismert vezetője, a világi jogászszakember Drági Tamás, alkalmasint egyik serkentője volt a jelenléti bíróságon, továbbá a bírósággal és kancelláriájával kapcsolatban állók köreiben megindult kodifikáló munkának, aminek egyik első — készítésének és kiadatásának körülményei folytán nem töretlen egységű, mégis jelentős és jellegzetes — eredménye Mátyás „örök"-érvényűnek szánt 1486-i törvénykönyve lett.

Az új vagy újszerűen működő hivatali jellegű intézmények súlya és tekintélye rövid idő alatt igen nagyra nőtt. Az ügyintézés tényeinek elemzésén túl, sőt annál is világosabban mutatja ezt az a tisztelet, amivel a kortársak a kancellária vagy a kincstartóság vezetőit emlegették. Szorosan vett ügyviteli tevékenységük mellett a hivatalok — kivált a kancellária és a felsőbíróság — más, bizonyos vonatkozásban nem kevésbé fontos funkciókat is betöltöttek: istápolták a kulturális törekvéseket, és részt vettek a központosítás érdekeinek, céljainak megfelelő ideológiai — történelmi, jogi, államelméleti vonatkozású — nézetek kidolgozásában és terjesztésében.

Ha gazdaságilag haladottabb országok állapotaival vagy akár a keleti Habsburgok birodalmi központosításának nyolcvan-száz évvel utóbb megfigyelhető formáival vetjük egybe, a magyar állam központi apparátusának Mátyás idején elért eredményei szerény kezdeteknek látszanak. De a magyar királyság és a környező országok egykorú viszonyainak mértékével, tehát a történetileg jogosult arányokkal mérve az eredmények felötlően nagyok; mint már jeleztük, túlzás nélkül állítható, hogy a XV. század második felének Kelet-Európájában (talán csak a nyolcvanas évek orosz államát számítva le) egyenesen példa nélkül állnak. Nem mintha másutt — a cseheknél, lengyeleknél — nem mutatkoznának hasonló törekvések. Ezek azonban korlátozottabb eredményekre vezetnek, vagy éppen kudarcba torkollnak, részint a külső körülmények kedvezőtlen alakulása, részint a belső alapok fogyatékossága miatt. Mint szó volt róla, a gazdasági-társadalmi fejlődés szintje Magyarországon sem volt magasabb, az eredmények felötlő különbsége pusztán ebből nem magyarázható. Ebben az összefüggésben utaltunk a török nyomás siettető hatásának sajátos szerepére. A belső alapok itt is megmutatkozó fogyatékosságának korlátozó hatására az alábbiakban visszatérünk.

Az új apparátus kiépülésével párhuzamosan változott a kormányzat módja. Az állam felső irányításában ez a hivatali jellegű központi intézmények szerepének rohamos növekedését jelentette, eleinte párhuzamosan a

rendi intézmények, mindenekelőtt az országgyűlések szerepének erősítésével, utóbb egyre inkább azok rovására is. A fordulatot a legtisztábban azzal az ismert ténnyel érzékeltethetjük, hogy a hetvenes évek végén az országgyűlés, amely addig makacsul ragaszkodott a „rendkívüli" adó esetenkénti megajánlásának jogához, e jogát elvileg fenntartván öt évre előre megszavazta a királytól kívánt segélyt. Egyébként is feltűnő az országgyűlések megritkulása, szerepük elhalványulása. A század derekán és Mátyás uralkodásának elején szaporán követték egymást, és olykor heves küzdelmek közepette fontos ügyekben hoztak döntéseket. A nyolcvanas években csak néhány esetben kerül sor az összehívásukra, többnyire alaposan előkészített királyi javaslatok megtárgyalása és elfogadása céljából. S bár nyilvánvaló — olykor, például az 1486-i törvénykönyv esetében, magából a szövegezésből kiolvasható —, hogy a rendek, kivált a köznemesek, ekkor is határozottan ragaszkodtak kiváltságaikhoz, és iparkodtak növelni befolyásukat, ezt azonban főleg a helyi szervezetek (adott esetben a megyék) minél teljesebb kézbevétele útján tették, s egyelőre, a jelek szerint, beérték ennyivel. A központi irányításban is kifejezésre juttatták igényeiket, egyebek közt azáltal, hogy a nádort (akinek tisztségét a nyolcvanas évek derekán átalakították, és kibővítették a király helyettesítésének messzemenő jogával) a nemesség képviselőjévé tették, mintegy közvetítőként a központi hatalom és a rendek között. A tényleges irányítás, a kormányzat ügyvitele ugyanakkor egyre inkább a hivatali apparátus útján történt.

A hivatali apparátus súlyának növekedése folytán kezdett nőni az ott foglalkoztatott szakemberek politikai befolyása és társadalmi tekintélye is. E tény több oldalról megfigyelhető; a szakirodalom leginkább a szakszerűség követelményeinek elterjedését és növekvő jelentőségét hangsúlyozza. Maga a követelmény nem új. Láttuk, hogy egyes ügyek intézéséhez már a régi időkben is kellett bizonyos hozzáértés, amit nem a gyakorlati elsajátítás, hanem, legalábbis alapjaiban, a felső fokú iskolázás, az ebben gyökerező képzettség biztosított. A deákos műveltséget kifejező „litteratus" és a (legalább részben, hihetőleg) egyetemi végzettséget jelző „magister" címek, illetőleg az ilyennel megtisztelt személyek egyre gyakoribb — a XIII. század végétől folyamatos — feltűnése arról tanúskodik, hogy a felső fokon iskolázott és ennek megfelelő képzettséggel rendelkező elemek kezdenek teret hódítani a gazdasági, társadalmi, kulturális élet különböző ágazataiban, természetesen az állami igazgatás és ügyintézés apparátusában is. A szakképzettség, az iskolázottság hovatovább egyes ügykörök

ellátásának nélkülözhetetlen feltételévé válik. Nem a nagyuraknak fenn tartott, egyre inkább csak jövedelmet, méltóságot és befolyást biztosító, ügyviteli munkával nemigen járó irányító tisztségekben, hanem a beosztottak tudást és hozzáértést igénylő, bár sokkal kevesebb haszonnal és tekintéllyel járó funkcióiban. A szakértelem fontosságának nyilvánvaló növekedése nem azonnal változtatta meg az apparátus összetételét és működésének módját. Erre a XIV. században a familiáris viszony nyomja rá a bélyegét, még az államigazgatás legtöbb szakértelmet igénylő intézményeiben, így a felső bíráskodás apparátusában is. Az ügyintéző — adott esetben az ítélőmester — nem lehet más, mint megfelelő szakképzettséggel rendelkező ember. De mert egyben familiáris, nem marad beosztásában, ha hűbérura, a bíróság elnöke megválik méltóságától. Vele együtt távozik; helyét elfoglalja más, ugyancsak szakképzett ember, a vezető tisztséggel újonnan felruházott nagyúr familiárisa. A szakértelem követelményének érvényesülése tehát önmagában nem jelent ügyköri, ügyviteli folyamatosságot. Ebben a tekintetben lényeges változást a XV. század elején, Zsigmond idején figyelhetünk meg, bár — mint Szepesi Jakab szereplésével kapcsolatban jeleztük — kivételképpen egyes, a familiáris viszonyból következő váltakozás rovására az ügyköri-ügyviteli folyamatosság irányába mutató jelenségek jóval előbb is észrevehetők. Mátyás korára e tendencia további erősödése jellemző. Előfordul, hogy a beosztott ügyintéző együtt távozik hűbérurával (annak tekintett felettesével); általában azonban a központi apparátus legfontosabb területein a korábbinál nagyobb súllyal érvényesül a szakszerűség követelménye, és egyre inkább érvényesül ennek a hivatalszerűséggel szorosan összefüggő ügyviteli folyamatosságot jelentő értelmezése is. Az ügyvitel hivatalszerűvé válása mellett másodlagos, ámbár az átmeneti állapot jelzőjeként nem érdektelen az a tény, hogy az apparátus vezető posztjain állók nagyrészt még a hagyományos módon, egyházi javadalmak, birtok-haszonélvezet formájában kapják fizetségüket. Úgy látszik azonban, hogy e hagyományos mód mellett terjed — főleg a gazdasági természetű funkciók, másutt a kisebb tisztségek javadalmazásában, de részint a vezetők esetében is — a pénzfizetés vagy annak valamely előkészítő, mindenesetre fizetségnek: sallariumnak nevezett formája.

A hivatalnoki kar — vagy talán helyesebb, ha e késői viszonyokra inkább alkalmazható kifejezés helyett itt még az apparátus tisztségviselőiről és beosztottjairól szólunk — összetétele figyelemre méltóan tarka képet mutat. A központosítás érdekei felől tekintve igen fontos körül-

mény, hogy a bárók kiszorulnak az irányításból, legalábbis a kormányzatban fentebb legfontosabbnak minősített intézmények: a kancellária, a kincstartóság, a személyes jelenléti bíróság vonatkozásában. Láttuk, korábban is történtek kísérletek arra, hogy egyes, újonnan szervezett és a központi hatalom kiépítéséhez fontosnak tekintett tisztségeket a bárók megkerülésével más, nem bárói származású elemekre bízzanak. Ilyennek tekinthető az Anjouk próbálkozása a kincstartósággal. Zsigmond idején több ilyenféle kísérletet figyelhetünk meg. De mindez elszigetelt és lényegileg eredménytelen marad, s csak Mátyás idején lesz jellemző, sőt általános. A dolog természete szerint a siker a kincstartóságnál volt a legteljesebb, amelynek szervezeti megalapozása valószínűleg az 1467-i reformokban is részes, polgári származású kincstartó, Ernuszt János tevékenységéhez, további fejlődése a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a kancelláriai jegyzők kincstartósági ügyviteli szerepléséhez, teljes kiépítése pedig a mezővárosi jobbágy eredetű, később országszerte, sőt a külföldiek szemében is igazi hatalmasságnak számító Nagylucsei Orbán kincstartói működéséhez kapcsolható. A kancellária irányítását — a legfelső irányítást jelentő főkancellári méltóságot — hagyományosan egyházi főemberrel, rendszerint az esztergomi érsekkel töltötték be. Csakhogy az egyházi főméltóságok számottevő részét Mátyás idején — miután kormányzata némileg megerősödött — nem a nagyúri családok tagjaival, hanem az egyházi értelmiség jelentős képviselőivel vagy esetleg a rendek élén felemelkedő (e réven nagyúrrá váló, eredetükben azonban nem nagyúri) elemekkel töltötték be. A kancellária új szervezetének és hatáskörének kialakulása után a vezetők, irányítók mind ilyenek; ide számítható még a nagybirtokos eredetű Várdai is, még inkább Vitéz vagy unokaöccse, a külföldi pap-diplomata Beckensloer vagy a nyolcvanas években a hűtlenség vádjával fogságra ítélt kiváló humanista hivatalnok-szakember, Váradi Péter. A beosztottak, a jegyzők és a különösen fontos titkárok közül a legtöbb kisnemesi, esetleg középnemesi, olykor azonban polgári vagy éppen — mint a később oly magas tisztségre jutó Bakócz Tamás példája mutatja — mezővárosi jobbágy származású, pályáján szakképzettsége és jobbadán humanista jellegű műveltsége révén emelkedő szakember. A jelenléti bíróságon jellegénél fogva a kisnemesi, középnemesi elem az uralkodó, ám itt is a szakképzettség, a jogi jártasság és a kétséget kizáróan világias iskolázottság (ilyen értelemben mondhatni talán: világi értelmiségi helyzet) tekinthető döntőnek; adataink tanúsága szerint mindenesetre nélkülözhetetlen kellék, mind a vezető, mind a beosztott funkciók ellátásához.

A hivatali jelleg előtérbe nyomulása megfelelt a központosítás követelményeinek. A szakszerűségnek hivatali, hivatalszerű ügyviteli folyamatossággal párosuló formája az államvezetés akkor időszerű, bizonyos tekintetben fejlettnek mondható módszereit segítette érvényesülni. Az a körülmény, hogy az apparátus tisztségviselő gárdája a beosztottaktól a vezetőkig „új emberekből" állt — olyanokból, akik érvényesülésüket a központi hatalom irányítása alatt álló, annak intenciói szerint és hivatali eszközökkel működő szervezetnek, nem pedig valamelyik nagyúrnak, a hozzá fűződő familiárisi vagy rokoni összeköttetésnek köszönhették —, egyelőre a nagyurak kormányzati szerepének nagymértékű csökkenését, a király és közvetlen környezete, tanácsadói befolyásának egyidejű kiemelkedését mozdította elő. Ezt ugyan bizonyos mértékig már a rendek előretörése, az erőviszonyoknak Mátyás megválasztását követő lassú eltolódása, a tisztségek betöltésében ezzel kapcsolatosan a bárók hátrányára, a Hunyadiak híveinek és köznemesi támogatóinak javára véghez vitt változások is mintegy előrevetítették. A lényeges változás mégis a kormányzat hivatalszerű apparátusának megnövekedő szerepével és súlyával függ össze, ami — mint utaltunk rá — hellyel-közzel már a rendek rovására történt ugyan, de főleg a bárók visszaszorításának, tisztségeik legtöbbjének meghagyása mellett tényleges irányításbeli részvételük korlátozásának tendenciáját erősítette. Nyilvánvaló, hogy az apparátus ilyen szereplésének, felhasználásának lehetőségét az erőviszonyok, a rendi törekvések és a központi hatalom összhangja vagy ennek hiánya, a központi hatalom növelésére használható gazdasági és társadalmi erőforrások bősége, illetőleg fogyatékossága szabták meg. Ezektől függött az apparátus működésének irányát meghatározó kérdés: kik milyen mértékig részesülnek az állam, közelebbről a központi igazgatást ellátó szervek irányításából. Az apparátus puszta léte csupán az ügyvitel korszerű eszközét biztosította. Mint a későbbiek során világossá válik, önmagában nem határozta meg, mire és hogyan használják fel ezt az eszközt.

Az apparátus összetételét és ennek az egyes intézmények működésében fellelhető vagy gyanítható hatásait vizsgálva, a központosítás kívánalmai szempontjából még egyszer ki kell emelnünk a bárók — a rendi átalakulással szemben álló, majd a rendi keretek között a központi hatalmat leginkább korlátozó, annak mintegy természetes ellenzékét jelentő nagyúri családok — kirekesztésének tényét. Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy e tény jelentőségét több körülmény korlátozta: mindenekelőtt az, hogy az apparátus tagjai vagyon, éspedig főleg föld-

birtok gyűjtésére igyekeztek felhasználni növekvő befolyásukat. E törekvéseik érvényesítése elé az apparátus jellege nem állított akadályokat. A hivatali visszaélések ellen törvényes rendelkezések szóltak, ám az ilyeneket bizonyára nem volt nehéz áthágni. Mátyás ugyan, úgy látszik, ügyelt az ilyesmire, főként kincstára és diplomáciai titkai védelmében. Ha súlyosabb visszaélést tapasztalt, megtorolta az apparátus vezetőin, még akkor is, ha különben kedvelte őket. Ilyen okból vette el Ernuszt bányáit, akit egyébiránt kedves komájának nevezett; közelebbről nem ismert titkok megsértése miatt záratta el — érseki méltóságával nem sokat törődve — a nagy tudású Váradi Pétert. De a vagyonszerzés útja nyitva állt a törvény és a király megsértése nélkül, sőt éppen a hivatali szolgálatot jutalmazó uralkodói adományok révén. Az apparátus tagjai s főleg a vezetők nagy vagyont, óriási birtokot szedtek össze. A hadsereg hasonló módon gyarapodó, ugyancsak befolyásos vezetőivel együtt új csoport, egyfajta katonai-hivatali arisztokrácia csíraformáit kezdték kialakítani az uralkodó osztály felső és legfelső rétegeiben. Amennyiben felemelkedésüket a központi intézményeknek köszönhették, új helyzetükben is elkülönültek a régi előkelőktől; de mint bárói méretű birtokok urai, fokozatosan közeledtek és részben hasonultak is hozzájuk. Ez magában hordta összefogásuk lehetőségét arra az esetre, ha a rendiség erőviszonyainak, a központi hatalom helyzetének változása folytán érdekeiket úgy látják biztosítottnak. Mint ismeretes, Mátyás halála után valami ehhez hasonló történt.

Kérdés, milyen szálak fűzték az apparátus tagjait a társadalmi környezethez, amelyből tisztségük és vagyonuk révén kiemelkedtek. Aligha tévedünk, ha a rendelkezésünkre álló példák alapján azt állítjuk, hogy ezek a szálak, noha eleinte alkalmasint érezhetők voltak, a vagyonszerzéssel egyenes arányban vékonyodtak, talán teljesen meg is szakadtak. Valószínű ez a polgári eredetű, de feudális nagyúrrá lett tisztségviselők esetében is. Még inkább valószínű a jobbágyi származásúaknál, akik új helyzetükben gyökeres fordulattal váltak elnyomottakból elnyomókká — nemcsak az állami gépezet szolgálata, hanem saját magánföldesúri hatalmuk kiterjesztése révén is sokak elnyomójává. Bakócz későbbi szereplése nagyon határozottan mutatja ezt. Mindamellett nem tartjuk lehetetlennek, hogy az apparátus egyes tagjainak polgári, paraszti (mezővárosi) kapcsolata hatott a kormányzat bizonyos intézkedéseire, legalábbis olyan, alább más vonatkozásban érintendő területeken, ahol ez megfért a központosítás céljaival, vagy esetleg éppen egybevágott velük. Sokkal

tisztább és egyszerűbb a régi és az új környezet kapcsolódása az apparátus olyan tagjainál, akik számára a hivatali funkció s az ennek segítségével szerzett vagyon csak gyarapodást jelentett, nem osztályhelyzetbeli lényeges változást. Különösen világos ez a felsőbíráskodásban elhelyezkedő közép- és kisnemeseknél, akiknek gondolatvilágában a köznemesi-rendi ideológia számos jellegzetes vonása figyelhető meg, olykor az általánosnál kevésbé nyers, mégis határozottabb megfogalmazásban. Az apparátus jellegéből, a tagjainak sajátos helyzetéből eredő hatások formálják, alakítják ezeket a gondolatokat is. Az eredmény olyasvalami, mint ami többé-kevésbé tiszta képletként jelentkezik Turóczi krónikájában: a központi hatalom humanista frazeológiába öntött törekvéseinek sajátos ötvöződése a köznemesség rendi követeléseinek a század derekáról ismert eszmei megnyilvánulásaival. (Itt említjük, bár más összefüggésben is figyelemre méltó, hogy a köznemesség olyan tagjai, akik közigazgatási-bírósági vagy katonai tisztségük, esetleg éppen a rendi mozgalmakban betöltött vezető funkciójuk révén emelkedtek fel, s bárói méretű vagyonra tettek szert, a katonai-hivatali arisztokrácia képviselőivel együtt, vagy talán még előbb indultak meg a hasonulás útján. A legjobb példát erre a Szapolyai testvérek nyújtják, Imre és István. Hajdan Hunyadi familiájának tagjai, birtokügyeinek intézői és csapatvezérei voltak; Mátyás idején több hadjárat — így a huszita maradványok ellen indított döntő akció — vezetésének részesei, a király elleni 1467-es és 1471-es szervezkedés büntetlenül hagyott támogatói, birtokaik roppant méreteivel hajdani patrónusukat megközelítő vagyonszerzők, emellett a köznemesi-rendi mozgalmak elismert vezetői, az 1514-ben, 1526-ban és azután oly gyászos nevet kiérdemlő dinasztia megalapítói. Pályájukat követte — ha nem is arányában, de legalább irányában — több más, ekkor vagy röviddel utóbb emelkedésnek indult köznemesi család.)

Nem várható, hogy egy olyan apparátus, amely jelentős részében nemesi-földesúri vagy azzá váló elemekből áll, s amelynek létét a feudális államérdek szolgálata biztosítja, működésében más célt kövessen, mint — tagjainak egyéni gyarapodását most nem említve — azt, ami életre hívta: a feudális állam érdekétől meghatározott célt, végső soron a feudális osztályelnyomás célját. A kérdés az, hogy ezt a célt korszerű módon, az adott esetben: a rendi keretek között a központosítás előhaladását segítő módon igyekszik-e, képes-e megvalósítani. Mátyás alatt ez történt. A kérdés másik, kevésbé nyilvánvaló, de nem kevésbé fontos oldala: ha így, tehát a központosítás korszerű követelményeinek megfelelően látja

el feladatát az apparátus, ezt milyen úton, milyen eszközökkel, milyen erőforrásokra támaszkodva éri el. Ebben keresendő a hivatali-kormányzati intézkedések jellegbeli eltéréseinek közvetlen magyarázata. A végső ok természetesen mélyebben fekszik: csak a központosítás erőforrásainak és jellegének, a rendiség szerkezetének, a gazdasági-társadalmi viszonyok összességének elemzése világítja meg. A hivatali-kormányzati intézkedések egyebek között azért is figyelemre méltók, mert — a központosító politika oldaláról, az alap és felépítmény kölcsönhatásának egy speciális vetületében — ezeket a mélyebben fekvő összefüggéseket segítenek tisztázni. Arról van szó, hogy az apparátus — a feudális államvezetésnek a fejlődés adott fokán szükséges, s egyre inkább nélkülözhetetlennek mondható része — bizonyos esetben (így nálunk Mátyás idején) a központosító törekvések sikereinek előmozdítója. Szerepe ennyiben haladó, amint haladó tény maga a központosítás. De nem minden központosítás, következésképpen nem minden apparátus működése egyformán haladó. Kérdés, mennyire engedi érvényesülni a feudális osztályelnyomás keretei között a gazdasági-társadalmi haladást hordozó erőket; engedi-e, talán részben segíti is, vagy ellenkezőleg: bénítja-korlátozza. A központosítás tényén túl jellegét is mérlegelni kell; haladó történelmi funkciója betöltésének mértékét és részben lehetőségét is éppen a jelleg határozza meg. Ez végső soron a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlettségétől függ. A központi hatalomnak az egyes osztályokkal, rétegekkel szemben követett politikájában fejeződik ki; ez pedig bizonyos fokig lemérhető az apparátus, a hivatali kormányzat intézkedéseinek, illetőleg az intézkedések hatásainak elemzése útján.

A kormányzat intézkedéseiről s azok hatásairól szólva meg kell jegyeznünk, hogy áttekintésünkben az apparátus kialakulása után megfigyelhető tendenciákat összegezzük. Nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a központosító kísérlet kibontakozása több fázisban történt; ez világosan megmutatkozik az apparátus fejlettségében, működésének hatékonyságában, az intézkedések irányában és foganatosságuk mértékében. Egyes korábbi írásaimban bővebben utaltam erre. Itt nincs terünk e részletek előadására; be kell érnünk az eredmény, az összkép vázolásával.

Mint elöljáróban hangsúlyoztuk, a központosítás a feudális állam erősítését, korszerűsítését szolgálja. Nem változtatja meg az állam alapvető jellegét, osztályfunkcióját, amelynek lényege a feudális osztályuralom biztosítása, noha ennek érdekében a lehetőség határai között támaszkodik a fejlődő városokra, sőt — távolabb tekintve előmozdítja olyan erők csí-

rázását, amelyek idővel a feudalizmus rendszerének megdöntését fogják előkészíteni. A feudális állam központosítása ennek ellenére nem a városok, még kevésbé a későbbi burzsoázia, hanem a feudális földbirtokos osztály mint egész érdekeit szolgálja. Éppen emiatt kell felszámolnia vagy legalábbis korlátoznia az osztályuralom megvalósításának avult formáit, a széttagoltságot és a bárói kormányzatot, amelyeknek fenntartása a fejlődés elért fokán nem csupán a további haladást, hanem az osztályuralom megóvását, illetőleg fejlesztését is veszélyezteti. Ezen a fokon az osztály egészének érdeke az osztály egyes csoportjai, rétegei érdekeinek csorbítását, hatalmuk visszaszorítását követeli. Ez a követelmény kifejeződött és bizonyos mértékig érvényesült a rendi átalakulásban, a központi hatalom ezzel járó kiemelkedésében és megszilárdulásában. Fokozottan kellett érvényesülnie — s Európa-szerte több-kevesebb következetességgel érvényesült is — a központosítás menetében, olyan módon és mértékben, amint ezt a központosítás jellege, belső erőforrásai megkívánták és lehetővé tették.

Európa egyes országaiban a nagyurak visszaszorítása véres összeütközések, kivégzések, rang- és birtokelkobzások kíséretében történt — igaz, inkább a központosító törekvések kibontakozása, az erőviszonyoknak a központi hatalomra kedvező eltolódása során. Ha nem tekintjük az ugyancsak véres előzményeket, a ligaháborúk és a rendi-nagyúri ellentétek kavargó eseményeit, hanem Mátyás uralkodásának kétséget kizáróan a központosítás ismérveit mutató jelenségeit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a visszaszorítás ilyenféle módszerei — ritka kivételeket itt nem említve — általában hiányoztak, legalábbis forrásainkból nem mutathatók ki. Aligha okolhatjuk ezért a forrásokat, hiszen más ilyesféle ügyeket bőven tárgyalnak. Inkább a központosítás magyarországi körülményeire, a központi hatalom helyzetének sajátosságaira kell gondolnunk. Arra a különösnek látszó jellegzetességre, ami már egyes kortársaknak is feltűnt, s némelyiküket alig burkolt rosszallásra indította: Mátyás irgalmatlanul elbánt (hűtlen vagy annak minősített) híveivel, de kegyesnek és megbocsátónak bizonyult családja és királysága (nagyúri) ellenségeivel szemben.

Mint már egyes, eddig említett adatokból láthattuk, a szembeállítás nem egészen helyes. Mátyás elbánt egyes híveivel, ha hűtlenségen érte őket, és módjában állt ezért megtorlást alkalmazni. De láttuk, milyen óvatosan kezelte a többszörösen hűtlen, legalábbis kompromittált Szapolyaiakat. Mi tartotta vissza? Aligha a kegyelet. A köznemesi mozgalom

élére emelkedő, egyre tekintélyesebb nagyurakkal nem akart ujjat húzni. Ez felfogható úgy is, mint nem a báróknak, hanem a köznemeseknek tett engedmény. De mi tartotta vissza a lázadó bárók megbüntetésétől? Megválasztásakor megfogadta, hogy nem áll bosszút a családján esett sérelmekért. Vajon kora erkölcseivel ellentétben annyira tisztelte az adott szó szentségét, hogy ezt még akkor is kötelezőnek érezte, amikor már nem a régi, családja ellen elkövetett vétségek megbosszulásáról, hanem a választott királysága, állama ellen újonnan indított támadások törvényesen jogos megtorlásáról lett volna szó? Megint nem valószínű. Pedig láttuk, a vele szemben Frigyes igényeit támogató urakat nem büntette, hanem igyekezett őket magához édesgetni. Nyilvánvaló, hogy ekkor, királysága kezdetén nem érezhetett elég erőt ahhoz, hogy szakításra, kenyértörésre vigye a dolgot a leghatalmasabb nagyurakkal. Még kevésbé volt szabad engednie olyan helyzet kialakulását, amely a bárók vagy többségük egységes ellenállását, ellenséges fellépését tette volna lehetővé. Ifjúsága tapasztalt tanácsadóinak, bizonyára köztük Vitéz Jánosnak mérséklő befolyása mellett ez a belátás, az erőviszonyok mérlegelésén alapuló szükséges önfegyelem az oka a lázadó nagyurakkal szemben ismételten alkalmazott „megbocsátó”, majdhogynem édesgető eljárásnak. Az eljárás gyakorlattá vált. Mátyás akkor sem szakított vele, legalábbis általánosságban nem, amikor az erőviszonyok változása, helyzete megszilárdulása némiképpen már lehetővé tette volna ezt. Itt azonban nem csupán a gyakorlat beidegződésének túlzott óvakodássá fajulását látjuk, hanem valami egyebet is, ami talán fontosabb. Már egyidejűleg a bárók megosztásának, egy részük megnyerésének kísérleteivel, utóbb pedig növekvő mértékben keresett és talált módokat a király kormányzata a nagyúri ellenzék befolyásának csökkentésére. A kisebb tisztségekbe már Mátyás megválasztásakor igyekeztek bejuttatni a család megbízhatónak ígérkező híveit, illetőleg a köznemesi-rendi mozgalmak vezetőit. Utóbb egyre többet juttattak közülük vezető posztokra is. Amikor pedig kiépült az apparátus és vele az állam igazgatásának, irányításának új rendszere, a régi típusú tisztségek — mind a nagyurak, mind az új megbízottak kezén levők — túlnyomórészt elvesztették korábbi fontosságukat. Az apparátus kormányzati súlyának növekedésével párhuzamosan a nagyuraké csökkent, majd hovatovább egészen háttérbe szorult. Anélkül, hogy ezt bárhol, bármikor kimondották, vagy jogfosztó ítéletekkel, fej- és jószágvesztésbeli elmarasztalásokkal különösebben alátámasztották volna.

Ez a taktika kiszorította a bárókat a legfontosabb kormányzati pozí-

ciókból, végső soron annyira, hogy megmaradt tisztségeikből és tanácsi tagságukból eredő befolyásukat is úgyszólván semmivé tette. A központi kormányzat megmásította a helyi hatóságok, esetleg nagyúri vezetőik intézkedéseit, ha azokat összeférhetetleneknek találta saját szándékaival. A territoriális hatáskörű bíróságok döntéseinek megsemmisítésére és a tárgyalt ügy kúriai újrafelvételének elrendelésére már az apparátus kiépítésének kezdeti időszakában találunk példát. (Ízelítőül egy több vonatkozásban figyelemre méltó esetet említünk. Mátyás 1472-ben megsemmisítette a macsói bánok bíráinak ítéletét, minthogy egy peres ügyet elfogultan és „babonás módon", párbajjal akartak eldönteni. Egyben az érdekelt feleket a személyes jelenlét bírósága elé rendelte. Jogi felfogásának érdekességéről nem szólva, csak a központi apparátus és a hagyományok szerint nagyúr által irányított helyi hatóság viszonyának alakulását, az ennek érzékeltetésére alkalmas mozzanatokat emeljük ki.) A példák idővel azért gyérülnek, mert a központi kormányszervek befolyása nőtt, a helyi szervek hatásköre (alárendeltségük módja és mértéke is) nagy vonalakban tisztázódott. Csökkent a bárók befolyása a tanácsban is. Nemcsak azért, mert a király személyes hívei növekvő szerephez jutottak ott, hanem főként a tanács és a kancellária viszonyának már tárgyalt megváltozása következtében. Összetételének módosulása ellenére a tanács még mindig a nagyurak, a „praelati et barones" testülete volt, szerepe azonban egészében elhalványult. Főként innen erednek a nagyurak — egyháziak és világiak, régi és új országbárók — Mátyás uralkodásának végén hangoztatott panaszai: a király egyiküket sem hallgatja meg, a döntést mindenben magának tartja fent. A panaszok a bárók, főként a régiek kormányzati befolyásának jelentős visszaszorítását jelezték. Nem volt ez olyan teljes, amilyennek a sértett felek beállították, de a kor viszonyaihoz és különösen az előzményekhez képest igen nagy eredménynek tekinthető.

Kormányzati befolyásuk korlátozása súlyosan érintette a nagyurakat. De nem jelentette hatalmuk alapjának, óriási birtokállományuknak és vagyonuknak elvételét. Gátat emelt további gyarapodásuknak, legalábbis addig a határig, ameddig ez kormányzati befolyásuktól függött. Egyes adatok világosan mutatják, hogy a központi hatalom ezen túlmenően igyekezett elrekeszteni azokat az egyéb utakat is, amelyeken a bárók régebben a kisebb birtokosok rovására gazdagodtak. (A hatalmaskodások hatékonyabb megtorlása mellett idevág a földzálogügyletek szabályozása, a kölcsön kamatai mellett a kölcsönzött összeg beszámítása a zálog határidős használatába stb.) Mindez gátolta vagy nehezítette a nagyúri va-

gyonok további növelését, de nem szüntette meg, nem is faragta le a meglevők roppant méreteit. Kényes pont volt ez, Mátyás hatalma csúcsán sem szívesen bolygatta. Végső esetben azonban ettől sem riadt vissza. A Felvidék északkeleti részén nagy befolyású Perényi családot, amely garázdálkodásaival az anarchia századeleji formáinak emlékét idézte, s többszöri figyelmeztetés ellenére nem állt el a környék és különösen Kassa polgárainak háborgatásától, a király a város hadaival verette le, a hatalmaskodók birtokait elkobozta, s ezzel — mint a família egyik utóbb ismét hatalomhoz jutott tagja megfogalmazta — az egész nemzetséget „nemtelenségbe taszította". A példa kivételes. Nemcsak azért, mert Mátyás hatalmának és különösen hadseregének kiépítése után a bárók általában óvakodtak attól, hogy ilyen nyíltan és makacsul szembeszegüljenek vele és a törvényes renddel, hanem azért is, mert a király ekkor sem kereste a végső leszámolást, amihez — ha egyáltalán gondolt ilyesmire — hihetőleg még mindig nem érzett elegendő erőt. Ezzel szemben, ha hihetünk egyes kortársak — a magyar udvar viszonyait jól ismerő s azokból államvezetési példákat merítő humanista írók és diplomaták — utalásainak, kialakította a túlságosan nagy vagyonok bomlasztásának, morzsolásának egyfajta taktikáját. Állítólag ezzel függött össze, hogy a nagyuraknak szívesen osztott kitüntető, de költséges megbízásokat, például rájuk ruházta olyan külföldi követjárások vezetését, amelyeken az érdemi ügyintézést humanista orátorok vagy kancelláriai hivatalnokok végezték el. A nagyúr nem sokat ronthatott, kedvére pompázott, és apasztotta vagyonát. Ismerve a hanyatló lovagvilág nagyúri szokásait, nem tarthatjuk elképzelhetetlennek sem azt, hogy Mátyás ilyesmivel kísérletezett, sem azt, hogy országa előkelőit sikerült rábírnia e játékra. Ezzel azonban aligha tudta számottevően megnyirbálni vagyonukat és főleg birtokaikat.

Mátyás kormányzata támaszkodott a köznemességre, kivált annak a rendi átalakulás idején kiemelkedő szerepet játszó „tehetős" rétegeire. A központi hatalom a maga részéről igyekezett előmozdítani a köznemesi-rendi törekvések érvényesülését, legalábbis azokban a vonatkozásokban, amelyek elsődlegesen a bárók korlátozására, a kormányzat avult módszereinek megváltoztatására irányultak. A köznemesség ilyen törekvései nagyrészt kifejezték a rendi átalakulásnak, illetőleg a központi hatalom ezzel együtt járó, ennek megfelelő mértékű növelésének az érdekeit. Bizonyos határig felhasználhatók voltak a központi hatalom ezen a fokon túlmutató növelésére is, a központosítás és az ezt szolgáló apparátus érdekében. De csak bizonyos határig, mert itt már nyomatékosan jelent-

kezett — bár egyelőre inkább potenciálisan — a nemesi-rendi jogoknak és igényeknek a központi hatalmat korlátozó s további növelését fékező-akadályozó hatása. Tisztán megmutatkozott ez a hatás Mátyás választási feltételeiben, sőt a koronázásakor és egyéb alkalmakkor — hatalma megszilárdulása után — lezajlott országgyűlési tanácskozások nyomán kibocsátott törvényeiben és ezekhez kapcsolódó rendelkezéseiben. Mint a rendi államokban általában, a megszorítások leginkább szembeszökő része az adó kivetésének tényére, módjára, megajánlásának szükségére, illetőleg céljának, rendeltetésének megállapítására vonatkozott. Mint érintettük, a választástól a hetvenes évek végéig eltelt húsz esztendő alatt jelentős változás észlelhető a rendek magatartásában az adókivetés általános tilalmazásától az esetenkénti megajánlás különféle változatain keresztül, az öt évre előre megadott jóváhagyásig. De a rendek még ebben a végső fázisban is fenntartották a megajánlás elvi jogát, s a kormányzat ezt nem vonta kétségbe. Elnyervén a jóváhagyást, a kormányzat gyakorlatilag a rendektől úgyszólván függetlenül járt el s behajtás, főleg pedig a felhasználás tekintetében. Azt azonban már nem engedték meg az erőviszonyok, hogy ezt a tényt megkísérelje jogilag szentesítettetni. Nyilvánvaló, hogy ez a rendek éles és makacs tiltakozását váltotta volna ki, s ezt Mátyás hatalma csúcsán sem kockáztathatta meg. Egyébként a rendi jogok és igények sokkal tisztábban és határozottabban mutatkoztak meg az adó megajánlása, mint felhasználásának meghatározása vagy éppen ellenőrzése tekintetében. Ami a célt illeti: az „égető szükség" általános megjelölése mellett, mint utaltunk rá, gyakran, sőt szinte formaszerű ismétlésben találkozunk a török veszedelem említésével. Nyoma van, hogy egyes esetekben zúgolódást váltott ki (vagy hozzájárult a más okból fakadó elégületlenséghez), ha a kivetett adót nem az elfogadott cél, a török elleni védekezés érdekében használták fel. Annak azonban nem találjuk nyomát, hogy a rendek ekkor akár az országgyűlés, akár egyéb szervek útján ellenőrizni próbálták volna az adók, illetőleg az uralkodói jövedelmek felhasználását (mint utóbb megkísérelték); ennek okát nem annyira a központi hatalom nagyságában és apparátusának viszonylagos fejlettségében, mint inkább az erőviszonyok nem teljes kiforrottságában, a rendek és a központi hatalom kapcsolatának addig nem eléggé tisztázott viszonylataiban, a központi hatalom apparátusának — az apparátus folyamatos működésének — ellenőrzésre alkalmas rendi szervezetek hiányában látjuk. Röviden: abban a helyzetben, amely lehetővé tette, hogy a nemesi-rendi támogatásra nagymértékben ráutalt központi hatalom több

tekintetben túllépjen a korlátokon, amelyeket támogatói állítottak eléje, és más körülmények között kétségkívül határozottabban, hatásosabban védelmeztek volna vele szemben.

A viszonyok ismeretében nem lehet kétségünk az iránt, hogy a kormányzatnak ki kellett elégítenie köznemesi támogatóinak rendi követeléseit, különben elvesztette volna támogatásukat, amelyet pedig nem nélkülözhetett. Egyes jelenségek felületes értékelése alapján arra lehetne következtetni, hogy Mátyás kormányzata az apparátus kiépítése után elmulasztotta ezt. Ilyen összefüggésben mindenekelőtt az országgyűlések megritkulásának fentebb más említett tényére gondolhatunk. Tekintve az országgyűlések jellegét és korábbi fontosságát, megritkulásukat kétségkívül értelmezhetjük úgy, mint a köznemesség előzőleg kiharcolt államvezetésbeli részesedésének korlátozását. Valójában azonban nem a köznemesi befolyás mértékéről, hanem inkább érvényesítésének módjáról van szó. A köznemesség rendi igényeinek érvényesítése szempontjából az országgyűlések régebben mint a bárói irányítás alatt álló kormányzat ellensúlyozásának és törvényhozási visszaszorításának eszközei voltak kiemelkedően fontosak. A kormányzat jellegének változásával, a bárók befolyásának csökkenésével az ellensúlyozás, visszaszorítás érdeke (a korábbi célok mértékével mérve) lényegileg megvalósult, az országgyűlés mint ennek eszköze elvesztette régebbi jelentőségét. A rendi érdekek törvényhozás útján történő biztosítását, az államszervezet működési irányának meghatározásában nélkülözhetetlen intézkedések meghozatalát és hatályos érvényesítését ritkább gyűlésezéssel is el lehetett érni. Ez a fő oka, hogy a köznemesség nem ragaszkodott a túlnyomó többsége számára amúgy is terhes — fárasztó és költséges — országgyűlések gyakori összehívásához. Beérte azzal, ha rendi követeléseit más területeken s közvetlenül látta érvényesülni. Ezt pedig a kormányzat tevékeny támogatásával számos vonatkozásban tapasztalta, egyebeket nem említve: legrégibb és mindvégig központi jelentőségű követeléseinek fokozott érvényesülésében, amelyek a megyeszervezet működésének átalakítását célozták.

Már korábban kialakult, most országosan megszilárdult az a gyakorlat, amelynek értelmében az ispán (ekkortájból elterjedő címével: főispán) csak megyebeli birtokost tehet meg helyettesének. A következő lépés az volt, hogy az alispánt nem a főispán nevezi ki, hanem a megyebeli nemesség választja. Ennek a később általánosuló gyakorlatnak első nyomai Mátyás idejében mutatkoznak. Éspedig olyan formában, ami a köznemesség megyebeli szerepének növekedése mellett a helyi szervek és a központi

hatalom viszonyának alakulására is fényt villant: úgylátszik, a választott alispánt a király erősítette meg tisztségében. Az alispáni tisztség betöltésének új módja, nem szükséges kiemelni, számottevően hatott a megyei közigazgatás és bíráskodás jellegére: alapvetően nemesi-földesúri arculatán élesen kiemelte a köznemesi (az adott viszonyok között nagyúrellenes, a bárói nagybirtok befolyásának helyi korlátozását jelentő) vonásokat. Mátyás törvényhozása — legteljesebben az 1486-i törvénykönyv — az elért eredmények egy részét rögzíti csupán, amikor a megyei hatóság javára több ponton áttöri a nagybirtok külön jogállása, az ezt kifejező immunitás addig sértetlen elvét. Egyrészt kiterjeszti, illetőleg biztosítja a megyei törvényszék illetékességét, és megszünteti a hatálya alól adott minden korábbi mentességet; másrészt karhatalom használatára jogosítja az ispánt olyan egyházi és világi nagyurakkal szemben, akik birtokaikon megtagadják a megyei igazgatás (esetenként országgyűlési követküldés) céljára kivetett úgynevezett háziadó beszolgáltatását. A mondottak és egyéb, itt nem részletezhető tények alapján nyugodtan állíthatjuk: a megye ekkor kezd a köznemesi-rendi jogok bástyájává válni, noha még nem olyan teljes mértékben, még kevésbé olyan maradi értelemben, mint későbbről ismerjük. Ezen átalakulás keretében közömbösnek, lényegtelennek minősíthető az a néhány örökös ispáni rang, amelyet Mátyás adományozott és a régebbi történetírás jelentősnek tartott.

Mint az előzmények és az erőviszonyok ekkori alakulása szerint természetes, Mátyás kormányzata a köznemességen belül elsősorban a rendi mozgalmakban vezető szerepet játszó „tehetős" elemekre támaszkodott, és főként ezek pozícióit erősítette. Főként ez a réteg jutott az első években kisebb-nagyobb országos tisztségekhez, ennek befolyását növelte az 1486-i törvénykönyv is, kifejezetten hangsúlyozva (különben szintén régebbi nyomokon), hogy a megyei tisztségviselőket közülük — nem pedig a hatalmasok, de nem is a hatalmasok által lekenyerezhető vagy megfélemlíthető szegényebbek közül — kell választani. A réteg egyes, megfelelő képzettséggel rendelkező tagjai behatolnak az állam irányításának hivatali jellegű központi apparátusába is, főként (mint említettük) a bírósági szervezet működésében éreztetvén hatásukat. Egyénileg kiemelkedő pályát futott be számos eredetileg nem „tehetős", hanem inkább kisnemesi környezetből származó személy, jórészt katonai vagy hivatali beosztása, ott szerzett érdemei, összeköttetései és befolyása révén. Ezek többnyire magukkal vonták családjukat, atyafiságukat is. A kisbirtokos nemességet mint réteget a kormányzat támogatta és óvta a nagyurak nyomásával,

egyebek mellett hiteluzsorájával szemben. A teljesen elszegényedett, paraszti sorban élő — a jobbágyoktól egyre inkább csak személyes szabadságaikkal: nemesi jogállásukkal különböző — elemeket Mátyás kormányzata másként kezelte. Igyekezett leszorítani őket az adózók közé. Későbbi jelek — így az Ernuszt Zsigmond által a kilencvenes években készített adóügyi összeírás adatai — szerint eredményesen, annak ellenére, hogy a nemesi rendek (saját kiváltságaik veszedelmét látva egyesek, akár a paraszti helyzetűek kiváltságainak ilyen csorbításában) következetesen szembeszegültek a kormányzat e törekvéseivel.

Túl azon, hogy a köznemesség és azon belül főként a tehetős réteg rendi törekvéseire támaszkodott, Mátyás kormányzata — úgy látszik — a nemesség felfrissítésére törekedett. Ebbe az irányba mutatnak az első években a Hunyadi hajdani híveinek, harcosainak jutatott adományok és a később is aránylag jelentős számú új nemesítések. Ezek az intézkedések nyilvánvalóan azt célozták, hogy királyhű elemekkel gyarapítsák a nemességet. Ám a nemesség összetételét, rétegződését, egészének helyzetét és ebből fakadó törekvéseit nem változtatták meg lényegesen, a központi hatalomhoz és annak növeléséhez fűződő érdekeit illetően sem. Ilyen összefüggésben többet, mást ígért a katonai-hivatali apparátus kibontakozása során, annak révén kiemelkedő új arisztokrácia, amely nem a rendi törekvések határáig, hanem — legalábbis eleinte — azon túl is érdekelt volt a központi hatalom és az apparátus fenntartásában, szerepe növelésében. De, mint már utaltunk rá, az apparátus szerepe maga is az erőviszonyok függvénye volt, az általa emelkedő arisztokrácia pedig több vonatkozásban hasonult a régebbi előkelőkhöz. Mátyás idején ez a hasonulás nem volt teljes, a két réteg közt nem jött létre olyan szövetség, mint utóbb a kilencvenes években és a századforduló táján. E szövetség létrejöttének lehetősége, alapjai azonban részben már ekkor kialakultak. Annak nem látjuk nyomát, hogy a magyar uralkodó osztályon belül olyan külön álló rétegek keletkeztek volna, amelyek az orosz központosítás történetéből ismert „szolgálattevő" nemesekhez hasonlóan saját létfenntartásuk, illetőleg gyarapodásuk érdekében tartósan rá lettek volna utalva a központi hatalom további növelésére. Tekintettel a magyarországi rendiség összetételére és a központosító törekvések belső bázisának fogyatékosságára, ennek a ténynek a továbbiak szempontjából is bizonyos jelentőséget kell tulajdonítanunk.

Sajátosan alakult a központi kormányzat és az egyház viszonya. Európa minden olyan országában, ahol a kereszténység nyugati ága jutott túl-

súlyra, az egyház — a maga különleges kiváltságaira, óriási földtulajdonára és jövedelmeire, államhatárokon átnyúló szervezetének és összeköttetéseinek erejére támaszkodva — nagy részt biztosított magának a világi hatalomból, az államszervezet fontosabb intézményeinek irányításából. A pápaság világuralmi törekvéseinek feladása, az egyház hatalmi helyzetének megingása, a fejlettebb országokban a központi hatalomnak az egyházügyek irányítására is ható felemelkedése változtatott a helyzeten; csökkentette az egyház és különösen a pápaság közvetlen befolyását, de nem szüntette meg, csupán korlátozta és módosította az egyházi testület és főleg az egyházi vezető rétegek súlyát a feudális hierarchiában, szerepét a kiváltságokon alapuló rend védelmére és fejlesztésére szolgáló közhatalmi szervezet irányításában. A központosítás folyamatának előrehaladásával azonban az egyház és az egyházi emberek közvetlen politikai irányító szerepe egyre nyilvánvalóbban háttérbe szorult a hivatali apparátussal, az ebben döntő jelentőségű világi szakemberréteggel szemben. Az egyházi vagyon még jó ideig épségben állt (számottevő fogyatkozást majd csak a reformáció idején kibontakozó szekularizációs törekvések okoznak benne); látszólag sértetlen maradt az egyházi vezetők helye a tekintélyek feudális rangsorában (bár e tekintély társadalmi alapjait már a régebbi eretnekmozgalmak megingatták). Az egyház és az állam viszonyában azonban lényeges változás következett be, nagy eltolódás a központi hatalom, a világi elemek előnyére. Magyarországon, speciális körülményektől befolyásoltan, ez a folyamat majdnem ugyanolyan mértékig érvényesült, mint más, gazdasági, társadalmi és politikai szempontból fejlettebb államokban. A speciális körülmények közé értendő az a tény, hogy Magyarországon döntő túlsúlyra jutott ugyan a kereszténység nyugati változata, de a keleti területek részben ortodox lakossága körében az évszázadokig ismételt, olykor erőszakos térítések ellenére sem vált egyeduralkodóvá. A népben alkalmasint sokfelé továbbéltek az elfojtott eretnekségek maradványai. Ez ugyan másutt is így volt; a különbséget abban látjuk, hogy a török fenyegetés árnyékában a térítés, illetőleg az eretnekirtás általában szokásos módszerei az állami, sőt az egyházi vezetés szemszögéből sem látszottak mindig megengedhetőknek. Térítők és inkvizítorok tevékenységéről tudunk a huszita mozgalmak elfojtása után is, ám ezek nem a hajdan alkalmazott véres eszközökkel, hanem inkább a koldulórendek szociális demagógiájának csiszoltabb módszereivel éltek. Az egyházon belül nőtt a felső és alsó rétegek ellentéte, s erősödött a középréteghez számítható értelmiségi elemek igénye a javadalmak egy részének megszerzésére. Ez sem magyar-

országi sajátosság, valamint az sem, hogy a központi hatalom a maga érdekében támogatta az egyházi-értelmiségi elemek követeléseit. De a Zsigmond idején elismertetett főkegyúri gyakorlat kedvező jogi alapot nyújtott ehhez. S az akkor is felhasznált érv, a török veszedelem továbbra is indokul szolgált egyes egyházi javadalmak állami igénybevételére. Mátyás kormányzata bőven élt ezzel a lehetőséggel.

Az egyház testületi különállása Magyarországon is, mint másutt, viszonylag könnyen öltött rendi formákat. Az egyház az állam rendi formájának kialakulása után külön rendnek számított. Ez elvileg azt jelentette, hogy testületi jellegű korábbi kiváltságai beolvadtak rendi jogaiba, gyakorlatilag pedig, hogy az egyházi vezetők, a prelátusok (akik addig is a király tanácsában ültek) ezután külön rendként vettek részt az országtanács, illetőleg az országgyűlés — későbbi fogalmak szerint az országgyűlés felsőháza — munkájában. Nem csekély mértékben megváltozott az egyházi vezető réteg összetétele is. Mátyás idején fokozottan érvényesült a már kezdeteiben elődeinél mutatkozó törekvés: nem a nagyúri családok tagjaival, hanem az egyházi értelmiség kiemelkedő s lehetőleg királyhű képviselőivel tölteni be a fontosabb tisztségeket. Fokozottan érvényesült az a lényegében szintén nem új (fő vonásaiban már Zsigmond idején kimutatható) törekvés is, hogy az államnak teljesített hivatali vagy diplomáciai szolgálatokat egyházi javadalmakkal jutalmazzák. A nagy kancellária vezető funkcionáriusai Mátyás idején jelentős egyházi méltóságokat viseltek, ami azt jelenti, hogy élvezték a vele járó jövedelem nagy részét, de állami tennivalóikat végezték, míg az egyházi tisztségükkel járó ügyek intézését többnyire helytartóikra bízták. Némelyikük nem is volt felszentelt pap, más pedig — mint a morva származású Filipec János, aki élete végén kolostorba vonult — huszita származása vagy kapcsolatai miatt eretnekség gyanújában állt. Mátyás egyébiránt ennél is tovább ment az egyházi javadalmak (köztük a legfontosabbak) állami — olykor diplomáciai vagy egyszerűen dinasztikus rendeltetésű — felhasználásában; tudott dolog, hogy második feleségének unokaöccsét, Hippolitot kisgyermek korában neveztette ki esztergomi érsekké, illetőleg juttatta az érseki birtokok jövedelméhez. Bár az ilyesmi nem állt példa nélkül a kor pápai gyakorlatában, egyházi körökben visszatetszést szült. Ismételt határozatok hangoztatták a különben szintén már Zsigmond ideje óta ismert követelést, hogy az egyházi javadalmakat rendeltetésüknek megfelelően kell felhasználni. Mátyás törvényhozása elismerte a követelés jogosságát, de kormányzata nem sokat törődött vele. Szekularizációs elvek

nélkül lényegileg a szekularizáció állami gyakorlata érvényesült ezekben a jelenségekben.

Bármilyen címen élvezték is javadalmaikat, az egyháznagyok az egyház kötelékébe tartoztak. A központi hatalomtól függő egyházi vezetők és az egyházi javadalmakat állami szolgálat fejében élvező tisztségviselők helyzetében — a sok különbség mellett — némi hasonlóság is mutatkozik. Az egyháznagyok, az igaziak is, rákényszerültek az állam, a központi hatalom szolgálatára; a javadalmak élvezői, bár a központi hatalom szolgálatában álltak, egyházi méltóságuk révén közeledtek az egyházi vezetőkhöz. Minthogy pedig az állam és az egyház viszonya — alapvető érdekeik egyezése mellett — a központosítás időszakában a súrlódások és az ellentétek elemeit is tartalmazta (ezeket Mátyás idején külpolitikai bonyodalmak is fokozták), az egyházi vezetők helyzetében olyan ellentmondás feszült, amely a belső erőviszonyok legcsekélyebb változása esetén addigi engedelmességüket éles ellenzékiséggé alakíthatta át az állammal, illetőleg a központi hatalommal szemben. A központi hatalom jóindulatára továbbra is ráutalt középréteg nálunk nem volt olyan erős, hogy a vezetők pálfordulásának veszélyét az egyházi szervezeten belül kiküszöbölhette vagy akár ellensúlyozhatta volna.

Egészében véve az egyház Mátyás uralkodása alatt is az maradt, ami megszervezésekor volt: a feudális osztályrend egyik pillére, az ezt biztosító államszervezet fontos támasza. De eszközei kezdtek korszerűtleneknek bizonyulni. A nagy eretnekségek száz éve után, úgyszólván a reformáció küszöbén, az egyház Európa-szerte súlyos belső válsággal küzdött. Mélyült a szakadék az egyházi hatalom és az egyszerű hívők (a még inkább a hitükben megingatottak) között; az egyházon belül egyre jobban kiütközött a vezetők fényűző életének és környezetük magas, jobbára már humanista műveltségének kiáltó ellentéte az alsó papság nyomorával és tudatlanságával. A középrétegek körében belső megújhodást követelő (a zsinati törekvéseken túlmutató) reformmozgalmak terjedtek, így az előreformációs irányzatok előzményének tekinthető úgynevezett devotio moderna. Megnőtt az egyszerű életet hirdető szerzetesrendek szerepe, kivált a szociális demagógiájukkal az eretnekkövetelések leszerelését vagy elfordítását célzó koldulóké. Mindezek a jelenségek — a viszonyoknak megfelelően több-kevesebb élességgel — megmutatkoztak a XV. század végének Magyarországán is. Itt a kolduló barátok leszerelő célzatú szónoklatai mellékesen az uralkodó osztály egyházi és világi részei közt régóta feszülő, újabban pedig az egyház és a központi kormányzat ellen-

tételvel bővülő viszályok levezetését a világi elemek rovására keresték: Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt félreérthetetlen tendenciával ostorozta a világi hatalmasok fényűzését és vétkeit. A szegények, akikhez szóltak, bizonyára látták ezt. De látták az egyháznagyok éppoly féktelen fényűzését és visszaéléseit is. A századforduló s a következő század elejének viszonyai között, a parasztháború küszöbén a levezető törekvések aligha voltak eredményesek. S az elnyomás egész rendszere ellen felgyülemlő keserűséget nem fordíthatták többé a rendszer valamelyik összetevője ellen, hogy megkíméljék a többit.

Központosító törekvéseiben Mátyás támaszkodott az egyházra, pontosabban: igyekezett felhasználni azt, amennyire tehette. Kormányzata támogatta az egyházat, benne a középrétegekhez számítható magiszterelemeket; támogatta továbbá — kivált eleinte — a kolduló rendeket is, noha korántsem olyan buzgalommal, mint egyes régebbi történetírók állították. Az egyház érdekeit alárendelte az állam, a központi hatalom érdekeinek. Világosan mutatja ezt az a határozottság, amellyel — Zsigmond dézsmaügyi rendelkezéseit továbbfejlesztve — korlátozta az egyházi tizedkizsákmányolást, és törvényes védelmet biztosított az adózóknak a tizedszedők túlkapásai ellen. A kolduló rendeket hagyományosan támogatta, de saját politikai céljainak megfogalmazására más tolmácsokat keresett. Az állam, a politika értelmét — amint azt ő és kormányzata felfogta — nem egyháziak, hanem humanista műveltségű (olykor egyházi javadalommal is rendelkező) szakemberek fogalmazták meg. Mátyás kormányzata sem elméletében, sem gyakorlatában nem volt az egyház függvénye. Azt igyekezett a központosító politika függvényévé tenni. Nem teljes sikerrel, de nem egy vonatkozásban eredményesen.

Mint általánosságban érintettük, a központosítás menetében kiemelkedően fontos a megfelelő gazdasági súllyal rendelkező s törekvéseiknek politikai síkon hangot adni képes városok szerepe. Fontos ez kincstárügyi szempontból, mint az uralkodó pénzbeli jövedelmeinek nagyúri-nemesi beleegyezéstől és ellenőrzéstől független gyarapítására szolgáló lehetőség; fontos továbbá, mint a nemesi-feudális rendeken (ha még nem is általában a rendiségen) kívül álló, adott esetben velük vagy valamely részükkel szemben is felhasználható politikai tényező. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a központosításra (saját hatalmuk növelésére) törekvő uralkodók, mihelyt felfedezik a városokban rejlő gazdasági és politikai erőforrást, tőlük telhetően igyekszenek kiaknázni, a maguk céljaira hasznosítani azt. Hogy ez mikor és milyen mértékben sikerül, az sok tényező együtthatása

mellett döntően a városfejlődés elért színvonalától, a városi követelések ebben gyökerező jellegétől és erejétől függ.

Láttuk, Magyarországon a városfejlődés (legalábbis a legerősebb, „vezető" városoké) a XV. század első felében viszonylag gyorsan és számottevő mértékben emelkedő szintet mutatott. Ez a vezető városok lélekszámában, lakosságuk összetételében, az ipari foglalkozásúak súlyának növekedésében, a céhes polgárságnak a patríciusi városvezetés ellen indított harcaiban s azok részleges eredményeiben fejeződött ki. Történetírásunkban felmerült az a vélemény, hogy ez a lendületes fejlődés a század második felében elakadt, helyenként éppen hanyatlásnak adott helyet. (Ezt a felfogást képviseli Szűcs Jenő, sok más tekintetben kitűnő várostörténeti írásaiban; úgy véljük azonban, hogy nem eléggé kiterjedt és nem egészen pontosan értelmezett anyag alapján.) Hanyatlásról vagy fennakadásról, bizonyos értelemben válságtünetekről beszélhetünk a bányavárosokban; ennek — mint régebben tisztázott adatok nyomán már Molnár Erik megállapította — speciális okai vannak. A század derekára a felszíni művelés lehetetlenné vált, a mélyítést pedig akadályozta a bányavíz. A víz elvezetése és a tárnák mélyítése gépi berendezéseket és megfelelő munkaszervezetet kívánt: tőkét, amivel a bányapolgárok túlnyomó többsége nem rendelkezett. A válság tehát, ha szabad itt e kifejezést használnunk, a bányaművelés régi, mondjuk céhes ipari formáinak válságát jelentette. A megoldást a tőke behatolási kísérletei jelezték, amire vannak nyomok: eleinte csak egyes bányarészek felvásárlása, utóbb a termelés szervezetének és eszközeinek átalakítására irányuló próbálkozások formájában. (Az előbbire példa lehet Ernuszt, az utóbbira a Thurzó család.) A polgári pénzvagyon korlátozottsága nehezítette, akadályozta a folyamat kibontakozását; a későbbiekben viszont — egyéb körülményekkel együtt — megkönnyítette a külföldi kereskedőtőke, esetünkben a XVI. század elején a Fugger-cég behatolását. Ez kétségkívül Mátyás idején is éreztette hatását, de nem a későbbi méretekben. Mint különféle intézkedésekből gyanítható, a kormányzat — nyilván saját kincstári észleletei nyomán — felfigyelt a bányászat nehézségeire. Kénytelen volt figyelembe venni ezeket. Utóbb, talán Mátyás uralkodásának vége felé, alighanem ezért csökkent a nemesfémek kényszer-beváltásából a kincstárat illető haszon: a Károly, illetőleg Zsigmond korában szokásos 35—40 százalékról mintegy 6 százalékra esett.

A bányászat nehézségei jól érzékeltetik a magyarországi városfejlődés egyik (a továbbiak szempontjából éppen nem jelentéktelen) gyengeségét,

a tőkévé alakítható polgári pénzvagyon korlátozottságát. De nem jelentik ennek teljes hiányát, még kevésbé a városfejlődés egészének elakadását vagy éppen hanyatlását. (A Szűcs által felhozott példák közül Sopron helyzete kivételes: ezt a várost hosszú elzálogosítás után határvillongások gyengítették. Más városok környékén a mezőgazdasági termelésnek a század végén megfigyelhető térhódítása más körülményekkel — az árutermelés szerkezetében akkor kibontakozó változásokkal — magyarázható.) A XV. század második felében, közelebbről Mátyás idején, nem látjuk jelét, hogy az addig vezető városok fejlődése, akár iparuk, akár kereskedelmük ellankadt vagy éppenséggel hanyatlásnak indult volna. Legfeljebb annyit mondhatunk, hogy ezekben a városokban a fejlődés nem a század első felére jellemző, viszonylag gyors ütemben és arányban folyik tovább. Más, addig kevésbé jelentős helységekben viszont éppen ekkor gyorsul és terebélyesedik a fejlődés, egyebek között az ipar és a kereskedelem vonatkozásaiban is. (Itt talán elég Kolozsvár, Szeged, Pest és egyes mezővárosok, például a viszonylag fejlettebbek közül a nem is túlságosan fejlett Gyula vagy Cegléd eseteire utalnunk.) A korábbi vezető, legfejlettebb városokban megindul a céhek „bezárkózása”, ami lefékezi a városon belüli ellentéteket, és a középréteg némi részvételének kiküzdése után engedi megszilárdulni a patríciusi vezetést. Más városokban viszont most bontakoznak ki és vezetnek több-kevesebb eredményre a céhes polgárság küzdelmei, amelyeket a városvezetésben való részesedésért vív. Kolozsváron a század derekán történik ez; a városvezetés viszonylagos demokratizálását jelentő tágabb tanács Mátyás uralkodásának elején szilárdul meg. Szegeden (amely most fogja elérni a szabad királyi város jogait és rangját) a küzdelem szerényebb célokért: a bíró kötelező újraválasztásáért folyik, eredményesen. Mátyás elrendeli az újraválasztást, egyben arra kötelezvén a választott bírót, hogy záros határidőn belül keresse fel a királyi udvart, megerősítés végett. Ami nem csupán azt jelzi, hogy a városokban (azokban, amelyek a fejlődésnek ezt a fokát addig nem érték el) Mátyás idején is tovább folytak a küzdelmek a vezetés részbeni demokratizálásáért, hanem azt is, hogy a kormányzat ekkor — eltérően Zsigmond korának gyakorlatától — támogatja ezeket a törekvéseket. Jelzi egyúttal, hogy a központi hatalom e törekvések támogatását is arra igyekszik felhasználni, hogy szorosabbra vonja a városokat hozzá fűző kapcsolatokat.

Hibaforrás volna a városfejlődés problémáját a vezető városok, a szabad királyi városok vagy a városi szövetségek körére szűkítve vizsgálni. A vá-

rosi jog, a városi rend fejlődése szempontjából ezek természetesen külön figyelmet érdemelnek. De a fejlődés tágabb összefüggéseinek, bázisának és perspektíváinak megvilágításához figyelembe kell vennünk mellettük az alacsonyabb fokon álló, ám a városi fejlődés útján járó és azon többé-kevésbé előrehaladt helységeket is. A mezővárosok fejlődésében a XV. század második fele sem hoz megakadást, még lassulást sem. Egyesek gazdasági súlya a mezőgazdasági termelés fejlődésével, a határhasználat bérletszerű módjának és a bérmunka elemeinek terjedésével kapcsolatban nő; ugyanakkor számos mezővárosnál (részint a vezető városok közelében, részint az azoktól távolabb fekvőknél) megfigyelhető az ipari foglalkozások terjedése, helyenként a céhes keretek kialakulása. Ha elméletileg helyesen elemezzük és értékeljük az árutermelés fejlődésének normális menetét, akkor ezekben a jelenségekben nem a lefékeződés vagy a hanyatlás, hanem az előremutató erősödés, terebélyesedés jeleit láthatjuk.

Kiemelve a fejlődés előremutató tényeit, egyúttal ismét hangsúlyozzuk korlátait, az eredmények fontossága mellett az elért színvonal viszonylagos alacsonyságát. Tárgyunk szempontjából elemezve a kérdést, a lényeget a következőkben összegezhetjük. A magyarországi városok a XV. század első felében, első két harmadában megfigyelhető lendületes fejlődés eredményeképpen eléggé megerősödtek ahhoz, hogy nemcsak gazdasági téren, hanem bizonyos határig (a fejlődő rendiség korlátai között) politikai értelemben is önálló tényezőként lépjenek fel. Megmutatkozik ez a városi-rendi szervezkedés fentebb tárgyalt tényeiben és eredményeiben. Mátyás országlása idején e téren további lépések történnek, amelyek a megindult folyamat további előhaladását és egyúttal a városfejlődés viszonylag alacsony színvonalában rejlő korlátozottságát jelzik. Mátyás uralkodásának elején adják ki azt a statutumot, amely a tárnoki városok helyzetét, a tárnoki szék működését szabályozta az érdekelt városok igényeinek, addig kiküzdött eredményeinek megfelelően. Valamivel később a vezető városok egy másik csoportja a személyes jelenlét bíróságával kerül ügyeinek fellebbviteli fórumaként szorosabb kapcsolatba. (Ezeket nevezik utóbb személynöki városoknak.) Az új csoport kialakulása a városi-rendi törekvések továbbvitele mellett a központi hatalom, az irányítása alatt álló apparátus azon igyekezetét is jelzi, hogy e törekvéseket a saját céljaival kapcsolja össze. Egyben mutatja a lényegileg azonos irányú, azonos jellegű városi-rendi törekvéseknek az egyes városok helyzetéből, fejlődésük elért színvonalából következő megosztottságát. Az ilyen megosztottság éppen nem idegen a rendiségtől, annak kifejlett

alakjától sem. Mégis felfogható úgy, mint a városi-rendi fejlődés nem teljes befejezettségének — az egységes városi rend, a nem csupán jellege és iránya szerint, hanem szervezeti formáiban is egységes városi-rendi fellépés hiányának — a jele. Jelzi mintegy a határt, ameddig a városok önálló politikai követelései terjedhettek; egyúttal a korlátokat, amelyek között a városok a központosító törekvések magyarországi kibontakozásakor a szövetséges szerepének vállalására képesek voltak.

Minél szűkebben, minél szorosabban a rendi jog kritériumai szerint értelmezzük a városiasságot, annál vékonyabbnak látjuk a városok és a központi hatalom közti szövetség, a két fél bármelyike részéről az ilyenfajta kapcsolat kialakítására irányuló törekvések lehetőségét. Természetes, hogy a rendi viszonyok vizsgálatánál nem mellőzhetjük a rendi jog egykorú — a kortársnak szemléletében erősen érvényesülő és tevékenységüket nagyban befolyásoló — szempontjait. De nyilvánvalóan nem helyes, ha a valóságos összefüggések mélyebben fekvő szálainak kitapogatása helyett beérjük az egykorú nézetekben vagy éppen a jogalkotásban kifejeződő felszíni jelenségek alapján levonható megállapításokkal. Tárgyunk szempontjából ez azt jelenti, hogy a városfejlődés színvonalának és tendenciáinak, a fejlődő városok és a központi hatalom között kialakult kapcsolatoknak, illetőleg az ezek továbbfejlesztését célzó törekvéseknek, a városok részéről a központosító politika támogatására adott vagy az onnan várható segítségnek a vizsgálata és értékelése során nem szorítkozhatunk a rendi jogban teljes értékű városoknak tekintett szabad királyi városok viszonyaiból levonható következtetésekre. Figyelmünket ki kell terjesztenünk a városi, városias irányú fejlődés egészére, a szabad királyi városok mellett tehát a kisebb városok és a félig-meddig városi úton fejlődő mezővárosok viszonyaira is, különös tekintettel arra, vajon mennyiben jelentették, jelenthették az utóbbiak a városfejlődés tartalékait, illetőleg mennyiben szolgálták — s egyáltalán szolgálhatták-e a központosító politika belső erőforrásainak kibővítését. A kérdést azért nem könnyű eldönteni, mert a vizsgált, önmagában is ellentmondásos folyamat a fejlődés következő és későbbi szakaszain másnemű jelenségekbe torkollt. E másnemű jelenségek összefüggnek a gazdasági-társadalmi fejlődés egészének Kelet-Európára jellemző sajátosságaival, a feudalizmus hanyatlásának és felbomlása előkészítésének szakirodalmunkban „kései" feudalizmus néven ismert, lelassult és torzult változatával. (Ezt lényegileg a roboton alapuló földesúri majorgazdaság kialakulásának, az árutermelés jellegében és az osztályviszonyok fejlődésében ezzel kapcso-

latosan kimutatható változásoknak az ismérveivel jellemezhetjük.) E jelenségek visszavetítése nézetünk szerint zavarokat okoz. A most tárgyalt időszakot a következő századtól döntően az különbözteti meg, hogy a fejlődés kelet-európai „elkanyarodásának" későbbről kimutatható ismérvei ekkor még nem érvényesülnek, nem bontakoznak ki. Más szóval: a városok, mezővárosok, központi hatalom és városfejlődés viszonya, városi szövetség és központosító törekvések belső erőforrásai tekintetében száz évvel későbbi viszonyokon alapuló következtetések a XV. századi helyzetre akkor sem alkalmazhatók, ha önmagukban különben helyesek. Ha tehát esetleg azt tapasztalnánk (e tárgyunkon túlvezető kérdésben nem óhajtunk állást foglalni), hogy a mezővárosok a „második jobbágyság" rendszerében nem játszhatják a városok tartalékának szerepét, ebből nem vonhatunk le olyan következtetést, hogy erre korábban — a XV. században — sem volt semmilyen lehetőségük.

Több tényezőtől függött, hogy a mezővárosok mikor, mennyiben játszhatták és egyáltalán ígérhették-e a városok tartalékának szerepét. Az együttható tényezők közül — nem szólva most a gazdasági-társadalmi struktúra egészének alapvetően meghatározó jelentőségéről — mindenekelőtt a gazdasági súly, azon belül az iparosodás fontosságát emeljük ki. Jeleztük: mezővárosaink („oppidum" néven említett helységeink) egy részénél számottevő fejlődés tanúi lehetünk. Vitathatatlan, hogy a mezővárosok gazdasági erősödésének mindkét fentebb érintett területe — egyfelől iparosodásuk, másfelől a mezőgazdasági árutermelés kiterjesztésében a bérletek és a bérmunka (ahhoz közel álló viszony) segítségével játszott jelentős szerepük — a feudális gazdaságban a fejlődés rövidebb és viszonylag szabadabb, az árutermelés városi-paraszti, tehát nem földesúri ágával összefüggő irányának érvényesülését jelentette. Az sem lehet vita tárgya, hogy a mezőváros, amennyiben nem magánföldesúri, hanem királyi birtokon feküdt, gazdasági erősödése révén, kiváltságainak növelése útján viszonylag könnyen elérhette a további fejlődését megkönnyítő városi jogokat, elvileg akár a városi jogok teljességét is. (Ezt a korántsem könnyű, igen sok kitérővel és visszaeséssel nehezített utat járta meg Szeged. Nem érdektelen tudni, hogy a mezővárosnak nevezett mintegy nyolcszáz helység egyharmada királyi birtokon feküdt.) Más a magánföldesúri mezővárosok helyzete. Mint tárgyaltuk, a földesúr ezek fejlődését is engedte, sőt előmozdította, de csak fennhatóságának korlátai között. Nem volt elképzelhetetlen, hogy a megerősödő mezőváros megváltsa magát, és kiküzdje szabadságát. Ehhez azonban saját ereje mellett

szüksége volt a központi hatalom segítségére is. Ilyenre is van példa, már a század első feléből: Sárospataké, amelyet Zsigmond városi rangra emelt, csakhogy utóbb eladományozott, s magánföldesúri függésbe juttatott. A példa több vonatkozásban tanulságos. Egyrészt igazolja, hogy a várossá válás útja jogi értelemben sem volt elzárva a mezővárosok előtt; másrészt világosan mutatja, hogy a városi jogok birtokába újonnan jutott helységnek szívós küzdelmet kellett folytatnia helyzete biztosításáért, s mint felemelkedésében, akként jogai megóvásában is rá volt utalva a központi hatalom céltudatos és következetes támogatására.

Ilyen céltudatos és következetes támogatásról a XV. századig nem lehet szó. Mint említettük, a királyok IV. Béla óta igyekeztek előmozdítani a városok fejlődését. Elsősorban kincstáruk nyilvánvaló érdekéből tették ezt, távolabbi célok nélkül. Politikai partnert, szövetségest nem láttak a fejlődő városokban. Nem is nagyon láthattak, amíg a városok meg nem indultak a renddé szerveződés útján, s önálló erőként nem jelentek meg a rendivé alakuló országos politika síkján. A rendi átalakulás idején, illetőleg annak eredményeivel összefüggésben figyelemre méltó változás kezdetei mutatkoznak. Zsigmond messzemenően támogatta a városok fejlődését, ugyanakkor, más királyi birtokok módján, tulajdonaként rendelkezett velük. Közismert a szepesi városok példája, amelyek a király egyik zálogügylete révén a lengyel korona tartozékaivá lettek, s hosszú időre kiszakadtak a magyar állam keretei közül. Zsigmond leánya ugyanezt tette Sopronnal, a legfejlettebb városok egyikével, zálogul adván azt fia gyámjának, Habsburg Frigyesnek. De míg a szepesi városok esete nem váltott ki különösebb tiltakozást, Sopronė már inkább. A Sopron visszacsatolását tárgyaló országgyűlési és egyéb rendelkezések, illetőleg a város helyzetének és adózásának rendezését célzó intézkedések azt a jellegzetesen rendi indokolást tartalmazzák, hogy a város „az ország tagja”. A fogalmat a nemesi-rendi ideológiában a kiváltságoltak, közelebbről az állam irányításában részesedni jogosultak jelölésére használták. Nem csupán Sopron fontosságát, hanem a városok politikai súlyának a rendi átalakulással összefüggésben megfigyelhető megnövekedését is kifejezi, hogy a feudális kormányzat e fogalmat a városokra is kiterjeszti. Egyben jelzi azt is, hogy a rendi államszervezetben s az ennek megfelelő ideológia értelmében a város (legalábbis a városi jogok teljességével rendelkező helység) nem kezelhető egyszerűen birtok, tehát zálogtárgy gyanánt. A rendi értelemben vett országnak, regnumnak a része, attól el nem idegeníthető még királyi szóval vagy tanácsi rendelkezéssel sem.

Ez a rendi átalakulással kapcsolatban megfigyelhető változás elsősorban a szabad királyi városokat érintette, azok helyzetének megváltozását fejezte ki. S mint a feudális jogelvek és törvények általában, a gyakorlati érvényesítés során ingadozásokat mutatott az erőviszonyok hullámzása szerint. (Szegednek például vagy félszáz évvel utóbb, szabad királyi városi jogállásának elismertetése után is küzdenie kellett a magánföldesúri függésbe taszítás ellen.) Egészében azonban, úgy véljük, felfogható akként, mint a városok, a városi rend megnövekedett politikai súlyának elismerése a feudális állam rendi alakjában a kormányzat, a vezetés részesei oldaláról. Nem találhatjuk meglepőnek, hogy Mátyás kormányzata, amely a rendi szervezet megszilárdítására, majd azon túl a központosítás belső erőforrásainak kiszélesítésére törekedett, a magáévá tette, folytatta és továbbfejlesztette a városok önálló politikai jelentőségéről alkotott, gyökereiben rendi jellegű koncepciót. Amiben tovább ment, azt egyes — magukban nem világos, eddig kellőképpen nem is tanulmányozott — intézkedései mellett az a sajátságos ideológia jelzi, amellyel a hatvanas évek egyes várospártoló, városfejlesztő rendelkezéseinek indokolásában találkozhatunk. „A királyok dicsősége a népek sokaságában, *az országok dísze és ereje a városok gazdagságában és hatalmasságában* (*nagyságában*) *van*" — olvashatjuk például Sopron 1463-ban kiadott kiváltságlevelében. Az okfejtés egyes elemei korábbról ismerősek. Jóval előbb találkozunk olyan fogalmazásokkal, amelyek szerint az országot a nép vagy a városok sokasága „díszíti", illetőleg azok fejlődése „az ország hasznát és javát" szolgálja. De arra itt találunk utalást először, hogy a kormányzat (a kiváltság adományozója) szerint éppen a városokban, gazdagságukban és hatalmasságukban volna az ország erejének alapja. Az oklevelekben olvasható „amplitudo" kifejezés fordítható többféleképpen. (Nagyság, hatalom. A „nagy kiterjedés" értelem az összefüggések, egyebek között a szóban forgó helységek korlátozott határa miatt nem valószínű.) Nézetünk szerint félreérthetetlen az utalás a városok gazdasági és politikai súlyára. Ezt úgy tekinteni, mint az állam erejének forrását — olyan elképzelés, ami már túlmutat a városok és a központi hatalom korábbi kapcsolatain. Csak a szövetségi politika kialakulásának körében érthető helyesen. S ebben az összefüggésben fontosnak tartjuk, hogy a kormányzat a városfejlesztés imént idézett elvi indoklását kiterjeszti a mezővárosokra, illetőleg a mezővárosi úton fejlődő királyi falvakra is. A Sopron kiváltságlevelében olvasható formulát csaknem azonos szövegezésben fellelhetjük Izsap és Nagymegyer királyi községek vagy Neszmély mezőváros privi-

légiumában is. Talán nem túlzott az a következtetés, hogy a kormányzat azonos elvek, politikai elképzelések alapján támogatta a városok és a városiasodó helységek fejlődését. Az utóbbiakban a városfejlődés tartalékát sejtette, legalábbis a központosítás erőforrásaként. S mind a városok, mind a városiasodó helységek további fejlődését ilyen meggondolásból iparkodott előmozdítani.

Ez az irányzat a szövetség politikáját fejezte ki, és megfelelt a központosítás érdekeinek. Hiba volna azonban azt képzelnünk, hogy ingadozásoktól mentes következetességgel érvényesült. (S ha így érvényesült volna, akkor is a kormányzat, tehát a feudális állam érdekét képviselte volna elsődlegesen.) Pozitív, előremutató jelentősége abban áll, hogy — ha nem is teljes következetességgel, ha nem is súrlódásoktól és zökkenőktől mentesen, ellentmondások híján — nem a városokkal szemben, hanem azokra támaszkodva és útjukat egyengetve törekedett a feudális állam fejlettebb formájának megalapozására. A központosítás haladóbb változatát képviselte. Megfelelt a gazdasági-társadalmi fejlődés akkor még uralkodó, viszonylag szabadabb, a kibontakozás rövidebb útját el nem rekesztő irányának.

Ebből a szemszögből, a fejlődés irányának vizsgálatából kiindulva kell — s csak így helyes — elemeznünk és értelmeznünk Mátyás kormányzatának a jobbágysággal szemben folytatott politikáját. Mint a valóságtól távol álló, romantikus elképzeléseket eleve elutasíthatjuk a mondák, mesék nyomán néhol a történetírásban és az oktatásban is fel-felbukkanó állításokat Mátyás — a vándordeák képében országát járó, népét védő, parasztnak úr ellen igazságot osztó uralkodó — jobbágypártoló politikájáról. A jobbágyság elnyomására szolgáló szervezet, a feudális állam politikája lényegét tekintve sohasem volt — mert nem is lehetett — jobbágypártoló. Nem lehetett ilyen a feudális állam élén álló királyok és kormányzatuk politikája sem, mert — ha netán ilyenné próbált volna válni — önmagával, rendeltetésével került volna bukást okozó ellentétbe. A feudális állam elsődlegesen a jobbágyparasztság elnyomását szolgálta fennállása egész idején, így a központosítás időszakában is, sőt akkor fejlettebb eszközökkel és hatékonyabban, mint előbb bármikor. Más kérdés, hogy éppen ezért, ennek a célnak — a cél elérését szolgáló eszközöknek — a biztosítása érdekében, nemegyszer tett olyan intézkedéseket, amelyek a jobbágyok, pontosabban az adózók pártolásának látszatát kelthették. Sőt, az adózók állami adófizető képességének óvása és fokozása érdekében, a kormányzat nemegyszer tett olyan intézkedéseket is, amelyek nem csupán látszatra, hanem valóságosan védték az adózókat, így a jobbágyo-

kat is mások — az idegen elnyomók, külső és belső pusztítók, adóztatásra jogosult nem állami adóztatók stb. — olyan törekvéseivel szemben, amelyek gazdaságuk fejlődését, ezáltal adófizető képességük növelésének lehetőségét veszélyeztették. Ez az objektív alapja annak, hogy a nép hagyományaiban a központosító politika egyes kiemelkedő alakjai köré legendák fonódtak; ezek mindegyikének vezérmotívuma az a gondolat, hogy a távoli, jó uralkodó védi az elnyomottakat, már amennyire teheti, a közeli gonoszokkal, az urakkal és egyéb elnyomókkal szemben. A legendák, mondák olykor közismert, messze földön elterjedt mesés elemeket is felhasználtak. Csillogó szövevényük sokkal hitelesebb betekintést enged az elnyomástól szabadulni vágyó, az ellen védelmet, igazságot óhajtó középkori parasztok gondolatvilágába, semmint életük valóságos viszonyaiba. Mégis hiba, ha a modern kutató a mondák, legendák mesevilágát egyszerűen a hamis tudat körébe utalja, hatását azonosnak tekintve a vallás, a túlvilági igazságszolgáltatást ígérő s e világi beletörődést követelő isteni elrendelés-tanítás mákonyszerű szerepével. Nem vitás: az ilyen monda is illúzió, de tartalma e világi. És valamelyes valóságmagva is van. A kutató dolga, ha egyáltalán figyel a mondák tanúságtételére, hogy lehántsa az illúziók burkát, és kitapintsa a bennük rejlő valóságmagot.

Ha a legendás jobbágypártoló, Mátyás és kormányzata valóságos parasztpolitikájának tényeit elemezzük, akkor mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az a feudális állam — a feudális osztályrend, azon belül a központosítás — érdekeit tartotta szem előtt. Azokat képviselte, amikor fegyverrel számolta fel a huszita maradványok katonai erejét, adófizetésre kötelezte, sőt kényszerítette az adószedők elől elmenekülőket, elfojtott vagy igyekezett eleve megakadályozni minden antifeudális megmozdulást. Adópolitikája súlyos terhet rótt az adófizetőkre, főleg a jobbágyokra, leginkább a jobbágyparasztság törzsét alkotó telkes és résztelkes elemekre. Az állami adó nyomasztó terhétől csak a nincstelenek mentesültek. Súlyát általában kevésbé érezték azok, akik a feudális adózás akkori, nagyrészt a telekhez mint gazdálkodási alapegységhez kötött rendszerében egyébként is — így a földesúri szolgáltatások tekintetében — kedvezőbb elbírálás alá estek. Tehát a jobbára vagyonos vagy tehetős, többségükben mezővárosi, esetleg gazdagparaszti elemek, akik elpusztásodott telkeket béreltek, s ezeket kivonták a jobbágygazdaságok normális típusát terhelő adók és egyéb szolgáltatások alól. Tárgyunk szempontjából nem közömbös az a tény, hogy a feudális gazdaság, közelebbről a mezőgazdasági árutermelés további fejlődése szempontjából a részben

bérmunkával (ahhoz közel álló munkaviszony alapján) művelt paraszti-mezővárosi „bérlet" — mint más összefüggésben tárgyaltuk — igen fontos előremutató jelenség. A tény, hogy az adópolitika ezt kevésbé sújtja, objektíve azt jelenti, hogy kedvez ennek a haladó, előremutató jelenségnek. Ha nem is segíti közvetlenül, semmi esetre sem gátolja további fejlődését. Különösen nem olyan megkötésekkel, mint aminőkre a későbbiek során — mindjárt a század végétől kezdve — ismételten találunk példát.

Leszögezhetjük tehát, hogy Mátyás korának állami adópolitikája súlyosan terhelte a jobbágyparasztság túlnyomó részét. Viszonylag a legkevésbé terhelte azon elemeit, amelyeknek gazdálkodásában leginkább érvényesültek a haladás irányába mutató tendenciák. Egybevetve a későbbi fejleményekkel, ez a tény önmagában figyelemre méltó. Bizonyítja, hogy a központosító politika, Mátyás korabeli formájában, nem fojtotta el, hanem inkább előmozdította (legalábbis nem gátolta előbbrejutásukban) a jobbágyparaszti gazdálkodásban azokat a törekvéseket, amelyek a legvilágosabban, legközvetlenebbül mutatták az árutermelés városi-paraszti ágának, tehát a fejlődés viszonylag szabadabb és rövidebb útjának kibontakozását. Történeti szerepének, jellegének valósághű értékelésében ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül. S ha a Mátyás-legenda objektív alapjait keressük, azok egy részét is ebben találhatjuk meg.

Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a központosító politika egyes intézkedései kedvezően hatottak a jobbágyparasztság egyébként súlyosan megterhelt tömegeinek helyzetére is. A központi hatalomnak az anarchia visszaszorítására tett intézkedései határozottabbak voltak, és hatásosabbaknak bizonyultak minden előbbinél. Ez már önmagában is kedvezően hatott a termelőmunka feltételeire. Nyilván ezzel függ össze, hogy a jobbágyság képes volt részben újra benépesíteni egyes, a korábbi időszak belharcai és anarchikus dúlásai folytán elnéptelenült, elpusztásodott vidékeket. A központi hatalom olyan intézkedései, amelyek általában védelmezték az árutermelés, illetőleg a kereskedelem érdekeit — az utak, vámok számbavételére és szabályozására, esetenként a helyi vámok korlátozására, a közbiztonság fokozására stb. irányuló törekvések —, kihatottak a jobbágyparaszti árutermelésre és a piaci kapcsolatok tágulásának, erősödésének feltételeire. Anélkül, hogy a piaci kapcsolatok fejlődésének — e magában is bonyolult és hatásaiban ellentmondásos folyamatnak — az elemzésébe bocsátkoznánk, itt csupán annyit jelzünk, hogy ekkor megfigyelhető jelenségei a haladás viszonylag könnyebb és rövidebb útjának irányába estek, annak járhatóságát mutatták a jobbágy-

ság különböző, a mezőgazdasági árutermelésben érdekelt elemei — és végső soron a jobbágyparasztság egésze — számára.

Mindezek a tények főként a fejlődés távlatainak szempontjából jelentősek; közvetlen könnyítést nem, vagy csak egyes kategóriák életviszonyaiban jelentettek. A jobbágyparasztság egészének helyzetét, életviszonyait közvetlenül érintő kormányzati intézkedések közül kiemelhetjük a dézsmaszedés fentebb, más összefüggésben említett szabályozását, amely védelmet, védekezési lehetőséget biztosított a jobbágynak az adószedők önkényével szemben. (Korábban is az volt a törvénnyel megerősített szokás, hogy a tizedet a paraszt bevallása alapján kellett meghatározni. A tizedszedőnek joga volt széthányatni a rendbe rakott termést, ha kétségbe vonta a bevallás pontosságát. Ha igaza volt, lefoglalhatta a szétszórt termést, ha nem, büntetést fizetett. Mátyás törvénye feljogosítja a parasztot, hogy a kétkedő tizedszedőtől előre kívánja a tévedés esetén fizetendő bírságot, és biztosítékul lefoglalhassa lovát. Az intézkedés jelentőségét akkor értjük meg, ha egybevetjük a tizedszedők hatalmaskodásairól szóló századeleji adatokkal.) Egyes adatokból úgy látszik, hogy a kormányzat a dézsmaszedés általános érvényű szabályozásán túl konkrét esetekben, egyes földesúri adóztatási túlkapásokkal szemben is igyekezett védeni a parasztot, olykor a földesúr nyilvánvaló sérelmére. A legvilágosabban mutatja ezt a váci püspökség esete. A püspöki javadalmakat itt egy kiváló humanista, Mátyás kedvelt udvari embere, Báthory Miklós bírta, aki fényűző életmódjával túlságosan megterhelte a birtok népét. A király figyelmeztette, majd, amikor ez nem használt, gondnokot állított melléje, szigorú utasítással: ne engedje többé, hogy Báthory a szokásos mértéken felül terhelje az adófizetőket. A király itt a földesúri jogot törte át — nyilván az állami adóalap védelmében, és olyan területen, ahol főkegyúri joga révén könnyebb dolga volt. A nem királyi adományban gyökerező nemesi birtokkal szemben ilyenféle beavatkozás nehezebben volt megvalósítható; adatainkból nem állapítható meg teljes határozottsággal, hogy a király vagy kormányzata egyáltalán próbálkozott-e ilyesmivel. Annyi azonban megállapíthatónak látszik, hogy Mátyás uralkodása alatt, az állami adóterhek növelése idején a jobbágyok földesúri terhei nem nőttek, a század első felére jellemző arányokban semmiképpen nem. Ez a tény fontos; ha nem is az imént elmondottakhoz hasonló esetenkénti beavatkozások, hanem — ami sokkal valószínűbb — a kormányzat módszereiben mutatkozó változás és az állami-földesúri adók arányában ezzel kapcsolatosan megfigyelhető eltolódás eredményét lát-

juk benne. (Nincs pontos képünk az állami és földesúri adók arányáról. Annyi bizonyos, hogy az állami adók megközelítették a földesúriakat; mindenesetre közelebb jutottak azok pénzegyenértékéhez, mint előzőleg. Arról még nem lehet szó, hogy túlsúlyra jutottak volna velük szemben.)

Tekintettel a későbbi fejleményekre, különösen fontosnak kell minősítenünk azt a kérdést: miként foglalt állást a központi hatalom a jobbágyparasztok addig kivívott jogaıt, azok megtartását vagy korlátozását illetően. Láttuk, a központi hatalom kincstári érdekből, sőt talán azon némileg túltekintve, elvileg és általában a városi-mezővárosi fejlődés támogatása, a piaci kapcsolatok fejlesztése mellett foglalt állást. A királyi birtok speciális földesúri szempontjain túl főként ebből következett, hogy a központi hatalom elvileg és általában a jobbágyok szabad költözési jogának érvényben tartását szorgalmazta, noha ez nem mindenben egyezett meg az uralkodó osztály minden rétegének kívánalmaival. De mert az uralkodó osztályon belül e kérdésben mutatkozó ellentétes törekvések még egyensúlyban tartották egymást, sőt inkább a szabad költözés fenntartását követelő részérdekek voltak túlsúlyban, a gyakorlatot egyelőre sikerült fenntartani. Ezt az álláspontot képviselte a törvényhozás is, noha a század folyamán — így Mátyás uralkodása idején — több ízben sor került a költözési jog időleges, egy évre szóló és esetenként különleges okokkal (a török elleni mozgósítás vagy a rendkívüli adó behajtása okozta speciális körülményekkel) magyarázott felfüggesztésére. A jog időleges felfüggesztése, bármivel indokolták, korlátozást jelentett; a kutatók egy részét nem minden alap nélkül emlékeztette a „tiltott évek" oroszországi gyakorlatára, ami ott a röghöz kötés elvi és törvényes kimondását készítette elő. Tisztázásra vár, hogy mennyiben érvényesíthető a kézenfekvő analógia. Ha elfogadjuk a párhuzamot, s a költözési jog ismételt felfüggesztését — a „tiltott évek" értelmében — mintegy az örökös jobbágyságot elvileg szabályozó 1514-i törvények előzményének fogjuk fel, akkor olyan tendenciák kifejeződését kell látnunk benne, amelyek a XV. században a magyar uralkodó osztályon belül is alárendelten érvényesültek az egyelőre túlsúlyban levő ellentétes értelmű tendenciákkal szemben. Az utóbbi tendenciákat, velük a központi hatalom és a központosító politika elvi álláspontját rögzítette Mátyás 1486-i, „örök" érvényűnek szánt törvénykönyve is, amelynek idevágó intézkedései — szöges ellentétben az egy emberöltővel utóbb, a parasztháború leverését követő megtorlás részeként hozottakkal — nagyrészt az egykorú gyakorlatot összegezték.

Ha már most a mondottak alapján átfogóan próbáljuk értékelni Mátyás-

nak és kormányzatának jobbágypolitikáját, akkor mindenekelőtt újból le kell szögeznünk, hogy meghatározó vonásaiban a központosítás útján haladó feudális állam osztálypolitikája volt. Eltérően a legendákban és a hatásuk alatt álló romantikus feldolgozásokban található vélekedésektől, nem volt ez jobbágyvédő, parasztpártoló politika, még a szónak abban a felette korlátozott értelmében sem, amint ez a központosítás magasabb fokán egyes abszolút uralkodók, illetőleg kormányzatuk kincstárügyi szempontoktól ugyancsak döntően befolyásolt intézkedéseiről elmondható. Fejletlenebb viszonyokban, azoknak megfelelő eljárásokban gyökerezett. De a feudális állam központosításának kezdeti szakaszán — az annak követelményeitől és lehetőségeitől meghatározott körön belül — számos haladó, előremutató elemet tartalmazott. Ezek jelentősége a következő megállapításban összegezhető: Mátyás kormányzata, miközben a központosítás érdekében súlyos adókkal terhelte meg a jobbágyságot, egyúttal igyekezett bizonyos mértékig védeni adófizető képességét, illetőleg — ami többet jelent — gazdasága fejlesztésének lehetőségét. Intézkedéseivel nem zárta el, inkább tágította — vagy engedte tágítani — a fejlődés viszonylag rövidebb és szabadabb útját jelző réseket a feudális gazdaság szerkezetében. E haladó vonásai, bár nem érvényesültek teljes következetességgel, különösen szembeszökőek, ha a későbbi időszakok másnemű tendenciáival vetjük össze őket. Nem kétséges, hogy — részletekről nem szólva — főleg itt kell keresnünk a Mátyás-legenda, a népét pártoló király alakja köré font (kezdeteiben különben már viszonylag igen korán kimutatható) mesék objektív valóságmagvának lényegét.

Áttekintve a központi kormányzat osztálypolitikájának jellemző vonásait, összegezésül két megállapítást kell tennünk. Ez a politika, mint a központosító törekvések kifejezője, lényegében feudális jellegén túl magán viselte a magyarországi gazdaság és társadalom szerkezetében, mindenekelőtt a városfejlődés viszonylag alacsony színvonalában rejlő korlátozottság jegyeit. Egyben mutatta a kormányzat sok vonatkozásban bizonytalan és kezdetleges, ám el nem hanyagolható és le nem becsülhető törekvéseit e korlátozottság áttörésére vagy legalábbis enyhítésére. A kormányzat Mátyás idején megfigyelhető rendszere — különösen az árutermelés, illetőleg a piaci kapcsolatok fejlesztése érdekében tett egyes intézkedéseit, továbbá a városok és főként a mezővárosok jelentőségének újszerű értelmezésében megnyilvánuló s a belső erőforrások növelését célzó próbálkozásait tekintve — a központosítás viszonylag haladóbb változatát képviselte, amely saját céljai érdekében szem előtt tartotta és istápolni igye-

kezett a fejlődő városok és az árutermelés városi-paraszti ágának fejlesztésében elsődlegesen érdekelt egyéb elemek érdekeit. Természetesen addig a határig, amelyet a magyarországi rendiség erősen nemesi-földesúri jellege, végső soron a gazdasági-társadalmi fejlődés iránya és addig elért színvonala át nem léphető korlátként kijelölt.

Nem bizonyított, s mai ismereteink alapján nem is látszik egykönnyen bizonyíthatónak, de megfontolást érdemel egyes kutatóknak az a véleménye, hogy a Mátyás külpolitikájában a hatvanas évek második felében — nagyjából a kincstári reformokkal és az ezekre következő nemesi lázongások elfojtásával egyidejűleg — bekövetkezett fordulat összefüggött a központosítás belső erőforrásai fogyatékosságának felismerésével. Ez a felismerés indította volna a királyt arra, hogy fejlettebb gazdasággal és erősebb városokkal rendelkező országokat, országrészeket vonjon uralma alá. Nem áll módunkban eldönteni, mennyiben befolyásolták — s egyáltalán befolyásolták-e — Mátyás külpolitikáját ilyen megfontolások. Annyi bizonyos, hogy a hosszabb-rövidebb időre uralma alá vont sziléziai és más nyugati városokban pénzügyi és bizonyos fokig politikai támaszt is találhatott. Nem vitás, hogy támogatta e városokat a feudális széttagoltság és anarchia helyi erőivel szemben. Bizonyos mértékig támaszkodott is rájuk. De sem pénzügyi, sem politikai vonatkozásban nem jobban — talán még annyira sem —, mint a magyarországiakra. Azért-e, mert uralmának rövid idejéből nem futotta többre, vagy azért, mert több nem is volt szándékában? E kérdés egyike a Mátyás uralkodásával, kivált külpolitikájával kapcsolatban joggal felvetődő, de egyelőre megválaszolhatatlan, s megbízható forrásadatok híján alkalmasint mindvégig válasz nélkül maradó kérdéseknek. Ha ezt nem is tudjuk eldönteni, azt leszögezhetjük, hogy a bel- és külpolitika fordulatai között szoros összefüggés, részben kimutatható, részben alapos okkal feltételezhető kölcsönhatás állott fenn. Bonyolult szövevénye, alig áttekinthető elágazásai s korántsem egyértelmű, magukban is ellentmondásos irányvételei és ingadozásai ellenére Mátyás külpolitikájának egésze a központosító törekvésekhez kapcsolódott, fő vonalaiban azok érdekeit és szempontjait fejezte ki, s ellentmondásosságával is lényegileg azok belső okokban gyökerező ellentmondásosságát juttatta kifejezésre. Végső eredményeivel a központosítás belpolitikai eredményeit segített alátámasztani, noha, mint ismeretes, azoknál is rövidebb életű s a körülmények változásának alávetett, bizonytalan és ingatag alapokon.

Külön könyvet, esetleg több kötetet igényelne a Mátyás külpolitikájára

vonatkozó terebélyes forrásanyag és a mennyiségében tekintélyes, szempontjaiban felette változatos szakirodalom beható vizsgálata. Erről ez alkalommal le kell mondanunk. Beérjük a fő vonalak jelzésével. A szakirodalom régebbi darabjait illetően általánosságban azt kívánjuk megjegyezni, hogy a külpolitika kérdéseit többnyire egymástól is elszigetelten, nem összefüggéseiben, még kevésbé a kül- és belpolitika szükségképpeni kapcsolatában elemezték. Eredményeik már csak ezért is töredékesek; s részint ezért, részint az elemzés és az értékelés alapszempontjainak hibás megválasztása miatt többé-kevésbé súlyosan torzítanak. Közös fogyatékosságuk ezen felül, hogy Mátyás egyéniségének és személyes törekvéseinek túlzott jelentőséget tulajdonítanak. Bármily markáns egyéniség volt a nagy központosító, bármekkora ambíció fűtötte, s bármennyire kimutatható ennek hatása egyes tetteiben, a tettek legszemélyesebb indítékait sem lehet pusztán vagy akár elsődlegesen ilyen szubjektív motívumokkal magyarázni. A magyar állam külpolitikájának egészét természetesen még kevésbé.

A szubjektivista értelmezéseket egyaránt elutasítjuk, akár arra az eredményre jutnak, mint Fraknói és követői, akik szerint Mátyás túlzott hatalomvágyból, noha egyben a török ellen használható erők tömörítését is szem előtt tartva törekedett a császári trónra, akár oda konkludálnak, hogy Mátyás nyugati próbálkozásaiban — tekintettel a törökre vagy anélkül — Zsigmond hatalmi törekvéseinek felújítását (vagy esetleg a Habsburgok dinasztikus törekvéseinek valamiféle nemzeti színbe öltöztethető, bázisként Magyarországra támaszkodó ellenképét) kell gyanítanunk. Mint egészen valóságidegen elképzelést kell elhárítanunk Szekfű felfogását, amely szerint a mátyási külpolitika alapja a reneszánsz nagy államférfiaira jellemző (a szellemtörténészek fogalmazásában jellemzőnek minősített, Szekfűnél a magyar király más viszonyokból sarjadt egyéniségére is átvihetőnek vélt) korlátlan élet-igenlés, különleges ambíció és immár a téboly határát érintő hatalomvágy lett volna. Nem tekintve, hogy a reneszánsz államférfiak történeti szerepének szellemtörténeti értelmezését önmagában sem tartjuk elfogadhatónak, kétségeinket kell kifejeznünk az iránt, hogy a XV. század második felének magyar uralkodója, aki egyéniségében — humanista neveltetésének messzemenő hatásai mellett — országa társadalmi és kulturális fejlődésének kétségbevonhatatlan jegyeit mutatja, mennyire vonható a „reneszánsz" államférfi fogalma alá. A szubjektivista értelmezésekhez még annyit: Mátyás kül- és belpolitikai tevékenységének talán egyetlen oldala sem olyan világos, mint

éppen az a tény, hogy markáns egyéniségének rendkívül heves és erős indulati megnyilvánulásait mindenkor képes volt alárendelni hűvös és józan megfontolásoknak. A felfűtött ambícióból levezetett magyarázatokat egyebek között ezért sem tekinthetjük helyeseknek. Ismételjük: még a külpolitika szubjektív, sőt személyi mozzanatainak megvilágítására sem. S ugyancsak ismételjük: bármily nagy volt Mátyás személyes befolyása, állama külpolitikáját egyedül vagy elsődlegesen ebből nem magyarázhatjuk.

Ha a központosítás útjára lépő magyar állam külpolitikájának fő irányait, jellegét igyekszünk a jelenségek kusza tömegéből kitapintani, ebben is, mint a központosítás menetében, bizonyos szakaszosságot kell megállapítanunk. Az első évek belzavarokkal, feudális pártviszályokkal súlyosbított időszakát külpolitikai bizonytalanság, a támasztékul használható külkapcsolatok hiánya vagy erőtlensége jellemezte. Mátyás kormányzatának fő törekvése az állami függetlenséget fenyegető külső veszélyek elhárítása volt. A hatvanas évek első felében a külpolitika törökellenes, a Hunyadi kori hagyományok folytatásának ígérkező vonala emelkedett ki élesen. Ez azonban Bosznia biztosításával lezárult, nem vált a Hunyadi korihoz fogható aktivitás kiindulásává. A kortársak — hazaiak és külföldiek — egy része hiányolta ezt, alkalmasint figyelmen kívül hagyva az erőviszonyok kedvezőtlen változását, a török birodalom megerősödését, az ellene küzdők gyengülését, az összefogás hajdan sem nagy lehetőségeinek további megfogyatkozását. Mátyás figyelembe vette és diplomáciai érintkezéseiben érvül használta mindezt. Folyton sürgette a pápa, Velence, a német birodalom segítségét. Más összeköttetéseket is keresett a török ellen; azt ígérte, hogy a Helleszpontoszig vagy azon is túl űzi, ha megfelelő támogatást kap. Ezt azonban nem kapta meg. A sürgetést nem hagyta abba, de támadóhadjáratot nem indított. S külpolitikájában előtérbe nyomultak a terjeszkedéssel egybekötött nyugati kapcsolatok.

A külpolitika nyugati irányvételét bevezető cseh háború különleges elbírálást kíván. Kirobbanásában szerepet játszhattak egyes korábbi, kevéssé ismert ellentétek — így az, hogy Podjebrad a régi szövetség s még inkább saját nagyratörő tervei nyomán megkísérelte befolyásolni a magyar királyság ügyeit, amit Mátyás meglehetősen élesen utasított vissza. Egyes jelek arra vallanak, hogy a cseh király — talán a Jagellók, illetőleg a moldvai fejedelem segítségével, esetleg közvetlenül is — támogatta a kincstárügyi reformok ellen zúgolódó erdélyi nemeseket. Tény, hogy Mátyás az

erdélyi lázadás elfojtása után Moldva ellen fordult. Lehet, hogy el akarta távolítani István fejedelmet; de katonailag bizonytalan kimenetelű, politikai kudarcba fúló hadjárata után letett erről a tervéről, s utóbb szövetkezett a moldvaiakkal a közös ellenség, a Havasalföldet elárasztó, Moldvát és Erdélyt ismét veszélyeztető törökök ellen. Ugyanakkor a pápa szövetségében Podjebrad ellen fordította fegyvereit. Az évekig tartó háborúskodást bonyolította a Jagellók beavatkozása, a cseh trónutódlás tisztázatlansága Pobjebrad halála után, a cseh és a morva rendek egymással ellentétben álló csoportjainak különböző állásfoglalása a két igénylő: Mátyás és Jagello Ulászló közt. Végül a hadiállapot, Boroszló (Wroclaw) ostromát követően — ahol Mátyás hadserege ritka tanúbizonyságát adta hadművészeti fölényének: számbeli túlsúlyban levő ostromló hadat kényszerített fegyverszünet kérésére — előbb ideiglenes, majd a hetvenes évek végén végleges békekötésre vezetett. A békekötés értelmében Mátyás kezén maradtak a cseh királyság sziléziai tartozékai, azzal a kikötéssel, hogy halála után a cseh királyságban megmaradt ellenlábasa visszaválthatja azokat. Bármilyen fontosak is voltak a sziléziai városok, birtoklásuk még feudális szemszögből sem érte meg az évekig tartó háborúskodást. A cseh háború egyébként ettől függetlenül is alapjában elhibázott lépésnek bizonyult. Nem szólva itt arról, hogy közben a déli határokon megnőtt a török nyomás — amit a Mátyás letételére a Jagellók támogatásával szövetkezők teljes joggal vetettek a király szemére —, a pápai szövetségben indított, hódításba átnövő fegyveres támadás felborította a cseh és a magyar állam között rendi alapon előzőleg kezdeményezett, most kedvezőbb körülmények közepette felújítható és mindkét ország érdekeinek megfelelő szövetséget. Okot szolgáltatott a Jagellók beavatkozására, élezte a dinasztikus eredetű feszültséget a magyar és a lengyel királyság között. A magyar állam külpolitikai helyzetét, a török elleni védekezés kilátásait nem javította, hanem ellenkezőleg, rontotta. Mátyás utóbb nem csekély erőfeszítéseket tett a cseh háborúk káros következményeinek kiküszöbölésére. Részben sikeresen. Ez azonban nem változtat azon, hogy a csehországi hódító háború — amely, mint ilyen, felfogható ugyan a feudális politika velejárójának, de ezzel sem jellegében, sem eredményében nem szentesíthető — hatásában károsnak, a feudális politika értékelési körén belül is hibás lépés eredményének mutatkozott.

Más beszámítás alá esnek a Habsburgokkal folytatott háborúk, amelyek több hadművelet, békekötés, alkudozás és fegyverszünetekkel megszakított csatározások után a Habsburgok ausztriai tartományai jó részé-

nek elfoglalását eredményezték. A hódítás, foglalás ténye nem vitatható; ám értékeléséhez figyelembe kell venni a Habsburgok magyarországi trónigényét és az ennek érvényesítésére ismételten tett lépéseket, amelyek a század közepe óta úgyszólván folyamatosan fenyegették a magyar királyság belső és külső biztonságát, nemegyszer — így már a negyvenes, majd a hatvanas évek elején, utóbb a hetvenes évek derekán — éppen a török támadások veszélyének súlyosbodásakor. Mátyás háborúi ezért, legalábbis részben (nézetünk szerint nem kis mértékben), úgy foghatók fel, mint a királyság biztonságát, függetlenségét és mozgási szabadságát nyugatról fenyegető veszedelem elhárítására tett kísérletek. Sikerük tartóssága objektíve a török elleni védekezés feltételeinek megjavítását is jelentette vagy jelenthette volna, függetlenül attól a régebbi szakirodalomban sokat firtatott kérdéstől, sikerül-e Mátyásnak a német császárság megszerzése esetén annak erőit is a török ellen fordítani. Mint ismeretes, a Habsburg-hatalom sorsa nem az ausztriai harctereken, nem is a német birodalomban dőlt el. Az utókor számára világos, de Mátyás korában még nem lehetett az, kivált nem a magyar királyságot akkor közvetlenül érintő vonatkozásokban.

Mátyás külkapcsolatainak számos vonala irányult Itália felé. A királyság itáliai összeköttetéseiben kezdetben a pápaság és Velence játszott uralkodó szerepet, ami nyilvánvalóan összefüggött a török ellen tőlük várt segítség reményével. Ennek elhalványulása után más — részben éppen Velence- és pápaellenes, mindenesetre velük vagy más ellenfelekkel szemben is felhasználható — összeköttetések kerültek előtérbe: Firenze, Milánó, a hatalmas és tekintélyes városállamok mellett a nápolyi királyság — amelynek aragon dinasztiából származó uralkodói a Balkán nyugati peremvidékén érdekelve voltak a török visszaszorításában —, a nápolyi uralkodóház ferrarai rokonsága, majd az olasz félsziget csaknem minden, az európai politikában számottevő hatalma. Amint a pápaság és a magyar királyság kapcsolatai — részben belpolitikai, de részben s talán még inkább külpolitikai, egyebek között a Habsburgok és a Jagellók igényeivel, majd a török ügyek Magyarország szempontjából kedvezőtlen kezelésével összefüggő okokból — megromlottak, s helyenként éles ellentéteknek adtak helyet, Mátyás itáliai politikájában a pápaság- és Velence-ellenes él került előtérbe. Diplomáciája egyébként Itália udvaraiban játszott a legszélesebb és legváltozatosabb skálán. Ha nem is tekinthető „reneszánsz" uralkodónak, ebben a vonatkozásban a külkapcsolatok új formáit kialakító — valóban reneszánsz viszonyokból kinőtt és azokat istápoló — olasz

fejedelmek és tapasztalt diplomatáik, humanista orátoraik és ügyvivőik méltó partnerének mutatkozott.

A külkapcsolatok szélesedő köre nem vonhatta el Mátyás figyelmét a török problémáról. Leszámítva a cseh háború első éveit, környezetében ez állandóan napirenden volt. Az aktivizálódást a hetvenes évek derekán — a cseh háborút lezáró ideiglenes békekötés után — két esemény jelzi: a törökök által emelt Száva-vidéki erősség, Sabác elfoglalása s ezzel közel egyidejűleg magyarországi csapatok részvétele a Moldvát és Havasalföldet fenyegető török hadak visszaszorításában. Innen számítható Mátyás külpolitikájának azon időszaka, amelyet a kortárs történetíró, Bonfini kifejezésével „két császár ellen" címmel jelölhetünk. A királyi hadak javát a következő tíz évben lekötötték a Frigyes elleni akciók. De már a déli végek sem maradtak őrizetlenül. A védelem és ellentámadás sarkpontjainak tekintett, jól megerősített és felszereléssel, katonasággal megfelelően ellátott nagyobb várak között az imént idézett kortárs elbeszélése szerint kisebb erődítmények és helyőrségek ellenőrizték az utakat. A védelmi övezetben elhelyezett könnyű mozgású csapatok alkalmasak voltak a portyázók elhárítására és alkalomadtán ellentámadások indítására. A török elleni hadakozás ezen módjában, amely mintegy a száz évvel későbbi végvári hadviselés történeti előzményének tekinthető, láthatta Mátyás a túlerő „felmorzsolásának" célravezető s az adott helyzetben is eredménnyel biztató eszközét. Mint egy élete vége felé tett javaslatából látszik, némileg nagyobb erők mozgósításával kiterjeszthetőnek tartotta ezt a hadviselési módot, sőt végső soron — tekintettel a török hadviselés gyengeségeire, különösen a téli mozgósítás nehézkességére — alkalmasnak az ellenség visszaszorítására is. A „morzsolásnak" ez a sajátos rendszere nem pótolhatta a nagy támadásokat, bár magában hordta egy azoknál tartósabb eredményekkel biztató hadviselési mód kialakításának csíraformáit. Egyelőre azonban csak arra volt elegendő, hogy távoltartsa a határoktól a közvetlen fenyegetést. A szövetségesek határait már nem óvta meg: a törökök a nyolcvanas évek derekán elfoglalták a román fejedelemségek tengeri kikötőit, megszilárdították befolyásukat Havasalföldön s — egyelőre kisebb mértékben — Moldvában is.

Bármennyit nőtt a királyság ereje, „két császár ellen" mégsem bizonyulhatott elegendőnek. Ezen óhajtott segíteni Mátyás a külkapcsolatok kiterjedt rendszerével. Diplomáciája évek múltával — Vitéz iskolája nyomán, de továbbhaladva — az európai élvonalig emelkedett. Humanista orátorok mellett szakképzett ügyintézők, többnyire kancelláriai hivatal-

nokok képviselték külföldön az országot; némelyikük már ügykörökre (török, itáliai kapcsolatokra) specializálódott. Tevékenységük nyomán alakult ki a külkapcsolatoknak az a rendkívül bonyolult és sokrétű hálózata, amely Mátyás uralkodásának vége felé csaknem egész Európát átfogta, s hellyel-közzel túlterjedt a kontinens határain is, például a törökellenes hatalmak (perzsák, egyiptomiak) irányába. (E téren talán Zsigmond korabeli, alkalomszerű kezdeményeket követett.) Ha a bonyolult szálak fő vonalait keressük, nagyjából azzal a törekvéssel jellemezhetjük irányukat: támogatást keresni az ellenfelek hátában és oldalában. Így jutott el Mátyás diplomáciája a német birodalom hátában és oldalában a franciákig, a burgundiakig, a svájciakig, a birodalom belterületén a Habsburgokkal ellentétes érdekű városokig és részhatalmakig. Így tapogatózik a Jagellók országai körül, míg megbízhatónak ígérkező szövetségesre bukkan az erősödő orosz állam fejében, III. Ivánban, akivel utódaikat is kötelező együttműködési szerződést köt. Így keres összeköttetést a török birodalom szomszédaival, különösen a terjeszkedés ellen küzdőkkel. A külkapcsolatoknak ez a messzenyúló rendszere kívülről támogatta meg a központosítás útján haladó magyar állam európai helyzetét. Amíg fennállt, el is érte a célját. Nemcsak azt a külpolitikai elszigeteltséget számolta fel, amely Mátyás uralkodásának elején jellemezte az ország állapotát, hanem a függetlenségét fenyegető külső erők ellensúlyozásával helyzete további megszilárdításának s ezáltal a központosító politika folytatásának, eredményei biztosításának jobb feltételeit ígérte. Mátyás uralkodásának vége felé a külkapcsolatok e rendszere életerősnek látszott. A helyzet, az erőviszonyok megváltoztával azonban kiütköztek alapjainak gyengeségei. Ez eredményezte gyors felbomlását a századvég változott körülményei között, részben rögtön a király halála után.

A magyar állam központosításának Mátyás kori sikereiben sok volt a belső és külső erőviszonyok tisztázatlanságával összefüggő, helyzethez kötött és időleges érvényű elem. Mindamellett durva hiba volna, ha e sikerekben pusztán a véletlen játékát, történelmi esetlegességek sajátos kereszteződésének különleges eredőjét, vagy éppen — mint a régebbi történetírás legkiemelkedőbb képviselőinél sem volt ritka — a nagy király rendkívüli képességeinek személyhez kötött eredményét látnánk. Nem kételkedünk abban, hogy a nagy történelmi személyiség mintegy gyűjtőpontként sűríti, összegezi kora problémáit, tennivalóit és lehetőségeit; tevékenységével kifejezi korát, és a fejlődés törvényszerű menetének határai között számottevően hat az eseményekre. Azt sem vonjuk kétségbe,

hogy Mátyás nemcsak rendkívüli képességekkel rendelkező személyiség, hanem nagy államférfi is volt, István mellett a legnagyobb a magyar uralkodók hosszú sorában. Személyes nagysága azonban nem magyarázhatja az elért eredményeket. Kifejezi, jelzi a feladat nagyságát, a sorsdöntő feladatát, ami akkor középponti fontosságúvá nőtt a magyar állam s a politikai keretei között élő népek további fejlődése szempontjából. Az erők olyan tömörítésére volt szükség, amely alkalmasnak ígérkezett a török fenyegetés elhárítására. Az állam számára ez félezer éves függetlensége megvédését, a keretei között élő népeknek a török uralom és a hadszíntéri állapot pusztító, fejlődésüket visszafogó hatásainak kikerülését jelentette. A központosító törekvések kibontakozása e feladat megoldásának történelmi kísérlete volt. Mátyás uralkodása a kísérlet megoldásának még eredménnyel, sikerrel kecsegtető, noha belső és külső korlátozottságával már a bukás lehetőségét is sejtető időszakát jelentette. Mátyás, egyéniségének minden ellentmondásával, óriási arányaival, hibáival és erényeivel a roppant feladat megoldásának megkísérlésére, a csaknem (de mégsem egészen) lehetetlen megkísértésére alkalmas egyéniség volt. Az az államférfi, akiben egész ellentmondásosságával öltött testet az állam előtt álló, sorsdöntővé nőtt megoldásra váró történelmi feladat.

Mint előrebocsátottuk, a központosítás magyarországi eredményeit — külső és belső korlátozottságuk és fogyatékosságaik ellenére — igen nagyoknak tekinthetjük a korabeli európai államok, kivált a szomszédságbeli országok viszonyaihoz mérten. A központi hatalom és a közvetlen irányítása alatt működő apparátus — a haderő és a központi kormányszervek — helyzete, szerepe viszonylag rövid idő alatt óriási változáson ment át. A változás, mint érintettük, messze túlmutatott a rendi átalakulással szükségképpen és általában együtt járó formákon. Némely vonatkozásban már-már szinte a centralizáció fejlettebb bázison, huzamos előkészítés után, általában későbbi fokon felbukkanó ismérveire emlékeztetett. Nem véletlen és nem üres beszéd, hogy a Magyarországon járó, ám a szomszéd országok mellett Itália kormányzati rendszereit is alaposan ismerő humanista tudósok és diplomaták olyan elemeket találtak Mátyás királyságában, amelyeket példaként állítottak államuk és uralkodói befolyásuk erősítésére igyekvő neveltjeik vagy pártfogóik elé. S az sem puszta szólam, nem más országok viszonyaiból eredő s ide csak erővel átültetett, talajtalan elképzelés, hogy Mátyás törekvéseire, kormányzatának elveire és gyakorlatára többen, több vonatkozásban alkalmazták, mert alkalmazhatónak érezték az abszolutizmus előkészítésének és korai

szakaszának ideológiájára jellemző eszméket és elnevezéseket. Ugyanezek a fogalmak, ha nem külföldieknél és nem ilyen összefüggésben, hanem hazai forrásokban, esetleg éppen törvényes rendelkezésekben bukkanak elő, más értelmet kapnak; ellentétes vélemények egyik pólusaként, olykor elítélő megjegyzések kíséretében jelennek meg. Tanulságos ebben a vonatkozásban az uralkodói korlátlan hatalom (absoluta potestas) fogalmának szereplése — a megfelelő gyakorlat lehetőségének elismerése és egyidejűleg: elutasításának vagy korlátozásának rendi igénye — Mátyás törvényhozásában. A nyolcvanas évek derekán alkotott nádori cikkelyek —, amelyek e régi méltóságnak, hatáskörét átalakítva és megnövelve, mintegy közvetítő szerepet szánnak a jövőben a király és a rendek közt — megemlítik, hogy az uralkodó az „absoluta potestas" alapján elengedhet ugyan egyes nádori bírságokat, de helyesebben teszi, ha ezzel a jogával nem él. Aligha tévedünk, ha ebben a sajátos párhuzamban — éppúgy, mint más, ugyancsak az állam irányításával kapcsolatos, államelméleti jellegűnek felfogható, töredékességükben is sokat sejtető ideológiai elemek ellentmondásaiban — annak a valóságos ellentétnek a kifejeződését látjuk, amely a rendi keretek között a kormányzat régi és új módszereit képviselő erők, a különböző szintű és tartalmú rendi törekvések és a mindnyájukat magába foglalni, egyúttal meghaladni törekvő központi hatalom közt természetszerűen kialakult.

Mint már jeleztük, Mátyás korában Magyarországon nem lehet szó abszolutizmusról. Ez a rendszer mindenütt hosszú fejlődés eredményeként alakul ki; Magyarországon a XV. században még kialakulásának feltételei sem voltak meg. Mátyás korának Magyarországán, mint ugyancsak leszögeztük, szembeszökőnek tartjuk a központosítás folyamatának megindulását, illetőleg a század hetvenes-nyolcvanas éveiben elért kiemelkedő eredményeit is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a központi hatalom, a központosítás érdekeinek képviselői ne törekedtek volna többre. E törekvéseket egyes egykorú értelmezőik, láttuk, a korai abszolutizmus fogalomvilágához kapcsolódó eszmékkel, kifejezésekkel igyekeztek megvilágítani. Részben ez az eszmei érintkezés is figyelmeztet arra, amit Mátyás rendeleti kormányzata, a központi intézmények ügyvitele, a nagyurak — nemcsak a régi vágásúak, hanem a központi intézmények révén nagyranőttek is — ismételt panaszai világossá tesznek: a központi hatalom túllépett a korlátokon, amelyeket nagyúri-rendi ellenzéke óhajtott eléje állítani. De igyekezett túllépni azokon a korlátokon is, amelyeket rendi támogatói, sőt tulajdon teremtményei állítottak útjába. Önmagában ez még

nem hiba; inkább azt mondhatjuk, minden központosítás menetében szükségképpen bekövetkező, természetes jelenség. Hogy a központi hatalom és a rendi erők ebből eredő súrlódása milyen éles ellentétre, az ellentét milyen megoldásra vezet, az a rendiség erejétől és összetételétől, továbbá a rendiség keretein belül és azokon kívül a központi hatalom fejlesztéséhez rendelkezésre álló erőforrások bőségétől és jellegétől függ.

Visszaérkeztünk az elöljáróban felvetett problémához. Nagyok voltak a központosítás Mátyás kori eredményei. Rendkívül nagyok. Vajon nem nőttek-e túl, nem igyekeztek-e túlnőni a lehetőségek körén? Vajon bukásuk nem éppen ennek a ténynek szükséges és elkerülhetetlen következménye volt-e? Indokoltnak érezzük a kérdést, bár mai tudásunk alapján nem tartjuk végérvényesen eldönthetőnek. Egy emberöltővel Mátyás halála után a történelem pálcát tört a középkor független magyar állama fölött. De a történelem döntését más körülmények, megváltozott viszonyok indokolták. Hiba volna ebből gépies visszavetítéssel azonosságot feltételezve, mindenképpen kikerülhetetlen végzetességgel érvényesülő összefüggésre következtetni. A szükségesség kérdését helyénvalóbbnak véljük más oldalról megközelíteni. Magyarországon a XV. század második felében a központosítást belső okok lehetővé és szükségessé, külső okok sürgetően szükségessé, halaszthatatlan és létfontosságú feladattá tették. A helyzet, a viszonyok megfelelő kiaknázása elérhetővé tette a központosítás kísérletének Mátyás korában megfigyelhető rendkívüli eredményeit. Az eredmények tartóssá tétele itt is, mint minden ország történetében, további küzdelmek feladata volt. Nem eleve lehetetlen, nem teljesen megoldhatatlan. De megközelítéséhez elengedhetetlenül szükséges volt a körülmények nem kedvezőtlenebb alakulása mellett a lehetőségek legalább olyan következetes kihasználása, mint aminővel Mátyás idején találkozhattunk. A következő emberöltőben ennek ellenkezőjét tapasztaljuk. A körülmények, mindenekelőtt Európa hatalmi viszonyai, kedvezőtlenül alakultak. Mátyás halála után felbomlott a központi hatalom és a rendi erők ama szövetsége, amely lehetővé tette a XV. századi központosító kísérlet megindulását. A magyarországi gazdaság és társadalom fejlődésében a korábbiaktól sokban eltérő, majd részben azokkal ellentétes irányú tendenciák kezdtek kibontakozni. A rendiség szerkezetében olyan eltolódások indultak meg vagy mentek végbe, amelyek a központosítás útján elért eredmények újjáélesztését egyre határozottabban nehezítették, akadályozták.

A független magyar állam mohácsi bukása nem magyarázható közvet-

lenül a központosítás Mátyás kori eredményeinek Mátyás halála után bekövetkezett lebontásából. Az eredmények megsemmisülése csak részben vezethető vissza — s nem döntő részben — a kormányzat hibáira, és nem indokolható maradéktalanul az erőforrások elégtelenségével. A megértés teljességéhez szükség van arra, hogy áttekintsük a Mátyás korától a parasztháborúig, a parasztháború leverésétől a török hódításig vezető út egészét. Ennek az útnak s eredményének ismeretében Mátyás uralkodásának ideje úgy áll előttünk, mint a középkori független magyar állam történetének utolsó s megalapítása után legkiemelkedőbb fénykora. Az a viszonylag rövid idő, amely alatt erőinek óriási megfeszítésével eredményesen próbált gátat állítani a határait hamarosan elözönlő hódítók elé.

RENDI ANARCHIA — MOHÁCS

A XV. század vége felé jelentős változások mentek végbe vagy indultak meg Európa országainak gazdasági, társadalmi, politikai viszonyaiban. E változások hatása teljességében később, mintegy száz-százötven év múltán mutatkozott meg. De már a változások megindulása, első eredményei számottevően módosították a kontinens államainak erőviszonyait, belső és külső helyzetét, egymás közti kapcsolatait. Jelentősen, talán döntő mértékben hatottak a külpolitikai viszonyok az egész történelmi helyzet alakulására a Mátyás halálát követő, a középkori független magyar állam bukását megelőző évtizedekben. Hatottak a körülményekre, amelyek a bukás tényét legalábbis befolyásolták, végbementének módját pedig egyenesen meghatározták.

A változások jellege, jelentősége különböző, de csak néhány ismert tényre utalunk, amelyek korszakunkat nem pusztán időbeli egybeesésként, hanem messzenyúló hatásukkal is jellemezhetik. Amikor Magyarországon kibontakozik a rendi erők tülekedése Mátyás megüresedett trónja körül, útnak indulnak a portugál hajósok, hogy Afrika partjait megkerülve közvetlen tengeri utat nyissanak India és a Távol-Kelet kincseihez. Kis karavelláin, amelyeket röviddel utóbb oly hosszú sor nagy hadi és kereskedelmi hajó követ, elindul világtörténelmi tévedésének útján az Újvilág felfedezője. A felfedezők, hittérítők, rablók és konkvisztádorok működése nyomán megkezdődik a gyarmatok kifosztása: Európát betölti a spanyol királyok amerikai aranyon, ezüstön vásárolt fegyvereinek félelmetes villogása. Ebben a fényben emelkednek a Habsburgok addigi dinasztikus próbálkozásaik óvatos lapályairól az európai hatalmi, nagyhatalmi politika omlandó ormaira.

A világtengerek megnyitása megpecsételi a keleti kereskedelem addigi gócainak, Itália kereskedő városállamainak sorsát. Hanyatlásuk, amely belső okokból már előbb megkezdődött, most rohamossá válik. Csak a leggazdagabb és leghatalmasabb: Velence őrzi még viszonylag hosszú ideig régi fényének fakuló maradékát. A többi visszaszorul az európai nagypolitika porondjáról, vagy éppen a terjeszkedő új hatalmasok martaléka lesz. A pápák városa sem kerüli el ezt a sorsot; a Sacco di Roma a népvándorlás korának romlására emlékezteti a kortársak és a későbbi írók egy részét, kifakadásokra indítván néhányukat, hogy ezt a szörnyűséget nem a vandálok, nem a törökök, hanem a legkeresztényibb uralkodók hadai követték el. Ne hallgassunk róla: csak a hatalmi viszonyok játékán fordult, hogy az európai hegemóniáért Észak-Itália hadszínterein mérkőző keresztény, legkeresztényibb és legkatolikusabb hatalmak egyaránt fosztogató zsoldosseregei közül melyiknek jutott a kedvező szerencse, a lehetőség elvégezni ezt a titkon sokaktól, alkalmasint mindannyiuktól áhított műveletet. Bármelyikük örömest elvégezte volna, ha teheti.

A pápaság hajdani nimbuszából vajmi kevés marad; amit még meghagytak az eretnekségek, azt most a reformáció áramlatai kezdik ostromolni. A katolikus egyház idővel az ellenreformációban keresi tekintélyes részben hatalma helyreállításának útját. De befolyása többé nem hasonlítható a régihez. Sem a lelkek fölött, sem az európai államok ügyeiben. A XV—XVI. század fordulója táján egész hatalmas épülete inogni látszik; saját urainak harácsoló-tékozló kormányzata belülről is inkább gyengíti, mint erősíti. Régi egyházi riválisa, a konstantinápolyi pátriárkaság már évtizedek óta nem hatalom többé; maradványai a török uralom súlyos árnya alatt tengődnek. Az ortodox területeken a moszkvai állam erősödése idején az orosz egyházat kezdik a pátriárkaság jogutódjának tekinteni, ám ennek befolyása később teljes kibontakozása idején sem éri el a keleti egyházénak a nagy schisma korában megfigyelhető méretét. A nagy egyházi szervezetek hanyatlásával együtt, részben már előbb, hanyatlásnak indulnak a középkori birodalmak. A keleti császárság romjain az oszmánok új, sok tekintetben még retrográdabb birodalma emelkedik. A nyugati császárság, a neve szerint német-római — valójában már régen nem római —, különben pedig, német vonatkozásban, inkább államok konglomerátuma, mint állami egység. Ezt az egységet a birodalmi rendek időnkénti tanácskozásai nem pótolhatják; nem lesz képes pótolni az a hatalmas katonai-hivatali apparátus sem, amelyet majd a Habsburgok iparkodnak emelni a birodalom széthulló épülete fölé.

A hanyatló, letűnő hajdani nagyhatalmak mellett mások indulnak gyors erősödésnek. Az államok ekkor kibontakozó versengésében azoké a jövő, amelyeknek belső állapotait, kormányzati-igazgatási és hadviselési módszereit viszonylag legnagyobb mértékben tudták befolyásolni a gazdaságitársadalmi haladás irányába mutató elemek. Azoké tehát, amelyekben a tőkés termelés a leghamarább és a legteljesebben bontakozott ki, amelyekben ennek folytán lényeges átalakulás történt a feudális társadalom osztályszerkezetében, döntő módon és mértékben változott az osztályharc jellege, amelyekben mindezek következtében először kerülhetett sor győzelmes polgári forradalmak megvívására, illetőleg ezt megelőzően kialakulhatott a feudális abszolutizmus olyan formája, amelyet Marx és Engels elemzései nyomán az abszolutizmus „klasszikus" alakjának tekinthetünk.

A XV—XVI. század fordulóján e távoli jövő képe még nem világos. Anglia, Franciaország polgári forradalma még az idők méhében rejtőzik. Az abszolutizmus így vagy amúgy mindkettőben kialakult, s ez észrevehetően növeli külpolitikai súlyukat; a francia királyságét már ekkor olyan mértékig, hogy harcba indulhat az európai (legalábbis nyugateurópai) hegemóniáért. De egyelőre eredmény nélkül. A XVI. században a politikai vezető szerep azoké a hatalmaké, amelyeket a spanyol arany támogat. Késői kutatók megállapításai szerint ez a támogatás a továbbiak szempontjából felette kétes értékűnek bizonyult. Romlás járt a nyomában, végső soron bajt hozott Spanyolországra is. De a XVI. században — a németalföldi harcokig, illetőleg az armada vereségéig — vezető szerepet biztosít Európában (legalábbis a kontinens nyugati és középső részein) a Spanyolországban is hatalomra jutó Habsburg-dinasztiának.

A Habsburg-hatalom a XVI. század derekán az agresszió új gócát teremti meg Európában. S bár keleti és nyugati — osztrák, német birodalmi és spanyol — ágainak helyzetében sok a lényeges eltérés, politikájuk sem mindig tekinthető egységesnek vagy egyirányúnak, a köztük meglevő és a mindannyiukkal szemben álló erők között létrejövő kapcsolat eléggé szoros ahhoz, hogy a kontinens hatalmi viszonyainak alakulása tekintetében egységként kezeljük őket. A XVI. század első évtizedeiben a Habsburg-nagyhatalom, az agresszió új góca még csak alakulóban van; ugyancsak körvonalakban mutatkozik (s utóbb gyakorta átalakul) az ellene fellépő, többnyire francia irányítás alatt álló koalíció. A magyar állam fejlődésére s különösen bukásának körülményeire éppen a változó, még tisztázatlan erőviszonyoknak ez a sajátos kavargása, az így kialakult külpolitikai helyzet gyakorolt súlyos, sőt végzetes hatást.

Az Európa nyugati országaiban végbemenő, onnan induló változások a kontinens keleti térfelét sem hagyták érintetlenül. Helyesnek tartjuk azt a több marxista kutató által kifejtett vagy jelzett felfogást, hogy a tőkés fejlődés nyugaton megfigyelhető felgyorsulása — illetőleg az ennek nyomán jelentkező, világtörténelmi fontosságú tények olyan sora, mint a gyarmatosítás megindulása, a világpiac elemeinek kialakulása — igen jelentősen, alkalmasint döntően hatott a feudalizmus hanyatlásának és felbomlásának, a kapitalizmus kibontakozásának kelet-európai körülményeire. E hatás korai formái kimutathatók a XVI. század derekától (a balti partok közelében talán valamivel korábban) Kelet-Európa mezőgazdasági árutermelésének alakulásában, továbbá — ezzel szoros összefüggésben — a földesúri majorgazdálkodás túlsúlyra jutásában. Úgy véljük azonban, hogy e hatás tanulmányozása „a kelet-európai út" elemzése során volna feladatunk. Erre itt már csak azért sem vállalkozhatunk, mert a magyarországi fejlődés Mohács előtti időszakában „a kelet-európai út" jellemző jegyeivel még csak részben — egyes elemeikben, előzményeikben vagy feltételeikben — találkozhatunk. Megítélésünk szerint egyébként a Kelet-Európa késői feudális fejlődésére jellemzőnek tekintett sajátosságok más országokban, még a balti kikötőkhöz közel fekvő részeken is később, a XVI. század dereka után bontakoznak ki. A dolog természete — egyebek között a nyugati fejlődés üteme, a nyugat-, kelet-európai gazdasági kapcsolatok alakulása s ezek feltételezett hatásának kibontakozása — alapján értelemszerűen nem is igen gondolható másként.

Távlatában ezt a hatást természetesen fontosabbnak tartjuk, mint a Nyugat- és Közép-Európában folyó hatalmi harcok Kelet-Európára is kisugárzó, korán megmutatkozó befolyását. E hatalmi harcok Kelet-Európa legtöbb országát szintén csak a XVI. század derekán vagy azután érintették; akkor is — legalábbis a harmincéves háborúig — inkább a diplomácia síkján s nem vitális érdekeikben. Magyarország ebben a vonatkozásban földrajzi helyzete miatt alkotott kivételt, mert az oszmán terjeszkedés útjában, a török és a Habsburg-birodalom érdekkörének érintkező övezetében feküdt. Mint ismeretes, a Habsburgoktól szorongatott francia uralkodó a világ minden táján keresett segítséget. A törököknél is. Lehet, hogy ez közrejátszott a török támadás megindulásában, körülményeinek, időpontjának alakulásában. De talán nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy nem ez váltotta ki; hiszen a terjeszkedés, mint az előző évszázad harcai bizonyították, Magyarország (majd távolabb a nyugati országok) irányában a török politika szerves része, sőt alighanem sarka-

latos pontja volt. Más lapra tartozik az az aligha tagadható tény, hogy az Európa nyugati és középső térségein folyó küzdelmek, hatalmi csoportosulások és ellentétek kedvezőtlenül befolyásolták a külpolitikai helyzetet, amelyben a támadás a magyar államot érte. Kedvezőbb külpolitikai körülmények között is nagy feladatot jelentett volna felfogni a támadást, amelyet a belgrádi kudarc óta jelentősen megnövekedett török birodalom az akkorinál nagyobb és rendezettebb erőkkel indított. Belső okok következtében a magyar állam nem volt képes e nagy feladat vállalására. Megoldására még annyira sem.

Mint már régebbi történetírásunk kiemelte, Mátyás halála után a magyar állam kül- és belpolitikai helyzete rohamosan rosszabbodott. A folyamat egyes tényeit a kutatók évtizedekkel ezelőtt megvilágították. Újabb történetírásunk, további tények feltárása mellett, a korábbinál teljesebb és hitelesebb képet nyújtott a fejlődés belső összefüggéseiről. De kevés figyelmet fordított a belső fejlődés és a régebben túlságosan előtérbe állított (olykor nem is pontosan értelmezett) külpolitikai helyzet kapcsolataira. A belső fejlődés ábrázolásában sem jutott túl a fő vonalak érzékeltetésén. Az összefüggések beható részletességű, párhuzamokat is értékesítő elemzése további, illetőleg folyamatban levő kutatások feladata. Alábbi fejtegetésünkben, néhány kiegészítést fűzve az eddigi kutatások eredményeihez, a fő vonalak tekintetében igyekszünk követni a marxista történetírásunkban tisztázottnak, elfogadottnak tekinthető felfogást és az eddigi kutatások eredményei nyomán kialakítható elképzeléseket. Egyúttal ismételten hangsúlyozzuk a további kutatások fontosságát mind a magyarországi fejlődés tényeinek, mind ezek külső kapcsolatainak és főleg kelet-európai párhuzamainak vonatkozásában. (Csak futólag utalhatok arra, hogy a jelzett feladatok nagy részének megoldását sokban előreviszi Pach Zsigmond Pál új könyve a nyugati és magyar agrárfejlődésről, amelyet azonban, mivel e sorok írása után jelent meg, részleteiben nem használhattam.)

Elterjedt felfogás szerint a nagyurak — Mátyás halála után ismét hatalomra jutván — sorra megsemmisítették a központosítás terén addig elért eredményeket. A közvetlen következmény a feudális anarchia elhatalmasodása, a helyzet általános rosszabbodása s az az út volt, amely a parasztháború leverésén át Mohácsig vezetett. Ezt a felfogást, amelynek egyes elemei fellelhetők a századforduló néhány kiemelkedő tudósának munkásságában, marxista történetírásunk és oktatásunk is általában magáévá teszi. Magunk is egyetértünk a felfogás lényegével, de szükséges-

nek tartjuk, hogy több ponton kiegészítsük, illetőleg finomítsuk a megfogalmazást. Mindenekelőtt azt óhajtjuk leszögezni, hogy az államfejlődés tényei és a gazdasági-társadalmi fejlődés fő tendenciái közti, elméletileg nyilvánvaló összefüggést az eddiginél jóval alaposabban és differenciáltabban kell bemutatnunk. Vagy legalábbis igyekeznünk kell erre, amenynyire korántsem teljes ismereteink egyáltalán lehetővé teszik.

Elöljáróban tisztázzunk néhány pontatlan fogalmazásból (fogalmi pontatlanságból) eredő félreértést. Igaz, Mátyás halála után a nagyurak jutnak hatalomra. Milyen plasztikusan érzékelteti törekvéseik lényegét az egykorú, oly sokat idézett jellemzés! Olyan királyt akartak, akinek az üstökét a markukban tartják. Sikerült olyat kapniuk. A nem minden huzavona nélkül magyar királlyá választott és koronázott Ulászló — a híres szavajárása: „jól van, hagyjuk" után „Dobzse" ragadványnevű cseh uralkodó — kiterjedt dinasztikus kapcsolatokkal rendelkezett ugyan, de reális hatalmi bázisa sem új országában, sem a régebbiben nem volt. Árnyékkirály volt itt is, ott is. Családjának másik, a lengyel—litván unióban uralkodó ágától az ottani állapotok miatt nem várhatott számottevő segítséget. Csak az lehetett, ami volt: megválasztói akaratának végrehajtója. S mert választásánál a nagyurak akarata érvényesült, az ő akaratukat hajtotta végre később is, noha egyes adatok szerint a maga tunya és felemás módján iparkodott kilábalni ebből a megalázó helyzetből. Ennyit a régi történetírók is tudtak. De ha okot kerestek, többnyire beérték a király tunyaságának emlegetésével. Legfeljebb még a nagyurak hatalmi túlsúlyára utaltak. De miből, hogyan jött létre ez a túlsúly? Miért nem sikerült vele szemben felvonultatni azokat a rendi erőket, amelyekre a Hunyadiak támaszkodni tudtak? Csak a király családi vagyonának hiánya, vagy éppen személyes tunyasága okozta volna ezt? Alig hihető. Nem tagadjuk, hogy mindkét tényező súlyosan esett a latba. De okként, kielégítő magyarázatul egyik sem elegendő.

Valamivel tovább jutunk, ha számításba vesszük, hogy az Ulászló korabeli nagyurak — akár báróknak, akár egyebeknek nevezzük őket — nem azonosak a XV. század rendi harcaiban szereplő, s hatalmukat jórészt elvesztett elődeikkel. Láttuk, hogy a XV. század elején s derekán jelentős szerepet játszó nagyúri családok Mátyás idején kiszorultak a politikai irányító szerepekből, de vagyonuk és birtokaik javát kevés kivétellel megtartották. Csakhogy ez a változott viszonyok között önmagában nem volt elég — mint hajdan elég volt — a politikai irányító szerep kikényszerítéséhez. Nemcsak Mátyás alatt, de utána sem. A régi

nagyurak maradékai, bármekkora volt is a földjük, a század végén, a trónküzdelmek zavaros állapotai között is csak az új nagyurakkal — a katonai-hivatali apparátus révén éppen Mátyás idején felemelkedettekkel — együtt, velük szövetségben válhattak képesekké arra, hogy magukhoz ragadják a politikai irányítást. A Mátyás halálát követő első évek kavargó eseményeiből nem könnyű kielemezni ezt a tényt. A kor nagyúri csoportosulásai sokban emlékeztetnek a régebbi ligákra; formailag szinte azonosak velük. A különbség azonban lényeges: a nagyúri csoportok egyike sem tud kitörni a rendi formák kialakult keretei közül; s hogy azok között vezető szerepre számíthasson, támaszkodnia kell az apparátus mindenkori vezetőire. Ezért ez utóbbiak egyetlen tartós hatalmi csoportosulásból sem hiányozhatnak; nem is hagyják ki őket, noha személy szerint legtöbbjüket gyűlölik szövetségeseik.

A Mátyás halála után hatalomra jutó nagyúri rétegben — a régi bárók maradékaitól különböző helyzetben, de velük szoros, egyre szorosabb kapcsolatra jutva — helyet foglalnak az apparátus mindenkori vezetői. Az apparátus, legalábbis hivatali jellegű része, nem nélkülözhető többé. Ezért óvakodnak lebontani a hatalomra jutó nagyurak, noha nyilvánvaló, hogy fenntartása terhet, a vezetőivel folytatott egyezkedés pedig kárt vagy kényelmetlenséget jelenthetett számukra. A központosítás hivatali apparátusa fennmarad, sőt jelentősen fejlődik a XV—XVI. század fordulójának egészében központosításellenes, első időszakában kifejezetten nagyúri irányítású kormányzati rendjében is. Nem így a katonai apparátus, amelyet a nagyurak nélkülözhetőnek véltek, hiszen fenntartása pénzbe került, és fenyegetést jelentett számukra is; megszüntetése esetén pedig bandériumaik fejlesztése ürügyén igényt emelhettek a központi hatalom által katonai célokra szedett adók, jövedelmek egy részére, alkalmasint azok java részét megszerezhették. Mint ismeretes, Mátyás hatalmas hadseregét szétzüllesztették, maradékait fegyverrel űzték ki az országból. A nagyhírű törökverő, a monda szerint molnárlegényből lett hadvezér, Kinizsi Pál irányította ennek a nevéhez, harci tetteihez kevéssé illő feladatnak a végrehajtását.

A Mátyás korabeli katonai-hivatali apparátus katonai része, az állandó, központi irányítás alatt álló zsoldossereg megsemmisült. A hivatali rész megmaradt, szervezetében erősödött is. De funkciója megváltozott. A nagyúri-rendi kormányzat idején a központosítás eszközéből a rendi ellentétek egyik ütközőpontjává, működésében (nagyon kevés és lényegtelen kivétellel) az éppen hatalmon levő nagyúri-rendi csoport akaratának végre-

hajtó szervévé vált. Sorsa világosan mutatja, mennyire téves egyes — napjainkban főleg a nyugati országokban működő — kutatóknak az a nálunk sem ismeretlen nézete, amely szerint a hivatali apparátus létezése a centralizáció fő ismérve és biztosítéka. A helyes nézet, mint a magyarországi példa is bizonyítja, a következő: az apparátus a centralizáció nélkülözhetetlen eszköze, de sikerének önmagában nem biztosítéka. A fő kérdés: kinek a kezében van a hatalom, ki és mire, hogyan használja fel az apparátust. A feudális államban, annak rendi alakjában is lehetséges, megfigyelhető több eltérő — s nem jelentéktelen módon és mértékben eltérő — változat a hatalom birtoklását, gyakorlását, ennek visszaható szerepét illetően. A dolog végső soron a rendi társadalom osztályszerkezetétől, az erőviszonyok és erőcsoportosulások alakulásától függ. Magyarországon Mátyás halála után a korábbiaktól eltérően, a központosítás — és távolabb tekintve: a gazdasági-társadalmi fejlődés — szempontjából kedvezőtlenül változott meg a helyzet.

Mai tudásunk szerint Mátyás idején és a halálát közvetlenül követő években a magyarországi feudális társadalom osztályszerkezete nem változott lényegesen. De halála után lényegesen más helyzetbe került az állam, benne a központi hatalom, módosult a közhatalom gyakorlásának jellege. E változások olyan következményekkel jártak, amelyek — a felépítmény visszaható szerepének ismert szabálya szerint — nem jelentéktelen mértékben hatottak a gazdasági fejlődés irányának a társadalom osztályszerkezetét, osztály-erőviszonyainak alakulását befolyásoló változásaira. Hangsúlyozni kívánjuk — bár talán szükségtelenül —, hogy a felépítmény visszaható szerepét a fejlődés fő irányának kialakításában máskor sem, itt sem tekinthetjük döntőnek. De elhanyagolhatónak sem.

A közhatalom gyakorlásának módjában bekövetkezett változás legszembetűnőbb vonása, mint jeleztük, a nagyúri kormányzat ama rendszerének kialakulása volt, amely, bár lényegesen különbözött a bárói kormányzat hajdani rendszerétől, mégis nem egy rokon vonást mutatott azzal. E rokon vonások közül tárgyunk szempontjából az a legfontosabb, hogy a nagyúri kormányzat eleve kizárta, lehetetlenné tette a központosítás eredményeinek fenntartását vagy éppen továbbfejlesztését. Annak magyarázatát, hogy a központi hatalom képviselője, a király, nem tett kísérletet (legalábbis eredményes kísérletet nem) a helyzet megváltoztatására, nem annyira Ulászló vagy tanácsosai személyes tulajdonságaiban, hanem abban a körülményben kell keresnünk, hogy a nagyúri kormányzat új rendszerének idején felbomlott az a sajátos szövetségféle a király, a köznemesség

és a városok között, ami az előző időszakban megítélésünk szerint lehetővé tette a központi hatalom kiemelkedését, a központosító törekvések sikereit. Nemcsak azért bomlott fel, mert a király — akinek üstökét választói, a nagyurak valóban szorosan fogták a markukban —, néhány gyenge próbálkozást nem számítva, lemondott arról, hogy megkísérelje felfrissíteni a szövetségnek ezt a formáját, hanem azért is, mert a szövetség többi részeseinek helyzete, állásfoglalása is fokozatos változáson ment át. A köznemesség ismételten megkísérelte felújítani azt a régebbi politikát, amely a királyi hatalom növelésére és saját további gyarapodása bázisaként való felhasználására irányult. Egyebek mellett számos — jórészt papíron maradt — országgyűlési határozat mutatja ezt. E kísérletek eredménytelensége nyomán lépett előtérbe a köznemesi törekvések több tekintetben új formája. Ennek továbbra is, mint már előzőleg, az a lényege, hogy a köznemesség a közhatalom minél nagyobb darabjának elragadására törekszik, csakhogy immár nem a király oldalán, őt támogatva, hanem tőle függetlenül, akár a központi hatalom gyengítése árán is, külön rendi intézmények felállítása vagy a meglevő központi intézmények rendi ellenőrzése útján. Ezen a ponton kezdődik a központi hatalom szervezetének birtokáért folytatott nemesi-rendi harcoknak az a sajátos válfaja, amely a XV—XVI. század fordulójától — s különösen a XVI. század tízes éveitől — oly jellegzetes bélyeget ütött a magyar államfejlődésre. Az önmagukban gyenge városok ezekben a harcokban nem vettek részt. Noha városi elemek továbbra is szép számmal szerepeltek a központi hivatali apparátusban, ott nem a városok érdekeit képviselték. A városi rend egyre inkább részeire hullott, és kiszorult az országos politika porondjáról. Ez a tény közvetlenül ugyan a körülmények alakulásának következménye, de lényegét tekintve a magyarországi rendiség szerkezetéből, a városok viszonylagos gyengeségéből, gazdaságuk nem eléggé magas szintjéből és rendi-politikai fejlődésük korlátozottságából magyarázható.

Az a küzdelem, amely az állam irányításáért, a közhatalom nagyobb darabjának elragadásáért a jogilag ugyan egységesnek mondott, de valójában ketté oszló nemesi renden belül, a nagyúri és a köznemesi rend (mint régebben írták: párt) között folyt, s egyre inkább elfajult, és amelynek nem csupán a városok, hanem a király is mintegy külső szemlélői vagy legfeljebb passzív — a szó szoros értelmében „szenvedő" — részesei voltak, alakította ki a feudális anarchiának azt a sajátosan korjelző formáját, amelyet újabb történetírásunk helyes megkülönböztetéssel rendi anarchiának nevez. A rendi anarchia számos változatát ismerjük más országok

történetéből, köztük olyanokéból is, amelyekben idővel az abszolutizmus diadalmaskodott. De lényeges különbséget figyelhetünk meg mind a nemesség összetételében, mind a központi hatalom helyzetében, mind pedig, főként, a városok helyzetében és politikai aktivitásában.

Bármily tanulságos lenne, ez alkalommal nem bocsátkozhatunk a párhuzamok és eltérések tüzetes taglalásába. Csupán arra utalunk, hogy a rendi anarchiának a magyarországihoz igen hasonló formái mutatkoztak a szomszéd Csehországban és Lengyelországban. Időbeli — körülmények okozta — eltéréssel mindhárom országban azonos eredményre: az állami függetlenség elvesztésére vezettek. Alaposabb összehasonlító vizsgálódások híján nem óhajtunk itt a fejlődés párhuzamosságáról, az azonos törvényszerűség többé-kevésbé azonos kifejeződési formájáról szólni. Sőt, a törvényszerűség fogalmát sem használnánk szívesen, legfeljebb abban az értelmezésben, amely szerint a fejlődés több tendencia, több lehetőség harcának eredőjeként alakul. Nézetünk szerint a most tárgyalt időszak Magyarországán még nem dőlt el e tendenciák, e lehetőségek küzdelme; nem alakult ki végérvényesen és megmásíthatatlanul a fejlődés azon iránya, amely majd 1514 után a mohácsi bukásig vezet. Ennek a fejlődésnek a fő vonásait igyekszünk felvázolni.

Induljunk ki a felszín könnyen megfigyelhető jelenségeiből, ahonnan a régebbi történetírás: a nemesi-rendi pártharcok alakulásából. Ebben is megfigyelhető bizonyos szakaszosság, amely némi jellegbeli változást is tükröz. A XV. század kilencvenes éveinek első felére a nagyúri kormányzati rendszer kialakulása nyomja rá a bélyegét. Ebben az időben a köznemesség vezetőt keres; ezt egy ideig Corvin Jánosban véli megtalálni. Corvin letűnte után kerül előtérbe az immár dinasztikus igényekkel fellépő — formailag a Hunyadiakéhoz hasonló, valójában azzal éppen ellentétes irányú és értelmű szerepet betöltő — Szapolyai család. A XVI. század első éveire a dinasztikus igényekkel átszőtt szövetségi és öröklési tervek s az ezekkel kapcsolatos küzdelmek jellemzők; a köznemesség vezetői részéről világosan felismerhető törekvések jelentkeznek, amelyek az állam irányító szerveinek ellenőrzésére, illetőleg saját rendi szervek létrehozására irányulnak. (E törekvések utóbb többször, több alakban újból megnyilvánulnak.) A parasztháborúban létrejön az ellentétes rendi erők átmeneti összefogása, ami azonban a jobbágyság leverésére és elnyomásának fokozására korlátozódik; a felkelés leverése és megtorlása után a rendi ellentétek ismét kiéleződnek. A húszas években a köznemesi párt átmenetileg túlsúlyra jut, jelöltjeit vezető posztokra segíti. A vezetők ekkor azonnal

szakítanak addigi politikájukkal, és szövetkezni próbálnak az ellenpárt vezetőivel. Kísérletük csődöt mond, az ellenpárt megint hatalomra jut, a nagyúri kormányzat rendszere visszaáll. Már csak Mohács következik.

Ha megpróbálunk a felszínen megfigyelhető jelenségek mögé tekinteni, s közelebb jutni lényegi összefüggéseikhez, akkor mindenekelőtt újólag hangsúlyoznunk kell a kor rendi harcainak kifejezetten nemesi jellegét, a városok szereplésének úgyszólván teljes hiányát. A kormányzati rendszer változásain, az országgyűlések olykor igen éles ellentétein és ellentmondó végzésein összekötő fonalként húzódik végig a feudális jelleg mind pregnánsabb, mind nyersebb érvényesülése — függetlenül attól, melyik nemesi párt van hatalmi túlsúlyban. A feudális jelleg egyre pregnánsabban és nyersebben érvényesül az országgyűlési határozatok, sőt egyes központi kormányzati intézkedések fokozódó városellenességében, továbbá még inkább a jobbágyság elnyomásának és kizsákmányolásának növelésére irányuló törekvésekben. Ez már 1514 előtt jellemző, utána még inkább. Első jelei megfigyelhetők a Mátyás „örök" törvénykönyvének kiegészítésére, illetőleg több vonatkozásban kimondottan annak megváltoztatására szánt 1492. évi nagy dekrétum számos intézkedésében, legvilágosabban a kilenced-kötelezettséget az összes jobbágyra (a fallal övezett városok lakóit kivéve mindenkire, tehát a mezővárosok lakóira is) kiterjesztő 47. tc-ben, továbbá az e kötelezettséget a bérletekre (a „más úr földjén szőlőt bíró vagy szántót művelő" parasztokra) kiterjesztő 49. tc-ben. Ez utóbbi intézkedés fontosságát harminc évvel ezelőtt Mályusz Elemér ismerte fel, s hozta kapcsolatba az 1498. évi dekrétum 41. tc-ében foglalt azon rendelkezéssel, amely a kötelezettséget még tovább terjeszti, ezúttal a városi polgárok birtokában vagy művelésében, de nemesi tulajdonban levő földekre. További jelentős tények azok az intézkedések, amelyek a nemesi előjogokat a meglevő s addig a gyakorlatban is érvényesített városi kiváltságok rovására igyekszenek kiterjeszteni. Az 1498. évi dekrétum 35. tc-e például, amely vám- és harmincadmentességet biztosít a nemesi kereskedelemnek (nem csupán a házi szükségletek kielégítését szolgáló szállításnak), azzal a kor nemesirendi ideológiájára oly jellemző indoklással él, hogy ilyen kiváltsággal sok város, sőt mezőváros is rendelkezik; mennyire méltánytalan tehát, hogy ne rendelkezzenek vele a nemesek, „kiknek elődei ezt az országot vérük hullásával megszerezték és megtartották". Ide tartoznak az olyan ismételt intézkedések is, amelyek a nemesi adómentesség elvét a városba költöző, ott házzal vagy telekkel bíró nemesekre is kiterjesztik, rést ütve ezzel a városi kiváltságon és a városi hatóság tekintélyén.

Történetírásunk felsorolta a törvényhozás, illetőleg a kormányzati intézkedések növekvő város- és parasztellenességének számos ilyen tényét; ezek sorát a forrásanyag alapján még bővíteni lehet. Az intézkedések iránya, jellege az ismert tények alapján nem lehet vita tárgya. Az sem, hogy ez az irányzat lényegesen különbözik attól, amelyet a kormányzat a központosítás sikereinek időszakában általában (noha, jeleztük, nem teljes következetességgel) képviselt. Miben keresendő a változás oka? Újabb történetírásunk ezt a kérdést is felvetette, s több oldalról megvilágította. Mindamellett úgy érezzük, bizonyos pontokon kiegészítésre van szükség, mind maguknak a tényeknek az értelmezése, mind a bennük kifejeződő osztály- és rétegérdekek, törekvések és tendenciák felfogása tekintetében. Az eddiginél fokozottabb figyelmet kell fordítani az államhatalom jellegéből, illetőleg a rendiség szerkezetéből az alap-felépítmény kölcsönhatás keretében levonható következtetésekre is.

Marxista történetírásunk — Molnár Erik alapvető művének idevágó észrevételeit követve, illetőleg azokat részben kiegészítve vagy helyesbítve — számos fontos megállapítást tett, amelyek megfelelő értelmezésben hozzájárulhatnak az imént tárgyalt jelenségek alapjainak, gyökereinek feltárásához. Székely György tanulmányai mellett elsősorban Pach Zsigmond Pálnak a magyarországi agrárfejlődésről írt könyvére, annak e kérdéskört érintő részeire utalhatunk, amelyekben finom és sokoldalú elemzés olvasható a nemességnek a mezőgazdasági termékek kereskedelmébe való bekapcsolódásáról, ennek különféle hatásairól. Az egyetemi tankönyv és az előkészítő tanulmányok szintén utalnak, noha kevésbé differenciáltan, ezekre az összefüggésekre. A szakirodalom egyes darabjaiban, például Fügedi Eriknek az esztergomi érsekség gazdálkodásáról írt tanulmányában, hasznos adatok találhatók a tárgy némely vonatkozásának megvilágításához. S remélhető, hogy a készülő disszertációs munkák további adatokat és összefüggéseket fognak megvilágítani.

A lényeg eddigi ismereteink szerint az, hogy a XV. század vége felé a nemesség növekvő része növekvő mértékben bekapcsolódott a mezőgazdasági termékek — főleg azok könnyen szállítható, tartósítható és értékesíthető része, első renden bor, továbbá élőállat — piaci értékesítésébe. Korábbról is van példa ilyesmire; most azonban számottevően kiterjed a kereskedelmi tevékenységet folytató nemesek köre. Úgy látszik, főleg officiálisok, várnagyok, provizorok próbálgatják a piac ingoványait, részben uruk, részben a maguk hasznát keresve. Számukat tizedbérlők szaporítják, jórészt gyarapodó köznemesek, akik közül nem

egy — maga vagy ivadéka — utóbb vezető tisztségbe kerül, és nagyúri méretű vagyont szerez. Nem látszik igazolhatónak az a korábbi feltevés, hogy ezt a kereskedelmi tevékenységet szoros értelemben vett árutermelői tevékenység egészítette volna ki (ez jóval későbbi fejlemény), sem az, hogy képviselőit megkülönböztetően a nemesség valamely rétegéhez, például — mint hipotetikusan felvetették — a középnemességhez lehetne kötni. Az viszont már eddigi ismereteink alapján is igazoltnak tekinthető, hogy a nemesség egyes elemeinek, csoportjainak életében a mezőgazdasági termékek piaci értékesítése, az ebből származó haszon növekvő szerepet kezdett játszani. Sajátságos konkurrencia állt itt elő a piaci értékesítést addig — kevés kivételt nem számítva — jóformán egyedül ellátó városi és mezővárosi—paraszti elemek, illetőleg az újonnan, növekvő mértékben és növekvő mohósággal bekapcsolódó nemesi-földesúri elemek között. Az előbbieket meglevő tapasztalataik és részben vám-vásárjogi kiváltságaik segítették. Az utóbbiak ezekkel nemesi kiváltságaikat szegezik szembe, amelyeket most kiterjesztenek, mint érintettük, a kereskedelem területére is. Hovatovább felhasználják a törvényhozás és az államapparátusi intézkedések — tehát a feudális hatalom — nem kevéssé hatásosnak bizonyuló fegyvereit is.

Az a tény, hogy a nemesség (legalábbis egy része) bekapcsolódott a mezőgazdasági termékek piaci értékesítésébe, érthetővé teszi, hogy minél több értékesíthető terményre igyekezett szert tenni. A szakirodalom többé-kevésbé kielégítően tisztázta, minő úton-módon történt ez. A vásárlásból, kényszervásárlásból, természetbeni javadalmazásból vagy esetleg tizedbérletből eredő termékmennyiséget kétségkívül tetemesen, talán döntő mértékben egészítette ki a jobbágyok szolgáltatásaiból, ajándékából és főleg a kilencedből származó hányad. Semmiképpen sem tekinthetjük tehát megalapozatlannak azt a felfogást, amely szerint a XV. század kilencvenes éveinek a kilenced-kötelezettség kiterjesztésére vonatkozó törvényes rendelkezéseit és a megfelelő kormányzati intézkedéseket ilyen érdek irányította vagy legalábbis befolyásolta. Ez a magyarázat azonban önmagában nem látszik kielégítőnek. Egyrészt: nem tekinthető bizonyítottnak, mennyiben befolyásolták az akkori törvényhozást a nemességnek a kereskedelemben érdekelt rétegei. Lehet, hogy ez a befolyás nagyobb volt, mint eddigi ismereteink alapján vélhetjük; a kérdés azonban további beható vizsgálatot igényel. Másrészt: a kilenced-kötelezettséget (szűkebb körben, a jobbágyokra) már jóval régebben kimondták; hol végrehajtották, hol nem. Ezután sem állapíthatjuk meg, hogy teljes következetességgel

végrehajtották volna, bár a törekvés jelei kétséget kizáróan kimutathatók. További kérdés: vajon (függetlenül a törvények rendelkezéseitől) pénzben vagy termékben szedték-e a kilencedet ott, ahol szedték? Eddigi ismereteink szerint mindkettőre van példa, sőt arra is, hogy — akármilyen címen — a termékadót a korábbi pénzterhek fenntartása vagy párhuzamos növelése mellett igyekeztek visszaállítani, illetőleg növelni a földesurak. Az érveket és ellenérveket még tovább sorolhatnánk. Úgy véljük, erre nincs szükség. Ennyit is csak azért említettünk, hogy érzékeltessük a helyzet, az összefüggések bonyolultságát. Azt, hogy bár nyilvánvalóan helyes az az elgondolás, amely szerint a kilencvenes évek törvényhozását befolyásolta a nemesség (egy részének) kereskedelmi érdeke, pusztán ebből nemigen lehet megmagyarázni a történteket.

Nem első ízben, de megfelelően beható kutatások híján most sem állítás, hanem csupán feltevés gyanánt vetjük fel: nem képzelhető vajon, hogy a kilenced-kötelezettség kiterjesztése lényegileg és döntően a földesúri hatalom, a feudális földtulajdon megszilárdítását szolgálta? Gondoljuk végig. A feudális hatalom alapja a föld tulajdona. Ez a tárgyalt korban látszólag töretlenül érvényesül, nem számítva a viszonylag kevés városi és kiváltságos szabadparaszti földet. Valójában azonban a feudális úri gazdálkodás addigi rendszerét kezdi aláaknázni a zselléreskedés, illetőleg a pusztásodás (ami ellen a századforduló, majd 1514 törvényhozása, jellegzetesen feudális módon, tilalmakkal és utasításokkal óhajt orvoslást keresni). A földtulajdon feudális monopóliuma elvileg érvényesül, de a gyakorlatban fellazítja, réseket hasít rajta a bérletek rendszere s a mezővárosok szabadabb, a szokott jobbágyi kötelezettségekkel nem terhelt földhasználata. Vajon nem arról van-e szó, hogy a kilenced — a jobbágyi kötelezettség — kiterjesztésével a földesurak a föld és megmunkálói fölötti uralmukat igyekszenek megszilárdítani? Ebben a felfogásban a kilenced-törvények szoros kapcsolatba állíthatók azokkal a későbbi, ostobaságukban jellegzetes intézkedésekkel, amelyek nem csupán a jobbágyok madarászatát tiltják meg, hanem elrendelik, hogy a föld és munkaeszköz nélkül ilyesmiből élő zsellérek telepedjenek le, és műveljenek földet. Úgy látjuk, hogy a századforduló törvényhozása — amelyet betetőz 1514 megtorló törvénye és Werbőczi Hármaskönyvének idevágó része — lényegileg a fellazult vagy lazulóban levő feudális tulajdon erőszakos, hatalmi úton történő megerősítését célozta. S ebben az összefüggésben a kilenced kiterjesztésére vonatkozó rendelkezések is némileg más, teljesebb megvilágítást nyernek.

A mondottakból kitűnhet, hogy felfogásunk szerint a századforduló

törvényhozásában észlelt tendencia összefügg a nemesi kereskedelem érdekeivel. De túlnő azokon. Akármi volt közvetlen kiváltó okuk, a rendelkezések (egyelőre főként a kilenced-kötelezettség kiterjesztését célzók) kiterjesztették a feudális kötelék szorosabb formáit olyan területekre is, ahol azok korábban más jellegű, legalábbis a függés jóval lazább és a fejlődésre kedvezőbb fajtáinak adtak teret. Hatásuk tehát, tendenciájukban, a feudális elnyomás, a feudális földtulajdon megszilárdítása, a kizsákmányolás avuló formáinak kiterjesztése volt, olyan módon, ami ugyanakkor a gazdasági fejlődésben leginkább haladó elemek, a városi-paraszti árutermelés, illetőleg az ezen alapuló kereskedelmi tevékenység korlátozását, visszaszorításának kezdeteit jelezte. A kormányzat, az államhatalom nem csupán törvényhozási úton, hanem egyéb intézkedésekkel is igyekezett érvényre juttatni ezt a tendenciát. A kilenced ügyében Ceglédhez intézett parancsot szokás említeni világos példaként; de idézhetnénk hasonlókat máshonnan is. A kormányzat ilyen értelmű beavatkozása élesen eltér az előző időszakból ismert, a városi-mezővárosi érdekekre kedvező vagy azokat legalább szem előtt tartó eljárási módtól. Világosan kifejezi azt a lényeges változást, ami a kormányzat jellegében — fogalmazhatjuk így is: a felépítmény visszaható szerepének irányában — a központosítás eredményeinek lebontása során végbement. Hihetőleg fölöslegesen, de a félreértések elkerülése végett mégis újólag hangsúlyozni kívánjuk: nem arról van szó, mintha Mátyás idején az állam, a központi hatalom és apparátusa nem a feudális osztályrendet, a feudális uralkodó osztály érdekeit képviselte volna. Ezt azonban akként tette, hogy utat engedett a haladást elsődlegesen hordozó elemeknek, s nem egy vonatkozásban gyámolította kibontakozásukat. Ebben a tekintetben vált a fejlődés, az állam felépítményi visszaható szerepe mássá, részben éppen ellentétes irányúvá.

A kor nemesi-rendi harcainak konkrét célját tekintve, azt természetesen az állam irányításának, az abban való több-kevesebb részesedésnek a követelményében határozhatjuk meg. Végső soron azonban emögött is a minél több jövedelem, a minél több föld és adózó feletti uralom célja rejlett, aminek eléréséhez az állam irányításában vitt minél nagyobb szerep kétségkívül lehetőséget, segítséget nyújtott. Alapjában véve mindig is ez volt a nemesi csoport- és rétegellentétek fő tartalma. De mód és mérték, konkrét célok és formák tekintetében korszakunkban számos új vonás figyelhető meg. A fejlődés további távlatait illetően ezek közül azt a különbséget látjuk a legfontosabbnak, amely a nemesi pártok politikájában a jobbágyi jogok és kötelezettségek vonatkozásában nyilvánult meg. A sza-

bad költözés, a szolgáltatások jellege és megoszlása — az állami, egyházi, földesúri adók aránya, a kilenced szedése vagy nem szedése, az időleges mentességek és terhek fokozása stb. — kérdéseiben korábban is mutatkoztak többé-kevésbé éles ellentétek a földesurak között, s ezek hellyel-közzel nyomot hagytak a törvényhozásban is. A földesurak körében, következőleg a törvényhozásban azonban nagyjából az a tendencia volt túlsúlyban, amely a szabad költözés megengedését (noha megszorításokkal), s a járadék fejlettebb pénzformájának terjedése mellett egyéb formái visszaszorulásának eltűrését jelentette. Most az ellentétes törekvés került előtérbe. Mint az imént jeleztük, ennek okát — a nemesség egy részének növekvő kereskedelmi érdekeltsége mellett — a feudális tulajdon, a föld és a jobbágy feletti uralom megszilárdítására irányuló törekvésben látjuk. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ez a fordulat az uralkodó osztály egészében végbement volna. A törvényhozásban és a kormányzat intézkedéseiben azonban kétségkívül döntő súllyal érvényesült. Ebben, úgy véljük, szerepet játszott a központi hatalom megváltozott helyzete is. Régebben a központi hatalom — saját földesúri, illetőleg a városfejlesztéssel kapcsolatos kincstárpolitikai érdekéből — a költözés szabadsága, részben az időleges adókönnyítések politikája, általában a fejlődés szabadabb útját járhatóvá tevő intézkedések mellett foglalt állást. Ez a tényező, amely korábban nem jelentéktelen mértékben befolyásolta az uralkodó osztályon belüli erőviszonyokat, következőleg a törvényhozást, most úgyszólván kiesett, s amennyiben egyáltalán hatott, azt nem ilyen irányban tette. Utalhatunk még a városok már említett visszaszorulására, újólag utalnunk kell a király — köznemesség — városok között korábban fennállt sajátos kapcsolat felbomlására — mindezen tényezők együtthatásából magyarázhatjuk az állam felépítményi visszaható szerepében bekövetkezett, hatásaikban éppen nem jelentéktelen változásokat.

A törvényhozásra és a kormányzati intézkedésekre egyaránt rányomta bélyegét a jobbágyok szorosabb megkötését célzó tendencia. Ezzel párhuzamosan nőttek a jobbágyok terhei is. Mint legutóbb Pach Zsigmond Pál kimutatta, azok a földesurak, akik természetbeni járandóságokat követeltek, ezt nem úgy tették, hogy egyidejűleg engedtek volna a pénzbeliekből; inkább együtt kívánták mind a kettőt. Ez abszolút értelemben vett súlyosbodást jelentett, ami — ha nem is terjedt ki mindenütt egyformán, minden birtok, minden vidék népére — elvileg a jobbágyság egészét, legalábbis széles rétegeit sújtotta, szemben egyes régebbi történetírók ama felfogásával, amely szerint a jobbágyság helyzete a Jagello-korban általában nem

rosszabbodott. A romlást tetézte, hogy a behajtás körülményeiben — az anarchia elhatalmasodásával kapcsolatosan — ismét előtérbe kerültek az anarchikus, helyenként már-már fosztogatásra emlékeztető jelenségek. A régebbi történetírásnak természetesen igaza volt abban, hogy mindez különös súllyal nehezedett (kiváltképpen sérelmesen hatott) a mezővárosokra s a kiváltságolt helységekre, amelyek korábban megindultak és többé-kevésbé előrehaladtak a fejlődés viszonylag szabadabb útján. Némelyik törvény ígért ugyan valami halvány lehetőséget az igazolható kiváltságokkal rendelkezőknek, hogy bíróság előtt védelmezhetik jogaikat. Ez azonban vajmi kevés gyakorlati védelmet biztosított az általános törvényhozási—kormányzati tendenciával szemben, amelynek lényege — hovatovább egyre világosabban — éppen az ilyen kiváltságok felszámolása volt.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a Mátyás halálát követő időszakban a jobbágyság tömegeinek — s nem csupán egyes elemeinek — helyzete számottevően romlott. Ilyen irányban hatott a terhek növelése, az elavult vagy már háttérbe szorult járadékformák előtérbe kerülése, a behajtás anarchikus módja, a közvetlen földesúri elnyomás súlyosbodása. Ez együttvéve mind a fejlődés viszonylag szabadabb útjának egyre szorosabb eltorlaszolását jelentette. Nézetünk szerint mindezt figyelembe kell venni annak a ténynek az értelmezésénél, hogy a századforduló tájától egyre gyakrabban találkozunk a paraszti ellenállás helyi mozgalmakban, felkelésekben megnyilvánuló formáival, amelyek úgyszólván megszakítatlan láncolatban vezetnek el a parasztháborúig.

A rendi kormányzat támogatta és egyben képviselte az elnyomás fokozását célzó irányzatot; ez mind törvényhozásában, mind pedig egyes intézkedéseiben kifejezésre jutott. Noha valószínűnek véljük, hogy az uralkodó osztály egyes elemei ekkor is inkább a korábbi politika folytatása felé hajlottak volna (erre vall például, hogy a kilenced-kötelezettségre vonatkozó rendelkezéseket meg kellett ismételni), ezek a központi hatalom támogatása híján kisebbségbe kerültek, és háttérbe szorultak. Túlsúlyra jutott a megkötés szorosabb formáit követelő irányzat, éspedig réteg-, illetőleg pártkülönbség nélkül: mind a hatalmon levő nagyúri, mind a hatalomért küzdő köznemesi „párt" hangadó köreiben. A nemesi „pártok" közt folyó, egyre élesedő rendi harcok hátterében — az állam irányítása körül dúló viszályok mellett és mögött — a minél több föld, minél több jobbágy feletti uralomért vívott régi küzdelem új formái rajzolódtak ki. Azzal azonban, hogy az ellentétek mögött alapvető egységet biztosít

— túl a feudális osztályuralom megszilárdításának elemi érdekein — az elnyomás fokozásának uralkodóvá váló tendenciája.

Az egymást követő országgyűlések vitáiból, az ott hozott és törvényerőre emelt határozatok tömegéből — hol nyíltan, hol burkoltan — kiolvashatók a fentebb jellemzett tendenciák. De, bár az országgyűlési vitákon és a határozatokban jelentős súllyal szerepeltek, korántsem töltötték ki azok úgyszólván végtelen sorát. Mellettük ismételten, csaknem állandóan napirenden szerepelt néhány valóban fontos, az állam, a kormányzat rendje tekintetében jelentős kérdés, mint például a központi hivatalok, illetőleg a királyi tanács személyi állományának meghatározása vagy a köznemesség rendszeres képviselete fizetett ülnökök, tanácsosok útján. (Ahány rendelkezés, annyiféleképpen szabályozta az ülnökök számát és javadalmazását. Tényleges hatáskört egyik sem biztosított számukra. Az ülnökök szereplése egyébként a köznemesi vezetőknek az államvezetés rendi megosztására irányuló törekvéseit hangsúlyozta, ami objektíve a rendi anarchia fokozásának tendenciáját jelentette, bármit véltek és mondtak is erről ők maguk.) Ugyanakkor, mintegy ellensúlyképpen, a köznemesi vezetők ismételten felvetették a királyi birtok és az uralkodói jövedelmek épségben hagyásának, illetőleg helyreállításának követelését. Ez csakugyan helyénvaló lett volna, mert hiszen — mint egyéb, ugyancsak jól ismert adatok mellett az egyik határozat is utalt rá — a jövedelmek úgy megcsappantak, hogy immár a királyi „asztal" ellátása körül is bajok mutatkoztak. Csakhogy a nagyúri kormányzat idején jóformán semmi sem történt e határozatok végrehajtására. Amikor pedig a köznemesi vezetők némi befolyáshoz jutottak, éppoly mohón vetették magukat a különféle, köztük állami jövedelemforrások után, mint nagyúri ellenlábasaik.

Ilyen körülmények között csaknem eszement dolognak tűnik, hogy a rendelkezések, ismételten hangoztatván az ország védelmének, a végvárak fenntartásának és erősítésének, katonaságuk pontos fizetésének szükségességét, ezt következetesen a királyra hárították. Igaz, emellett hangsúlyozták a bárói és főpapi bandériumok fenntartásának, országvédelmi célokra való felhasználásának szükségességét is. Zsigmond egy hasonló természetű rendelkezése nyomán még az egyes bandériumok köteles létszámát is rögzítették. Az ország védelme szempontjából azonban mindennek kevés haszna volt. A nagyurak, most már részben törvényes alapon, tetemes összegeket sajátítottak el az állami jövedelmekből (egyebek mellett a törvények ellenére ismét rendszeresen kivetett rendkívüli adóból), ám bandériumaikat — mint a további események világosan mutatták —

sokkal inkább belső helyzetük megszilárdítására, hatalmuk kiterjesztésére használták fel, semmint a török ellen. A végvárak romlottak, a végvédelmi szervezet bomlásnak indult. Ennek első jelei korán megmutatkoztak; így egyebek között abban, hogy mind több török portyázó csapatnak sikerült átsiklania a védelmi övezeten. Corvin János, amíg élt, igyekezett tartani a végeket. Utóbb a horvát részeken Beriszló Péter aratott néhány győzelmet a török portyázókon. Ez azonban nem változtatott a romlás általános irányzatán. Az eredmény később, a török támadások erősödése idején, a húszas évek elején a végvédelmi rendszer felbomlásában és a kulcsfontosságú őrhelyek elvesztésében mutatkozott meg.

Az adók kivetése, behajtása, felhasználása körül természetesen sok huzavona volt. Éles csoportellentéteket idézett fel több más kérdés is, például annak a határozatnak a végrehajtása, amelyet mindjárt Ulászló megválasztásakor hoztak a Mátyás alatt történt birtokadományok, illetőleg jószágvesztések felülvizsgálatára és megmásítására. Ez az Ulászlót trónra segítő nagyúri csoportból sem mindenkinek volt egyformán kellemes. A csaknem minden efféle dologban kiütköző ellentétek miatt az országgyűlések a végtelenbe nyúltak. Ez azt eredményezte, hogy a köznemesi tömegek (amelyek most ismét követelni kezdték a személyes megjelenés jogát), nem bírván türelemmel és pénzzel, hazavonultak, kétessé téve az eltávozásuk után hozott határozatok érvényességét. Többször, több módon igyekeztek ezeken a bajokon segíteni; szabályozni próbálták például az országgyűlések rendjét és tartamát, a jelek szerint azonban kevés eredménnyel.

Ugyanazok a rendi ellentétek, amelyek megnehezítették a határozatok meghozatalát, megnehezítették, sőt nemegyszer meggátolták a hozott határozatok végrehajtását. Szekfű Gyula, aki „Magyar történet"-ében a kor rendi ellentéteinek mesteri rajzát adta (hogy azután, sajátos módon, sokban egészen téves következtetésekre jusson), e jelenségekben joggal látta a rendi kormányzat tehetetlenségének, alkalmatlanságának bizonyítékát. Annak jelét, hogy a rendi kormányzat képtelen ellátni az államvezetés bonyolult feladatait, ha nem irányítja erős központi hatalom.

A rendi kormányzat tehetetlenségét, alkalmatlanságát, szűklátókörűségét igen élesen mutatja néhány külpolitikai tény. Minden rendi államban vita tárgya volt, mennyiben királyi jog a külügyek intézése, és mennyiben jogos a rendek beleszólása. A magyarországi rendek igényt emeltek a külügyek irányításában, intézésében való részvételre. Gyakran sikerrel; ilyenkor szinte képtelen tájékozatlanságnak, politikai éretlenségnek adták

tanújelét. Hatalmi ábrándokban ringatóztak, miközben rendes haderő megszervezésére, sőt a végvárak ellátására is képteleneknek bizonyultak. Kezdettől fogva követelték királyuktól, hogy szerezze vissza és csatolja az országhoz Mátyás elveszett hódításait. Követelték, vegye vissza Ausztriát, amelyet a Habsburgok tüstént Mátyás halála után megszálltak, és azóta szilárdan tartottak. Követelték továbbá, hogy a király vegyen hűbéri hűségesküt Szilézia rendjeitől, éspedig ne személyére, ne is cseh királyságára, hanem a magyar államra, a magyar szentkoronára. Míg e messzemenő s kevés valóságérzékről tanúskodó követeléseket hangoztatták, sőt több ízben törvénybe foglaltatták, pár ezer forintos segélyekért kilincseltek a pápánál és Velencében „a török elleni védelem támogatása" címén. Észre sem vették (vagy ha igen, nem méltatták figyelemre) az európai politika hullámverését, egyebek között azokat a gyorsan változó szövetségi rendszereket, amelyek ez idő tájt mind a pápaság, mind Velence helyzetét nagymértékben befolyásolták, és közvetlenül hatottak a török elleni háború kilátásaira is. Amellett megesett, hogy egyik napról a másikra megváltoztatták állásfoglalásukat: míg követük külföldön ékes orációban fejtegette, megbízatásához híven, a korábbi álláspontot, itthon a tudta nélkül homlokegyenest ellenkező értelmű megegyezést kötöttek. Ilyen körülmények között a magyar állam az európai politika perifériáira szorult, s még ott sem tudta, nem tudhatta megállni a helyét. Nem csodálható, hogy Ulászló, különféle szerződései révén, hamarosan a Habsburgok dinasztikus-terjeszkedő politikájának járszalagjára került. A köznemesi vezetők időnként zúgolódtak ez ellen, de mert reális politikai célok helyett csak a „szittya" dicsőség jelszavait szegezték szembe vele, eredményt eleve nem érhettek el. Tekintettel a Szapolyaiak lengyel összeköttetéseire, gondoltak a lengyel—litván unió támogatásának megnyerésére is; ez a terv azonban az unió belső állapotai miatt siker esetén sem biztatott sok jóval.

Az ország belpolitikai helyzetét növekvő anarchia, külpolitikai helyzetét fokozódó elszigetelődés, uszályba kerülés jellemezte. Mindkettő nagymértékben csökkentette a török elleni védekezés, még inkább az aktív fellépés lehetőségeit. Ez a tény kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a kormányzat 1514-ben — nem minden vonakodás nélkül — beleegyezett, hogy Bakócz érsek pápai felhatalmazás alapján keresztes hadjáratot hirdessen, s e célra a parasztok körében toborzást indítson a török ellen. Mint ismeretes, a felkelők nagy számban és gyorsan gyülekeztek, noha a földesurak egyre határozottabban és egyre durvább eszközökkel igyekeztek

visszatartani jobbágyaikat. A sűrűsödő összeütközések oda vezettek, hogy a török ellen készülődő hadakban felülkerekedett a régóta gyülemlő harag a belső elnyomók, a földesurak ellen. A keresztes hadjárat parasztháborúba nőtt át.

Magával a parasztháborúval, lefolyásával, jellegének problémáival itt nem foglalkozhatunk. Tény, hogy egyes vidékek kivételével az ország nagy részét érintette, népének tekintélyes tömegeit mozgásba hozta. A Dózsa vezetésével felvonuló főerők nemcsak nyílt csatában verték le az útjukat álló nemesi hadakat, hanem várakat foglaltak el, és Temesvárott ostrom alá fogták a nagyúri párt akkori vezetőjét. A veszély nyilvánvaló volt az uralkodó osztály egésze számára: a felkelők sikerei alapjaiban fenyegették a feudális osztályrendet, hiszen célul tűzték ki a nemesi előjogok, lényegileg a feudális osztályviszonyok megszüntetését. Ezzel az alapvető érdekeiket fenyegető veszéllyel szemben összefogtak az uralkodó osztály addig marakodó pártjai. A nagyúri párt vezetőjét Temesvárott az az ellenpárt vezetőjének csapatai mentették fel az ostromzár alól. A még megmaradt parasztnadak felszámolását és a megtorlás kegyetlen művét együttes erővel végezték el.

A megtorlás könyörtelen kegyetlensége még a kortársak egy részét is megdöbbentette, főként a nem magyarországi, illetőleg nem nemesi származású, nem földesúri érdeket képviselő írókat. Ezek sem foglaltak ugyan állást a parasztok — és főleg nem a felkelés — mellett, de elbeszélésükben hangot adtak a jobbágyság sérelmeinek s a felkelők egyes követeléseinek. S mintegy áttételesen — a felkelők szavaival — elítélték az uralkodó osztályt az elnyomás, a kizsákmányolás korábbi tényeiért. Hozzáértendő: még inkább a megtorlás művéért.

A megtorlás művét, amely az erőviszonyok alakulása szerint sok önkényességet is lehetővé tett, az 1514. évi „véres" törvények szentesítették. Ezeknek értelmében jog szerint is ki lehetett, sőt ki kellett végezni a mozgalom valamennyi vezetőjét; résztvevőit csonkítással, megbélyegzéssel lehetett, kellett büntetni. Kártérítés követelése címén a felkelésben részes — részvétellel vádolt s a nemesi bírák által elmarasztalt — jobbágyot mindenéből ki lehetett forgatni. Mindez felfogható úgy, mint a földesúri bosszú, a megtorlás feudálisan egyszerű, kézenfekvő módja. Az így kialakult helyzet azonban egyúttal lehetőséget adott arra, hogy felszínre kerüljenek, összegeződjenek és (legalábbis a törvényhozásban) diadalmaskodjanak azok a tendenciák, amelyeknek kibontakozását már az előző évek törvényhozásában és kormányzati intézkedéseiben megfigyelhettük. A

parasztháború leverése és a megtorlás lehetőséget adott a jobbágyság fokozott elnyomásának, jogfosztásának, kizsákmányolása növelésének általános érvényű, elvi elhatározására és törvényesítésére.

A megtorló törvények idevágó szakaszai közül különösen fontosak azok, amelyek a jobbágyok költözési és földhasználati jogát a korábbitól lényegesen eltérő módon, azzal részben szöges ellentétben szabályozzák, valójában semmissé teszik. A törvény maga is világosan beszél; az intézkedések mögött meghúzódó tendencia azonban akkor válik egészen világossá, ha a törvényt egybevetjük Werbőczi egyidejűen elkészített Hármaskönyvének megfelelő részeivel és a hozzájuk fűzött kommentárokkal. Mint ismeretes, a Tripartitum voltaképpen más céllal készült: szerzője a nemesi jogok köznemesi szemléletű összefoglalásának, a korábban megkezdett kodifikáló munka továbbfejlesztésének és betetőzésének szánta. Az adott helyzetben azonban szükségesnek vélte, hogy az új, immár törvényerőre emelkedő törekvéseket is beépítse művébe, és jogi, sőt történelmi és erkölcsi érveléssel támassza alá. A Tripartitum idevágó részei ennélfogva számos ténybeli ferdítést, ténybelileg és logikailag hibás levezetést, a kor addigi jogi gyakorlatával ellenkező, illetőleg azt meghamisító megállapítást tartalmaznak. Annál tanulságosabbak, mint a kor nemesi törekvéseire, legalábbis azok uralkodó áramlataira jellemző dokumentumok.

A megtorló törvények eltörlik a jobbágyság költözési jogát, azt a jogot, amelyet a parasztság a XIII. század osztályharcaiban vívott ki, s azóta — több mint kétszáz esztendőn át — nehéz küzdelmek árán, sarkalatos jogaként érvényben tartott. A 14. szakasz — amely kifejti, hogy a felkelők mint „természetes uraik ellen lázadók" tulajdonképpen egytől egyig főbenjáró büntetést érdemelnének, amitől csak azért kell elállni, mert akkor a parasztság kipusztulna, már pedig „nélküle a nemesség keveset ér" —, intézkedvén a büntetések különböző fokozatairól, végül leszögezi a „teljes és örökös szolgaság" (mera et perpetua rusticitas) elvét, amely magában foglalja a röghöz kötést, a helyváltoztatás tilalmát is. A 25. szakasz külön hangsúlyozza ennek országos, általánosan kötelező érvényét. A 28. szakasz a szökevények visszaköltöztetését írja elő. Az örökös szolgaság itt általánosságban, kötelező érvénnyel kimondott elve tudvalevően nem azonnal és nem teljesen ment át a gyakorlatba. Később, a körülmények nyomására, a törvényes rendelkezéseket is többször kellett módosítani. Azt mondhatjuk, hogy az elv és a gyakorlat csak a „második jobbágyság", a robotos majorgazdálkodás kialakulása és megszilárdulása során találkozott, s még azután is engedett kivételeket. Az 1514-ben kimondott

elv azonban világosan megmutatja, túl a megtorlás közvetlen célján, a jobbágyság fokozott megkötésére, növekvő elnyomására irányuló törekvést. Később, megváltozott körülmények között, jogi alapul szolgált a „második jobbágyság" rendszerére jellemző robotgazdaság kiépítéséhez, utóbb a jobbágygazdaságok részbeni kisajátításához is. (Történetírásunk ezt örökös jobbágyságnak nevezi; itt azért használjuk a „szolgaság" fogalmát, mert a rendelkezés értelmének jelölésére kifejezőbbnek tartjuk.)
A törvény intézkedik a jobbágyszolgáltatásokról is, ugyancsak általánosan kötelező érvénnyel és alsó határon, hozzátéve, hogy ahol nagyobbak voltak a követelések, ott azok maradjanak érvényben. Az alsó határ, amennyire megítélhető, maga is súlyosbítást jelent a régebbi állapotok átlagmértékéhez viszonyítva. Különösen új és az előző századokhoz képest feltűnő a heti egy napi robot kötelezettségének törvénybe iktatása. A heti egy nap ugyan nem sok a majorgazdálkodás kifejlődésének körülményei között követelt, jóval nagyobb robotteherhez viszonyítva, de ebben az időben szokatlan. E jelenség egyeseket arra indított, hogy az intézkedésben a robotgazdálkodás fejlődésének, a majorok robotigényének jelét keressék. De egyéb adataink nem támogatják ezt a feltevést; a majorgazdálkodás jó fél száz évvel később fejlődött ki, mai ismereteink szerint még akkor sem teljesen, legfeljebb kezdeti formáiban. A rendelkezés közvetlen okát tehát másutt kell keresnünk. S aligha tévedünk, ha egyebekkel együtt ezt is úgy értelmezzük, mint a jobbágyok fokozottabb és közvetlenebb elnyomására irányuló földesúri törekvések egyik kifejezését.

A járadék avult vagy avuló, az előző században háttérbe szorult formáinak — a robot mellett a természetbeni juttatásoknak: a kilencednek, az ajándékoknak — újbóli előtérbe nyomulása és általános érvényű, kötelező kiterjesztése önmagában is a jobbágygazdaság súlyos korlátozását s végső soron a paraszti földhasználat előzőleg kialakult, haladottabb formáinak visszaszorítását jelentette. A rendelkezések hátterében megbúvó tendencia azonban akkor válik teljesen világossá, ha figyelembe vesszük, miképpen illeszti Werbőczi a paraszti földhasználat, a munka és adózás kérdéseit a „mera et perpetua rusticitas" fogalomkörébe. A Hármaskönyv idevágó része kereken kimondja, hogy a parasztnak az általa művelt földön semmi jussa nincs, hanem „csak munkájának bére". Szemben a jobbágyparaszti földhasználat addigi, jogokat is — felette korlátozott, folytonos támadásoknak kitett jogokat, de mégiscsak jogokat — magában rejtő gyakorlatával, itt a földhasználat tekintetében is kimondják a szol-

gaság állapotának megfelelő teljes vagy csaknem teljes jogfosztottságot. Sokat vitatták, vajon itt érvényesült-e a római jog hatása vagy sem. Bár a kérdés nem érdektelen, tárgyalását nem tekintjük feladatunknak. A tendenciára figyelünk, amely — akárhonnan kölcsönzött fogalmak köntösében — a Hármaskönyv e jellegzetes, a korábbi gyakorlattal élesen szembeforduló fogalmazásában megnyilvánul. S bár itt is, mint előbb a költözési jog vonatkozásában, megállapíthatjuk, hogy a jogi elképzelések nem azonnal és nem teljesen valósultak meg, egyúttal leszögezhetjük, hogy a jobbágyság jogfosztottságának teljesebbé tétele útján a feudális földtulajdon monopóliumát segítettek körülbástyázni (kizárólagos nemesi birtokképesség), a későbbiek során pedig jogi emelőivé váltak a parasztság részbeni kisajátítására irányuló törekvéseknek is. Mint ismeretes, a Hármaskönyvet nem iktatták törvénybe. De a nemesség, kivált a megyei birtokosság, évszázadokig egyfajta jogi szentírásnak tekintette, s elveit a mindenkori helyzet követelményei szerint, általában azonban növekvő hévvel és merevséggel igyekezett alkalmazni.

A parasztháború leverése, túl a közvetlen megtorlás véres tényein, módot adott olyan intézkedések hozatalára, amelyek jogi alapul szolgáltak a jobbágyság fokozott elnyomására és kizsákmányolására. Werbőczi magyarázataival kiegészítve az 1514. évi törvények a parasztság teljes vagy csaknem teljes jogfosztását, gúzsba kötését jelentették. Az uralkodó osztály tudatvilágában mindez úgy jelenhetett meg, mint az isteni világrend és az e világi törvényesség diadala a gonosz felett (néhány egykorú és nemesi forrás utal is ilyesmire); a rendi vezetők bizonyára államuk, kormányzatuk erejének, hatalmának bizonyítékát és további gyarapodásuk ígéretét látták benne. Egyesek nem is ok nélkül; hiszen a „véres" törvények első szakasza — szokványossá vált formulával intézkedvén a királyi javak visszaadásáról — kivételes engedményeket és adományokat juttatott Szapolyainak a felkelők leveréséért. S bőven akadtak mások is, akik közvetlenül hasznot húztak, ha nem is ekkorát, a parasztság megnyomorításából.

Közvetlen hatásain túl, volt a dolognak más, némileg távolabbi, de nem nagy idő múltán érezhető hatása is. A vereség, a megtorlás megtörte a parasztság erejét. A földesúri bosszú azt az erőt törte meg, amely egykor, 1456-ban végső veszélytől mentette meg az országot. A török ellen fegyverkező parasztbad megsemmisült. A megmaradtakat attól is eltiltották, hogy fegyvert tartsanak. Török támadás esetén az ország nem számíthatott népfelkelésre. Az uralkodó osztály, a rendi kormányzat, a parasztháború

megismétlődésétől tartva, nyilván nem is óhajtott többé ilyennel kísérletezni. Egyes adatok úgy mutatják, hogy a vezetők, végtelen elvakultságukban, nem is tartották ezt szükségesnek. Bíztak saját hatalmukban, szövetségeseik bizonytalan támogatásában. Megnyílt az út a mohácsi csatamező felé.

A központosítás eredményeinek lebontásával a nemesi-rendi kormányzat megásta önmaga és a középkori független magyar állam sírját. Fejfát is állított melléje Dózsa parasztjainak csontjaiból. Már csak be kellett dőlni a nyitott sírba. Hamarosan az is elkövetkezett.

A nemesi pártok összefogása a felkelő parasztok leverésére, a megtorlás törvényes szentesítésére korlátozódott. Tüstént ezután felbomlott, hogy a korábbiaknál is ádázabb harcoknak adjon helyet. Szapolyai János, aki az ország — a nemesi „haza" — megmentőjének szerepében tetszelgett, immár nem is nagyon titkolta magasba, egészen a királyi trónig törő ambícióit. A kormányzat azonban a nagyúri párt képviselőinek kezében volt. Velük szemben a köznemesség — Szapolyait támogatva, s tőle várva támogatást, de várakozásában többnyire csalatkozva — felújította saját külön rendi-képviseleti követeléseit. E törekvésekről sok egyéb mellett világosan beszél az Ulászló halála után gyermekként trónra emelt II. Lajos 1518. évi dekrétuma, amelynek jellegzetes bevezetése szerint „minden ország kormányzásának és fenntartásának két eszköze van, tudniillik: fegyverek és törvények, amelyeknek ez idő tájt a mi Magyarországunkban mind a ketteje hiányzik". (Emiatt a törvény ismét elrendeli a telekkatonaság egy némileg módosított változatának felállítását, valamint a királyi javak visszaadását, de legalább a királyi „asztal" szükségleteit szolgálók biztosítását.) A törvény ismételten rendelkezik tanácsosok kinevezéséről, ezúttal a királyi jövedelmek kezelésére, illetőleg felhasználásuk felügyeletére; említést tesz általánosságban az egyházi és világi fő tisztségviselőkről, név szerint kiemelve mellettük Szobi Mihályt, a köznemesi párt ismert vezetőinek egyikét. Mint már érintettük, a köznemesi vezetők más utakon is próbálkoztak a királyi jövedelmek és a központi intézmények ellenőrzésével. Kísérleteik legfeljebb időleges eredményekkel jártak, s akkor sem a rendet, hanem a rendi anarchiát növelték. Ez akkor tűnt ki a legvilágosabban, amikor — mint szintén érintettük — átmenetileg, immár közvetlenül Mohács küszöbén, sikerült irányító pozíciókba jutniuk. Kormányzási próbálkozásaik rövid idő alatt csúfos kudarcba fúltak.

A köznemesi vezetők egyébként végtelen rövidlátásban gyökerező optimizmussal szemlélték a viszonyok alakulását. Tovább dédelgették

hatalmi képzelgéseiket, szorgalmazták az ennek megfelelő külpolitikai lépéseket, olykor még a török elleni támadó hadjáratot is. Befelé az „egyazon szabadság" régóta formálódó, majd Werbőczi Hármaskönyvében végső formába öntött elve értelmében önmagukat az ország képviselőinek, sőt lényegileg az országgal egynek minősítették. Rendi elképzeléseik sajátos összegezése a „szentkorona tan" Werbőczi által megfogalmazott formája volt, amely a korona mint államhatalmi szimbólum szentségéről formált régebbi vélekedéseket — alkalmasint korábbi hasonló kísérletek nyomán — igyekezett összeolvasztani a királyválasztó nemességről mint a közhatalom s következőleg az uralkodói hatalom forrásáról szóló nemesi-rendi tanokkal. E tanok mélyen beivódtak a kor s a későbbi korok nemesi köztudatába, de mitsem változtattak a tényleges helyzeten, így azon sem, hogy a király — a trónra emelt gyermek — még inkább a nagyurak markában vergődött, mint apja.

A gyermekkirály „asztali" gondokkal küzdő udvara különben vidáman élt. Középkori haláltánc-víziók képeire emlékeztetnek az egykorú leírások az egymást követő vadászatok, lovagi tornák s ezek utcai paródiái, az álarcos-jelmezes farsangi felvonulások ünnepélyes eseményeiről. Az ötven évvel azelőtt ugyancsak vesztébe rohanó burgundi udvar halálsejtelmektől gyötört urainak torz vigadozását idézik fel, azzal a különbséggel, hogy Budán a koldus király mellett a hatalmukkal, vagyonukkal pöffeszkedő, pompájukat fitogtató nagyurak, Brandenburgi György és társai rendezték a költséges látványosságokat. A végeken a várak romlottak, felszerelésük avult és fogyott, a katonák nem kapták meg zsoldjukat, a kapitányok pedig — többszöri törvényes rendelkezés ellenére — gyakran eltávoztak posztjukról. A határon felmagaslott a török nagyhatalom fenyegető árnyéka. A környékbeli portyázók mellett immár megjelentek az addig távoli hadszíntereken lekötött fő erők.

A századforduló táján a törököket ázsiai és afrikai bonyodalmak kötötték le. Perzsa és egyiptomi háborúikkal kiterjesztették és ideiglenesen megerősítették a birodalom keleti határait, majd Egyiptom és a Tripolitániáig terjedő afrikai partvidék bekebelezésével megnövelték a fennhatóságuk alá tartozó területeket. Flottájuk egyidejű kiépítésével ellenőrzésük alá vonták a Földközi-tenger túlnyomó részét, s itt jó félszáz évig — a lepantói csatáig — megőrizték vezető, de legalábbis igen jelentős hatalmi szerepüket. Szárazon és vízen, gazdasági és katonai erőforrások tekintetében egyaránt nagyot nőtt a török hatalom. Ez a hatalom félelmetes ütőerővé vált olyan kiváló katonai és politikai képességekkel

felruházott vezető irányítása alatt, mint amilyen az 1520-ban uralomra jutott szultán, II. Szulejmán (Szolimán) volt.

Szulejmán békét ajánlott Magyarországnak. A magyar rendi kormányzat, amely még nemrég támadó hadjáratról ábrándozott, nem okult abból, hogy a két év előtt, országgyűlésen elhatározott általános mozgósításból semmi sem lett, s hogy a hadjárat céljára kivetett adót (amelynek ellenőrzésére külön köznemesi-rendi kincstartót állítottak a királyi megbízottak mellé) nem lehetett behajtani. A magyar állam vezetői elutasították a török ajánlatot. Szulejmán a következő évben nagy sereggel megszállta a Száva—Duna védelmi vonal két kulcspontját, Sabác és Belgrád várát. Sabác őrsége, élén Logodi Simon várkapitánnyal, az utolsó szál emberig harcolva pusztult el. Belgrádot hosszú harc után feladta áruló kapitánya. A rendi pártok vezetői, Báthory István és Szapolyai János a közelben várakoztak, az egyik Péterváradnál, a másik Lippánál, mindketten számottevő fegyveres erő élén; de még csak kísérletet sem tettek az ostromlott várak felmentésére, védőik helyzetének könnyítésére. A király felkelést rendelt el, ezúttal is eredménytelenül.

A fontos végvárak elvesztése súlyos csapást jelentett; nem kevesebbet, mint azt, hogy a törökök csaknem nyílt terepen támadhatják az ország középső területeit. A Duna és a Dráva természetes védelmi vonalát nem számítva már csak a gyenge Pétervárad állhatta útjukat, amelyről már a kilencvenes években megállapították, hogy omlófélben van; de megerősítésére azóta sem, ekkor sem történt semmi. Ha valaha, most már igazán ideje lett volna megmozgatni minden belső erőt és minden, egyáltalán elérhető külső segítséget. De néhány panaszos üzenetváltáson és látszatintézkedésen túl sem az országban, sem azon kívül nem tettek lépéseket a védelem megszervezése érdekében. Ferdinánd, a Habsburgok osztrák ágának feje s az Ulászlóval kötött örökösödési szerződés értelmében a magyar királyság várományosa, bizalmas utasításokban kifejtette, hogy Magyarországot jó lesz védeni, főként azért, hogy a veszedelem távol maradjon Ausztriától. Bátyja, V. Károly német császár ennyit sem tett, sőt, egyetértésben a pápai legátussal, arra szólította fel a magyar királyt, hogy adjon segítséget neki — a franciák ellen. A magyar királyság senkin sem tudott segíteni, önmagán sem, mert beleveszett a nemesi rendek újból kiéleződő pártküzdelmeibe.

Nincs terünk a nemesi-rendi pártok marakodásának ismertetésére, de ezt nem is tartjuk szükségesnek. A fontosabb tényeket már a régebbi történetírás feltárta, az értékelést — nagy vonalakban, nem előzmények

nélkül — elvégezte napjaink történetírása; tartalmazza egyebek között az egyetemi tankönyv megfelelő része is. A lényeg az, hogy a mindinkább kiélesedő rendi harcokban az állam bel- és külpolitikai helyzete még tovább romlott, ereje és tekintélye úgyszólván a semmivel vált egyenlővé. Egyes külföldi megfigyelők, tapasztalt pápai és velencei diplomaták igen világosan látták ezt, és leplezetlenül feltárták megbízóik előtt. Egyikük megírta: nincs senki az udvarban, aki értene a hadvezetéshez, s hajlandó volna vállalni a háború veszélyeit és fáradalmait. Senki sem ért itt semmihez, csak ahhoz, hogy a zsebére nézzen. Pár aranyon meg lehet vesztegetni a legmagasabb tisztségek viselőit is. De ha úgy fordulna, hogy kevés pénzen meg lehetne váltani az országot a végveszélyből, nem akadnának, akik azt összeadnák. Könyörtelen kép, ám adatokkal igazolható.

Az országgyűlések mind ziláltabbakká, anarchikusabbakká váltak, s egyre kevesebb eredményre vezettek. Az egyik megmásította a másik határozatait, némelyiket határozathozatal nélkül kellett feloszlatni. A nagyurak, szívósan ragaszkodva pozícióikhoz, megőrzésük érdekében felújították és kibővítették konföderációnak nevezett szövetségeiket; mellesleg titkos társaságokat kezdtek szervezni. A köznemesség harsogva hangoztatta követeléseit, és fegyveres felvonulásaival olyan jeleneteket idézett elő, amelyek már-már a lengyel slachta hasonló szereplésére emlékeztetnek. Folyton a török elleni harcot emlegette, de mitsem tett annak megszervezése érdekében. Minduntalan, csaknem kihívóan fitogtatta „német"-ellenességét, ám mitsem ért el a Habsburgok növekvő befolyásának csökkentése terén. Még azt sem volt képes meggátolni, hogy a délnémet Fugger-ház kalmártőkéje behatoljon az országba, s az udvar támogatásával kifossza a bányavárosokat. Ám határozottan és eredményesen lépett fel, ha a végsőkig szorongatott bányamunkásság vagy a városok plebejus elemei valahol mozgolódni kezdtek. A besztercebányai bányamunkások sztrájkszerű mozgalmának erőszakos elfojtása a köznemesi párt ideológusának, akkor már elismert vezéremberének, Werbőczinek rövid életű nádorságához fűződik.

Míg a nádor a besztercebányaiak mozgalmának letörésével foglalkozott, a nagyúri párt összefogott, és kimozdította helyéről. Újra kezdődött a marakodás a tisztségek elosztása, az irányításban való részvétel mértéke körül. Közben a török döntő, frontális támadásra készült az ország ellen. Ugyanakkor a nyugati politikában bekövetkezett az éppen nem szokatlan hirtelen fordulatok egyike, amely az adott helyzetben sokat rontott Magyar-

ország külpolitikai helyzetén, a külföld támogatásának amúgy is gyér kilátásain. A cognaci ligában a francia király, a pápa és Velence egyesültek a Habsburgok ellen; a korábban franciaellenes angol király is melléjük állt. Szulejmán, aki kapcsolatban állt a francia királlyal, biztosította őt: „Paripánk nyergelve, felöveztük kardunkat.” A török veszéllyel szemben a Habsburgok, szorongatott helyzetükben, akkor sem nyújthattak számottevő segítséget, ha erre különben hajlandók lettek volna. Hajlandóságuk, mint láttuk, korábbi kedvezőbb helyzetükben sem volt valami nagy. A Habsburgok járszalagjára fűzött magyar állam tehát lényegében külföldi segítség reménye nélkül állt a török támadás útjában. S ez a magyar állam, ne feledjük, többé nem Mátyás magyar állama volt. Árnyéka is alig.

1526 júliusában Szulejmán hadai ostrom alá fogták Péterváradot, és hosszú, elkeseredett küzdelem után — amelynek során a védők száma kilencvenre fogyott — elfoglalták a várat. Ezután a szultán átkelt a Dráván, és a Dunántúl keleti szegélyén megindult Buda felé.

A magyar udvarban tavasz óta tudtak a törökök terveiről; volt idő ellenintézkedésekre. De néhány papíron maradt határozatot s kapkodó, kétségbeesett levél- és üzenetváltást nem számítva, nem történt semmi. A szentgyörgynapi országgyűlés messzemenőnek látszó határozatokat hozott a védelem érdekében. Ezeket azonban nem hajtották végre. A királyi csapatokat pénz híján nem sikerült kellő létszámúra fejleszteni, a bárói bandériumok megfelelő kiegészítése sem történt meg. A köznemesség duzzogott, és egyszerűen hátat fordított az ország ügyeinek. Szapolyai ellentmondó utasításokat kapott; ennek ürügyén jól felszerelt és jelentős létszámú seregével együtt távol maradt — mint egy török forrás méltatta: bölcs és tapasztalt emberhez illő „eszélyességgel” járt el, hajlott az óvatosságra, és nem jelent meg a csatatéren. Végszükség esetére az országgyűlés engedélyezte a jobbágyok felfegyverzését. A végveszély idején a király többször sürgette is ezt, de kormányzata mindenkor meghiúsította. A pápai követ egyik jelentésében rámutatott, hogy a magyar uralkodó osztály, nem ok nélkül, rettegett 1514 parasztháborújának megismétlődésétől, és semmi áron sem volt hajlandó fegyvert adni a parasztok kezébe.

Nagysokára mégis összegyűlt valamelyes haderő, talán húsz-huszonötezer ember — jóval kevesebb, mint amennyivel annak idején Mátyás vagy apja vívták meg háborúikat. Kevesebb, katonailag is kevesebbet érő, kivéve talán egyes részeit, így a csehektől, lengyelektől segítségül

küldött vagy fogadott zsoldosokat. S ennek a haderőnek az irányításában is eluralkodott a kormányzat egészére jellemző anarchia. Mint a különben távol maradt horvát bán utólag mérlegelte: mindenki kapitányként viselkedett, és „ugyancsak rendetlenül, ügyetlenül rohantak a harcnak".

A felvonuló törökök útját számos természeti akadály nehezítette — megannyi kiváló lehetőség rajtaütésre, zavaró-késleltető támadásokra. A magyarok egyet sem használtak ki, amint — egyik krónikásuk szerint — a törökök maguk csodálkoztak a legjobban. A csatateret Mohács alatt szerencsétlenül választották meg; dombokól övezett ártéren, a magaslatokat átengedve az ellenségnek. A vezetést és a harcmódot illetően az utolsó percig folyt a torzsalkodás. Végül a balvégzetű lovasroham következett, amely előbb az ágyúk torkolati tüze inkább ijesztő, mint pusztító hatásának, egyúttal azonban a janicsár puskák hatásos össztüzének tette ki a rohamozókat. A csata lefolyása ismeretes. A lovasroham kudarca után felbomlott a hadrend; aki tehette, menekült. A lovasok egy részének sikerült átvágnia magát, a gyalogság egy szálig elpusztult. A király menekülés közben vízbe fulladt.

Az első pillanatban a törökök maguk sem fogták fel, mi is történt. Rajtaütéstől tartva egész éjjel készenlétben maradtak. Csak másnap tudták áttekinteni győzelmük teljességét. Tovább vonultak, elfoglalták és felprédálták Budát, megsemmisítették — olykor jelentős vérveszteség árán — a kisebb-nagyobb táborokat, amelyekben, mint például a Vértesben meg a Mátra alján, a környékbeli lakosság próbált ellenük védekezni. De még mindig nem hitték, hogy egyetlen győzelmes hadjárattal letiporhatják vagy éppen elfoglalhatják a Hunyadiak félelmetes Magyarországát, amely elődeiknek annyi gondot és keserves leckét adott. Dúlva és fosztogatva kivonultak az országból. Mint egy kortárs írja, nyomukban pusztaság maradt.

Szapolyai biztos távolból figyelte a fejleményeket. Nem kockáztatta serege épségét: alkalmasint az olyannyira áhított, addig elérhetetlen trónra sandított. Nemkülönben az osztrák főherceg, aki a csata kimenetelének hírére tüstént erőteljes tevékenységbe kezdett, hogy érvényesítse az örökösödési szerződésből eredő utódlási jogát.

Bármennyire súlyos volt, a mohácsi csatavesztés sem katonai, sem politikai értelemben nem tekinthető döntőnek. Kihevert a magyar állam és haderő ennél súlyosabb csapásokat, vérveszteséget is. Mohács azonban olyan folyamat kezdetét jelzi, amely végül kikerülhetetlenül vezetett az államterület felbomlásához, a függetlenség elvesztéséhez. Mindjárt a tö-

rök kivonulása után megindult a trónigénylők és pártjaik harca a hatalomért. A pártok összetétele naponta változott: kisebb és nagyobb urak vándoroltak egyik királytól a másikhoz és vissza, aszerint, hogy hol reméltek több javadalmat, nagyobb koncot. A rendi ellentétek kavargása nem szűnt meg, sőt az új helyzetben még zavarosabb, még anarchikusabb állapotokat teremtett. Az ország belseje hadszíntérré vált, külső és belső hatalmasok fegyveresei pusztították. Időnként a török is beavatkozott, minden hadjáratával újabb várakat foglalva el és újabb területsávokat dúlva végig. A harcok hullámzása során Szapolyai — törökverő elődök ivadéka és Dózsa parasztjainak hóhéra —, hogy koronájának felét óvja, Szulejmán hűbérese lett. Ellenfele, aki különben keveset törődött a törökkel (míg az át nem lépte az osztrák tartományok határait), a török elleni védelem hősének dicsfényébe került. Tizenöt esztendő alatt bekövetkezett a vég: a török elfoglalta Budát, vele az ország középső részeit. Erdélyben a Szapolyaiak királyságát török hűbéres fejedelemség követte. A magyar királyság — Habsburg uralom alatt — visszaszorult a Dunántúl nyugati peremére és a szlovák területekre.

A „kereszténység védőbástyája", ahogyan az előző században sokan nevezték Magyarországot, most valóban a bástya — a vékony bástyafal vagy inkább palánk — szerepét töltötte be a keleti Habsburgok országainak szegélye mentén. Másfélszáz évig tartó, csaknem állandó hadiállapot, pusztulás és romlás, lelassulás, sőt helyenként visszaesés a fejlődésben — ez a Mohács utáni helyzet következményeinek végső mérlege. S ha hellyel-közzel néhány másnemű, előremutató jelenséggel is találkozunk, az csak azt bizonyítja, hogy az élet, a nép alkotóereje utat tör még a legmostohább körülmények között is. De ez nem változtat a kép egészének sötét színein.

Történetírásunkban hagyomány korszakjelzőnek tekinteni Mohácsot. A fogalom marxista értelmében nem volt az. De következményeivel együtt korszakos súlyú változást, törést hozott a magyar állam és a magyar nép történetében. A függetlenség elvesztése, az államterület három részre osztása, nagy részének török kézre jutása, az évszázados hadszíntéri állapot nem csupán az állam fejlődését törte derékba, hanem súlyosan hátráltató tényezőként nyomta rá bélyegét a fejlődés egészére is. A politikai, gazdasági, etnikai szétdaraboltság, a csaknem állandó dúlások és pusztítások tényeivel súlyosbítva, kétségkívül visszafogta a fejlődést. Nemcsak abban az értelemben, hogy gátolta-lassította az új termelőerők kibontakozását, hanem a meglevő javak és emberéletek tömeges puszti-

tásának, fizikai megsemmisítésének visszaesést jelentő értelmében is. A régi történetírás egyes képviselői hajlottak arra, hogy eltúlozzák e tények jelentőségét: ezekből vezettek le minden rosszat, ami a magyar fejlődésben később mutatkozott, így azt is, ami nálunk is, mint másutt, az osztályviszonyok, a feudális elnyomás, utóbb a második jobbágyság rendszere s az elnyomásnak ebben érvényesülő fokozódása, a mindezekből valamenynyi kelet-európai országban előálló fejlődésbeli torzulás velejárója volt. Óvakodnunk kell az ilyen tévedésektől. De attól is, hogy elhallgassuk, lebecsüljük azt a mérhetetlen kárt, amit az állam összeomlása s mindaz, ami nyomában következett — s amit röviden Mohács fogalmával szokás mintegy jelképesen jelölni —, a magyar nép életében, fejlődésében okozott.

Az állam, amíg fennállt, funkciója szerint a nép feudális elnyomását szolgálta. A népre nehezedett, annak terheit súlyosbította. Ugyanakkor legalább a külső pusztításoktól megvédelmezte, s biztosította életének, fejlődésének egyenletesebb menetét. Összeomlása sokkal súlyosabb terhek, csaknem végzetes megpróbáltatások özönét szabadította a létéért s előbbre jutásáért minden eszközzel szívósan küzdő, ám a kedvezőtlen körülmények között, a folytonos harcokban apadó, fogyatkozó népre.

A Mátyás halála után elhatalmasodó rendi anarchia egyenes úton vezetett — a parasztháború leverésén és megtorlásán át — a középkori független magyar állam bukásához. Ez az adott körülmények között, velejáróival és következményeivel együtt, súlyos törést okozott a magyar nép életében, fejlődésében is.

TÁJÉKOZTATÁS

A FORRÁSOK FŐBB CSOPORTJAIRÓL ÉS A SZAKIRODALOM FONTOSABB RÉSZEIRŐL

Az alábbi összefoglalásnak nem az a célja, hogy jegyzetszerűen bizonyítsa az előző fejezetekben mondottakat. Az érdeklődőket kívánja általánosságban eligazítani az írott forrásanyag legfontosabb, leginkább használt részeiben, továbbá a szakirodalom legfrissebb és leggyakrabban idézett darabjaiban, a régebbiek közül csupán azokra a művekre utalva, amelyeket jobb híján mindmáig alapul veszünk, vagy amelyek a tapasztalat szerint számottevő, napjainkig érezhető hatást gyakoroltak szélesebb rétegek történelmi tudatának formálására. Itt is főként az oktatás kívánalmait, szükségleteit igyekszünk szem előtt tartani.

Az átfogó tájékoztatást nyújtó bibliográfiai összefoglalások közül kifejezetten oktatási célokra, közelebbről az egyetemi történészképzés céljaira készült *Kosáry D.* „Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába" (I. köt. Budapest, Közoktatásügyi Kiadó Vállalat, 1951.) c. műve. E munka felsorolja a fontosabb hazai, illetőleg magyar vonatkozású külföldi bibliográfiákat és forráskatalógusokat, röviden ismerteti az összefoglaló (több korszakon végighúzódó) forráskiadványokat, továbbá az összefoglaló szakirodalmi feldolgozásokat, majd korszakonként a vonatkozó forráskiadványokat, korszakonként s azon belül tárgykör szerint a fontosabb szakirodalmi részfeldolgozásokat 1950-ig. Névmutatóval ellátott III. kötete (Budapest, Bibliotheca 1958.) kiegészítésül tartalmazza az 1955-ig megjelent fontosabb művek jegyzékét is. (Tovább vezetett új kiadásának munkálatai folyamatban vannak.) A felszabadulást követő tizenöt esztendő fontosabb szakirodalmi termésének annotált bibliográfiáját tartalmazza az a gyűjteményes kötet, amelyet a magyar történészek nyújtottak be a stock-

holmi nemzetközi történésztalálkozón: „Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1945—1959. (Études Historiques, publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Budapest 1960.)" Csaknem teljes — gyakorlatilag annak tekinthető — áttekintést nyújtanak a szakirodalom gyarapodásáról a „Századok" évfolyamaihoz csatolt könyvészeti jegyzékek. A korszakunkra vonatkozó forráskatalógusok közül (amelyeknek legtöbbjét Kosáry idézett műve szintén felsorolja) úttörő jelentősége és viszonylagos teljessége miatt — rendszerezési és tartalmi fogyatékosságai ellenére — külön kiemelendőnek tartjuk *Bartoniek E.* művét: „Magyar történeti forráskiadványok." (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 3/b. Budapest 1929.) A csaknem kizárólag idegen nyelvű forrásanyag magyar nyelvű közzétételére (aminek mind a szélesebb körű érdeklődés kielégítése, mind az oktatásban való, nem csupán egyetemi felhasználás szempontjából vitán felül óriási jelentősége van), már a múlt században, illetőleg a századforduló táján történtek kezdeményezések. Napjainkban ez a törekvés új, és a jelek szerint erőteljes lendületet kapott, részben történészek s még inkább irodalomtörténészek ilyen irányú munkásságában. Ebből a termésből a középfokú oktatásban legjobban használható darabokra *Unger M.* tanulmánya: „A források felhasználása a középiskolai történelemtanításban" (Századok, 1962.), illetőleg az abban közölt összeállítás hívta fel a figyelmet.

Az ott felsoroltak mellett külön említést kíván a *G. Bolla J.* és *Rottler F.* gondozásával sokszorosított jegyzetként megjelent s az egyetemi oktatásban jelenleg eredményesen használt összeállítás, továbbá a *Lederer E.* szerkesztésében a közelmúltban elkészült, rövidesen megjelenő forrásgyűjtemény.

FORRÁSOK

A) ELBESZÉLŐK

Mint a tárgyalás során jeleztük, az államalapítás korának legfontosabb írott forrásai az elbeszélő források csoportjába tartoznak. Az államalapítás előzményeire vonatkozólag nem rendelkezünk hazai szerkesztésű írott forrással, ha nem számítjuk a később keletkezett legendák és gesták részben hagyományokon nyugvó utalásait. A honfoglalás körüli időszak legfontosabb külföldi forrásait „A magyar honfoglalás kútfői" (Budapest 1901. Szerkesztette *Pauler Gy.* és *Szilágyi S.*) c. összeállításban találjuk. E ki-

adás fogyatékosságaira *Baumgarten F.* (P. R. Budapesti Szemle, 1901.), majd *Németh Gy.* (Századok, 1935.) hívta fel a figyelmet. A jelenleg használatos kiadást *Györffy Gy.* szerkesztette a legjelesebb szakemberek közreműködésével, „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak, krónikások híradásai" címen. (Budapest 1958.) A keleti források értékeléséhez *Czeglédy K.*, a bizánciakéhoz *Moravcsik Gy.* tanulmányai szolgáltattak értékes útbaigazítást. A honfoglalás, majd az Árpád-kor nyugati kútfőit (kivonatos szövegközlések kíséretében) összeállította *Gombos F. A.* „Catalogus fontium historiae Hungariae" (Budapest 1937—1938.) címen. Hozzá mutató: *Csapodi Cs.* 1943.

A hazai szerkesztésű elbeszélő források közül, korai keletkezésük és fennmaradásuk folytán, különös beccsel bírnak a legendák. (István, Gellért legendái.) A szakirodalom felderítette származásrendjüket és forrásértéküket, noha az ellenőrzésre alkalmas adatok fogyatékossága miatt némely részlet tekintetében mindmáig lehetségesek viták.

A krónikák, gesták csoportjából a régebbieket kritikai kiadásban nyújtja a „Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum". (Szerkesztette *Szentpétery I.* Budapest 1937—1938.) — Származásrend és forrásértékelés tekintetében az itt közölt észrevételeket vö. *Domanovszky S.* tanulmányaival, amelyek egyébként a kritikai kiadáshoz is alapul szolgáltak.) Figyelemre méltó az elveszett, de részleteiben rekonstruálható — annak tartott — ún. ősgesta (egy, hihetőleg a XI. század derekán készült szerkesztés) problémája, amellyel legutóbb *Gerics J.* kandidátusi értekezése foglalkozott. Elbeszélőink sorában évszázados, napjainkban felújuló vitákat váltott ki a nevezetes Névtelen, P. mester, akinek működési idejét és munkája jellegét illetően *Szilágyi L.* (Századok, 1937.) nézeteit osztjuk, tehát azt gondoljuk, hogy műve a XII—XIII. század fordulóján keletkezett, s nem később, mint egyes újabb kutatók vélik. (Az átvilágítás útján nyert megfigyelések eddig nem adtak biztos eligazítást sem a szerző személyéről, sem a mű keletkezési idejéről.) Nem általában forrásértéke, hanem gazdag képanyaga, szemléltetésre tehát különösen alkalmas volta miatt említjük itt az ún. Bécsi Képes Krónikát. Filiációját és forrásértékét illetően *Domanovszky S.* eredményeit tekintjük irányadónak. A képanyag jellegére, forrásértékére pedig *Berkovits I.* (Századok, 1953.) eredményeit.

A késői, XV—XVI. századi elbeszélők forrásértékének megállapításánál számottevően módosulnak a szempontok, főként a másnemű — tárgyilagos ténymegállapítások levonására alkalmasabb — írott forrásanyag meg-

szaporodása miatt. Bár e kor elbeszélőinek is nem egy különben ismeretlen adat fenntartását köszönhetjük, mégsem szorulunk olyan mértékig a segítségükre, mint az előző időszakban, s kivált az államalapítást követő száz-másfélszáz esztendőben. Jelentőségüket főként eszmetörténeti vonatkozású utalásaikban látjuk. A XV. század két legbecsesebb elbeszélő forrása, Turóczi és Bonfini, a rendi, illetőleg a központosító törekvések ideológiájáról ad tanulságos tájékoztatást. (Turóczi új, kritikai kiadását *Mályusz E.* készíti elő, értékes kitekintéssel a szöveg korábbi, az író személyes ismereteit megelőző részeinek származására is.) A parasztháborút tárgyaló elbeszélőket magyar fordításban *Geréb L.* adta ki: „A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514" (Budapest 1950.) c. könyvében.

B) TÖRVÉNYEK

Minden feudális törvény egyszerre fejez ki törekvést (többnyire a törvényhozók, vagyis az éppen uralmon levők törekvését) és tényállapotot. Ennélfogva a való viszonyok rekonstruálásánál a törvény majdnem ugyanolyan óvatossággal kezelendő, mint a szubjektív szempontoktól és tendenciáktól természete szerint nagymértékben befolyásolt elbeszélő forrás. Ezt tekintetbe véve azonban ismereteink igen értékes gyarapítója lehet. Így a XI. század társadalmi, gazdasági, részben politikai viszonyaira vonatkozó legértékesebb ismereteinket István (Salamon), László, Kálmán törvényeinek köszönhetjük. A legkorábbi törvényeket — amelyek szövegezésbeli származásrendje tekintetében heves viták dúltak — kritikai kiadásban tette hozzáférhetővé *Závodszky L.* „A Szt. István, László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai" címen. (Budapest 1904.) Erre támaszkodik napjaink egyetemi oktatása, nemkülönben a *Szilágyi L.*, illetőleg *G. Bolla I.* és *Rottler F.* gondozásában megjelent magyar fordítás. Mohács előtt keletkezett törvényeinket már a millennium idején közzétették kétnyelvű kiadásban, *Márkus D.* szerkesztésében, *Kolozsváry—Óváry* gondozásában; ez a kiadás azonban (főként a magyar fordítás) helyenként sok kívánnivalót hagy hátra. A Mohács előtti törvények új, kritikai kiadása — *Dőry F.* előkészületei nyomán *Bónis Gy.* gondozásában — munkálat alatt áll.

C) IRATOK

Amint időben előrehaladunk, amint a feudális államok érintkezési módja fejlődik, akként válnak ismereteink egyre fontosabb forrásává az „irat" gyűjtőnéven említett anyagok. A fogalom nem egészen világos. Ide szokás sorolni a levelezést, az atyafiságos üzenetet, a (későbbi elnevezéssel) diplomáciai jegyzékváltást, a követek hivatalos jelentéseit. A legfontosabb ilyen természetű anyagokat jó ideje hozzáférhetővé tette az akadémiai Monumenta-sorozat Acta extera gyűjteménye, illetőleg néhány ezt kiegészítő speciális kiadvány, külföldi levéltárak magyar vonatkozásainak ismertetésével. A kiadványok viszonylag jelentős száma, az anyaggyűjtőmunka széles köre ellenére nem tekinthető kizártnak, hogy egyes, eddig nehezen hozzáférhető vagy nem eléggé rendszeresen feltárt külföldi levéltárak anyagából a jövőben újabb, a magyar történet számára hasznosítható adatok kerülnek feldolgozásra. Ilyen vonatkozásban utalni mernénk a Vatikán levéltárának, irattárának, kézirattárának közismerten rendkívül gazdag anyagára, amelynek törzsét a magyarországi kutatás *Theiner*, *Fraknói*, *Lukcsics* és mások munkássága nyomán ismeri és használja, teljes kiaknázásával azonban nem dicsekedhet. Ugyanez mondható a hajdani itáliai városállamok iratanyagának ismeretéről és használatáról is, nem szólva egyéb — a középkori magyar állam külpolitikai összeköttetéseinek, európai helyzetének megvilágításához szintén használható (esetleg Európán kívüli) levéltári és kézirattári gyűjteményekről. Noha természetesen kívánatosnak tartjuk ismereteink teljességre törekvő kiegészítését, úgy véljük, hogy az egyáltalán fennmaradt és hozzáférhető iratanyag gerincét, legfontosabb részét történetkutatásunk feltárta és — legalábbis az elemi tények tisztázásának fokáig — már korábbi közlésekben hasznosította.

D) OKLEVELEK

Mint a forráskritika már régen, a polgári tudományosság felfelé ívelő szakaszán megállapította, a mindennapi élet objektív tényeinek megismeréséhez az írott forrásoknak különleges fontos csoportját alkotják az oklevelek és a velük rokon rendeltetésű (a hazai szakirodalomban az egyszerűség kedvéért olykor szintén így nevezett) iratanyagok. Különleges fontosságuk abban gyökerezik, hogy egyrészt az élet olyan területeiről adnak számot, amelyeket más forrástípusok alig vagy egyáltalán nem

érintenek, másrészt ezt jogbiztosító és egyben állapotrögzítő jellegüknél fogva az írott források egyéb csoportjaira általában (az elbeszélők vagy az iratok legtöbbjére különösen) jellemző szubjektív elfogultság, tendencia nélkül, a való viszonyok többé-kevésbé pontos kifejezésére törekedve, s ilyen értelemben „objektíven" teszik. Talán nem felesleges megemlítenünk, hogy a szubjektív mozzanatot az oklevél kategóriájába sorolható források sem nélkülözik. Ez azonban — éppen túlnyomórészt jogbiztosító jellegük következtében — inkább az írásba foglalt jogi tény (adomány, szerződés) indokolásában, nem pedig az ezzel kapcsolatban említett állapotok leírásában mutatkozik; ennélfogva viszonylag kevéssé érinti a leírás alapján kikövetkeztethető tények hitelességét.

Az elmondottakon túl a magyar történet írott forrásai között az oklevél kategóriájába sorolható típus azért is különleges jelentőségű, mert a fennmaradt iratanyag óriási többségét teszi, a hajdani írásos gyakorlat gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyoktól meghatározott sajátos irányú fejlődésének megfelelően. Az oklevél Európa más országaiban, kivált a kontinens középső és nyugati részein is gyakori. Relatív jelentősége mégsem oly nagy, mint nálunk, mert az állapotok — így a települési viszonyok, az adózási kötelezettségek stb. — rögzítésére ott külön irattípus fejlődött ki. Az angol „roll", a francia „chartulaire" állapotrögzítő feladatának ellátására a magyarországi írásbeliség is alakított külön formákat — hajlandók volnánk idesorolni az érett és a kései feudalizmusban nagy jelentőségű urbáriumokat —, de az ilyen természetű felsorolások túlnyomó része beolvadt a szűkebb értelemben vett okleveles gyakorlatba, mintegy az oklevél függvényeként maradt fent. A magyarországi írásbeliségben az oklevél jogügyletet, jogi kihatású tényt rögzítő irat. A tény, amelyet rögzít, a dolog természete szerint igen sokféle lehet: királyi juttatás, birtokcsere, adásvétel, öröklés, vagyonfelosztás, zálog, igénybejelentés vagy jogfenntartás, baráti segélynyújtási szerződés vagy tiltakozás stb. Kiadó s bizonyos fokig jelleg szerint megkülönböztethetők a király, a tanács, illetőleg az országgyűlés, a kormányzat és a bíráskodás központi és helyi szervei, a mintegy közjegyzői funkciókat ellátó hiteleshelyek, az egyéb egyházi intézmények, végül a magánemberek részéről kiállított ilyen természetű iratok. A fejlődés alapjainak, a gazdasági—társadalmi viszonyok alakulásának megismeréséhez többé-kevésbé nélkülözhetetlen valamennyi. Tárgyunk, az államfejlődés szempontjából az oklevelek túlnyomó többségéből nyert ismeretanyag nem közvetlenül, hanem inkább áttételesen hasznosítható. Ha ugyanis a feudális államot annak tekintjük, ami

lényegileg volt, vagyis a feudális osztályuralmat biztosítani hivatott elnyomó apparátusnak, akkor nyilvánvaló, hogy az elnyomók és elnyomottak életviszonyainak alakulásáról képet adó forrásokat különös megbecsülésben kell részesítenünk. Emellett azonban az oklevelek egyes csoportjai, mindenekelőtt a kormányzati—bírósági szervek kiadványai közvetlen és alapvetően fontos — egyébbel nem pótolható — adatokat nyújtanak az állam szervezetéről és működéséről is.

A magyar, magyarországi történet Mohács előtti időszakából a nagyarányú pusztulás ellenére (eredetiben vagy megbízható másolatban) mindmáig fennmaradt oklevelek száma mintegy másfél százezerre tehető. Ennek a tekintélyes iratmennyiségnek a túlnyomó többségét (százhúszezer körül) ez idő szerint az Országos Levéltár gondozza. Ehhez képest elenyésző, bár egyébként éppen nem jelentéktelen az ország határain belül más szervek (így egyes, hajdan hiteles hellyel bíró egyházi intézmények) gondozásában levő vagy az ország határain kívüli — főként szlovák és részben román, továbbá számra jelentéktelen töredékben egyéb — levéltárakban található okleveles anyag. Eredményes lépések történtek és történnek az anyag e részeinek hozzáférhetővé tételére is; ezt a célt szolgálja egyebek mellett az Országos Levéltár film- és fényképgyűjteményének megfelelő része.

Történetkutatásunk eddig nem dolgozta fel egészében ezt a terjedelmes, gazdag forrásanyagot. Még kevésbé beszélhetünk arról, hogy forráskiadásunk az okleveles anyag egészét közölte vagy akár alaposan ismertette volna. Ez a sajnálatos tény részben azzal magyarázható, hogy az anyag jelentős, mondhatni túlnyomó része csak a felszabadulás után vált általánosan hozzáférhetővé. (Az Országos Levéltár régi diplomatikai gyűjteménye, a Nemzeti Múzeum hajdani ún. Törzsanyaga, a néhány családi letét a jelenleg hozzáférhető anyag felét—harmadát tette ki. A többbi az első világháború előtt s jórészt a két világháború között is különböző intézmények, illetőleg magánszemélyek tulajdonában és őrizetében lévén, a kutatók számára csak kivételesen vált használhatóvá.) Kétségtelen ezenfelül, hogy a nagy terjedelmű, nehezen kezelhető anyag áttekintése, feldolgozása, kivált szakszerű közlése különleges nehézségekkel jár. Reméljük, hogy kutatásunk és kiadásunk e nehézségek leküzdésében is lépést tart a növekvő kívánalmakkal.

Az oklevelek alkalmi felhasználásával — esetleg teljes vagy kivonatos szövegközlés formájában — már a középkori történetíróknál is találkozunk. A humanisták munkássága nyomán elterjedt a törekvés források, köztük az

oklevelek többé-kevésbé rendszeres gyűjtésére, kritikai (eleinte főleg formális, illetőleg szövegszerű) elemzésére és közzétételére. Nálunk a gyűjtőtevékenység a XVII. században *Bél*, *Benkő* s kivált *Hevenesi*, *Kaprinai*, *Pray*, *Katona*, illetőleg *Kovachich* munkásságával vett nagyobb lendületet. Az összegyűjtött — a viszonyokhoz képest óriási terjedelmű — anyag kiadását a közlési lehetőségek korlátozottsága ekkor még igen szűk körre szorította. A gyűjtés kézirati hagyatékban megőrzött része s a néhány elkészült kiadvány azonban mindmáig hasznos, olykor nélkülözhetetlen segítséget nyújt a középkor kutatásához. A gyűjtést folytatta és a kiadói tevékenységet előbbre vitte a XIX. század első felében *Fejér György* közismert nagy műve, a „Codex Diplomaticus", az Árpád-korra vonatkozó anyagismereteinknek ez a szintén mindmáig használt és sokban nélkülözhetetlen, noha válogatása és főként közlési módja tekintetében kora követelményei szerint sem mindenben kielégítő forrása.

A XIX. század második felében és vége felé az oklevélgyűjtő munka és a kiadás némileg megélénkült, amennyiben (részint az Akadémia és a Történelmi Társulat szorgalmazására) több kutatót mozgósított, tágabb területre — lelőkörre és időhatárra — terjedt ki, és a közlés szakszerűségének nálunk addig kialakult magasabb — bár az európai tudományosság élvonalát nem mindig és mindenben elérő — követelményeit általában következetesebben igyekezett érvényesíteni. Az ekkor keletkezett kiadványok részint *Fejér* munkáját igyekeztek kiegészíteni és időben tovább vezetni (Árpád-kori Új Okmánytár, Hazai Okmánytár, Anjou-kori Okmánytár, Pannonhalmi Rendtörténet, Knauz kiadványai stb.), részint egyes területileg, intézményileg, illetőleg — a később használt levéltártudományi szakkifejezéssel élve — „proveniencia" (tehát eredet, keletkezési rend) szerint elhatárolható anyagrészeket iparkodtak hozzáférhetővé tenni. Emellett már ekkor megindultak a századforduló táján és századunk elején elszaporodó úgynevezett kalászatok, alkalomszerű s nemegyszer törmelékes közlések, amelyek között az eligazodás idővel egyre nagyobb nehézségekkel járt. Történtek kísérletek egyes megyék, városok okleveles anyagának (a tőlük származó vagy rájuk vonatkozó iratoknak) többé-kevésbé rendszeres gyűjtésére és közzétételére is, ezek azonban — néhány kivételt, például *Házi J.* gondozásában Sopron város oklevéltárának a két világháború között megjelent köteteit nem számítva — általában töredékesek maradtak, és szakszerűség tekintetében is sok kívánnivalót hagytak. A kor legjellegzetesebb — a feudális maradékokkal súlyosan terhelt magyar társadalom viszonyaira s ebből fakadóan a tudo-

mányos kutatás lehetőségeire is némi fényt villantó — kiadványtípusa a „családi" okmánytár: az egyes nagybirtokos famíliák tulajdonában őrzött, javarészt azok s birtokaik múltjára vonatkozó iratoknak szerencsés körülmények következtében lehetővé vált közlése. Bár az iratok kiadásának ez a módja (ami csak látszatra felel meg a „proveniencia" elvének) szükségképpen szétszabdalta az anyagot és a ráépülő ismereteket, a maga idején nagy lépésekkel vitte előbbre a forrásos anyagbázis kiszélesítésének ügyét. Olyan okmánytárak, mint (csupán példaként) a Zichy, a Bánffy, a Sztáray vagy a Blagay családok iratanyagának — a rájuk, illetőleg birtokaikra vonatkozó okleveleknek — több kötetre terjedő közlései, bárminő indítékból eredtek, igen sokban hozzájárultak a gazdaság, a társadalom viszonyainak megközelíthetővé tételéhez, s a nép életére vonatkozó forrásismereteinknek is mindmáig elsőrendű támaszai.

Napjaink tudományos törekvéseire jellemző az igyekezet a forrásanyag lehető teljes feltárására. Ez elsősorban a gyűjtés, a hozzáférhetővé tétel területein mutatkozik meg, s mint szó volt róla, már eddig jelentős eredményekre vezetett az okleveles anyag vonatkozásában is. Kevésbé javult a helyzet a kiadás területén. Noha világos és (tekintettel más országok tudományos tapasztalataira is) egyre világosabb, hogy a korszerű tudományosság sem nélkülözheti, ellenkezőleg: növekvő mértékben követeli a forrásközlést, elsődleges tennivalónak mégsem ez, hanem a széles körű, lehetőleg teljes forrásismereten alapuló feldolgozó munka látszik. A kettő közti egészséges arány, egyensúly, módszeres viszony kialakítása még a jövő feladata. Mindenesetre számításba kell venni, hogy a forrásközlés klasszikus kora lejárt; nagy mennyiségű szöveg teljes terjedelmű kiadásának nem csupán lehetősége, hanem nagyrészt igénye is a múlté. Nem szólva itt az újabb kori, sokkal nagyobb terjedelmű iratanyag „in extenso" kiadásának úgyszólván leküzdhetetlen nehézségeiről, csupán arra utalunk, hogy száz-százötvenezer oklevél ilyen közzététele is sok szakértő hosszan tartó munkája mellett vaskos és nehezen áttekinthető kötetek tömegét igényelné. Szükség van a kiadványelőkészítés megfelelő módszereinek kialakítása mellett a válogatás és a közlési mód új, a korszerű igényeket teljesebben kielégítő módozatainak kidolgozására is.

Mindezek előrebocsátása után örömmel üdvözölhetjük azt a regesztakészítő munkát, amely az Országos Levéltár okleveles anyagának használatát szakszerű kivonatokkal — idővel mutatókkal — kívánja megkönnyíteni. Bár ez egyelőre belső célokra, s utóbb is inkább a kutatás ésszerűsítésére szolgál, később alapja lehet egy bő kivonatok alapján többé-kevésbé

teljes tájékoztatást nyújtó kiadványnak, kiadványsorozatnak is. Kívánatos ehhez a megfelelő feltételek megteremtése.

A szorosabban vett kiadványkészítő munka több irányban folyik. Megítélésünk szerint legfontosabb része a korábbi kiadványokban elhanyagolt, vagy csak töredékesen érintett időszakok (nagyjában a XIV. század második felétől Mohácsig terjedő jó másfél évszázad) gazdag anyagának hozzáférhetővé tétele. E törekvések eddig legfontosabb eredménye a *Mályusz E.* gondozásában megjelenő Zsigmond-kori Okmánytár, amelynek több kötetre tervezett sorozatából három már megjelent, a többi pedig előkészületben van; a mintaszerű gyűjtés, a gondos kritikai apparátus, az igen alapos regesztázás lehetővé teszi, hogy a kutató kivonatok alapján, nyomtatott — tehát könyvtári úton elérhető — formában gyakorlatilag teljes tájékoztatást kapjon egy félszázados időszak okleveles anyagáról, amelyet korábban így alig (jórészt egyáltalán nem), s levéltári gyűjtés alapján is nehezen tudott volna megközelíteni. A kiadványkészítő munka másik fő területe: egyes korábban feltárt, de nem teljesen vagy nem kielégítő kritikai készültséggel közzétett anyagrészek új, teljesebb és kellő módszerességgel előkészített kiadása. Itt említhető a legkorábbi, XI., XII. századi oklevelek munkában álló kritikai kiadása (*Györffy Gy.* szerkesztésében).

SZAKIRODALOM

A) ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

A magyar állam történetének nincs összefoglaló feldolgozása, hacsak ilyennek nem tekintjük *Szekfű Gy.* „A magyar állam életrajza" (Budapest 1918.; előbb németül: Berlin 1916.) c., a maga idején (a felfogását továbbító egyéb — a magyar történet egészét tárgyaló — művekkel együtt nézve) nagyhatású tanulmányát, amely azonban sem vezérelvei, sem módszerei, sem következtetései alapján nem elégítheti ki a korszerű kívánalmakat. Egyébként az állam történetével vagy részletfeldolgozások foglalkoztak, vagy olyan szintézisek, amelyek a magyar történet (a magyar nemzet, a magyar nép, Magyarország története) egészének bemutatását tűzték ki célul. Ez talán különösen hat, tekintve azt a közismert tényt, hogy a dualizmus korának magyar történetírása különös vonzódással viseltetett az úgynevezett politikai történet iránt, amin akkoriban az állam történetét, főként annak felszíni jelenségeit értették. E kü-

lönösként ható jelenséget némileg az a meggondolás segít megérteni, hogy a „politikai" történet eluralkodása idején szakirodalmunk túlnyomó többségében mindjobban beleveszett a pozitivizmus hazai torzhajtásainak apró-cseprő adatközléseibe, s a szintetizáló munkától, kevés kivételt leszámítva, idegenkedett.

A dualizmus korának a magyar történet egészét tárgyaló, nagyrészt azonban a „politikai" történet felszíni jelenségeivel foglalkozó szintézisei közül a legismertebb, adatai miatt olykor ma is használatos, felfogásának egyes részeivel tartós hatásúnak bizonyult feldolgozás a *Szilágyi S.* szerkesztésében több neves szerző közreműködésével készült reprezentatív mű: „A magyar nemzet története" (Budapest 1896.), közhasználatú nevén az úgynevezett „Millenáris történet". A korszakunkat tárgyaló első köteteket *Marczali H.*, *Pór A.*, *Schönherr Gy.*, *Fraknói V.* írták. A mű felfogása nem egységes, egyes részeinek értéke adatbőség és megbízhatóság tekintetében sem egyforma. (Az Árpád-kori rész szerzője, Marczali, e műben kevesebbet nyújt, mint valamivel később írt, alább említendő önálló összefoglalásában. Pór, Schönherr része nem csupán szempontokban szegény, hanem az addig feltárt anyaghoz képest is sovány; Fraknói viszont nagy fontosságú, jórészt általa felderített levéltári anyagot használt — igaz, a maga sajátosan egyházias beállításában.) Leszámítva a „politikai" történet szűken értett területeit, a szerzők többségének látóköréből nem csupán a gazdasági-társadalmi fejlődés koruk polgári történettudományának fogalmai szerint is tárgyalható problematikája esett ki, hanem az állam belső viszonyai iránt a hazai történetkutatásban néhol már feltünedezett érdeklődés is. Ilyen irányban több fogékonyságot mutat *Marczali H.* összefoglalása: „Magyarország története" (Budapest 1911.), amely azonban a Mohács előtti korról már csak rövidsége miatt sem nyújthat sokkal többet a nagy terjedelmű, reprezentatív feldolgozásnál. Bár nem a Mohács előtti időszak egészét tárgyalja, a nagy összefoglaló művek sorában említjük *Pauler Gy.* „A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt" (Budapest 1893., 2. kiadás 1899.) című kétkötetes munkáját, amely ugyancsak nem, vagy csak elvétve lépi túl a „politikai" történetírás korlátozott körét, szempontjait pedig a korszerű kutatás e körön belül sem teheti magáévá; adatgazdagsága miatt azonban a kor kutatóinak mindmáig nélkülözhetetlen segédlete. Kisebb vagy nagyobb mértékben mindezekre a feldolgozásokra jellemző a magyar fensőbbség, a középkori nagyhatalom ideológiájának a dualizmus politikai viszonyaiban gyökerező formája.

Ranke statisztikus történetfelfogásához kapcsolódva — de már a német szakirodalomban a századforduló óta erősen terjedő szellemtörténet szemléletétől és módszerétől is mélyen átitatottan — keletkezett Szekfű fentebb már említett tanulmánya. E munka, amely a monarchia felbomlásának időszakában a keresztény-germán kultúrközösség és ennek kötelékében a német—magyar, osztrák—magyar sorsközösség gondolatát választotta vezérfonalul, önmagában kevésbé, de különböző áttételek, mindenekelőtt a Hóman—Szekfű-féle „Magyar történet" és az ennek hatása alatt írt népszerűsítő művek közvetítésével számottevő hatást gyakorolt egyes (szűknek aligha mondható) rétegek gondolkodására, különösen a fokozódó fasizálódás időszakában, végső kicsengésében akkor, amikor szerzője már más utakra tért, s eltávolodott régebbi nézeteitől.

Hóman B. és *Szekfű Gy.* együttes munkájaként a harmincas években megjelent a „Magyar történet" (első kiadása: Budapest é. n.). Főként azzal a céllal készült, hogy az értelmiség történetszemléletét formálja; bizonyos értelemben éppúgy reprezentatív műnek számított, mint annak idején a „Millenáris történet". Csakhogy míg az a sajátosan deformált magyarországi „pozitivizmus"(annak is inkább hanyatló változata), addig ez az ugyancsak deformált, ám akkortájt erőteljesen terjeszkedő magyarországi szellemtörténet-írás reprezentációja volt. Az a dualizmus keretei között kibontakozó magyar fiókimperializmus, ez a vesztett világháború után, az ellenforradalom időszakában eluralkodó irredentizmus eszmekörében fogant, és azt képviselte történetértelmezésével. Módszerbeli és szemléleti eltéréseik ellenére, a két szintézis több ponton közeli rokonságot mutat. A magyar szupremácia, a középkori nagyhatalom eszméje például éppúgy vagy talán még hangsúlyozottabban (noha a viszonyok változásának megfelelően némileg átalakított, ugyanakkor új elemekkel bővített formákban) érvényesül az ellenforradalmi kor reprezentáns szintézisében, mint érvényesült a dualizmusében. Egyébként a két szerző részei közt forrásismeret, anyagkezelés, koncepció és írásmód tekintetében igen nagyok a különbségek. Hóman fejezeteit a koncepció és módszer eklektikus töredezettsége mellett a szellemtörténet valamely vulgárisan értelmezett, torzított változatának — inkább egyes kiragadott felfogás- és módszerbeli sajátosságainak — felületes alkalmazása jellemzi; ebben a keretben nyers kezdetlegességgel érvényesül (a szupremácia és a birodalmi gondolat érintett vezérmotívumán túl) a fasizálódó német történetírás felfogásmódjához való közeledés, amely a személyiség szerepének túlhajtásában, az emberfeletti ember eszméjének tett jelentős engedményekben

s mindezek faji, illetőleg biogenetikai értelmezésében nyilvánul meg. Szekfűnél a szellemtörténeti koncepció mélyebb, ugyanakkor fideista, sőt kifejezetten vallásos motívumokkal erősen színezett átérzésével s a megfelelő módszer következetesebb alkalmazásával — következésképpen a módszer és felfogás alapvető hibáinak is teljesebb, az írói képességeken túl már csak azért is hatásosabb és veszedelmesebb — érvényesülésével állunk szemben. A dualizmus korabeli történetmagyarázat hagyatéka, így különösen a magyar szupremácia eszméje nála is megvan, de finomabban, részint a kultúra síkjára helyezetten, s nem csupán eszményített, hanem mintegy eszmeivé desztillált alakban — egyúttal természetesen a keresztény-germán kultúrközösség eszméjének alárendelten, ilyen összefüggésekkel azonban tágabb európai látókör és értékskála benyomását keltőn — jelentkezik. A birodalmi gondolat és ennek a magyar történet Mohács utáni századaira is érvényesített eszmei folytatása itt ötvöződik a szentistváni (eszményített és eszmeivé párolt, egyben germán-katolikussá torzított) állam s a benne összezárt osztályok és népek természetes, bár sajnálatos körülmények folytán olykor megháborított harmóniájának gondolatával. Szekfű különleges írói képességeit, előadásmódjának nemegyszer lenyűgöző varázsát is figyelembe véve nem csodálható, ha felfogásának a „Magyar történet"-ben s a hozzá kapcsolódó népszerűsítő művekben foglalt elemei — olykor az iskolai és iskolán kívüli hivatalos és félhivatalos „népművelés" közvetítésével — viszonylag széles rétegek történetszemléletét s ezzel politikai állásfoglalását befolyásolták, részben olyanokét is, akiket helyzetük nem állított szükségképpen az ellenforradalmi kor ideológiája mellé, hanem inkább ellene fordíthatott. Sajnálatosnak kell mondanunk, hogy marxista történetírásunk, amely a felszabadulás óta igen jelentős eredményeket ért el nemzeti történetünk teljesebb feltárása és helyesebb értelmezése terén, Szekfű művével mindmáig nem állított szembe olyan átfogó feldolgozást, amely nem csupán szemléletmódjának, hanem szerkezetének és megírásának egységével is, nem csupán a tartalom, hanem a forma meggyőző erejével is alkalmasnak bizonyulhatna arra, hogy a szakemberek szűk körén túl az érdeklődők tág és egyre táguló rétegei számára hozzáférhetően megvilágítsa a történelem tényeit, összefüggéseit, tanulságait, ezek valósághű értelmezését.

A harmincas évek végén több szerző közreműködésével *Domanovszky S.* szerkesztésében készült a „Magyar művelődéstörténet", amelynek két első kötetéből több tanulmány érinti tárgyunkat, néhány pedig — így *Váczy P.* és *Mályusz E.* írása — közvetlenül arra vonatkozik. Noha némelyik,

kivált Mályuszé, sok tanulságos adattal és észrevétellel szolgálta a további kutatást, a mű egészében megmaradt az akkori hivatalos történetírás szempontjainak és módszereinek platformján. Bár szerkesztőjének és munkatársi gárdája néhány tagjának eredeti elképzelése szerint a pozitivizmus hagyományait, főként anyagismereti és forráshasználati követelményeit jobban szem előtt tartva, bizonyos mértékig — természetesen a korabeli Magyarországon szokásos polgári történetmagyarázatok keretei között — a Hóman—Szekfű-féle feldolgozás kiegészítéséül, részben helyesbítéséül kellett volna szolgálnia, nagymértékben magán viseli az előretörő szellemtörténet (ennek újkantiánus hatásokkal elegyített változata) eszméinek és módszereinek jegyeit, tendenciája pedig, végső kicsengését tekintve, alig tér el a másik szintézisétől. Hatása a szerzők sokasága és írásaik igen eltérő színvonala, a szerkezet töredezettsége és a mű áttekintésének nehézkessége miatt viszonylag szűk körűnek bizonyult.

A felszabadulás után kibontakozó marxista történetírás mindjárt kezdetben két nagy (korábbi előzményeken nyugvó), együttesen a fejlődés Mohácsig terjedő egészét átfogó művel jelentkezett. *Molnár E.* két könyve: „A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig" (2. kiadás. Budapest 1949.) és „A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig" (Budapest 1949.) volt az első olyan szintézis, amely — a marxista történettudomány szempontjait és módszereit történelmünk egy több száz (előzményeivel több ezer) esztendős időszakára alkalmazva — a feudalizmus kialakulásának, korai és érett fejlődési fokának mélyenszántó elemzését és általános jellemzését adta. Főbb szempontjai mellett számos részletmegfigyelése is iránymutatónak bizonyult, előmozdította a további kutatómunkát, s részben változatlanul vagy csekély módosítással, kiegészítéssel él a később, bővebb anyag és részletesebb elemzés alapján kedvezőbb körülmények között keletkezett összefoglalásokban és részletfeldolgozásokban. Felfogásának és terminológiájának egyes részein (prefeudalizmus, barbár feudalizmus stb.) túlhaladt a nemzetközi s vele a hazai marxista tudományosság; megállapításait egyes vonatkozásokban (periodizáció, az osztályviszonyok kialakulása, az árutermelés fejlődése, osztálytagozódás stb.) újabb — részben alább még érintendő — részletkutatások módosították. Mindez nem változtat azon a lényeges tényen, hogy eredményei nélkül a középkorra vonatkozó marxista kutatás jóval lassabban és nehezebben bontakozott volna ki, s napjainkig nyilvánvalóan kevesebb konkrét eredményre vezethetett volna.

Molnár műveinek áttekintését, eredményeinek felhasználását némely

vonatkozásban megkönnyíti, ám a történeti folyamat egységes és átfogó szemléletének kialakítását inkább megnehezíti tárgyalási módja, könyveinek szerkezeti felépítése. Mindkét mű nagyobb alkorszakonként, azokon belül pedig a fejlődés különböző oldalai, területei szerinti tagolásban (gazdaság, osztályok, „politikai társadalom" — ezen belül az állam stb.) elemzi a rendelkezésére álló, jobbadán régebbi feltárásokból ismert adatokat. Ez a tárgyalási mód beható analízist tesz lehetővé a részösszefüggések tekintetében egyes területeken belül; kevesebb módot nyújt a területek egymásra hatásának, együttfejlődésének sokoldalú érzékeltetésére; igen kevés támpontot ad a fejlődési folyamat életszerű teljességének bemutatására. Az eddig három kötetben 1849-ig kinyomtatott egyetemi tankönyv első része — *Elekes L.—Lederer E.—Székely Gy.*: „Magyarország története az őskortól 1526-ig" (Budapest 1961.) — akként kívánt segíteni ezen a fogyatékosságon, hogy a tárgyalásban szigorúbban (noha még mindig nem teljes következetességgel) alkalmazta a kronológia, az időrendi tagoláson belül pedig a „területek" együttfejlődését érzélkeltetni hivatott szinoptikus szemléleti és tárgyalási mód elvét. A tankönyv írói támaszkodhattak a Szovjetunióban és más szomszédos országokban 1950 táján lefolyt periodizációs viták tanulságaira. Részint ezek, részint hazai szakemberek beható tanácskozásai nyomán némileg módosították a korszakbeosztás szempontjait és időhatárait. (Munkánk néhány kisebb, a szövegben jelzett módosítással ezt a beosztást követi.) Saját forráskutatásaik mellett a szerzők használhatták, a korábbi ismereteken túl, a hazánkban akkortájt fellendülő marxista irányú tudományosság első termésének eredményeit. Újabb szempontok és kutatási eredmények alapján a munka egyes pontokon — mint néhány tárgyunkat érintő kérdésben szövegünk is jelzi — kisebb-nagyobb kiegészítést, módosítást enged. Mivel kifejezetten az egyetemi történészképzés céljaira készült, az olvasók, érdeklődők szélesebb rétegeihez nem jutott el, s így történelmi ismereteiket, történetfelfogásukat csupán áttételekben befolyásolhatja. Szélesebb rétegek érdeklődését kívánta kielégíteni az ötvenes évek elején használt középiskolai tankönyvek nyomán készült összeállítás: „A magyar nép története. Rövid áttekintés" (Budapest 1951.), amely azonban jellegénél fogva csak időleges — több tekintetben már akkoriban sem problémamentes — megoldásnak számított, azóta pedig számos vonatkozásban elavult. A népszerű-tudományos összefoglalás hiányából fakadó súlyos fogyatékosságot hivatott enyhíteni az a két kötetre tervezett összefoglalás, amely a Történettudományi Intézet gondozásában, több szerző munkájának eredménye-

ként alkalmasint rövidesen — talán már e könyv munkálatainak idején — napvilágot lát, s remélhetőleg a tudományos kutatás friss eredményeit is értékesíti.

B) RÉSZFELDOLGOZÁSOK

Mint már jeleztük, s ezen a helyen újból, nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk, összeállításuuk nem a könyvészeti teljességnek, nem is a szövegünkben foglalt nézetek jegyzetszerű bizonyításának az igényével készült. Útbaigazítást, vázlatos tájékoztatást kíván nyújtani, mindenekelőtt olyan érdeklődők számára, akiknek kedvéért, érdeklődésük elsődleges kielégítése céljából e könyv íródott, esetleges további érdeklődésük kielégítésének ez idő szerinti lehetőségeiről. Főképpen tehát a tudományos eredmények mai állapotát, a közvetlen tennivalók irányát jelző fontosabb feldolgozásokról. Arról, hová nyúlhat az igényes oktató, aki akár történeti fejlődésünk itt tárgyalt kérdéseinek részletesebb, okadatoltabb kifejtése, akár az e kérdések taglalása során felmerült (máig ható, tehát cáfolatot igénylő) nézetek bírálatának bővebb megalapozása céljából egyéni úton igyekszik ismereteit fejleszteni. Hol és miben találhat mai tudásunk szerint biztos támasztt, milyen ma ható, máig ható ellenvetésekkel szükséges számolnia, milyen lehetőségei nyílnak ezek hiteles cáfolatára? Nyilvánvaló, hogy az író ilyen keretben is a kifejtés több lehetőségével, bővebb vagy szűkebb, részletezőbb vagy pusztán utalásforma változataival számolhat. A magam részéről — a könyv egészének írásmódja mellett a beosztás gazdaságosságát is szem előtt tartva — a lényeg kiemelésére s ennek keretében a számomra elfogadható legrövidebb megfogalmazásra törekedtem. (A szakirodalom részeinek, a régebbi szakirodalom egyes mindmáig használt vagy ilyen-olyan okból figyelmet érdemlő darabjainak felsorolásához vö. a fentebb említett könyvészeti összefoglalásokat.) A mondottak után bizonyára nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy alább következő rövid áttekintésünkben nem szorosan historiográfiai jellemzést adunk; már csak azért sem, mert nem óhajtjuk, módunkban sincs nyomon követni a vélemények kialakulásának sorrendjét. A történetileg fontos jelenségek egymásutánját vesszük alapul, s ezen belül igyekszünk tekintettel lenni a róluk formált s manapság előforduló nézetek keletkezési körülményeire, így időpontjára is, amennyire ez a tárgyalás ilyen módjával lehetséges. A kronológiát — itt és most — nem tekinthetjük irányadó szempontnak.

A magyar államalapításnak és közvetlen előzményeinek külső — a fejlődési folyamat felszínén megfigyelhető — tényeit jórészt tisztázta a századvég s a századforduló történetírása. Megállapításainak túlnyomó többsége olyannyira átment a köztudatba, hogy újrabizonyításuk — amennyiben egyszerű ténykérdésekről van szó — úgyszólván feleslegesnek látszik. Néhány ilyen, hajdan sokat vitatott, tisztázottnak látszó (ám a jelek szerint nem eléggé tisztázott) kérdés mégis említést érdemel. Szövegünkben érintettük a honfoglalás időpontja, István koronázásának éve s néhány hasonló kérdés körül mindmáig nem egészen tisztázott vitát. Jelezhettünk volna még néhányat ama kérdések sorából, amelyek a hajdani történetírókat is erősen foglalkoztatták. (Például: István születése, a térítés kezdete, az első törvények írásba foglalóinak kiléte stb.) A kutatások továbbvitele ilyenféle kérdések teljesebb tisztázása érdekében sem tekinthető hiábavalónak. Nézetünk szerint azonban keveset ígér a lényeges összefüggések helyes megvilágításához. Más a helyzet az olyan — hajdan vitatott, azóta többször felújított s még napjaink nyugatnémet Ostforschungjának programján is szereplő — kérdések megítélésénél, mint amilyen például a koronázás ténye, körülményeinek és jelentőségének értelmezése. Tekintettel a kérdés, valamint egyéb efféle kérdések felvetésének korábbi és hellyel-közzel napjainkban is megfigyelhető módjára, kétséget kizáró pontosságú megválaszolásuk a mai kutató szemében sem lehet közömbös.

Természetesen sokkal fontosabb a lényegi, alapvető összefüggések feltárása. Az, amire a régi történetírás nem annyira forrásanyagának, mint inkább — s főként — szempontjainak elégtelensége miatt nem volt, nem lehetett képes. Felszabadulás utáni, marxista szellemben fejlődő tudományosságunk elsősorban éppen ezen a területen végzett igen jelentős, maradandó értékű munkát. A kisebb jelentőségű (tárgyunk tekintetében kevésbé fontos) eredményeket ezúttal sem említjük, csupán a legfőbbeket jelezzük.

A feudális viszonyok, illetőleg a kibontakozásukhoz döntő feudális földtulajdonviszonyok (a feudális földtulajdon „monopóliuma") magyarországi kialakulásának és kiteljesülésének eddig legátfogóbb, legalaposabb ábrázolását *Lederer E.* adta: „A feudalizmus kialakulása Magyarországon" (Budapest 1959.) című művében. Mint szövegünkben érintettük, e mű elsőként ölelte fel és elemezte tárgya szempontjából az okleveles forrásanyag egészét. Megállapításainak fő pontjai — kivált a „monopólium" kialakulására, ennek jelentőségére, a feudális birtok döntő fontosságú típusainak gazdálkodására s az ott élő népek szolgáltatásaira vonat-

kozók — nélkülözhetetlenek a fejlődés tényeinek helyes értelmezéséhez. Egyes részeit — mint például (nem szólva az osztályviszonyok kialakulása és az állam létrejötte közti összefüggésnek a marxista szakirodalomban közkeletű, itt azonban a dolog természete szerint alaposabban dokumentált előadásáról) a korai feudális állam s kivált a megye szerepének a feudális viszonyok általánossá tételében, a korai tanács és a korai államapparátus jellegének s több más, tárgyunk szempontjából is elsődleges fontosságú összefüggésnek a megvilágítására szolgáló észrevételét — közvetlenül hasznosíthattuk előadásunkban. Mint a szerző maga utal rá, művének egyik fogyatékossága összefügg a forrásanyag jellegével, nevezetesen a X. századnak és általában az államalapítás előzményei időszakának feldolgozásához az eddiginél nagyobb mértékben felhasználandó régészeti kutatások helyzetével. Egy másik fogyatékosság — legyen szabad az elsődleges értékű kutatásoknak kijáró tiszteletünk hangsúlyozása mellett megemlítenünk — alkalmasint abból ered, hogy a szerző az alapkérdések kiemelésére és kellően okadatolt kifejtésére összegezett előadásában a számára lehetségesnél kevesebb gondot fordított egyes (az alapkérdések megvilágításához valóban nem döntő, de a fejlődésmenet és benne tárgyunk néhány részletének bemutatása szempontjából nem érdektelen) kisebb problémák elemzésére. Tárgyunknál maradva ilyennek vélhető a fejedelmi-uralkodói kíséretek jellege, szerepe, kissé távolabb tekintve a feudális osztályrend általános kereteibe lassan beilleszkedő (a régebbi szakirodalomban nemegyszer, sőt olykor ma is mintegy e kereteken kívül álló, valamiféle átmenetet alkotó társadalmi csoportoknak tekintett, s éppen ezért sok zavart okozó) elemeknek a helyzete. Ilyen észrevételeink bizonyára nem szólnak fentebbi megállapításunk ellen, amelynek értelmében a kor megismerésére törekvő kutató, olvasó napjainkban semmiképpen sem nélkülözheti, még kevésbé mellőzheti a könyv alapvető megállapításait.

Ezt annál inkább helyénvalónak véljük leszögezni, mert nem egy fontos tény, esetleg lényeges összefüggés ábrázolása, értelmezése tekintetében eléggé számottevő nézetkülönbségek észlelhetők nem csupán a régi és a jelenlegi szakirodalomban, hanem akár a legutóbbi néhány esztendő produktumai között is. Őstörténetünk és korai középkorunk kitűnő kutatója, *Györffy Gy.* több tanulmányban foglalkozott az államalapításnak és előzményeinek kérdéseivel. A legfontosabbak együtt is megjelentek: „Tanulmányok a magyar állam eredetéről." (Budapest 1959.) Kiegészítésül vö.: „A magyar őstörténet néhány kérdéséről." (Történelmi Szemle,

1961.) Érdekesnek, értékesnek tartjuk a tanulmányokban újonnan feltárt vagy újszerűen elemzett tényanyagot; nem titkoljuk véleményünket, hogy a szerző több ponton olyan összefüggésekre hívta fel a figyelmet, amelyeket a jövendőbeli kutatóknak behatóbban kell tárgyalniuk. De azt sem hallgathatjuk el, hogy okfejtésének nem egy lényeges pontjával — mint erre szövegünkben is utaltunk — nem értünk egyet. Nem tudnánk egyetérteni az ellenérvelés olyan módjával, amely beérné annak hangoztatásával, hogy történetírásunk *Molnár E.* fentebb említett alapvető művének ismertté válása óta nem kételkedett a magyar megye szláv előzményeiben. (Ezeket különben már a régebbi szakirodalom is érintette, így Erdélyi a Tagányival folytatott vita során.) Azt azonban még ennyire sem tekinthetjük módszertanilag igazolható eljárásnak, ha ilyen esetben — új felfogás kifejtésekor — nem törekszünk a bizonyítás teljesebbé tételére a tények és ezek értelmezése alapján joggal várható ellenvetésekkel szemben. Ami Györffy fejtegetéseinek egyéb, tárgyunk vonatkozásában fontos, de vitatható elemeit illeti (mint aminők a türk és egyéb „nomád" előzmények kérdései), azokkal *Bartha A.* alább még említendő tanulmányai megítélésünk szerint kielégítő mértékben foglalkoztak. A kettős fejedelemség, ennek keretében a Kurszán-Kuszán probléma megítéléséhez a szövegben jelzett fenntartásokhoz semmit sem kívánunk hozzáfűzni. Annyit sem, amennyit pedig kézenfekvő lehetne: olyan kérdés újra felvetésekor, ami hajdan annyi félreértést és téves értelmezést váltott ki (mint éppen a kettős fejedelemség és annak szakrális változata), helyénvaló volna élesebb határt vonni nézeteink és a ma nálunk meghaladott, de nem mindenütt kiveszett és nem is erejükvesztett félreértések, félremagyarázási lehetőségek közé, mint ez akár a tanulmányokban, akár a kiegészítő közlésben történt. Györffy történeti földrajzának, e szövegünkben is érintett s megítélésünk szerint igen jelentős műnek — amely megyék szerint, azok nevének betűrendjében tárgyalja a településeket, s így teljes áttekintést csak végül tesz lehetővé — munkánk elkészültéig egy kötete jelent meg, a többi tudomásunk szerint rövidesen várható.

Váczy P. azon véleménye a pásztorkodás hosszantartó túlsúlyáról, amelyet szövegünkben érintettünk, *Bónis Gy.* István királyról írt könyve és a könyv bírálata kapcsán kialakult vita során látott napvilágot. A vita különben igen sok értékes adatot, tanulságos megfigyelést tett felhasználhatóvá, noha egészében — megítélésünk szerint — nem sokkal vitte előbbre ismereteinket a lényeges összefüggések tekintetében. (Századok, 1958.) Az államalapítás előzményeit, az ezekkel kapcsolatosan felvethető prob-

lémákat illetően tanulságos szempontokat és adatokat nyújtanak *Bartha A.* munkái, főként „A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus kapcsolatai” (Századok, 1963.), továbbá a kovácsmesterség jellegéről és jelentőségéről a „Történelmi Szemlé”-ben 1958., 1961-ben megjelent tanulmányai. *László Gy.* észrevételei a magyar pénzverés kezdeteiről, Géza korának fontosságáról az állam kialakulásának folyamatában: „Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. (Sectio Historica IV. Budapest 1962.) Szövegünkben említett régebbi munkája: „A honfoglaló magyar nép élete.” (Budapest 1944.)

A honfoglalás korabeli etnikai viszonyokra, kivált a szláv elemek fontosságára *Kniezsa I.* és mások nyelvészeti eredményei vetnek fényt. Az ország honfoglalás előtti történetére vonatkozó ismereteket — főleg a régészet eredményei oldaláról — *Ferenczy E.* foglalta össze: „A magyar föld népeinek története a honfoglalásig.” (Budapest 1958.) A pannóniai lakosság folytonosságának problémáihoz tanulságos észrevételeket nyújtott *Székely Gy.*: „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis.” (Sectio Historica Budapest 1961.) Vö. Tanulmányok Budapest múltjából. (1957.) *Szőke B.* szövegünkben érintett eredményei összefoglalóan: „A honfoglaló és kora Árpád kori magyarság régészeti emlékei.” (Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962.) Vö. még Archaelogiai Értesítő, 1954.

I. István történeti szerepéről, a korabeli viszonyokról, törvényei jelentőségéről népszerű áttekintést ad *Bónis Gy.*: „István király.” (Budapest 1956.) Egyes részletekre vö. *Váczy P.* említett észrevételeit. (Századok, 1958.)

A koronázás időpontjára lásd *Hóman B.* tanulmányát. (Századok, 1927.) Vö. *Karácsonyi J.* (Századok, 1901.). A koronázás külpolitikai összefüggéseire, a szimbólumok jelentésére vonatkozó irodalomból megemlíthető *Deér J.*: „A magyar királyság megalakulása.” (Budapest 1942.), illetőleg *Tóth Z.*: „A Hartvik-legenda kritikájához. A szentkorona eredetkérdése.” (Budapest 1942.) A korona összetételéről szól *Moravcsik Gy.* tanulmánya a „Szent István-emlékkönyv”-ben. (Budapest 1938.) A korai egyház-szervezet jellegéről és a szomszédságbeli párhuzamairól lásd *Székely Gy.* tanulmányát. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sectio Historica, 1962.) A keleti elemek fennmaradására, majd beolvasztására vö. *Gyóni M.* megállapításait. (Magyar Nyelv, 1946.), továbbá *Györffy Gy.* tanulmányát a szávaszentdemeteri görög monostor birtokviszonyairól. (Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1952—1953.) Az egyház helyze-

tének, szerepének további alakulására lásd *Lederer E.*: „Az egyház szerepe az Árpád kori Magyarországon." (Századok, 1949.) Állam és egyház viszonyának még későbbi fejlődésére vonatkozik, de értékes utalásokat ad a korai állapotokra is *Mályusz E.*: „A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog." (Budapest 1958.)

A szentistváni birodalom, szentistváni állameszme (elemeiben már a dualizmus történetírásában jelentkező) gondolatát szellemtörténeti átértékelésben rendszerezte a király halálának ezredik évfordulójára kiadott emlékkönyv. A középkori magyar birodalom ettől némileg eltérő, fő tendenciájában azonban egyező gondolatkörének alakulását (itt nem tárgyalható részfeldolgozások mellett) többé-kevésbé érzékeltetik a különféle alkalmakból kiadott gyűjteményes munkák, mint aminők — még a századforduló történetírásából — például az „Árpád és az Árpádok" vagy a „III. Béla emlékezete", illetőleg a későbbi szempontokat tükröző kiadványok közül az 1940-ben megjelent „Mátyás király-emlékkönyv", amely különben tanulságos összehasonlításokra nyújt alkalmat negyven esztendővel azelőtt készült, hasonló című elődjével. A birodalmi eszme késői variánsaira talán még tanulságosabbak a két világháború közt kiadott, a magyarok és a szomszédnépek (magyarok és románok, magyarok és szlávok stb.) kapcsolatait tárgyaló gyűjteményes összefoglalások. Részletes taglalásukba nem bocsátkozunk.

A szellemtörténeti jellegű, legalábbis erősen szellemtörténeti hatás alatt álló szakirodalomnak a korai feudális viszonyokról, az állam jellegéről, főbb intézményeiről formált elképzelései s az ezek jelölésére használt kifejezések (amelyek némelyikét szövegünkben megemlítettük) tanulmányozhatók például *Deér J.*, *Bónis Gy.*, *Váczy P.*, *Mályusz E.* régebbi munkái nyomán. Meg kell jegyeznünk, hogy az említett szerzők koncepcióiban az alapvetően szellemtörténeti beállítottság mellett sok eltérés mutatkozik. Azt sem hallgathatjuk el, hogy az alapvetően hibás koncepció keretei között valamennyiük — főként az utóbb említettek — munkáiban találhatók hasznos adatok és részmegfigyelések, kezdve a királyi birtok nagy túlsúlyát érzélkeltető (különben már előbb ismert) tényekkel, folytatva egyes olyan részletekkel, mint a trónöröklés rendjének kialakulatlansága s az ebből folyó zavarok, a királyi tanács és egyes tisztségek szereplése vagy az igazgatásban az alkalmi megbízatások kezdeti fontossága. Nem szükséges bizonygatnunk, hogy adataik s megállapításaik eme részét ma is felhasználhatjuk; nyilván azt sem kell kiemelnünk, hogy ezt a részt gondos elemzés útján lehet csak kiemelni az egészében hibás kon-

cepciónak s a nemegyszer tévesen feltételezett összefüggéseknek a valósághű látást elhomályosító szövedékéből.

A korai feudális viszonyokkal a fentebb említett művek — *Molnár E.* szintézise mellett főleg *Lederer E.* könyve — behatóan foglalkoznak. Egyes részletekhez felhasználhattuk szövegünkben *G. Bolla I.* tanulmányait a curia és a mansio fogalmáról (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica, 1961.) és a Váradi Regestrum alapján elemezhető társadalmi viszonyokról (ugyanott, 1957.); *Molnár J.* eredményeit a várkatonaságról és felbomlásáról (Hadtörténeti Közlemények, 1959.), továbbá *Gerics J.* kandidátusi értekezését (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 22. Budapest 1961.) a XI. századi gesta, illetőleg ezzel kapcsolatosan a trónöröklési jog különböző változatait indokolni igyekvő krónikás törekvések vonatkozásában, valamint az országbíróság, alországbíróság fejlődésének vizsgálata során tett s a XIV. századi fejlődést is érintő megfigyeléseit (Jogtudományi Közlöny, 1962. és folyt.). A III. Béla jövedelmei körül *Lederer E.* és *Váczy P.* közt a Történelmi Társulat egyik előadó-ülésén lefolyt vita nyomtatásban nem jelent meg. (*Lederer* itt azokat a tartalmi érveket bővítette, amelyeket szintézise megfelelő helyén már *Molnár E.* alkalmazott.)

A familiáris—vazallus viszony összefüggéseivel kapcsolatosan szövegünkben a régebbi irodalomból említett művek: Szekfűnek a szerviensekről és familiárisokról írt tanulmánya, illetőleg Mályusznak a „Magyar művelődéstörténet" II. kötetében a társadalomról adott összefoglalója. A nemesi megye kialakulásának, a köznemesség szerveződésének, a bárók elkülönülésének egyes kérdéseiről ugyancsak hasznos adatok találhatók Mályusznak itt és a „Mátyás király emlékkönyvben" adott áttekintéseiben. (Felhasználásukat illetően bizonyára szükségtelen ismételnünk a fentebb más művekkel kapcsolatban tett megszorítást.) Az 1298. évi dekrétumról lásd *Szilágyi L.* közlését (Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sectio Historica. 1957.). Az általa készített fordítás a „quibuscunque baronibus" kifejezést „egynémely bárók"-ként adja vissza, ami nyelvileg legalábbis vitatható. Ettől függetlenül fennáll a kérdés, vajon valóban minden báró — vagy csak „némelyik" — kizárásával hozták-e a rendelkezést. A központi hatalom ekkori helyzetéről, sikertelen kísérleteiről a kúriai bíráskodás átalakítására *Gerics J.* fentebb említett tanulmánya hozott fontos új adatokat.

Az állam I. Károly korabeli „átmeneti, viszonylagos" megerősödésére, ennek okaira és jellegére *Székely Gy.* az általa szerkesztett, a parasztság

XIV. századi helyzetét tárgyaló tanulmánykötet vonatkozó részében ad útmutatást. Az uralkodói jövedelmek átalakulását illetően mindmáig használhatók *Hóman B.* hajdani, Károly gazdaságpolitikáját tárgyaló könyvének, továbbá pénztörténetének adatai. Az átalakulást megalapozó, lehetővé tevő gazdasági folyamatokról s ezek társadalmi hatásairól (a városfejlődés megindulása, majd kibontakozása stb.) sok értékes adatot, szempontot szolgáltatott a régebbi szakirodalom egyébként kevesektől képviselt gazdaságtörténeti érdeklődésű ága, például *Lederer E.*, *Kováts F.*, *Paulinyi O.* munkái. A gazdasági-társadalmi változások fő vonalainak teljesebb áttekintéséhez, némely vonatkozásban a lényegi összefüggések feltárásához a közelmúlt szakirodalma tette meg a döntő lépést. A parasztság helyzetét illetően a már említett tanulmánykötet: „Tanulmányok a parasztság történetéhez a XIV. században." (Szerkesztette *Székely Gy.* Budapest 1953.), amelynek tartalmas anyagából külön kiemelkedő a mezővárosi fejlődést tárgyaló, *Mályusz E.* tollából származó fejezet. Hasznos kiegészítő adatokat nyújtanak az agrártechnika vonatkozásában *Belényesy M.* tanulmányai, *Hoffman T.* és más történeti-néprajzi kutatóknak külön vagy a szakfolyóiratokban megjelent közlései. Az 1351. évi törvény parasztságra vonatkozó részeinek értelmezéséhez fontosak még *Szabó I.* észrevételei (Századok, 1954.). Várostörténeti vonatkozásban támaszkodni lehet — kisebb közlések mellett — *Szűcs J.*: „Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon" (Budapest 1955.) című, zömével ugyan későbbi kort tárgyaló könyvének bevezető összefoglalására. Mint érintettük, a városfejlődés jellegéről mindmáig folynak viták. Különböző vélemények hangzottak el a Történelmi Társulat egy ezt tárgyaló gyűlésén, amelyről a „Századok" közölt rövid beszámolót a vita folytatásának és a kérdések tisztázásának reményével.

Újabb irodalmunk — elsődleges feladata lévén a régi által kevéssé feltárt, noha alapvető összefüggések tisztázása — viszonylag keveset foglalkozott a felépítményi jelenségekkel, az állam szervezetével, a hadrendszer, a bíráskodás, a hivatali apparátus problémáival. A kancelláriára, illetőleg a vele kapcsolatban álló iratkiállító szervek működésére Kumorovitz L. B. régebbi írásai mellett hasznos új észrevételeket nyújtott *Gerics J.* (említett tanulmányában és Levéltári Közleményében, 1956.). A kúriai bíráskodásra mindmáig alapvető *Hajnik I.* régi munkája; az Anjou-kori fejlődéssel kapcsolatban *Gerics J.* említett tanulmánya mellett figyelemre méltó eredményeket hozott *Bertényi I.* kéziratos doktori értekezése, amely a szövegünkben is említett Szepesi Jakab szereplését tárta fel.

A rendi fejlődés, rendi átalakulás főbb tényeit — mint szövegünkben jeleztük — gyakorlatilag teljesnek tekinthető forrásanyag alapján tárgyalják *Mályusz E.* újabb tanulmányai, főként: „A Magyar rendi állam Hunyadi korában" (Századok, 1957.), továbbá: „Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon". (Történelmi Szemle, 1960.) (Az állammal kapcsolatos nemesi ideológia néhány új és igen érdekes aspektusát világítja meg Turóczi új kiadásához írt, egyelőre meg nem jelent bevezető tanulmányában.) Első helyen említett tanulmánya a köznemesség rendi szervezkedésének és előretörésének, az országgyűlések állandósulásának és hatáskörük fejlődésének rendkívül plasztikus, adatszerűségében teljes ábrázolását adja. Második helyen idézett munkája a központi kormányzat egyes szerveiben, Zsigmond környezetében végbement változások finom rajzával segíti elő a Mátyás korabeli lényeges átalakulás eddig kevéssé ismert vagy éppenséggel ismeretlen előzményeinek tisztázását. (Elemzésének és értékelésének néhány, nézetünk szerint nem megnyugtató vonatkozására szövegünkben és egy alább említendő tanulmányban utaltunk.)

Az osztályviszonyok alakulása tekintetében egyre fontosabbá váló városi—mezővárosi fejlődés teljes ábrázolásával nem rendelkezünk. *Szűcs J.* fentebb említett könyve megítélésünk szerint tisztázza az úgynevezett vezető városok fejlődésének fő vonásait a XV. század első felében. Más városainkkal nem foglalkozik, a mezővárosok közül csak a „nagy" városok piaci körzetének szegélyén felvirágzók sajátos problémáira utal, igen tanulságosan, bár felfogásunk szerint nem egészen szabatos értelmezésben. A mezővárosi fejlődés kérdéseit — a régebbi szakirodalom néhány idevágó közlése mellett — a földhasználat oldaláról (némileg egysíkúan s nem eléggé szabatos fogalmazásban) igyekezett megközelíteni *Makkai L.* a „Kelemen Lajos Emlékkönyv"-ben közölt tanulmányában. (Kolozsvár 1957.) Megállapításai főként a következő időszakra vonatkoznak. A kérdés pontosabb feltevésének, a megfigyelt jelenségek helyesebb értékelésének szempontjaira *Székely Gy.* alább említendő tanulmányát, főként pedig *Pach Zs. P.* ugyancsak alább említendő könyvét tartjuk irányadónak. A készülő, de még kezdeti állapotban levő disszertációs munkák a tárgy tüzetesebb megvizsgálásának lehetőségét ígérik. A jobbágyparasztság helyzetében bekövetkezett változások, az országrészi méretű parasztmozgalmak megismeréséhez legtöbbet nyújt *Székely Gy.*: „A huszitizmus visszhangja Magyarország népeiben." (MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, 1954., és másutt.) Itt újból ki szeretném emelni annak a forrásanyagnak a fontosságát, amelyet az oktatásban, esetleg a szakköri mun-

kában mind a huszitizmus, mind később a parasztháború tárgyalásánál kiválóan lehet hasznosítani, amelyet — bár nem egészen szakszerű — a magyar fordításban *Geréb L.* tett közzé, fentebb, az elbeszélő forrásoknál idézett könyvében, s amelyhez Székely Gy. írt bevezetést.

A török háborúkra lásd *Elekes L.*: Hunyadi. (Budapest 1952.) A délkelet-európai összefogás vonatkozásában: „Magyar Történészkongresszus" (Budapest 1954.). Eltérően hajdani írásaimtól, amelyekben Hunyadi hadjáratainál is a „birodalmi" politika folytatását, az összefogás tényeinél pedig a kapcsolatok hűbéri formáit láttam, itt a tartalmilag fontos elemet igyekeztem előtérbe állítani. Itt kell kitérnünk a népi hazaszeretet, a honvédelem problémájával kapcsolatosan újabban felmerült kételyekre. *Molnár E.* több fontos tanulmányban hívta fel a figyelmet arra a veszélyre, ami a haza, illetőleg a nemzet fogalmának történetietlen visszavetítéséből származhat, sőt nem egy vonatkozásban valóban származott. A tanulmányok nyomán széles körű vita keletkezett, amely — noha sok figyelemre méltó szempontot és megállapítást eredményezett — ez ideig nem tekinthető lezártnak. Elemzése itt nem feladatunk, minthogy túlnyomó részben későbbi korokkal foglalkozott. Egy ponton, a belgrádi csatával (illetőleg a haza Vitéz János által megfogalmazott értelmezésével) kapcsolatban érintette korszakunkat. (Új Írás, 1962 november; bővebben lásd *Szűcs J.*: „Nándorfehérvár és a parasztság." Történelmi Szemle, 1963.) Minthogy a kérdés egyéb vonatkozásait itt nem óhajtom taglalni, utalok a hazaszeretet kérdéséről az Új Írás 1963 májusi számában jelzett véleményemre.

A rendiség és a központosítás viszonyáról, kutatásuk ez idő szerinti helyzetéről, a marxista összehasonlító módszer alkalmazásának néhány lehetőségéről (az eddigi eredmények kritikai áttekintésével) lásd *Elekes L.*: „Rendiség és központosítás a feudális államokban. Problémák a kérdés kelet-európai vonatkozásainak kutatásában, különös tekintettel a XV. századi Magyarország viszonyaira." (Budapest 1962.) A központosítás magyarországi, Mátyás korabeli formáira ugyanő: „Mátyás és kora." (Budapest 1956., továbbá: Studia Historica 22.) A központosítás egyes intézményeire használható adatokat, eredményeket hoznak az ott idézett tanulmányok, így a haderőre *Rázsó Gy.*, a kamarai szervezet átalakulására *Kubinyi A.* munkái. Az apparátus egyes részeinek működéséről máig használhatók — és újabb feldolgozás elkészültéig használandók — a régebbi szakirodalom alkotásai. A bírósági szervezet fő vonásaira *Hajnik I.* műve, a kancellária változására *Szilágyi L.* tanulmánya, mind-

kettőt kiegészítve az időközben végzett más tárgyú, de érintkező kutatások (főleg *Mályusz E.* munkáiban található) eredményeivel.

A rendi ellentétek Jagello-kori kibontakozásáról nincs korszerű feldolgozás. A régebbi szakirodalomban sok érdekes utalást, adalékot találhatunk a királyi udvar és egyes nagyurak életviszonyairól, adatszerűen többé-kevésbé pontos feldolgozásokat egyes országgyűlések lefolyásáról, óriási anyagot Werbőczi kodifikáló működéséről. Az előbbiek kevéssel segítenek a lényegi összefüggések megismeréséhez, az utóbbiak a rendi-jogi szempontok felmagasztalásával gyakran egyenesen tévútra vezetnek. Új történetírásunk még nem érkezett el oda, hogy e felépítményi jelenségeknek beható elemzésen alapuló ismertetését és teljes értékű magyarázatát adja. Elsőként itt is az alapban végbemenő változásokat igyekezett megvilágítani. E téren már számottevő — bár éppen ezért további tennivalókat jelző — eredményekre utalhatunk. Részleteket nem említve kiemeljük *Pach Zs. P.* jelentős könyvét: „A nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században." (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963.) A könyv több tanulmányt foglal szerves egységbe; nagy tényanyag finom elemzésével bontja ki tárgyát, felhasználva s egyúttal helyesbítve az idevágó régebbi és újabb részkutatások eredményeit is. Második és negyedik fejezete a magyarországi agrárfejlődés irányát, fő tendenciáit vizsgálva megállapítja, hogy azok a XV. század folyamán, legalábbis a század nagy részében, többé-kevésbé egy vonalon haladtak a kibontakozás viszonylag könnyebb, szabadabb útját jelentő nyugatival. A század végétől deformálódás, változás észlelhető, ami a XVI. század folyamán beletorkollik a kibontakozás lassúbb és kínosabb, ám Kelet-Európa egészére jellemző, a jobbágyság „második kiadásával", a feudális viszonyok megmerevedésével terhelt változatában. A szerző nagy nyomatékkal hangsúlyozza az „elkanyarodás" folyamatában az osztályharc, az osztályerőviszonyok kedvezőtlen alakulásának jelentőségét. Megállapításai nem közvetlenül érintik tárgyunkat, az államfejlődés problémáit, mégis — az alapban végbemenő változások teljesebb megvilágításával — segítenek jobban megközelíteni, szabatosabban értelmezni a felépítményben mutatkozó eltéréseket is. Kisebb kérdéskört ölel fel, de igen értékes — tárgyunkat ugyancsak az osztályviszonyok alakulása, közelebbről a mezővárosi fejlődés oldaláról érintő — anyagot nyújt *Székely Gy.*: „Landwirtschaft und Gewerbe in der ungarischen ländlichen Gesellschaft um 1500" (Études Historiques, publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Budapest 1960.) című munkája (vö. még Agrártörténeti

Szemle, 1961.), valamint a parasztháború ideológiájáról, egyben a parasztság terheiről és törekvéseiről szóló tanulmánya. (Századok, 1961.)

Kívánatos, hogy a városi és mezővárosi fejlődésre vonatkozó kutatások a már eddig tapasztalható — igen értékes, de önmagukban nem eléggé megalapozott és kellő áttekintést nem biztosító — eredményeken túl mihamarább elérjék azt a szintet, amely agrártörténeti vonatkozásban jelentkezik, s kétségkívül a további részletkutatások fellendülését fogja előmozdítani. Amit ez idő szerint az alapban végbemenő változásokról mondhatunk, a fentiek értelmében nem tekinthető teljesnek. Éppen ezért felette viszonylagos értékű minden olyan kísérlet, amely az alap és felépítmény e korbeli kölcsönhatásainak meghatározására irányul, nem szólva arról a már jelzett tényről, hogy a felépítményi jelenségeket magukban sem ismerjük eléggé tüzetesen. E téren elmélyült, helyenként apró részletekig menő kutatásokra van szükség. Az ideológiai, eszmetörténeti kérdések iránt napjainkban *Molnár E.* figyelmeztetése, részben fentebb említett vita-cikkei nyomán megélénkülő érdeklődés azzal biztat, hogy az eddiginél teljesebb képet alkothatunk olyan — tárgyunk szempontjából éppen nem jelentéktelen — kérdésekről, mint Werbőczi jogalkotása vagy a nemesi-rendi ideológiának az államra vonatkozó része. Meglevő ismereteinket azonban bővítenünk kell az államapparátus, a hivatalok, az országgyűléseken és az egyebütt folyt rendi harcok vonatkozásában s még sok egyébben is.

A mondottak után bizonyára nem szükséges bővebben magyaráznunk, miért tartottuk kötelességünknek, hogy kiemeljük szövegünkben a Jagello-kori rendi harcok jellegére, tartalmára nézve tett észrevételeink hipotetikus voltát. A földesúri osztályuralom, a föld és a jobbágy feletti hatalom megszilárdítására irányuló nemesi törekvés az ismert tényekből nyilvánvaló. De igen alapos elemzést kíván annak igazolása, vajon ez a törekvés az összefüggések olyan láncolatába illeszkedik-e, mint aminőt szövegünkben feltételeztünk. Az elemző bizonyítást el kell végezni. Nem itt és most; más alkalommal — amint módom lesz rá — igyekezni fogok ehhez hozzájárulni. Úgy vélem azonban, addig sem helytelen, még kevésbé felesleges ezekre a lehetőségekre felhívni a figyelmet. Annál is inkább nem, mert — mint egyebek között újabb szovjet kiadványok mutatják — hasonló kérdések megközelítésénél más országok marxista tudományossága is ilyenféle irányban töri az utat. S ezen a nyomon talán sikerül részben leküzdenünk azokat a nehézségeket is, amelyek hazai tudományosságunkban a rendiség, a központosítás, a feudális abszolutizmus értelmezése és értékelése körül a legutóbbi időkig mutatkoztak.

TARTALOM

Bevezetés 5
Az államalapítás 9
A korai feudális állam 64
Széttagoltság és területegyesítés 94
Rendi fejlődés, a kormányzat rendi átalakulása 141
A központosítás kísérlete 201
Rendi anarchia — Mohács 266
Tájékoztatás a források főbb csoportjairól és a szakirodalom fontosabb részeiről 299
Források 300
A) Elbeszélők 300
B) Törvények 302
C) Iratok 303
D) Oklevelek 303
Szakirodalom 308
A) Összefoglaló művek 308
B) Részfeldolgozások 314

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette: Réz Miklósné. A borító és a kötésterv Kass János munkája. Műszaki vezető: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő: Lengyel József. A szedést 1964. V. 20-án kezdték meg. Megjelent 1964. IX. 26-án, 3500 példányban. Terjedelme 28,7 (A/5) ív

PL-130-K-6467.

64.2635 Athenaeum Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Soproni Béla igazgató.